

ॐ नमोऽर्हद्भ्यः

स्वोपज्ञार्थप्रकाशिकाव्याख्योपेता

जैनसिद्धान्तकौमुदी

(अर्द्धमागधीव्याकरणम्)

रचयिता

भारतभूषण शतावधानी पण्डितपर्य्य जैनगुनि

श्री १००८ रत्नचन्द्र जी महाराज

प्रकाशक

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास

संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता

मैदमिह्ता बाजार, लाहौर

प्रकाशक

लाला तुलसीराम जैन, मैनेजिंग
प्रोप्राइटर, मेहरचंद लक्ष्मणदास,
संस्कृत हिंदी पुस्तक विप्रेता,
सैदमिट्टा बाजार, लाहौर।

[अन्य पुनर्मुद्रणादिसर्वस्विकारा प्रकाशकानां]

All Rights Reserved by the Publishers

मुद्रक

लाला खजानचिराम जैन,
मैनेजर, मनोहर इलेक्ट्रिक प्रेस,
सैदमिट्टा बाजार, लाहौर

समर्पणम्

सकलमुनिमण्डलमुकुटायमान । प्रवराचार्यगुणगणालकृत । जैन-
शासनप्रभावरु । लिम्बडीसम्प्रदायनायक । पूज्यपादश्रीगुलान-
चन्द्रजित्स्वामिन् । शिष्यसौहार्दविद्यार्थिवात्सल्यविनेयचन-
शिक्षापाटवादिगुणैर्मम विद्यासम्पादनकार्ये ग्रन्थनिर्माण-
कार्ये च यत्साहाय्यं दत्तं श्रीमद्विस्तृत्युपकार-
कर्तुमसमर्थोऽप्यहं पुष्पाभावे पुष्पकलिका-
दानन्यायेन भवदीयकृपासपादितं शोषज्ञ-
टीकायुतमेतज्जैनसिद्धान्तकौमुदीनामकं
पुस्तकं भवच्चरणारविन्दे समर्पयन्त-
पूर्वमाह्वानसन्दोहमनुभवामि

भवच्चरणरजसेवने

मुनिरत्नचन्द्रः

उपोद्धातः ।

नयप्रमाणाद्विगतगूढतत्त्वस्य दर्भगमितनैनप्रवचनप्रतिपादितार्थजिज्ञासावतां तज्ज्ञानसंपादनाय प्रवचनभाषाज्ञानसम्पादनमावश्यकम् । तज्ज्ञानं च तज्ज्ञापाया व्याकरणं विना यथावदशक्यम् । यद्यपि जनतोपकाराय पूर्वाचार्यैः प्रवचनप्रचारार्थं प्राकृतसंस्कृतगुर्जरभाषासु भाष्यनिर्युक्त्य चचूरीटीकावालावबोधा निर्मिता । तानि च साधनानि प्रबोधयन्ति प्रवचनानि प्राकृतजनास्तथापि यज्ज्ञापाया वस्तुस्वरूप प्रतिपादित तत्स्वरूपं तज्ज्ञापाया यथा ज्ञायते न तथा भाषान्तरेषु । तत् प्रवचनभाषाया व्याकरणस्यावश्यकता प्रतीयते ।

ननु सन्ति बहून्वेव व्याकरणानि । तथाहि—(१) चण्डस्य प्राकृतलक्षण (२) वररुचे प्राकृत प्रकाश (३) हेमचन्द्रस्य सिद्धहंसकाष्टभाष्याय (४) हपीकण्ठनिर्मितप्राकृत-व्याकरण (५) त्रिविक्रमलक्ष्मीधरमिहिराजैर्विरचितानि वाल्मीकिसुप्रवृत्तिरूपाणि त्रिविक्रमपट्टभाषाचन्द्रिका प्राकृतरूपावताराभिधव्याकरणानि (६) वसन्तराजस्य प्राकृतसंज्ञीवनी (७) मार्कण्डेयस्य प्राकृत सर्वस्वं (८) भामहस्य पट्टभाषाचन्द्रिका (९) दुर्गुणाचार्यस्य पट्टभाषारूपमालिका (१०) पट्टभाषा मञ्जरी (११) पट्टभाषासुषुतादयः (१२) पट्टभाषाविचार (१३) शेषहृण्यस्य प्राकृतचन्द्रिका (१४) अप्पयदीक्षितस्य प्राकृतमणिदीप (१५) पाणिनिकृतप्राकृतलक्षण (१६) प्राकृतमञ्जरी पद्यमयी । एतेषु कानिचिन्मुद्रितानि, कानिचिदमुद्रितानि, कानिचिदेकभाषालक्षणप्रतिपादकानि, कानिचिदेकभाषालक्षणनिरूपकाणि, सर्वेष्वपि मुख्यतया प्राकृतभाषालक्षणनिरूपणमस्ति । तथा चैतेषु व्याकरणेषु सन्तु किमर्थं नम्यव्याकरणरचनाप्रयासः ? इति चेदुच्यते—एतानि प्राकृत व्याकरणानि प्रायो महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया एव लक्षणानि निरूपयन्ति । तु जैनप्रवचनभाषाया । प्राकृतलक्षणकार चण्ड विहायायेषां व्याकरणकाराणां समये महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया एव भाषायेन स्वीकृतत्वाद् । यदुक्तं दण्डिना कात्यायने—“महाराष्ट्राभ्यां भाषा प्रकृत प्राकृतं विदुः” (१-३५) इति । तथा च प्रायः सर्वैरपि महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया मुख्यत्वमङ्गीकृत्य व्याकरणरचना कृता । केवलं चण्डकृतप्राकृतलक्षणे काचित्प्राचीनता विशेषश्च प्रतीयते । तद्व्याकरणमन्यापेक्षयाऽधिकतर प्रवचनभाषामनुसरति, तथापि तदतीव न्यून विभक्तिविधानम्वरविधानव्यञ्जनविधाननामप्रकरणं प्रथमाप्रप्रदीपितनयनयतिस्वरैव समाप्तिं गतं कारकममामतद्विधात्वादीनां तु तत्र किञ्चिदपि विधानं नास्ति । हेमचन्द्रसूरिणा यद्यपि वररुचिनिर्मितप्राकृतप्रकाशगतमहाराष्ट्रपेक्षयाऽऽयनकारस्य विरूपेण नकारावस्थानविधाननकारात्परस्योद्भूताकारस्य यथुतिविधानं च प्रवचनभाषानुसारी कश्चिद्दिशो निरयित । विशेषमेनमनुलक्ष्यैव कश्चिन्प्राश्नास्या विद्वांस एतां जैनमहाराष्ट्रीं कथयन्ति तथापि सा प्रवचनभाषात्वात् नापञ्चा प्रवचनप्रयोगाणां केषाञ्चित्तय निदग्धेऽपि धार्यप्रयोगा आनयन्प्रिता इति मत्वा सूरिश्चरेण तेषामुपज्ञा कृता न तेषां सर्वेषां लक्षणानि विरचितानि । बौद्धसाहित्ये मूलमपि पालीभाषायां सटीकाऽपि बुद्धोपादिभिः पालीभाषायामेव विरचितानि न तथा जैनसाहित्ये मूल-टीकयोरेकभाषात्वात् यद्यपि भाष्यनिर्युक्तिनिर्माणसमयपर्यन्तं बौद्धजैनसाहित्यमपि समानभाषा निषेधमासीत्परन्तु तत् यथाज्ञानाचार्याणां मनसि संस्मृत्युपगत्य प्रभावः समुद्भूतस्तत् एव सम्मति निर्माणेऽपि प्राकृतभाषाप्रयत्ननिर्माणे

न तावदुत्साह प्रदानियमायाति, तत एव हेमचन्द्रसूररपि सर्वाचार्यप्रयोगान् समृद्ध तद्वशाकरण
निमाण उपना जाता प्रतीयत । ननु प्रवचनानामपि प्राकृतभाषैव श्रूयत । यदुक्तम्—

नाल्लोमन्दमूषाणां नृणां चारित्रकादक्षिणाम् ।

तेषां मुखावनेभाष सिद्धान्ता प्राकृते कृता ॥ इति ॥

आगमटी-पादामप्यनेकस्थलेषु 'प्राकृतज्ञैः चतुर्थैः पट्टी प्राकृतत्वाद्वापगमः' इत्यादि
वचनैः सिद्धान्तभाषाया प्राकृतत्वमेव सिद्धयति । तद्वशाकरणानि च सन्तीति चेच्छ्रूयतां सस्कृता
निरिक्तानां सर्वाणां भाषाणां प्राकृतमिति सामान्य नाम । यदुक्तं स्थानाद्रसूत्रस्य सप्तमस्थाने—
मन्वया पागया चैव एतथा हसीभामिया' । पागय(प्राकृत)शब्देन प्राकृतत्वनाभिमतानां
सर्वासा भाषाणां समग्र शौरसनीमागधोपेयाचीचूटपैयाचिकापभ्रयादय सर्वा अपि सामान्य
रूपेण प्राकृतमुच्यते । निषेधापत्त्यां तु प्रत्येक पृथक् पृथक् नामा व्यवह्रियत यथा ब्राह्मणक्षत्रिया
दीना सामा-यमनुपया द्वाव्यवस्थापि ब्राह्मणान्य शब्दा श्रुक् पृथग्जातिवाचकास्तथा त्रपि श्रूयम् ।

कस्मिं प्रवचनभाषाया नामधेयविशेष ? अदमागधी, आपप्राकृत वा । यदुक्तं सप्त
भाषागदी—

"अवचनञ्च अदमागदीए भव्याण चम्ममाश्कत्तर" (सप्त० ३४)

श्रीमदभयदेवसूरिस्तद्वाण्यायामिष्य तदर्थं करोति— अदमागहीयति—प्राकृतादीना पण्णा
भाषाविपाषाणा मय वा मागधी नाम भाषा रमौ एगौ मागध्यामिष्यादिलक्षणवती साऽसमा
भित्तस्वकीयममप्रज्ञासाध्दमागधीमुच्यते । "पाएवाक्त्तु सूररपमभिप्राय—अप्राद्वैयव्दाऽमम
प्रवल्क्षक यस्यां भाषायां मागधीभाषाया समप्रवल्क्षणानि न सन्ति किन्तु कतिचिदुपनानि
मागधाभाषाया कतिचिदुपनाया यभाषायां सा भाषाऽदमागधीमुच्यते ।

भगवतीसूत्रवृत्तावपि तमवार्थं स्पष्टीकरोति श्रीमदभयदेवसूरि—“अदमागहीभासा भासिज
माणा विमिश्रः” (भग० ५४) । मागधभाषालक्षणं किञ्चित्किञ्चि प्राकृतभाषालक्षणं यस्यामस्ति
साऽदमागधी इति स्पष्टपराऽदमागधी । एवमेवैवपानिडसूत्रे—‘अदमागहाण भासाए भासति
अरिहा धम्म’ (भोव० ३४) । अदमागहाण भामाणति रसोलयी भाग-यामित्वादि प-मागधभाषालक्षणं
तेनापरिपूर्णप्राकृतभाषालक्षणं भुङ्क्ते अदमागधीमुच्यते । एवमिष्योऽवतरणम्य इदमेव फलति
यद्यत्र किञ्चि मागधभाषालक्षणं यदुक्तं च प्राकृतभाषालक्षणमस्ति साऽदमागधी भाषा शेषा ।

नन्दीसूत्रवृत्तौ श्रीम-मन्वयमिरिक्तनोऽपि स्पष्ट वक्ति—अत 'मौ दुमी ति मागधिकभाषा
लक्षणात् भवेमपि हि प्रवचनमदमागधिकभाषामकम् अदमागधिकभाषया तीर्थहृतां द्यना
प्रवृत्त । तत प्राय सर्वत्रापि मागधिकभाषालक्षणमनुसरणीयम् । मित्रैमाहमाभ्याये श्रीमदेमचन्द्र
सूरिरपि तदर्थं वक्ति—

पराधमदमागधमम निमव इवर् एत

सूत्राणि कार्यरूपेण तीर्थकरादिस्थानि सूत्ररूपेण च शब्दार्थप्रधानानि । यदुक्तं—“अथ भासह
अह्ना सुत गर्धति गणहरा निडय । तीर्थकरव्यापराऽदमागधीभाषायामिति स्पष्ट तथा गणधरायां
सूत्ररचनापि तस्यामवाऽदमागधीभाषायां भवति । यत्तु तीर्थकरगणधराभ्यां सूत्रेऽदमागधीभाषायां
रचिन्त्यपि सूत्ररचनापर्यन्त तानि सूत्राणि न लक्ष्यन्ति किन्तु तत्परिवर्तन सम्पन्न तथा च
तद्वापि परिवर्तनी यस्मिन् वक्षिषु न सम्यक् साभिप्रायमकाक्षरपरिवर्तन-पि जेनाधारां महत्वाप
स्वीकुर्यति । 'दीशकत्तर' अद्यकत्तर' एवहीण"ज्यादिना ही-तशरादिवाऽऽशातिचारा दयिता
जाननिचाराद्य जानापरणीयादिकमेव चरत इत्यत्रपरिवर्तन-यन्तावान् दोषमदा भाषपरिवर्तन
भाषपरिवर्तन तु महान् दोष परमहिमप्रमात्रस्य भाषपरिवर्तन मित्रमेवदिकारस्य गुरभिमहत्याय

क्षिप्त दक्षमिति धातोऽऽधासं प्रसिद्धा । तत्तत्फालीताचार्यपरम्पराया स्वतन्त्रवोच्चारणापाटन च तत्परिवर्तनं ज्ञातमिष्यति यत् न शक्यते पूर्वधारिणामाचार्याणां मम्मदाद्यपत्तयाऽधिकबुद्धिपाट वात् । प्रमादेन कस्यचिद् स्वरूपनासम्भवे न सर्वेषां स्मृतना । तादृशस्वरूपस्मृतनया पाठांतरसम्भवेऽपि सर्वेषां भाषाया परिवर्तनमशक्य, भाषापरिवर्तनं तु तदैव स्यादिति सूत्राणां भाषान्तरमनु यादो वा कृत स्यात्तथा सति तेषां ग्रन्थान्तरस्य सम्पन्ने सूत्रत्वमपगतं स्यात् । न चेष्टापत्ति प्रामा ण्यभन्नादतिशयजानिनां वचनातामेव प्रामाण्यस्वीकारात् । १ चार्थभाषायां मागध्या समद्वितीयां शाभायान्मागध्या अर्द्धमिति स्युस्त्वाभित समासो १ स्यात् “अर्द्धं नपुसत् २१।२१।” इति पाणि- नीयसूत्रेण “सर्गऽर्द्ध १ पति” ३।१।५६। इति सिद्धैर्मसूत्रेण च समागवाचकार्द्विगन्ध्यस्य नपुंसकत्वपूरीतिपातयोश्च विहितत्वादिति वाच्यम् । आर्यभाषायां प्रायो मागधीभाषाया समद्विती यायाग्वमस्येव तद्विषयां निष्पदार्थतरीत्या शास्त्राण्यपक्रमयागानुसारं कर्तव्य । तथाहि—

“एवावति मायावति लोमसि वम्मममारभा जाणियं न भवति”

(आचा० प्र० ध्रु० १,१,१२)

अत्र ‘एवौवति मायावति लोमसि’ ण्ते एव यादा मागधीभाषालक्षणाभिता, पश्चिमाक्षय गन्दा महाराष्ट्रीप्राकृतलक्षणाभिता । “मेकीड या पयग वा कुधु वा पिपीलिय वा हृथसि वा पायसि वा आहुमि वा उरसि वा उदरसि वा मीमसि वा वथमि वा पडिमाहमि वा कबलसि वा पाय पुच्छणसि वा रयहरणसि वा गुच्छरसि वा ददगसि वा पीडगमि वा फल्गसि वा सेज्जमि वा सधा रगसि वा तदप्पगार उन्नगरणजायमि वा” इम० ४, अत्र सप्तम्यन्ता सर्वेऽपि गन्दा मागधीभाषा भिता, महाराष्ट्रीप्राकृताभितास्तु पथरा ण ।

अनुमारभूय वे ङई कुमारभूय तिई वण ।

रत्तीहि गिडे विमण महाभोड पडुम्बर ॥ (सम० ३०)

अस्मिन् पद्ये—एकारान्ता प्रथमैकवचनान्ता पद्यगन्दा मागधीभाषालक्षणाभिता शेषा महाराष्ट्रीभाषारथा । इदं तु चित्यमत्र मागधीगन्द् प्राचीनमागधीभाषावाचको ज्ञेय, इमं च द्र सूरिणा प्राकृतपाठरणे मागधीप्रकरणे वा मागधीभाषा दक्षिता सा तु नाटकादिषु प्रयुक्ताऽर्वाचीन मागधी जातव्या । यस्तुतस्तु अर्द्धमागधीगन्दो न भाषाभित किन्तु देशाभित । तथाहि—मगधदश स्याद्विमर्द्धमगध अर्द्धमगधस्य भाषा अर्द्धमागधी शूरसेनमगधदशयोरन्तरालप्रदेशे वा भाषा भाष्य- सायाऽऽस्तीत्याऽर्द्धमागधी । यदुक्त निघोषचूर्णौ श्रीनिदासमहोदयेण “मगहद्विषयभासानिबद्ध अर्द्धमागध” । श्रीमकण्डेयमहर्षिणा प्राकृतसंस्कृते तदुक्तं—“धौरसेन्या अर्द्धस्त्वान्वियमेवार्द्धमागधी” अथात् “शूरसेनदशस्य भाषा धौरसेनी, मगधदशस्य भाषा मागधी, मगधशूरसेनमगधभागस्य भाषाऽ र्द्धमागधी । पालीभाषावत् स्वतन्त्रेय भाषा । बहुलांशेन पालीसदृशा स्वत्पांशेन भिन्ना । पाली भाषाया यथा बौद्धसाहित्य तथाऽर्द्धमागधीभाषाया जैनधर्मस्य पुरातनसाहित्यम् । पालीभाषानिबद्ध बौद्धसाहित्य यथाऽद्यावधि पालीभाषाधामेवावतिष्ठते तथाऽर्द्धमागधीनिबद्ध जैनसाहित्यमद्यपर्यन्त तस्यामेव भाषायामवतिष्ठते । भेदस्वयं यद्वैद्विसूत्राणां टीका अपि पालीभाषाधामवासत् । तेन तस्या अद्यावधि तथैव प्रचारोऽनेकानि च व्याकरणानि विद्य तऽर्द्धमागधीभाषाया जैनसूत्राणां टीका न निर्मिता जैनाचार्यैस्तेन तस्या प्रचारो न तथा समजनि ।

यु भरतेनीक ‘राक्षसी श्रेष्ठिवेटानुकम्पादिरर्द्धमागधी’ यथा—“अजवि शोयामिणीय हिलि श्वादेवीण पुनतपहुवप्रपोण्या उवणमदि” । इय नाटकादिषु प्रयुक्ताऽर्द्धमागधी जैनसाहित्यनिबद्धार्द्ध मागधीतोऽस्तीव भिन्नाऽर्वाचीना च स्पष्टतया प्रतीयते । तथाच मागधीवर्द्धमागधपि प्राचीनाऽ- र्वाचीनेति भेदद्वयमापन्ना ।

अर्द्धमागधीमहाराष्ट्रीप्राकृतयोर्मैः

अधुना महाराष्ट्रीनोऽर्द्धमागधी भाषा कियतामेव क व भिद्येति प्रदर्शयति ।

१ महाराष्ट्र्या नकारस्य सन्देशाकारो जायतेऽर्द्धमागधी तु नकारश्चकारौ द्वावपि । यथा—
नादयमई न य अयमिस्तु अट्ट निवष्टन्ति तदागवा उ ।

(आचा० १।२।३।११०)

एव एव परिणाय रागमत्र च मन्वसं ।

(आचा० १।२।३।१०३)

२ महाराष्ट्रीप्राकृत व्यञ्जनलोप सन्पुटसंस्कारस्वाकार एव ध्रुयतेऽर्द्धमागधी तु यकार भ्रुति । यथा—

स०	अ०	म० प्रा०
अवतरण	अववरण	अवभरण
इन्द्रास	इन्द्रास	इन्द्रास

३ म० प्राकृते क ग घ ज त द प य वन्वक्षराणामस्युक्तानादिभूतानां लापो भवति, अर्द्धमागधी तु ऋकारस्य यकारयकारौ ग घ ज त दानां यकाराऽपि पकारश्चातनादिगणपठितपत्रय यकार । यथा—

स०	अ० मा०	म० प्रा०
अधिकरण	अदिगरण	अदिभरण
व्याकरण	वागरण	वाभरण
जगत्	जग, पय	अद्य
सौच	सौच स्या	साध
आतप	आतवो आयवो	आधभा

अकारान्तपुंलिङ्गनिपये—

४ अर्द्धमागधी प्रथमैकवचनकारान्तानाम् रूपद्वय भवति प्राकृत रूपमेकमत्र भवति । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिण जिणो	जिणो १-१

५ त्रितीयाबहुवचनार्द्धमागधीमेकारान्तमेकमत्र रूप भवति प्राकृते तु रूपद्वयम् । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिण	जिणा, जिण २-३

६ तृतीयाबहुवचनार्द्धमागधी रूपद्वय प्राकृत तु सानुनामिकाधिक्येन रूपत्रय भवति । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणेहि, जिणेहि	जिणेहि, जिणेहि
	जिणेहि ३-३

७ पञ्चमैकवचनार्द्धमागधी रूपद्वय बाहुल्येन त्रय रूपत्रय भवति प्राकृत तु रूप पदकम् । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणावो जिणा } कचिन् जिणाहि }	जिणतो जिणावो जिणाउ जिणाहि, जिणा, जिणाहितो ५-१

८ पञ्चमीबहुवचनार्द्धमागध्या रूपमेकमेव भवति । प्राकृते तु रूपनवक भवति । यथा—

अ० मा०
जिणेहितो

प्रा०
जिणात्तो, जिणाआ, जिणाठ
जिणाहि, जिणेहि, जिणाहितो
जिणहितो, जिणामुतो, जिणसुतो ५-३

९ सप्तम्येकवचनेऽर्द्धमागध्या रूपत्रय प्राकृते च रूपद्वय भवति । यथा—

अ० मा०
जिणसि, जिणम्मि, जिणे

प्रा०
जिणम्मि, जिणे ७-१

१० स्तमन्तप्रत्ययान्तगुणानां प्रथमाद्वितीयानृतीयापट्टीविभक्तियु किञ्चिद्विशिष्टरूपाणि भवन्ति । तथाहि—

दृ० व०

व० य०

प्र० भगव, भगवतो }
मतिम, मतिमतो }

भगवतो }
मतिमतो }

द्वि०

भगवतो }
मतिमतो }

तृ० भगवता, भगवया }
मतिमता }

च० भगवतो भगवन्नो

प्राकृते स्वय विशेषो न दृश्यते ।

११ अर्द्धमागध्या जसादिवचनानां तृनावापट्टीमसमीपु विशिष्टरूपाणि भवन्ति । तथाहि—

दृ० व०

तृ० जसमा मणसा, वयसा, कायसा, तेयसा, चक्खुसा, जोगसा, पणसा, वणसा ।

प० जससो, मणसो ।

स० मणसि इत्यादि । प्राकृते त्वेतानि रूपाणि न दृश्यते ।

१२ कम्मधम्मशब्दयोस्तृतीयेकवचन कम्मुणा, धम्मणा इति रूपऽर्द्धमागध्या भवत, प्राकृत तु न दृश्यते ।

१३ रायशब्दस्य सम्बोधनैकवचने हे रायमिति रूपमर्द्धमागध्या दृश्यते न तु प्राकृत ।

इकारान्तपुंलिङ्गे—

१४ प्रथमाबहुवचनेऽर्द्धमागध्या रूपद्वय भवति प्राकृते तु रूपचतुष्टयम् । तथाहि—

अ० मा०

प्रा०

इसिणो, इसी

इसिणो इसी, इसभो, इसठ, १-३

१५ पञ्चम्येकवचनेऽर्द्धमागध्या रूपद्वय प्राकृते तु रूपपञ्चकम्—

अ० मा०

प्रा०

इसिणो, इसीभो,

इसिणो इसितो, इसीभो,
इसीठ, इसीहितो,

१६ पञ्चमीबहुवचनऽपि प्राकृते रूपाचित्रयम्—

प्र० मा०
इतिहि-तो

मा०
इमि-तो, इसी-मो, इसा-
इसी-दिना, इसी-मु-तो

१० सप्तम्येकत्रयाऽधमागधीमक 'इमिमि' रूप प्राकृतं नास्ति ।

उकारात्तपुंलिङ्गे—

१८ प्रथमाबहुवचने पञ्चम्येकत्रयनबहुवचनयोः सप्तम्येकत्रयाः प्रेकारात्तत्रास्तम्यम् ।

१९ बहुवचनस्य प्रथमाबहुवचनेऽधमागधीनां जायमान 'महव' इति रूपे प्राकृतं नास्ति ।

सर्धनामशब्देषु—

२० सप्तम्येकत्रयनऽधमागधीनामिमकषण्दाभ्यामेव 'स्मि' प्रत्ययः प्राकृतं तु सर्वेषु सर्वनाम
षण्देषु 'स्मि' प्रत्ययः ।

२१ कर्तनइमयवदानां तृतीयैकत्रयने प्राकृतं किंवा, निगा, तिंवा, इमिंवा इति रूपाणि
इत्येतैऽधमागधीनां तु नास्ति ।

२२ तेषामेव षण्ठेकाचनबहुवचनयोः प्राकृतं कास, जास, ताव इति रूपाणि इत्येत
धमागधीनां तांति न सन्ति ।

२३ कश्च-दस्य पञ्चम्येकत्रयने 'किंवा' इति रूपे प्राकृतं विसर्गऽधमागधीनां नास्ति ।

२४ षण्ठेकवचन 'स' इति रूपे तथैवैवार्धमागधीनां इत्येते प्राकृतं विभक्तयश्चोराणि ।

२५ अमुष्यदस्य सप्तम्येकत्रयने 'अयमिमि, इयमिमि' इति रूपद्वयं प्राकृतं इत्येतैऽधमागधीनां
तु न ।

अमृतुमहशब्दयोः—

२६ अतयो शब्दयोः रूपेषु महान् भेदाः सन्ति, तुल्यार्थं तया रूपाणि प्रदर्शयत्—

अ० मा०

प्र० ए० इ अह }

प्र० ब० अह वय }

द्वि० ए० मे, म, मम, मम ।

द्वि० ब० शो, अहरे,

तृ० ए० ममा मण,

तृ० ब० अहरेहि

प० प० ममाओ ममाहिंतो ।

मा०

मिमि अमिमि ई, अह महव }

अमह अहरे, अमहो मा वय मे, }

शो य मि अमिमि, अहरे, मण, मम,

मिमि अह ।

अहरे अमहो अहरे, ए ।

मि मे मम ममण ममाह मह मण

ममाह श ।

अहरेहि अमहदि (हिं) अह अहरे श ।

महणा महतो ममतो महतो मज्जतो

मईओ, ममाओ महाओ मज्जाओ ।

महैव ममाव महाव मज्जाव ममाहि,

महाहि, मज्जाहि मईहिंतो, ममाहिंतो,

महाहिंतो, मज्जाहिंतो, मई, ममा,

महा, मज्जा ।

प० य० अग्नेर्हितो ।

प० प० मय, ममे, मज्ज }
मज्जं, मह, मे }

प० य० अग्ह, श् अरसाक, }
अग्हाण् }

म० ण० ममस्ति, मर्हि ।

स० व० अग्नेसु ।

ममसो, अग्दसो, ममाओ, अग्हाओ,
ममाउ, अग्हाउ, ममाहि, अग्हाहि,
ममेहि, अग्नेहि, ममाहिती, ममेहिती,
अग्हाहिती, अग्नेहिती । ममासुतो,
ममेसुतो, अग्हासुतो, अग्नेसुतो ।

मे, मह, मम, मह, मह, मज्ज,

मज्जं, अग्ह, अग्ह ।

ए, यो, मज्ज, अग्ह, अग्ह, अग्ने, अग्ही,
अग्हाण-श्, ममाण-श्, महाण-श् ।

मज्जाण् य ।

मह, मि, ममाह, मण, मे, अग्हमि, मममि,
महमि, मज्जमि, अग्हस्ति, ममस्ति,
महस्ति, मज्जस्ति इत्यादि ।

अग्हसु (सु) अग्नेसु (सु) ममसु (सु) ममेसु
(सु) महसु (सु) मोसु (सु) मज्जसु (सु)
मज्जेसु (सु)

२० ण्तावानेव भेदस्तु गृह्यद्रूपेष्वपि । विलरभयात्तेह रूपाणि लिप्यन्ते । तुलना चिकी
पुमिन्तत्तद्व्याकरणे निरीक्षयांयम् ।

स्त्रीलिङ्गविषये—

२८ स्त्रीलिङ्गे प्रथमाद्वितीयावहुवचन प्राकृतं रूपत्रयमदमागभ्यां रूपद्वयं भवति । तथाहि—

अ० मा०

मालाओ, माला
बुदीओ, बुदी
पेणूओ, पेणू
गईओ, गई
बहुआ, बहु

प्रा०

मालाओ, मालाउ, माला
बुदीओ, बुदीउ, बुदी
पेणूओ, पेणूउ, पेणू
गईओ, गईउ, गई (गईआ)
बहुओ, बहुउ, बहु

२९ तृतीयापट्टीसप्तम्यवचनेऽदमागभ्यामेकैकमव रूपं भवति प्राकृतं तु रूपचतुष्टयं भवति ।
तथाहि—

अ० मा०

तृ० य० त्व० मालाण्
" " " बुदीण्
" " " पेणूण्
" " " गईण्
" " " बहुण्

प्रा०

मालाअ, माआआ, मालाह, मालाण्
बुदीअ, बुदीआ, बुदीइ, बुदीण्
पेणूअ, पेणूआ, पेणूइ, पेणूण्
गईअ, गईआ, गईइ, गईण्
बहुअ, बहुआ, बहुइ, बहुण्

३० पञ्चम्या ण्ववचनबहुवचनयोः प्राकृते रूपायामाधिक्यं पुंलिङ्गवदेव मत्स्यानामाधिक्या
दर्दमागभ्यां ॥ रूपमेकैकमेव ।

३१ कज्जतगच्छातिरिक्तसर्वामगच्छसु स्त्रीलिङ्गे प्राकृतं कबिद्विगेषो नास्ति, अदमागभ्यां तु
पट्टीष्वहुवचन 'सन्वासि' इति विशेषरूपं विद्यते ।

- १० कान्तगन्तानां क्षान्तिश्च पटोदवचनं ग्राह्यं किम्मा, क्वयं शिख्या, शाय, शिख्या,
नाय इति क्वादि इत्यन्तःश्रुतमागन्त्यां तु नाति क्वादि न नाति ।
११ इमराद्वय पटोदवचनं 'इमाग' इति मत्तमदवचनं च 'हर्मं गाप' इति क्वादिमागन्त्यां
इत्यतः ग्राह्यं तु न विद्यते ।

नपुंसकस्थिते—

- १४ प्रथमाद्वितीयैकवचनं इकारान्तावागन्त्यांश्रुतमागन्त्यां क्वादिदेव इत्यतः ग्राह्यं तु इ—

थ० मा०

मा०

न्दि

रदि, न्दि

मर्तु

मर्तु मर्तु

- १५ प्रथमाद्वितीयैकवचनंश्रुतमागन्त्यां तृतीयं क्वं तिरनुनासिकं ग्राह्यं तु आनुनासिक-
गतिः । तथाहि—

अ० मा०

मा०

क्वादि, क्वादि क्वादि

क्वादि, क्वादि क्वादि

द्वीणि द्वीदि द्वीदि

द्वीणि, द्वीदि द्वीदि

मर्तुणि मर्तुदि मर्तुदि

मर्तुणि, मर्तुदि मर्तुदि

वारवपिरये—

- १६ ग्राह्ये सहाया स्थानं द्वितीयादिपदान् कृत्वापि तु तृतीयादि इत्यतः । यथा— तेन
कालेन तस्य समर्थे "गणाय सतिपि शया मणायवागच्छतु" ।
१७ अद्वितीयैकवचनं चतुर्थी इत्यतः । यथा—४ पुत्रिणामणात् क्व पद्मागमणात्
(गमनकर्तृत्वम्) । ग्राह्ये तादृशः प्रयोगो न दृश्यते ।
१८ मन्त्रमन्त्रेणैकवचनं द्वितीया पटो मत्तमी चाद्वितीयैकवचनं इत्यतः । यथा— नवरत्नं गन्ध-
मन्त्रं नवरं गन्धं मन्त्रं "नवरं गन्धं गन्धं" । ग्राह्यं तथा नाति ।

समासविषये—

- १९ समुदायणं भवेत्तु महाण्यं च महाण्यं च गायमा 'समुदायणं पदकाल' इत्यादि
प्रयोगेषु 'क महाण्यं च महाण्यं' इति भवमां ग्राह्यत्वात्तरत्नेन ॥ तिरुपतिः ।
२० अत्रहयमसुखीमा, अनुबन्धमनुहा अगमगाह्यं समाह्वयमाह्वयं लज्जारी वाञ्छा
गम्या पुत्रिणि पुत्रिणि, आगतगात्र आगन्तारं अर्थमधी, अर्थमर्थारं इत्यन्तः,
जगोकासी जगोकासी, अथाकालं अथाकालं, तत्राकालं आगन्तारं इत्यादयश्च
गभीप्रयोगा ग्राह्यत्वात्तरत्नेन न तिरुपतिः ।

तद्विते—

- २१ बहुतराणं अत्यतराणं, पुत्रिणं पुत्रिणं पक्षिणं पक्षिणं, परम्परा (पराधीन
इत्यर्थः), कल्याणं, कल्याणो भगवन्, भगवन्, आत्मा आत्मा, गामी, गोमित्री
मर्तुर्द्वि पुत्रिमन्तो दामिणी किमिणी, रत्ना (रत्नस्थला), आयमा, आयमा गन्धमी,
गन्धमी, कोसुमणी (काण्डमिण्यर्थः) धारवच्च आदेवच्च कीमा क्वा क्वादि
(कीदृश इत्यर्थः), दोष मत्तं ज्ञाप, पद्मागन्धं क्वचिरं क्वचिरं, जामन्तं जामन्तं
मेव तेजसागन्धं इत्यादयः शब्दा अद्वितीयैकवचनं प्रविष्टास्तद्वितिरा ग्राह्यं तु न दृश्यते ।

धातुप्रत्ययविषये—

- १ अर्द्धमागन्त्यां गन्धप्रत्ययविभागप्रत्ययन द्वितीयगन्धप्रत्ययानामकारविकारप्रत्यय तृतीय

गणपठितारां ॥ विकल्पनैकारविकरणं प्राकृते ॥ सर्वपामकारान्तधातुनामेकार
विकरणं । तेन गण्डेह गण्डेसि इत्यादिरपामि प्राकृते भवन्ति न त्वद्वमागप्याम् ।

२ यत्तमानकालेऽर्द्धमागभ्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु ण्वैक रूपं प्राकृते रूपाणामाधिनयम् । तथाहि—

अ० मा०

प्रा०

प्र० ण० गण्डह

गण्डह, गण्डह

प्र० य० गण्डन्ति

गण्डन्ति, गण्डन्ते, गण्डिरे

म० ण० गण्डसि

गण्डसि, गण्डसे

म० य० गण्डह

गण्डह, गण्डिथा

उ० ण० गण्डामि

गण्डामि, गण्डमि

उ० य० गण्डामो

गण्डामो, गण्डिमो, गण्डमो,

गण्डामु, गण्डिमु, गण्डमु,

गण्डाम, गण्डिम, गण्डम

३ आशाथऽर्द्धमागभ्यां मध्यमपुरुषैकवचनं गण्डाहि, गण्ड इति रूपद्वयं भवति, प्राकृते ॥
गण्डसु, गण्डहि, गण्ड इति रूपत्रयं भवति । उत्तमपुरुषैकवचनबहुवचनयोः प्राकृते
वर्तमानकालवद्गुणबहुवचनम् ।

४ भूतकालेऽर्द्धमागभ्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु वचनयोरङ्क एवैसुप्रत्ययो भवति । यथा—
'गण्डिसु' । प्राकृते तु स्वरान्तधातोः सीहीहीभप्रत्यया त्यज्जनान्तधातोरीमप्रत्ययो ।
यथा—होमी, होही, होहीभ, गण्डीभ ।

५ भविष्यदर्धेऽर्द्धमागभ्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु स्तद्धिप्रत्ययौ त्यादिपरीं भवन । प्राकृते तु प्रथम
मध्यमपुरुषयार्हिप्रत्यय एव त्यादिपरीं न तु स्तप्रत्यय ।

६ वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनबहुवचनयोरेर्द्धमागभ्यामसृधातोः असि, मि, मो इति रूपाणि
भवन्ति, प्राकृते तु—गिह, ग्यो, ग्य इति रूपाणि भवन्ति ।

७ भूतकालेऽर्द्धमागभ्यां आसी, आसिमो इत्यादिरूपाणि भवन्ति, प्राकृते तु
आसि ओहसि, इति रूपद्वयम् ।

८ अकासि, अकारिस्सं, अकरिसु, अभविसु, अतरिसु, भुषि, भुषी, लहित्य, गण्डसासमि
होत्या, हुत्या, आहसु अयवी, आय, घेच्छिह, घेच्छी, समुच्छिद्विन्ति, सधयाति,
पीडाह इत्यादयः प्रयोगा अर्द्धमागभ्यां प्रसिद्धा प्राकृते न दृश्यन्ते ।

९ भावकर्मणोरर्द्धमागभ्यां सामान्यतः ङ्ङप्रत्ययो भवति । प्राकृते त्विज्जेअप्रत्ययौ भवतः ।

अ० मा०

प्रा०

पठिज्जह

पठीअह, पठिज्जह,

१० कश्चातोरेर्द्धमागभ्यां भावकर्मणोः कज्जह, कीरह इत्यादिरूपाणि दृश्यन्ते प्राकृते तु न ।

११ सम्प्रधार्यकृदन्ते प्राकृते 'तुआय्य' प्रत्ययो भवति सोऽर्द्धमागभ्यां न दृश्यते । प्राकृत
हअ प्रत्ययो भवति । तत्स्थानेऽर्द्धमागभ्यामियाप्रत्ययोऽपि भवति । क्वचित् तुप्रत्ययो
भवति । यथा—चहजु, ससिजु इत्यादि । प्राकृते तु तादृशरूपाणि न सन्ति ।

१२ सोचा, पचा, लज्, हज्ज्य, दिस्सा इत्यादीनि सम्प्रधार्यकृदन्तरूपाणि प्राकृते न
दृश्यन्ते ।

१३ अर्द्धमागभ्यां हेत्वर्थकृदन्ते 'त्तप्' प्रत्ययो भवति । यथा—"करित्तप्, वागरित्तप्" स
प्राकृते न दृश्यते ।

१३ अर्द्धमागध्या भूतार्थे ' एवम्वा, बोधया, बडो (वृत्त), मणुतागध, छदियं (दिवं)
पतिमुदो, संतुदो, ऊपडा ऊपडो' इत्यादय वददा मिद्वान्ते प्राहुने न सिद्धयन्ति ।

१४ मिद्वैमाष्टमाध्यायपुषपाइत्य द्वितीयसूत्रादात्म्य बह्वक्षणात्तत्प्रसूयदन्तं य धात्वा
दद्या दक्षिता प्राहुनभाषाया । तेपु स्वस्यावृषादया भावे प्रयुक्ता, बहुलास्तु न मन्येव ।
तथाहि—कषपातोर्षादद्या विदितारनेषु गवाश्चानामकोपि प्रयागोर्द्धमागध्या
नाम्नि । एव धावन्तरेष्वपि श्रयमतिविम्बरमवाप्तिह प्रपच्यन्त । इत्थं महाराष्ट्रीयेन
महाराष्ट्रीमाहुनभाषालोर्द्धमागध्या भेद् स्पष्ट प्रतीयते ।

अर्द्धमागधीभाषापि लोकभाषायेन प्राहुनभाषेऽप्युच्यते । किन्वा संस्कृतभाषां स्वार्थं चरि
भाषा प्राहुत एवान्तर्भवन्ति । मूलत एव भाषाया द्विविधा । एतुष्टमनुयोगद्वारास्त्री—'संस्कृत
पाषाणं वेद वन्या इति भासिता ' इति । एषमेव बहुभाषाचित्रिकाकारेण छत्तीषीषोऽन्यम्—

भाषा द्विधा संस्कृता च प्राहुनी चेति भेदः । इति ।

इत्थञ्च संस्कृतभाषावप्राहुनभाषाया अपि स्वातन्त्र्यं न कनापि हर्नुं शक्यते ।

अतएव प्राहुनभाषा न संस्कृततन्त्रा संस्कृतभाषाया एव प्राहुनमूलकत्वात् । प्राहुनी तु
प्रकृतिसिद्धम् । संस्कृते तु संस्कारावाप्तेन मनुष्यादिभ्यः । आद्यावगवाम्प्राचार्द्धमाद्या वा प्राहुन
भाषा सामेव संस्कार्य समासादिता भाषा सा संस्कृता । तदुक्त रूपकपरिभाषायाम्—

कौमाप्याग्निनीयन्मिद्विभुना संस्कृता भवा । इति ।

यद्यु प्रकृति संस्कृतं तत्र सर्वं तत् च्यारणे वा प्राकृतमिति व्युत्पत्ति कृत्वा प्राकृतस्य संस्कृत
अन्त्ये संस्कृतादागतत्वं वा स्वीकृन्ति क्वचित्पुनरपि न सम्बद्धं प्रकृतियदस्य संस्कृतवाचकत्वासिद्धं ।
एव तु प्रकृतियदस्य ध्याने संस्कृतभाषायाचकसंस्कृतगद्यप्रयोगं संस्कृते भवं संस्कृतादागतं वा
सांस्कृतमित्येवोचितं स्यादतु प्राकृतम् । प्रकृतियदस्य तु स्वभाव निसर्ग प्रजा सामान्यजनता इत्या
दयोऽर्था प्रसिद्धा । तथा च या न्याभाषिणी मैमर्गिकी वा सामान्यजनतोषार्द्धमाद्या भाषा सा
प्राहुतभाषा । वा च संस्कारं प्राप्ता सा संस्कृतभाषा इत्यर्थं सम्बद्धं लगच्छेत् । न काव्यनुपपत्तिरत्र ।
तथा च तज्जाभाषा स्वतन्त्रव्याकरणानुसारं भवितव्यमिति मननं वा मारि कियता कानेनामी
द्वैतमागधीकोपनिर्मायानन्तरं स दृष्टाऽम्बवदावनोद्गारयिताप्रणी । शीमद्गदरचद्रमैरवदानभेष्टिवराणां
राजस्थानान्तर्गतविक्रमपुर(बीकानेर)निवासिनां तस्मिन् कार्यं भेरणा ज्ञाता तदुरसाहिता मैथिल
पण्डितधीयनुनाथमिश्रस्य साहाय्येन गहनमप्येतन्कार्यं मासवधेन पारयितुं समर्थाभवन् ।

संस्कृतसिद्धान्तकौमुदुमारिषैर्लीलिष्टिचामैनागमभाषासङ्गमर्धेनद्वारा जैनसिद्धान्तानां
कौमुदीयधकायकवाचास्य व्याकरणस्य जैनसिद्धान्तकौमुदीति नामपेयमुच्यतेनैव प्रतिभाति ।

यद्यप्यन्यापेक्षया समितिमुद्रणस्य सन्तुष्टत्वात्प्रायः आद्यमोदयममितिसुदितत्रैतत्पुत्राद्या
मर्द्धमागधीकोपस्य चापारेखास्य रचना समग्रिण परतु कालप्रवादेय लेखकानां स्वल्पतया
सुदृष्ट्येनैकानि पाठान्तराणि ज्ञानानि त्यकारणकारयो सादृश्येन कचिन् पुरात्यिम, कचिन्पुरास्मिन्
कचिद्विद्येययथा, कचिद्विद्येययथा मातान्तरया सादृश्येन पदिगारेह पदिगारेह इत्याद्यनैकानि
सदृशस्यानानि सन्ति सादृश्येनैव कचिद्व्यापामनि निर्येयं हत कचिन्प्रभवविध पाठ समास्त ।

अल्पभ्रमेण विद्यार्थिनां बोधो यथा स्यात्तथाविधोष्ठीसमादरयात्र प्रकृतिमययविभाग
स्वीकृत । सूत्रेषु श्रदानां पाठानां च प्रयोगा यथा यथा दृष्टास्तथा तथा ते साधिता । गवादि
शब्दानां सधविमतिरूपाणि सूत्र नोपलभ्य ते तत्र यावन्ति रूपाणि स ध्यानि तावन्त्येव साधितानि
रूपाचिदनुपपन्ना यपि रूपाणि व्याकरणान्तरानुसारेण साधितानि । इत्यपीत्यधिकैकोनविंशति
शतके विप्रमसवसरे व्याकीकानेराख्यपचनं श्रीमद्गदरचद्रमैरवदानपद्ममल्लभेष्टिवराभ्यां स्वकीय
रचनायां केवलप्रचारार्थमिदं पुस्तकं प्रथमावृत्तिरूपेण सुदितम् । केपुचिद्विषयेषु पठन

पाठनादिरूपेण प्रवृत्तश्च । सस्कृतकोविदानामप्यर्द्धभागधीभाषानभिज्ञानां केषांचित्पाठकागमस्य व्याकरणस्य सरलावृत्तिरवश्य कार्येति प्रार्थनाऽभवत् । यद्वशीत्यधिवैकोनविंशतितमे सवत्सरे कच्छ देशान्तर्गताजमेरु(अजार)नामके पत्तने चातुर्मास्यकाले प्रारब्धाऽस्य व्याकरणस्यार्थप्रकाशिका स्ववृत्ति मूलसंशोधनेन साद्वैम् । प्रथमावृत्तौ धातवोऽकारान्ता आसन्, द्वितीयावृत्तौ सर्वेऽप्य कारान्ता धातवो लाघवार्थे व्यञ्जनात्ता दृशितास्ते च मूल एवोपन्यस्ता गद्यत्रयविभागेन । प्रत्येक धातुसमीपे तत्तत्संख्याद्भेदोऽपि निश्चितः । प्रथमावृत्त्यवशिष्टा अपि केषांचिद्व्यतयोपलब्धा धातवो द्वितीयावृत्तौ निवेदितास्तेन प्रथमावृत्तितो द्वितीयावृत्तौ धातुसंख्या समधिका समजनि । तथाहि—

प्रथमावृत्तिधातुसंख्या

श०	स०
प्रथमगणे	४२५
द्वितीयगणे	८६
तृतीयगणे	१३९

द्वितीयावृत्तिधातुसंख्या

श०	स०
प्रथमगणे	४८६
द्वितीयगणे	८२
तृतीयगणे	१८३

पूर्वयोग ६५०

पूर्वयोग ७५०

सूत्राग्रामनुगमपूर्वकसंशोधनेन प्रथमावृत्तितो द्वितीयावृत्तौ सूत्रसंख्या न्यूना समजनि । तथाहि—

प्रथमावृत्तिसूत्रसंख्या

अध्याये	पादे	संख्या
१	१	४६
१	२	३२
१	३	१००
१	४	१४५
२	१	६४
२	२	४०
२	३	५१
२	४	१०७
३	१	१८५
३	२	७१
३	३	६६
३	४	४०
४	१	८६
४	२	५१
४	३	६५
४	४	११९

द्वितीयावृत्तिसूत्रसंख्या

अध्याये	पादे	संख्या
१	१	८०
१	२	५४
१	३	५१
१	४	५५
२	१	८९
२	२	६६
२	३	१५३
२	४	१०५
३	१	६०
३	२	५८
३	३	८०
३	४	८३
४	१	७१
४	२	६८
४	३	९५
४	४	९३

पूर्वयोग १३०१

पूर्वयोग १२८५

अस्मिन् प्रसङ्गेऽस्य व्याकरणस्य मूलसंशोधनकार्ये व्याख्यासम्पादनकार्ये च यथासमम साहाय्यं विदधतो 'भ्रा'ह्मण्युपाख्यमैचिलपण्डितश्रीरघुनन्दनधर्मशर्मा व्याख्यासंशोधनकार्येऽभूत्

साहाय्यं विरतो अवपुरषत्तनस्यदादुर्गन्धविधास्यमुष्णप्यापकविहङ्गरीरामचन्द्रमैल्य
मगस्तोपकृति विरमं न शत्रुमि ।

प्रथमावृत्ती पदविमर्शितमयाकारि वार्तिकानि निर्दिष्टाभ्याम् । तानि सर्वाणि द्वितीयावृत्ती
सूत्रेणैवान्तर्भावितानि । नवमे द्वितीयावृत्तेर वार्तिकमत्रावृत्ती महीनाति विरचितमयमपि महत्त्व
वम् । अस्मिन् भाष्यकारं परिभाषाप्रकरणे परिभाषा/मकसूत्राव्याख्यानवर्गा सतीव ममि । तदपि
रिणा कामिद्वयापयुक्ता परिभाषाः परिभाषामुक्तेस्तमभूतिप्रपेक्ष परिगृह्यात्र सामर्थ्यनैकरूपेण
वा निषेजितान्तप्रसङ्गे । ताश्चेमा—

क्र० सं०	परि०	पृष्ठाङ्का
१	एव सङ्ग सङ्ख्य प्रवर्तन	१३
२	कविदकशो/वमुत्तरेन	१४
३	एकदशविहङ्गमनस्यवत्	१५
४	अर्थवशो ग्रहस्थानपेक्षया ग्रहणम्	१६
५	प्रत्ययग्रहण परभाषा विहितगदादस्तदुक्तम् ग्रहणम्	१७
६	प्रत्ययप्रत्ययवर्धनस्य प्रत्ययपेक्षया ग्रहणम्	१८
७	निमित्त विनाशो/मुष्ट इष्टा तन्मयुक्तं कार्यं न कुर्यति	५१
८	निमित्तापाय भैमित्तिकस्याप्यपाय	१२६
९	अनिर्दिष्टापो प्रत्यया स्वार्थे भवति	१२६
१०	वदागमाभ्यामुक्तीभूतान्ग्रहमेव गृह्यते	२००
११	सूत्रयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रकृति सह वा निरुति	२१४
१२	सर्वविधिम्नो लोपप्रतिषिद्धिषुधिस्य बन्धवाद्	२१९
१३	नसमानोऽपवादी विकल्पन बाधक	२४८
१४	स्वधिकारसु जा/ममानविधिना ले	२६५

अद्वमागधीकोपनिर्माद्यसमय एव भाष्ये निश्चिनमागीषद्वमागधीभाषाया एक व्या
करणमपि समयावृत्तम निर्मातव्यमस्तीति तदानीमेव शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च तत्तद्भागमस्य
संगृह्य शब्दसंज्ञनार्था काय निरूपितानि । तन धातुना व्याकरणमागधी कोपन प्रचोपनका ।
कोप च द्वित्रिपदागमानां दशानां प्रकीलकप्रधानामोपनिर्मुक्तपिद्विधेर्निविद्ययावयक
प्रभृतानां च प्रधानां प्राय सकृन्ना अपि शब्दा संगृहीता । व्याकरणस्य च काराधनमिदमप्यस्य
क्यागमादिभाषीनप्रयावत्तमिदमपि तत एव समयावतमिति सुविनिर्ममय भयतु पिपठिपूर्णा
विष्णुप्राप्त ।

एतद्व्यापमितु भाष्यवाक्यकृता वक्तव्याद्विदात्तानामर्थप्रतिपादने धातुप्रतियाप्रदधने च
व्याकरणमूपणमार-श्रुत्यतिवाद-शक्तिवाद-श-दशविप्रकाशिका-पाणिनीयव्याकरण-स्याममिद्वान्त
मुनावसिप्रभृतिपुस्तकानामपि साहाय्यं गृहीते वचिक्वचिप्रमद्व इति तत्तत्पुस्तकनिर्मातृणां
भयुपकृतिपरम्परा भार्हा निस्समुत्ति ।

यद्यप्यतद्व्याकरणरचनाया प्रायम्यासमवोऽस्ति स्वस्वभावास्तथापि सहृदया विद्वद्वा हित
बुद्ध्या सूचयिष्यन्ति तत्तत्स्वन्ननां तदाऽस्मिमावृत्ती लक्ष्येवाधने भविष्यति । सुनेषु किं बहुना ।

रथलम् । इन्द्रप्रस्थ (दहली) }
अद्यपत्तावा, सप्त १९९४ विक्री }

मुनिरत्नचन्द्र,

जैनसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयानुक्रमः ।

पूर्वार्द्धम्

विषया	पृष्ठाङ्काः	विषया	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाधरणम्	१	स्वरान्तनपुसकलिङ्गा	६५
सङ्ज्ञाप्रकरणम्	२	सख्यावाचकारत्रीलिङ्गा.	६७
परिभाषाप्रकरणम्	७	अव्ययप्रकरणम्	७१
स्वरसन्धिप्रकरणम्	१०	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	७६
व्यञ्जनसन्धिप्रकरणम्	१४	कारकप्रकरणम्	८१
स्वरविकारप्रकरणम्	१७	समासप्रकरणम्	१०७
व्यञ्जनविकारप्रकरणम्	२०	अव्ययीभावसमास	१०८
विभक्तिप्रकरणम्	२९	तत्पुरुषसमास	११३
स्वरान्ता पुलिङ्गा	४३	यहुव्रीहिसमास	१३९
सव्यणामशब्दा	४६	द्वन्द्वसमास	१४६
स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गा	८५	तद्धितप्रकरणम्	१४७

उत्तरार्द्धम्

आख्यातप्रकरणे		हेत्वर्थप्रक्रिया	३०४
प्रथमो गण	१८७	भूतार्थप्रक्रिया	३०८
द्वितीयो गण	२३९	कर्तर्यप्रक्रिया	३३१
तृतीयो गण	२४६	भावकर्मप्रक्रिया	३४४
क्रियासमभिव्याहारप्रक्रिया	२६८	भावप्रक्रिया	३५३
नामधातुप्रक्रिया	२७०	उपसहार	३७०
प्रेरणाप्रक्रिया	२७३	प्रशस्ति	३७०
भावकर्मप्रक्रिया	२८०	सूत्रपाठ	३७१
कृदन्तप्रकरणे		धातुपाठ	३८६
पूर्वोत्तरकालसम्बन्धार्थप्रक्रिया	२८८	सूत्रानुक्रमणिका	३९९

ॐ नमोऽर्हभ्य

अर्थप्रकाशिकाव्याख्योपेता

जैनसिद्धान्तकौमुदी (अर्द्धमागधीव्याकरणम्)

प्रणम्य श्रीमहावीरं मोक्षमार्गप्रकाशकम् ।
रच्यते तत्त्वबोधाय जैनसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथार्थप्रकाशिका

श्रीपार्श्वपदपाथोज नत्वा देवेन्द्रसेवितम् ।
कौमुद्या क्रियते वृत्ति स्योपहार्यप्रकाशिका ॥१॥

प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्युद्भूहविद्याताय विहित नमस्कारात्मक मङ्गल
शिष्टाचारपरिपालनार्थं ग्रन्थादौ निबन्धन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—प्रणम्येति । प्रणाम कृत्वे-
त्यर्थः । प्रणामश्च स्वावधिकोरकर्षबोधनानुकूलो व्यापार स च करशिरोविषयसंयोगरूपः ।
सादृशव्यापारजन्यज्ञानरूपकलाभयतया श्रीमहावीरस्य कर्मत्वम् । श्रीमहावीरमिति—
महान् कषायोपसर्गपरिपहेन्द्रियादिरिपुनिबहुजघादतिशयाय वीरो विक्रान्तः । विक्रान्त्यर्थस्य
वीरधातोर्विरयति स्मेति विग्रहेण साधनात् । अथवा विशेषेणैरयति प्रापयति शिष कल्याण
स्फोटयति वा कर्मेति वा । महाआसौ वीरश्च महावीर पूर्वपरेति बाधित्वा सम्महदिति
समासः । प्रकृतशासनपतिश्चरमस्तीर्यकरः । श्रियाऽस्त्रीकिकया शोभया सहितो महावीर
श्रीमहावीरस्तम् ।

मोक्षमार्गेति—मोक्षस्य कृत्स्नकर्मात्पन्तोष्येद्वैदरूपस्य मार्गं साधनसम्यग्ज्ञानादिरत्र
त्रयस्य प्रकाशकं प्रज्ञापकस्तम् । अनेनान्येच्छानधीनेच्छाविषयरूपस्य स्वतः प्रयोजनस्य साध-
कत्वात्स एव नमस्कार्य इति ध्वनितम् । रच्यत इति—अयेति शेष रचना च स्वज्ञान परान्
बोधयितुं तदनुकूलवाक्यानां लिपिसन्निवेशविशेषः । तस्यबोधधायेति—तत्त्वानि जीवाजीवादि-
पदायाः । तानि च जैनानामेध्वर्द्धमागधीभाषाया हेतुयुक्तिरुद्धान्तपूर्वकं प्रतिपादितानि । आगम
भाषासंस्कृपदानां साधुत्वासाधुत्वज्ञानं विना न भवति तत्तत्पदार्थानां ध्यायबोधः । पदानां
साधुत्वासाधुत्वज्ञानजनकश्च भवति तद्भाषाव्याकरणम् । अतस्तत्त्वबोधमुद्दिश्यैवास्व व्याकर

यस्य रचनाप्रवृत्तिरिति भावः । जैनसिद्धांतकौमुदीति—मोक्षयति इति मुद कौमुद कुमुद-
 यद् तस्यैव कौमुदी चन्द्रिका 'चन्द्रिका कौमुदी उपोत्प्लेखमरः' जैनसिद्धांतानामागमादि
 प्रतिपाद्यपदार्थसाधानां कौमुदी कौमुदी जैनसिद्धान्तकौमुदी पदार्थप्रकाशकादिगुणैश्चन्द्रि-
 कासादरयमस्या । अनेन प्रचार्यभेदव्यवस्थादर्शनीयमनुबोधयन्नुपपत्तिमपि प्रदर्शितम् । तथा हि—
 अद्वयमागधीभाषाज्ञानद्वारा तत्त्वज्ञानासुराधिकारी । भाषाज्ञाने सन्निधिविभक्तिकारकसमासव-
 द्दित्यर्थानुरूपं तावदात्म्यं विषयः । भाषाज्ञानद्वारा तत्त्वबोधः फलम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकमा-
 यश्च सम्बन्धः । ननु व्याकरणरूपस्यास्य कथं तत्त्वबोधदानकत्वं तत्र तत्र प्रतिपादनाभावादिदि-
 शेषं तत्र प्रतिपादकसमागधीभाषाज्ञानसम्पादनद्वारा तत्त्वबोधजनकत्वस्य सुविदितत्वात् । तथा च
 भाषाज्ञान साधारणफलम् । तत्त्वबोधश्च परम्पराकृतमिति विवेकः ।

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

महायाज्ञप्रवेन शास्त्रव्ययद्वाराप्रयोजकतया तद्वदितत्वेन सर्वप्रकरणाङ्गतया
 पूर्वमेव तत्प्रकरणमाह—अथेति ।

अ आ इ ई उ ऊ ए ओ स्वराः । १।१।८॥

स्पष्टम् ।

अ आ इति—अभेदानुकरणत्वादन न विभक्तिः । सहिताया अविबक्षया
 च न मन्धि । अकारादे स्वरत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृतानामष्टानामेवात्रो-
 पयोगितया तेषामेव तत्संज्ञा कृता ण्वममे व्यञ्जनसंज्ञायामपि धोष्यम् ।

करवगधडचछजझञठडढणतथदधनपफबभमयरलवसहा

व्यञ्जनानि । १।१।९॥

एते व्यञ्जनसंज्ञा स्युः ।

करेति—अकार सर्वत्र स्पष्टमुच्चारणार्थः । ननु स्वरविहीनानामपि व्यञ्जनानां
 वर्णान्तरसाहाय्येन यथाकथञ्चिदेकाकितया घोषारणमनुभूयत इति चेन्न । असहा-
 यतया स्पष्टत्वेन परब्रह्मणोचरत्वस्यैवोच्चारणे निषेधात् । अत्रेतरैतरयोगो ब्रह्म ।
 व्यञ्जनसंज्ञाया विचारस्तु पूर्वमुक्तमात्र एव । अतएव धर्मयो संज्ञाया न प्रवेष्टा ।

अइउ ह्रस्वाः ।१।१।१४॥

एते ह्रस्वसन्नाः स्युः ।

अईति—सन्ध्यभावादिविचारस्तु पूर्वजत् । अत्र व्याकरणे प्रकृतस्वरत्रय-
स्यैव ह्रस्वतया प्रदर्शनेन नयाणामेव ह्रस्वसंज्ञा कृता । अत्र प्रत्येकस्वरस्य संज्ञा
भवति न तु समुदायस्य तादृशप्रयोगासम्भवात् । न च समुदाये वाक्यपरिस-
माप्तिरिति न्यायेन समुदायस्यैव महोचितेति चान्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति-
मिति न्यायस्यैवात्राश्रयणादुभयोर्यथस्थितविषयत्वात् ।

आईऊ दीर्घाः ।१।१।१५॥

स्पष्टम् ।

आईति—अत्र न समास किन्त्वभेदानुकरणत्वाद्विभक्तेरभावः । समासे
तु समुदाये संज्ञापत्तिर्दुर्निवारा स्यात् समासस्य समुदाये शक्तत्वात् कथंचिद्वारण-
कल्पनाया वाक्यमेव वर प्रत्येक संज्ञासिद्धये । एवमेव सर्वत्रैतादृशस्थले
बोध्यम् । शेषविचारस्तु पूर्वजत् ।

कादिमान्ताः स्पर्शाः ।१।१।१५॥

स्पष्टम् ।

तत्र कादिङान्ता कर्गः । चादिजान्ताश्चवर्गः । टादिणान्ताष्टवर्गः ।
तादिनान्तास्तवर्गः । पादिमान्ताः परगः ।

कादीति—क आदिर्येषां ते कादयः । म अन्तो येषां ते मान्ता । कादयो
मान्ताश्च कादिमान्ता पञ्चविंशतिवर्णा स्पर्शा उच्यन्ते । तत्रेति—तच्छब्दस्य
प्रक्रान्तादिपगमर्शकत्वेन व्यञ्जनेष्वित्यर्थः । कादिङान्ता इत्यादि—कादयश्च
ङान्ताश्च कादिङान्ता—क ख ग घ ङा कवर्गशब्देन बोध्या एवमग्रेऽपि । वर्ग-
संकेतप्रदर्शनफलन्तु स्फुटीभविष्यत्यग्रे ।

अन्त्यात्पूर्वं उपधा ।१।१।२०॥

अन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासङ्गः स्यात् ।

अन्त्यादिति—अन्त्यशब्देनान्त्यावयवो गृह्यते । अवयवत्वञ्च प्रस्तावाद्व-
र्णानामेवेत्यन्त्यवर्णो लभ्यते । तथा च यज्जातीयकोऽन्त्यस्तज्जातीयक एवान्त्या-
त्पूर्वं इति पूर्वो वर्णो लभ्यते ।

अनुस्वार ११११०॥

अनुस्वारो व्यञ्जनमज स्यात् ।

अनुस्वार इति—व्यञ्जनीत्युपपत्तेः । अभेदापुरोधाद्व्यतिपरिणाम ।
अ इत्यत्र म्प्रत्ययस्य निगमानो विन्दुः अनुस्वार उच्यते । तस्य व्यञ्जनामशाधिधान
कः तु व्यञ्जनात्तरण म् सयुक्तसमाभिद्धि तेनोपपत्तेर्याप्यै व्यञ्जनाप्रयमयोगे
सर्वि व्यञ्जनीभूतस्य पृथस्यानुस्वारस्य प्रयत्नामिति सूत्रेण नोप मिदृश्यति ।

स्वराणामन्त्यादिष्टि ११११९॥

स्वराणां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य स टिमजः स्यात् ।

स्वराणामिति—अत्र निर्धारणे षष्ठी तेन मध्ये इत्यस्यलाभ । तन्त्योऽपि
स्वर एव प्राप्नो न तु व्यञ्जनाम् । मज्जातीयस्यैव निर्धार्यमाणत्वात् । अत
एव गवा मध्येऽन्त्यमानयेति प्रयोगे प्रयुज्यमानो गामेवायति । न महिषादिक-
मिति । न हि विजातीयस्य निर्धार्यमाणत्वे षष्ठ्या अपि सम्भव । अन्त्यादि-
रिति—यद्यप्यत्र सामान्ये नपुंसकमेवोचितं तथापि शब्दशास्त्रे शब्दस्यैव प्राधान्य
सूचयितुमध्याह्नशब्दरूपविशेष्यमपेक्ष्य पुलकस्यापि सम्भवे ताऽन्त्यादिरित्युक्तम् ।
तत्रादि कचित्प्रधान कथिषातिदेशिनः यथा टिन्द्वातोर्हजप्रत्यय इन्द्वाभागस्य
टिसप्ता तत्रादिमुख्य । ग्वाधातोर्हजप्रत्यय आकारस्य टिसप्ता तत्रादिरानिदेशिक
असहायत्वात् ।

अप्रयुज्यमान सफल इत् ११११६॥

लौकिकप्रयोगेषु न प्रयुज्यमान किञ्चित्कार्यं विधातुं प्रत्ययादावनुबद्धो
नर्थ इत्यत्रः स्यात् ।

अप्रयुज्यमान इति—इत्तद्वत्स्यापि प्रत्ययादौ प्रयुज्यमानत्वादप्रयुज्यमान
इत्यसंगतमित्याशङ्क्याह प्रयोग इति । प्रकृतिप्रत्ययादेरपि प्रयोगत्वात्तत्र प्रयु-
मानत्तस्यैव मत्त्वेन दोषस्तत्त्वस्थ ष्वेत्यागद्व्यायामाह—लौकिरेति । लौकिकस्य
चाधनोपनाय प्रयुक्तत्वं शास्त्रे तु शब्दात्त शब्दपरत्वाददोष । प्रकृत्यादावपि स्था-
यित्वाभावात् करिष्यमाणेत्महकस्योच्चारण व्यर्थमित्यागद्व्यायामाह—किञ्चित्कार्यं
विधातुमुपात्त इति । अलौकिक प्रयोग इति शेष । अलौकिकश्च साध्यावस्थापन्न
प्रकृतिप्रत्ययादि । किञ्चित्कार्यं—टित्त्रकिस्वादि तत्सम्पादनेन साफल्यमस्य
बोध्यम् ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपः ।१।१।१७॥

स्पष्टम् ।

प्रसक्तस्येति—प्राप्तस्येत्यर्थं न तु स्थितस्यैवेत्यर्थः । तेन चार्थकस्याविद्यमानत्वेऽपि “आसणाओ पासइ” इत्यादौ चार्थकान्तस्य शब्दस्य प्राप्त्यैव तदभावस्य लोपसंज्ञाया पञ्चमी सिद्ध्यति अदर्शन—दर्शनाभावः । अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

इतः ।१।१।१८॥

इत्सङ्गस्य लोपः स्यात् ।

इत इति—तीपि न्तस्येति सूत्राल्लोप इत्यनुवर्त्तते । नन्वित्सङ्गा विधाय लोपकरणापेक्षयेत्सङ्गकत्वेनोद्दिष्टानां लोप एव विधीयताम् । किं लोपशास्त्रस्य परमुत्त-
निरीक्षणेनेति चेन्न टित्त्वादिकार्यसम्पादनायेत्सङ्गाया आवश्यकत्वात् ।

स्वरादनन्तराणि संयुक्तम् ।१।१।१९॥

स्वराव्यवहितानि व्यञ्जनानि संयुक्तसंज्ञानि स्युः ।

स्वरादिति—जात्यपेक्षयैरुपचयन तेन स्वरद्वयादिव्यवधानेऽपि संयुक्तसंज्ञा न भवतीति यद्यप्यव्यवहितानि संयुक्तानीत्यनेनापि स्वराव्यवहितानीत्यस्य लाभः सम्भवति विजातीयेनैव व्यवधानस्य प्रसिद्धतया व्यञ्जनानां स्वरेणैव व्यवधान-
मम्भवेन तेनैवाव्यवधानस्यापि लाभसम्भवात् । तथापि स्पष्टतया तत्प्रतिपादना-
यैव स्वरादित्युक्तम् । व्यञ्जनानीति—अनुस्वारो व्यञ्जनमिति सूत्रादव्यञ्जनमित्य-
स्यानुवृत्तिः । बहुत्वमत्राविवक्षितं द्वयोरपि संयुक्तसंज्ञादर्शनात् प्रत्येकं तु न
सयोगसंज्ञा लक्ष्यानुरोधात् । आर्या दण्ड्यन्तामिति वत् ममुदाये वाक्यपरिममाप्ते ।

आदेदोद् वृद्धिः ।१।१।२०॥

आत् एत् ओत् इत्येते वृद्धिमङ्गा स्युः ।

आदिति—‘अत्र पदत्रयम् । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तकारत्रयनिवेशः । समुदाय-
संज्ञावारणान्प्रकाशस्तु दर्शित एव । अत्रादेदोश्च मङ्गिन वृद्धिः संज्ञा न तु
विपरीतमनुवागमनुद्दिश्य न विधेयमुदीरयेदिति वचनात्पूर्वोच्चारिता सङ्गिन
परोच्चारिता सङ्गेति नियमात् ।

अदिदुतामदाताविदीदेत उद्दूदोत सवर्णाः ।१।१।२१॥

अदिदुता क्रमेण अदातां इदीदेत', उद्दोतः भवर्णा भवन्ति ।

अदिदुतामिति—अथ इथ उथ अदिदुतस्तेपाम । अथ आथ अदातां । इथ ईथ एथ इदीदेत । उथ उथ ओथ उद्दोत । इति उथ ममुदाया अकारेकारो काराणा उयाणा क्रमेण भवर्णा भवन्ति । तथाचानारस्याकाराकाराविवारस्येकारे-
कारेकारा उनारस्योकारोकारौकारा सजर्णा भवन्तीति सिद्धम् ।

वर्गेषु प्रथमद्वितीययो. प्रथमस्तृतीयचतुर्थयोस्तृतीय ११११२२॥

कचटतपर्यंगु कखयोश्चछयोष्टठयोस्तथयो' पफयो कचटतपा गघयोर्ज-
भयोर्दढयोर्दधयोर्भयो क्रमेण गजडदद्या सवर्णा भवन्ति ।

वर्गेष्विति—कजगघगटवर्गतवर्गपवर्गेप्पित्यर्थ । प्रथमत्वादिव्यवहारश्च
मासृकावर्गपाठापेक्षया बोध्य । अदिदुतामिति सूत्रात्मवर्णा इत्यस्यानुवृत्ति
क्रमेणेति तथा च कखयो ककारश्चछयोश्चनारष्टठयोष्टकारस्तथयोस्तकार पफयो
पकार एव गघयोर्गकारो जझयोर्जकारो ङढयोर्दकारो दधयोर्दकारो धभयोर्दकार
सधर्ण इति सिद्धम् ।

विशेषण तदन्तस्य ११११२३॥

विशेषण तदन्तस्यापि सज्ञा स्यात् ।

विशेषणमिति—अत्र शास्त्रे विशेषणत्वेन यदुपादीयते तदेव विशेषणपदे-
नाभिधीयते । विशेषण च व्यावर्तनम् । तथा च नाम्न इत्याद्यनुवृत्तौ तद्विशेषण
मदादिपद तदन्तस्य समानरणेनादन्तादिवोधक भवति । अतएव तत्तत्स्थलेऽमे
दान्धय सम्पद्यते यथाऽदित पुस्यत इत्यादिसूत्रेऽत इत्यनेनादन्तस्य ग्रहणे तेना-
नुवृत्तनामपदस्याभेदान्धयेऽन्ताभिन्ननाम्न परस्येत्याद्यर्थो लभ्यते ।

सुप्त्यादि विभक्ति ११११२८॥

सुप् त्यादि च विभक्तिसङ्घे स्त ।

सुप्त्यादीति—अत्र सुप्पदेनोदादीस्वन्तो गृह्यते । त्यादिपदेनाद्याप्रवर्त्तना-
वर्त्तमानभूतभविष्यदर्थका प्रत्यया । अन्यत्र तु त्यादिपदेन निन्तिसिहमिमव एव
गृह्यन्ते तेन त्यादिपदेनाद्याद्यर्थक प्रत्ययसुप्तादाय तस्मिन् पदे विधीयमानप्रत्यया
न विधेया इति सिद्धम् । उक्तसुप्त्यादेर्विभक्तिसज्ञाया फलन्तु 'अविभक्ति नामेति'
सूत्रेण तदन्तस्य नामसज्ञानिषेध तत्र विभक्तिरहितस्यैव नामसज्ञाविधानात् ।

इति सज्ञाप्रकरणम् ।

इतीति—सन्धिकार्योपयोगिनीना व्यापिकाना च सज्ञाना प्रकरण समाप्तमित्यर्थः ।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धयः ॥१॥१॥१॥

ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैर्यत्र ह्रस्वदीर्घवृद्धयो विधीयन्ते तत्र स्वरस्येति पदमुपतिष्ठते ।

स्वरस्येति—इदञ्च न त्रिधायकं तत्तत्सूत्रेणैव ह्रस्वादिसिद्धेर्नचानेनैव ह्रस्वा-
विसिद्धौ माऽस्तु तत्तत्सूत्रमिति वाच्यम् । मामान्यतया तद्विधाने ह्रस्वस्वराणामेव
विलयापत्तेः । नापि नियामकम् । नियामकत्वं हि द्विविधं स्वरस्यैव ह्रस्वदीर्घ-
वृद्धय इत्येकम् । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय एवेति द्वितीयम् । तत्र व्यञ्जनस्य तद-
ममवादाद्य व्यर्थम् । द्वितीयमपि न सम्यक् स्वरलोपादिविधायकस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
नचेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । बहुलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः । नापि सज्ञासूत्रं तत्तत्सूत्रेणैव
स्वरस्य ह्रस्वादिसज्ञामिद्धेः । न चानेनैव तन्निर्वाहः सम्भवति स्वरसामान्यस्य
सज्ञात्रयकरणेऽनिष्ठापत्तेः । नापि प्रतिषेधकं नवोऽश्रुते । नाप्यधिकारसूत्रमुत्तर-
त्रानुवृत्त्यभावाद्वैयर्थ्यापत्तेः । नाप्यतिदेशः वतिघटितत्वाभावात् किं तु परिशेषात्
परिभाषासूत्रमिदम् । पट्विधान्येव हि सूत्राणि—‘मह्ना च परिभाषा च विधि-
नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च पट्विधौ सूत्रलक्षणम् ॥’ इत्युक्तेः । तथाच
ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दानां ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैर्विहितह्रस्वदीर्घवृद्धिषु लक्षणया ह्रस्वदी-
र्घवृद्धिशब्दैर्यत्र ह्रस्वदीर्घवृद्धीनां विधानं तत्र स्वरस्येति पदमुपतिष्ठते इत्यर्थसिद्धौ
पदोपस्थापकत्वमस्य सिद्ध्यति इतिपदस्योपतिष्ठत इति पदस्य चाध्याहारः ।
ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैरित्यस्याभावे भगवया भगवतो इत्यादाविणस्मयोर्विधीयमा-
नस्याकारौकारस्यापि दीर्घवृद्धिरूपत्वेन तत्रापि स्वरस्येति पदोपस्थित्या इणस्सयो
स्वरस्यैवादेशापत्तेः ।

प्रत्ययस्य लोपः सर्वस्य ॥१११२॥

प्रत्ययस्थानिको लोपः सम्पूर्णस्थाने षोध्यः ।

प्रत्ययस्येति—पट्टीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य प्राप्ताविदः सूत्रम् । तथा चान्यस्य पठ्यता इति सूत्रस्यापवादः । अत एव हेरत इति मूत्रेण विधीयमानो लोपोऽन्यमात्रस्य न । किन्तु हे ममुदायस्येति । नत्रामति तात्पर्यं इत्यपि षोध्यम् । अत एव यत्र प्रत्ययस्यान्यमात्रलोपे तात्पर्यमस्ति नत्र न ममुदायलोपशङ्कायामरः । तात्पर्यहानि च प्रकरणादिना षोध्यम् । तु अवयवे प्रत्ययस्याभावे तत्स्थानिकलोपस्य सुतरां प्रत्ययस्थानिकत्वाभावेऽप्यस्य मूत्रस्याप्राप्त्या व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति चेन्न । न अवयवेऽप्यस्य समुदाये पर्याप्तिरस्तीति नियमेनावयवेऽपि प्रत्ययत्वपयाप्तिसम्बन्धस्य सत्त्वेन प्रत्ययस्थानिकत्वावधानाय । तथा च प्रत्ययावयवस्य प्राप्तो लोपः तदवयवघटितसमुदायस्यैव स्यादिति फलितार्थः । (एतेन प्रत्ययस्थानिक इत्यस्य प्रत्ययत्वपयावस्थापितार इत्यर्थः तथा च प्रत्ययावयवस्य लोपमात्रार्थमिति सूत्रमित्यमगतमेव प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वस्याभावे तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्ते पर्याप्तिमन्बन्धेन ममुदाय एव प्रत्ययस्य मन्त्रादित्यपास्तम्) । अवयवे पयाप्त्याऽवर्तमानस्य धर्मस्य ममुदायेष्यमन्भवात् प्रत्येकमिलितस्यैव सगुदायरूपत्वात् । तदुक्तं महाभाष्ये “एकस्मिन्लक्षे लक्षान् यत् समर्थाऽतस्तत्कार्यमपि ददाति । एका च भिन्नता न समर्थाऽतस्तत्कार्यमपि न ददातीति ।” तथा च प्रत्येकावृत्ते समुदायावृत्तित्वमिति सिद्धम् । प्रत्येकापर्याप्तस्यापि समुदाये पर्याप्तिरस्ति । अन्यथैकस्मिन् भूत्येऽप्यर्त्तमात्रस्य शिबिवापहनसामर्थ्यस्य तत्समुदायेऽपि वृत्तित्वं न स्यादिति पक्षाधरणे ॥ प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवे लक्षणया प्रत्ययावयवस्थानिकलोपः तद्वद्विषयसमुदायस्यैवेत्यर्थो षोध्यः ।

स्वराणामन्त्यात्परो मित् ॥१११३॥

स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरस्तस्मात्परो मिदागमः स्यात् ।

स्वराणामिति—निर्धारणे पट्टी । तेनान्तस्वर इति लभ्यते सजातीयस्यैव निर्धार्यमाणत्वादित्युक्तमेव । मकार इत् यस्मिन्निति मित् । इणाणेहीमीमूनामिति सूत्रेणोदात्तमागमे विहितेऽनेन तस्यान्त्यस्वरात्परो इति स्थाननिश्चये जिणेणमित्यादि सिद्ध्यति । आगमस्य विद्वावेप्यन्त्यावयवत्वमिद्वौ व्यथमेतदिति तु न शङ्क्य लभादेर्ममागमे सफलमेतत् । तत्र ममागमे भकारस्य स्यात्तथाच लभेत्यादिरूपासिद्धेः ।

समानयोर्विरोधे परम् ॥११॥५॥

तुल्यबलयोर्युगपदेकत्र प्रसङ्गे पर कार्यं स्यात् ।

समानयोरिति—समानस्तुल्यबल अन्यत्रान्यत्र लब्धावकाश इति यावत् । विरोध एकत्र तयोर्द्वयोर्युगपत्प्राप्तिः । एतेन निरवकाशस्याधिकबलस्य व्यवच्छेदः कृतः । तथा तुल्यबलस्याविरुद्धस्य च निवारणं कृतम् ।

अन्त्यस्य पष्ठ्या. ॥११॥६॥

पष्ठ्यन्तस्य क्रियमाणं कार्यमन्त्यस्य बोध्यम् ।

अन्त्यस्येति—कार्यमित्यध्याहतम् । पष्ठ्या इत्यत्र स्थान्यादेशभावः पष्ठ्यर्थः । तेन क्रियमाणमिति लभ्यते प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति परिभाषया पष्ठ्यन्तस्येति लभ्यते । यत्र स्थानपट्टी विद्यते तत्रैवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्वययवाचयविभावार्थकपट्टीस्थले । तेनागमेऽस्य न प्रवृत्तिः । पष्ठ्यन्तस्येत्यस्य पष्ठ्यन्तपदबोधोभ्यस्येत्यर्थः ।

अनेकवर्णसित् ॥११॥३॥

अनेकवर्णोदेशः सिदादेशश्च सर्वस्य बोध्यः ।

अनेकवर्णेति—आदेश इत्यध्याहारलब्धः । अन्त्यस्य पष्ठ्या इत्यस्यापवादः । अनेको वर्णो यत्रेति बहुव्रीहिः । सकार इत्यत्र स सित् अनेकवर्णश्च सिद्येति समाहारद्वन्द्वं तेनैकवचनं सिद्ध्यति । न चेतरेतरयोगेऽपि सौत्रत्वादेकवचनं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । सिद्धगत्यैव निर्वाहे सौत्रत्वकल्पनाया व्यर्थत्वात् । सर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

टकितावाद्यन्तौ ॥११॥७॥

टिक्तितौ यस्य विहितौ तस्याद्यन्तौ भवतः ।

टकिताविति—टश्च कश्च टकौ । टकावितौ ययोस्तौ टकितौ । आदिश्च अन्तश्चाद्यन्तौ । टकारेऽकार उच्चारणार्थः । अत्र क्रमेणान्वयाद्वित्कार्यमाद्यवयवो भवति कित्कार्यमन्त्यावयवो भवति । ननु एकधर्मावच्छिन्न एकरूपेणैकमन्वयेनान्वयरूपस्य साहित्यस्यात्राभावेन कथं द्वन्द्वसम्भवः टित आदौ कितोऽन्तेऽन्वयादिति चेत्सत्यम् । 'शत्रु मित्रं विपत्तिं च जयं रक्षयं भञ्जये'त्यादौ लोके मममर्यानां यथासंख्येनैवान्वयस्य दृष्टत्वेन व्याकरणेऽपि तथैव सिद्धौ

पाणिनीयतन्त्रे यथासंग्यसूत्रारम्भमामभ्याद् व्याकरणे साहित्याभावेऽपि द्वन्द्वो
भवतीति स्थापनात् ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

अथ स्वरसन्धिप्रकरणम् ।

वृद्धिरित् स्वरे परस्य सवर्णं ।३।२।३०॥

अकारात्स्वरे परे पूर्वपरयो परस्य सवर्णा वृद्धिरेकादेश स्यात् ।

जिणेसरो । चाउलोदग । समणोगमगो ।

वृद्धिरिति—पूर्वसूत्रात्पूर्वपरयोरित्यस्यानुवृत्तिः । विशेष्यानुरोधात् सवर्णस्य
स्वीत्वम् । जिण+ईमरो इत्यत्र पूर्वपरयोरकारेकारयो स्थाने परस्येकारस्य
सवर्णा वृद्धिरेकार । आकारादेर्वृद्धित्वेऽपि नेकारसावर्ण्यमिति न जिणामरो
अपितु जिणेमरो । चाउल्ल+उदगमित्यत्रोकारस्य सवर्णा वृद्धिरेकार । एव
समण+उवासगो इत्यत्रापि ।

अदिदुत सवर्णे दीर्घं ।३।२।३१॥

अकारादिकारादुकाराच्च सवर्णे स्वरे परे पूर्वपरयोर्दीर्घं एकादेश
स्यात् । गमणागमणे । अईति । भाणूदयो ।

अदिदुत इति—अत्र समाहारद्वन्द्वः । अत एवैकवचनम् । तत्परकरण-
मसन्देहार्थं न तु समानकालग्रहणार्थम् । तेन दीर्घाणामप्याकारादीनां ग्रहणम् ।
एकारादेरपीकारादिसावर्ण्यात्तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्दीर्घं एकादेश स्यादित्यतः स्वरा-
दित्यनुक्त्याऽदिदुत इत्युक्तम् । गमणागमण इति—अत्राकाराकारयो स्थाने
दीर्घं एकादेश । एव अइ+इति भाणु+उदयो इत्यत्रेकारयोरुकारयोश्च स्थाने
दीर्घादेशः ।

स्वरयोरव्यवधाने ।३।४।२१॥

स्वरयोरन्यवधानाभावे प्रकृतिभावो बहुल स्यात् । अअगरो ।

अइई । अइही । अउज्झा । अइयारो । पजलिउडा ।

स्वरयोरिति—प्रकृतिभावो बहुलमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । बाहुल्यञ्च “कचित्प्रवृत्ति कचिदप्रवृत्ति कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव । विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चतुर्विध बाहुलक वदन्ति” । बाहुलकमित्यत्र स्वार्थे कञ् तेन बहुल-मित्यर्थः । तथा च रुढशब्दघटकस्वरस्य तद्घटकस्वरेण नित्यं प्रकृतिभावः । समासादौ त्वमघर्णयोः स्वरयोरन्यथाप्रयोगः सः । सवर्णयोस्तु प्रायो दीर्घ एव । असवर्णेऽपि प्रायोऽतः स्वरे परे वृद्धिरेव । केवलमिकारोकाराभ्यामेवासवर्णे स्वरे परे प्रायः प्रकृतिभावः ।

लोपोऽन्यतरस्य ।३।४।२४॥

स्वरयोरन्यवधानेऽन्यतरस्य लोपो बहुल स्यात् । इक्सीई । तहत्ति ।

तेसी । तत्थिम । नोऽलभामह । रमामह । जिणामह । नस्मामह ।

लोप इति—अत्रानुक्तस्य पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । अन्यतरस्येति—पूर्वस्य वा परस्येत्यर्थः । प्रयोगेषु यथा यथोपलभ्यते तथा तथा पूर्वस्य वा परस्येति निर्धार्य तेन विनिगमनाविरहाद्विपरीतलोपस्तु न शङ्क्यः । इक्+असीई । तह+इत्ति । ते+असी । इत्युदाहरणत्रये परस्य स्वरस्य लोपः । तत्थ+इम । वस० ६, ९, नोऽलभामि+अह । उक्त० १९, १३, रमामि+अह । उक्त० १९, १४, जिणामि+अह । उक्त० २३, ३६, नस्तामि+अह । उक्त० २३, ६१, इत्युदाहरणपञ्चमे पूर्वस्य लोपः ।

पूर्व षकः पूर्वपरयोः ।३।२।२५॥

इदुतोऽमवर्णे स्वरे परे पूर्वस्य सजातीय आदेशः स्यात् ।

पल्लको । समन्वितो ।

पूर्व इति—पूर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । इदुतोदित्यत्र तकार स्पष्टार्थो न तु दीर्घादिनिवृत्त्यर्थः । तेनेदुतोऽरित्यनेन ह्रस्वदीर्घयोरिकारेकारयोरुकारोकारयोश्च ग्रहणम् । पूर्वशब्देनोपात्तत्वात्स्थान्यन्यवहितपूर्वस्यैव बोध्यम् । तेन पूर्व-शब्देन यत्किञ्चिदादाय न पकारादिसदृशस्यापत्तिः । साजात्यञ्च पूर्ववर्णवृत्त्यानु-पूर्व्या न तु वर्णत्वादिना तेन नापत्तितादवस्थ्यम् । बाहुलकात्पजलिउडेत्यादौ

प्रवृत्तिभाव एव । पठि + अको इत्यत्र नकारोत्तरवर्णोत्पत्त्या सकारादेशः ।
समनु + इतो इत्यत्र नकारोत्तरवर्णोत्पत्त्या सकारादेशः ।

समानयो पूर्वस्य सवर्णः । ३।१।२२॥

समानयोर्द्वयाव्ययधाने पूर्वस्य स्वमवर्णो जायते स्यात् । अन्वष्टेमि ।

समानयोरिति—महत्तयोरित्यर्थः । सामान्यज्ञानपूर्व्या तथा चैकानुपूर्व्या
तथेति द्वयभ्यामव्ययधानमित्यर्थः । पदव्ययचङ्गोदाहृतं यतीति । पूर्वस्यपि स्थानपक्षी
पूर्वस्य स्थान इत्यर्थः । मयजं इति कस्य मयजं इत्याकाङ्क्षाशमाह—समवर्ण
इति । स्थानिना महत्तरिष्ठमभ्यन्तरात्स्थानमवयव एव भवतीति भावः । द्वयमिति
फलितार्थं व्यञ्जनप्रत्ययसमभिज्यादाराभावात् । मायण्यंश्च षोडश्विति सूत्रे
दर्शितम् । अभि + वष्टेमि इत्यत्रेकारस्य नकारे जाते पूर्वमकारस्य मयजो मकारः ।

तरहेभ्यश्चजज्ञा इदुतोस्त्वर्णो स्वरे । ३।२।२४॥

तकाररेफहकारेभ्यः परयोरिदुतोः क्रमेण चजज्ञा आदेशाः स्युरमवर्णे
स्वरे परे । पचपिण्ड । पञ्जुनामणा । अज्मयण ।

तरहेभ्य इति—असवर्णं स्वर इति स्थान्यादेशानां यथामग्यत्याभावेऽपि
निमित्तादेशानां यथासम्बन्धेन क्रमेणेति गमः । तथा च तकारात्परयोरे-
दुतोश्चकार । रेफात्परयोर्नकारः । हकारात्परयोश्च झकार इत्यर्थः । पठि +
अपिण्ड इति प्रथमोदाहरणेऽनेनेकारस्य चकारे तकारस्य परमवर्णे । परि +
उयामणेति द्वितीयः हकारस्य जकारे रेफस्य परमवर्णः । अहि + अगणमिति
तृतीयः हकारस्य जकारे हकारस्य परमवर्णे झकारः ।

सिस्सादिषु संयुक्तस्य वा तस्मिन्पूर्वस्य दीर्घः । ४।१।११॥

एषु संयुक्तस्यादेर्लोपो वा तस्मिन् सति पूर्वस्वरस्य दीर्घः स्यात् । सीसो,
सिस्सो । दूमहो, दुस्महो, पुस्महो । शीणेइ । वीसमइ, विस्ममइ । आमा-
सिअ । आसो, अस्सो । आसत्यो, अस्मत्यो । आमक्खाण, अन्मक्खाण ।

सिस्सादिष्विति—‘चोरवणिगृह्या’मिति सूत्राददेरित्यस्य ‘लोपोऽन्यतर-
स्ये’ति सूत्रादलोप इत्यस्य धातुवृत्तिः । सिस्सादिषु—सिस्सादिगणपठितेषु
शब्देषु धातुषु च सिस्सो, दुस्महो, शीणेइ, विस्ममइ, अस्सामिअ, अस्सो,
अस्सत्यो, अन्मक्खाण, मणुस्सो, लुक्खो, अमावस्सा, जिन्मा एते सिस्सादयः ।

आकृतिगणोऽयम् । सूत्रस्यैकस्मिन्प्रयोगे सकृत्प्रवृत्तत्वात्सकृल्लोपदीर्घयोः प्रवृत्तौ न पुनस्तथा । तेनाब्भक्ताणमित्यादिषु आभक्ताणमित्येव रूपं न त्वाभागाणमित्यपि । शास्त्रेषु तथानुपलब्धे प्रयोगानुसारित्वाच्च सूत्रप्रवृत्ते ।

स्वरादस्य यङ् बहुलम् ।१।१।५६॥

स्वरात्परयोरकाराकारयोर्यङागमो बहुलः स्यात् । विपरियासो, विपरिआसो । पलियको, पलिअको ।

स्वरादिति—अकारेणाकारस्यापि ग्रहणादाह अकाराकारयोरिति । विपरि + आसो इति स्थिते ङकारात्परस्याकारस्य यङागमे टित्त्वादाकारस्याद्यवयवत्वे विपरियासो । यङागमाभावे विपरिआसो । एव पलि + अको इत्यत्र यङागमे पलियको पक्षे पल्लको ।

स्वराद्यस्य स्वरे ।१।१।२५॥

स्वरात्परस्य यकारस्य लोपो ङहुलः स्यात् स्वरे परे । जिइदिए । गइगो ।

स्वरादिति—बहुलः लोपः इत्यनयो पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । जिय + इदिए इत्यत्रेकाराकारयोर्मध्ये स्थितस्य यकारस्य लोपः । गय + इदो इत्यत्राकारद्वयमध्यस्थितस्य यकारस्य लोपः । यलोपे सत्यवशिष्टस्याकारस्य लोपोऽन्यतरस्येति सूत्रेण लोपः ।

संयुक्ते ।१।१।२॥

संयुक्ते परे पूर्वस्य स्वरस्य ह्रस्वो बहुलः स्यात् । अकोसइ । किण्णो । पत्त । भारियत्ता । गच्छेज्जा । गच्छेज्जा । हुज्जा । होज्जा ।

संयुक्त इति—याहुलकादुदाहरणचतुष्टये नित्यं ह्रस्वः । अन्तिमोदाहरणद्वये विभाषया ह्रस्वः । ह्रस्वो बहुलमित्यनयो पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय इति परिभाषया स्वरस्येति लाभः । पूर्वस्येति फलितार्थः । आ + कोसइ = अकोसइ । की + ण्णो = किण्णो । पा + त्त = पत्त । भारिया + त्ता = भारियत्ता । गच्छ + एज्जा = गच्छेज्जा । हो + ज्जा = हुज्जा, होज्जा ।

इति स्वरसन्धिप्रकरणम् ।

अथ व्यञ्जनसन्धिः ।

अहे व्यञ्जनस्य परस्य ।३।२।२३॥

हभिन्ने व्यञ्जने परे पूर्वव्यञ्जनस्य परमन्त्रं आदेशः स्यात् । मकारो ।
उफसो । निचरइ । इट्ठी ।

अह इति—न ह अह तस्मिन् हभिन्न इत्यर्थः । अत्र लाघवान् नब
पर्युदासार्थो गृह्यते न तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थः । नब म्रिययाऽन्ययेनाऽसमर्थममा-
सकल्पनेन च गौरवात् । पर्युदासो भेद सादृश्यञ्च तथा च हभिन्ने हसदृश
इत्यर्थलाभः । सादृश्यञ्च व्यञ्जनत्वेनेत्यत आह हभिन्ने व्यञ्जने परे । पूर्वस्येति
सवर्ण इति च पूर्वसूत्रादनुकूप्येते । अहे इति किम् ? । तुम्ह अन्हे इत्यादौ
मकारस्य हकारो भाभूदिति । सत् + फारो । उत् + फसो । निर् + चरइ । इत्युदा-
हरणत्रये पर एव परसवर्णः । इध् + ठी इत्यत्र तु ठकार ठकारस्य सवर्णः ।

त्रयाणाम् ।४।१।१२॥

त्रयाणा व्यञ्जनाना सयुक्तस्यादेर्लोपः स्यात् । निच्छुभइ । पुड्डो ।

त्रयाणामिति—लोपोऽन्यतरस्येति सूत्रालोपः । चोरबणिगूभ्यामित्यत
आदेः । सिस्तादिष्विति सूत्रात्समुक्तस्येत्येतत्पदत्रयमनुकूप्यते । व्यञ्जनानामिति
विशेष्य विशेषणयलाहभ्यते । शास्त्रेषु व्यञ्जनद्वयस्यैव सयोग उपलभ्यते । अतो यत्र
त्रयाणा व्यञ्जनाना सयोगस्तत्र त्रयाणामादिव्यञ्जनस्य लोप इत्यर्थः । निर् + छुभइ
इत्यादिव्यञ्जनस्य रेफस्य पुच्छ् + ठो इत्यादिव्यञ्जनस्य चकारस्य च लोपः ।

अपूर्वस्य ।४।१।१३॥

सयुक्तस्यादेर्लोपः स्यात् सयुक्तमपूर्वं चेत् । कमइ । किणेइ । अपूर्वस्य
किम् । निक्कमइ । विक्केइ ।

अपूर्वस्येति—पूर्ववत्पदत्रयस्यानुवृत्तिः । अपूर्वस्येत्यत्र न पूर्वो यस्मात्तद-
पूर्वमिति विग्रहस्तेन सयुक्तमपूर्वं चेदिति फलितार्थः । नि + कम इत्यत्र सयुक्तस्य
निपूर्ववत्त्वात् वि + क्केइत्यत्र विपूर्ववत्त्वाच्च न लोपः ।

• दो हो धः ।३।४।६॥

दकारात्परस्य हकारस्य धकारः स्यात् । उद्धरो ।

द इति—द ह ध इति पदत्रय क्रमेण पञ्चम्यन्त पष्ठयन्त प्रथमान्तश्च ।
उद् + हर इत्यत्र हकारस्य हभिन्नत्वाभावाद्दे व्यञ्जनस्येति सूत्रस्याप्राप्तावनेन
हकारस्य धकारो विधीयते । अहणमित्यादिषु अकारात्परस्य मामूदिति प्रथम पदम् ।

उद. सञ्छो वा ।३।४।४॥

उद. परस्य सकारस्य छकारो वा स्यात् । उच्छाहो । उच्छयो । पक्षे
उस्माहो । उस्मयो ।

उद इति—उद स छ इति पदत्रय क्रमेण पञ्चम्यन्त पष्ठयन्त प्रथमान्तश्च ।
उद उदुपसर्गादित्यर्थः । उद् + साहो इत्यत्र विशेषविहितस्याग्निरवकाशत्वाच्च
सकारस्य उकारस्ततोऽह व्यञ्जनस्येति सूत्रेण दकारस्य परसवर्णश्चकार । एव
उद् + मयो इत्यापि । पक्षे छकारस्य वैकल्पिकत्वात्तदभायपक्षेऽह व्यञ्जन-
स्येति ढकारस्य परसवर्णे सकारः ।

वर्णानामभावोऽवसानम् ।१।१।१८॥

स्पष्टम् ।

वर्णानामिति—यदनन्तर कोऽपि वर्णो नास्ति तादृश पदस्य वाक्यस्य
वाऽन्तोऽवसानमित्युच्यते । सज्ञासूत्रमिदम् । अस्य फलन्तु म्नोरनुस्वार इत्यत्रा-
नुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।

म्रोरनुस्वारोऽवसानव्यञ्जनयोः ।३।४।१॥

अवसाने व्यञ्जने च परे मकारनकारयोरनुस्वारः स्यात् । निजोइउ ।
ससमरइ । अच्छति ।

म्रोरनुस्वार इति—म्रोरिति पष्ठीद्विवचनम् । वर्णोपरि बिन्दुरनुस्वार
उच्यते । नन्ववसानस्याभावरूपत्वात्परत्तव्यवहारो न स्यादिति चेत्सत्यम् ।
बुद्धिकृतपरत्तव्यवहारस्य तत्रापि मम्मत्वत्वात् । निजोइउ इत्यवसानस्योदाह-
रणम् । सम + सरइ = ससरइति । व्यञ्जनस्योदाहरणम् । अच्छ + न्ति इत्यत्र
तकाररूपव्यञ्जने परे नकारस्यानुस्वारः । अह व्यञ्जनस्येत्यस्यापवादभूतमिदम् ।

स्वरे वा ।३।४।२॥ *

मकारस्यानुस्वारो वा म्यात्स्वरे परे ।

कुपु अर च उमममनिञ च ।

स्वर इति—म्रोऽनुस्वार इति पूर्वसूत्रानुष्ठायते । कचिदेवदश इति न्यायेन ।
कुपुम् + अर चेत्यत्राकारे परे मकारस्यानुस्वारो जातः । पक्षे कुपुमरं चेत्यपि ।
उममम् + अजिञ चेत्यत्र मकारस्यानुस्वारभावात् प्रदर्शितो वैषम्यकृत्यात् ।
पक्षेऽनुस्वारोऽपि ।

तस्य स्पर्शेषु तद्वर्गपञ्चम ।३।४।३॥

स्पर्शेषु परेष्वनुस्वारस्य परवर्णवर्गस्यः पञ्चमो वर्ण आदेशो वा स्यात् । मङ्गमङ् ।
सञ्चरङ् । तण्ठीणो । मन्तपङ् । मम्पावेङ् । पने सङ्गमङ् इत्यादि ।

तस्येति—तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शवत्त्वादिधीयमानोऽनुस्वारः परामृश्यते ।
स्पृशन्ति स्वस्वस्थां स्पृष्टयेति स्पृशाः कादयो भान्ता उर्णा पञ्चयिज्ञतिस्तेषु
परेष्वित्यर्थः । उद्गर्गेति द्वितीयतच्छब्देन स्पर्शवर्णः परामृश्यते । तेन स्वर्ण
रूपपरवर्णो लभ्यते तस्य गो वर्गः वङ्गादि सत्र रिपतः पञ्चमो वर्णः ङकारादि
मोऽनुस्वारस्यादेशो वा स्यादित्यर्थः । सम् + ङमङ् इत्यत्र म्नेरनुस्वार इति सूत्रेणा-
नुस्वारेऽनेनानुस्वारस्य परवर्णवर्गः कर्गस्तस्य पञ्चमो वर्णः ङकारो जातः ।
सञ्चरङ् इत्यत्र ङकारः । सटीणो इत्यत्र णकारः । मन्तपङ् इत्यत्र पङ्कारः । सपावेङ् इत्यत्र
मङ्कारश्च । पक्षे पञ्चमवर्णादज्ञाभावेऽनुस्वारस्यानुस्वार एव तिष्ठतीति भावः ।

अनुस्वारस्य णमि वा ।३।४।३९॥

अनुस्वारस्य लोपो वा णमि परे । अहण् । अहण्य । तेमिण् । तेमिण्य ।

अनुस्वारस्येति—लोप इत्यनुवृत्तते । णमित्यन्यत्र चाक्यालकारे वर्त्तते ।
अह + णमित्यनेनानुस्वारलोपे अहण् । लोपाभावे तस्य स्पर्शेष्वित्यनेन धर्गपञ्च-
मवर्णादेशो अहण्य । एव तेमिणमित्यत्रापि ।

च्चे जादिभ्य ओ ।३।४।४५॥

जादिशब्देभ्यः परस्य प्रथमैकवचनस्य लोपः स्यात् च्चे परे । जच्चेव ।

तच्चेव । जीवच्चेव । अजीवच्चेव ।

च्चे इति—लोप इत्यस्यानुवृत्ति । ओरित्युल्लङ्घनस्य पष्ठयेकवचनम् । उच्च
प्रथमैकवचनप्रत्यय । च्चेत्यव्यय समुच्चयादौ । ज आदिर्येषां ते जादयस्तेभ्य ।
ज, त, जीव, अजीव इत्यादयो जादय । आकृतिगणोऽयम् । ज, उ, च्चेत्य-
त्रोलोपे जच्चेव । एवमन्यत्रापि ।

इति व्यञ्जनसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ स्वरविकारप्रकरणम् ।

इ० किवणादीनां मध्यस्य स्वरस्य ।३।३।४२॥

किण्णादिगणपठितानां मध्यस्वरस्येकारो वा । किण्णिणो, किण्णो ।

चरिम, चरम । पुरिसो, पुरुमो । भुङ्गो, भुङ्गो ।

इति—बहुलाधिकाराद्विस्फलाभ । बहुलशब्दस्थाने तदर्थकवाशब्दो-
पादानेन वैकल्पिकमेवेदमिति लभ्यते । एवमन्यत्रापि । यत्रानेकविधं कार्यं तत्र
बहुलमित्येवोच्यते । यत्र द्विविधमेव कार्यं तत्र बहुलमहणफलितो वाशब्द एव
पठ्यते । किण्णचरमपुरिसभुङ्गोऽनेत्येते किण्णादयः ।

सुरभिदुरभ्योलोपः ।३।३।४३॥

एतयोर्मध्यस्वरस्य लोपो वा स्यात् । सुन्मि, सुरमि । दुन्मि, दुरमि ।

सुरमीति—मध्यस्य स्वरस्येति पूर्वसूत्रादनुकृत्यते । सुरभिदुरभिश्चयोर्मध्य-
स्वरो रेफोत्तरवर्त्यकार । तस्यानेन लोपेऽहे व्यञ्जनस्येति सूत्रेण रेफस्य परसवर्णो
यकारादेशः । तथा च सुन्मिमिति सिद्धमेव दुन्मिमित्यपि । मध्यस्वरलोपाभावे
सुरमि दुरमिमिति ।

ओस्तंभूलस्य ।३।४।४४॥

तन्मूलस्य मध्यस्वरस्योकारो वा स्यात् । तन्मूल, तन्मूल ।

ओरिति—मध्यस्य स्वरस्येत्यस्य चापुष्टि ।

कारेल्लस्येय ॥३॥१४५॥

कारेल्लस्य मध्यस्वरस्येयादेशो वा स्यात् । कारियल्ल, कारिल्ल, कारेल्ल ।

कारेल्लस्येति—अत्रापि पूर्वपदपुष्टि । मध्यस्वरोऽत्रैकारस्तस्येयादेशे कारियल्ल । इयादेशाभावे सयुक्त इति सूत्रेण वा ह्रस्वत्वे कारिल्ल । पक्षे कारेल्लमिति ।

अश्चिक्खिलादीनाम् ॥३॥१४६॥

एषां मध्यस्वरस्याकारो वा स्यात् । चिक्खल, चिक्खिल । अगल, अगुरु ।

अ इति—पूर्वपदपुष्टि । चिक्खलशब्दे मध्यस्वर इकारः । अगुरुशब्दे मध्यस्वर उकार । तयोरकारो जातस्तथा च चिक्खल, अगल इत्यादिरूप सिद्धि । चिक्खिलादिगकृतिगण ।

वेटगुरुययो स्वरस्य ॥३॥१७७॥

वेटगुरुयशब्दयोः स्वरस्यादेरकारो वा स्यात् । वट, वेट । गरुय, गुरुय ।

अदिति—आदेरित्यन्यानुवृत्तत्वाच्चमध्यस्येति निवृत्तम् । अदिति प्रथमान्तम् । वेटशब्द आदिस्वर णकार । गुरुयशब्द उकार । तयोरदित्यकारो जायते वट-वृन्त । गरुय—गुरुकम् । अकाराभावपक्षे वेट गुरुयमिति । न च वेटादीना व्यञ्जनावि-
त्यात्स्वरान्तिव नास्तीति कथं सूत्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । आदिशब्दस्यात्र प्रथमवाच-
कत्वं नत्वाद्यवयववाचकत्वं दुर्बोधनाद्य कौरवा इत्यानौ प्रथमायेकस्यैव दृष्टत्वाच्च
तथा च वेटादिशब्दे य आदिस्वर प्रथम स्वर तस्याकार म्यादिति फलितार्थः ।

इर्नगिणस्य ॥३॥१७८॥

नगिणशब्दस्यादेः स्वरस्येकारो वा स्यात् । निगिण, नगिण ।

इरिति—इरिति प्रथमान्तपदम् । आदे स्वरस्येत्यनुवृत्ति । नगिणमिति—
नग्नमित्यर्थः । आदिस्वरस्याकारस्येकारे जाते निगिणमिति । इकाराभावे नगिण-
मिति ।

उउवरस्य वा ॥३॥१७९॥

अस्मादे स्वरस्य लोपो वा स्यात् । उवरो, उउवरो ।

उउवरस्येति—लोपोऽन्यतरस्येति सूत्राल्लोप इत्यनुवर्तते । आदे स्वरस्ये-
त्यस्य पूर्ववदनुवृत्तिः । आदिस्वरस्योकारस्य लोप उवर इति रूपम् । लोपाभावे
उउयरो वा । उउयरो वृक्षविशेषः ।

ओत्कुतूहलस्य ।३।३।७९॥

कुतूहलशब्दस्यादेः स्वरस्यौद्वा स्यात् । कोऊहल, कुऊहल ।

ओदिति—ओदिति प्रथमान्तमादेशः । अनुवृत्तिः पूर्वघत् । लोप इति
नियुक्तम् । कुतूहलशब्द आदिस्वर उकार । तस्यौकारे तकारस्य 'बहुल गचे'त्यादिना
यकारे लोपे च कोऊहल । ओनाराभावे कुऊहलमिति ।

ऊतः कुतूहलस्य ।३।३।१२॥

कुतूहलस्योतो ह्रस्वो वा स्यात् । कोऊहल, कुऊहल ।

ऊत इति—ह्रस्वो वेल्यनयोरनुवृत्तिः । ऊत इत्यनेन दीर्घोऽकार एव गृह्यते
ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् । तथा च कुतूहलशब्दान्तर्गतनकारोत्तरवर्त्युकारस्य ह्रस्वत्वे
कोऊहल, कुऊहल । ह्रस्वाभावे दीर्घरूपं तूपरि दर्शितमेव ।

खुड्स्य के ।३।२।४४॥

अस्य दीर्घो वा कप्रत्यये परे । खुडाक, खुडक ।

खुड्स्येति—दीर्घो वेल्यनयोरनुवृत्तिः । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घेत्यादिना स्वरस्योप-
स्थितिः । अन्त्यस्य पष्ठ्या इति परिभाषयाऽन्त्यस्वरस्यैव दीर्घः । के इति सप्तमी-
निर्देशादप्यव्यवहितपूर्वस्यैव दीर्घविधानादकारस्यैव दीर्घो नत्कारस्य । खुड (खुद्र)
शब्दात्सार्वभौमं क प्रत्ययमन्या च खुड् +क इत्यत्राकारस्य दीर्घं खुडाक । दीर्घाभावे
खुडकमिति । फकारस्य विकल्पेन गकारयकारसद्भावे खुडाग, खुडग, खुडाय,
खुडयमिति रूपचतुष्टयमग्रे साधयिष्यते ।

वईत ऊत् ।३।१।७६॥

वईशब्दस्योकारो वा स्यात् । वऊ, वई ।

वईत इति—तकार उच्चारणार्थः । वईत इति पष्ठ्येकवचनान्वयम् । अन्त्यस्य
पष्ठ्या इत्यनेनान्त्यस्यादेशः । वईशब्दो वाक्पर्यायः, वाणीति यावत् । तस्योकारे
जाते वऊ । उकाराभावे वईति ।

विच्छिद्यस्य चस्य म ।३।४।१२॥

अस्य चकारस्य मकारो वा म्यात् । विच्छिद्य ।

विच्छिद्यस्येति—वृश्चिरपर्यायविच्छिद्यशब्दघटनकारस्य मकारादेशस्त
त्राकार उच्चारणार्थः । मकारस्य मोक्षित्यनुवारे विच्छिद्य ।

उसियस्य ।३।४।१३॥

विच्छिद्यशब्दस्येयस्योमादेशो वा । बिन्दू, विच्छिद्य ।

उसिति—विच्छिद्यस्येति पूयसूत्रानुवृत्तं । उमादेशो मकारस्येत्त्वादनक
षणसिद्धित्यनेन सत्रादेशः । तेन विच्छिद्यशब्दघटनेयस्य म्भान उमादेशो बिन्दू ।
उमादेशाभावे विच्छिद्य ।

आलिसिन्दस्य सेरत् ।३।४।१४॥

आलिसिन्दशब्दमन्विसेरकारोऽन्तादेशो वा । आलिमन्दो । अकारादेशा-
भावे आलिमिन्दो ।

इति स्वरधिकारप्रकरणम् ।

अथ व्यञ्जनविकारप्रकरणम् ।

अनादेरसयुक्तस्य कस्य ग ।३।३।६१॥

असयुक्तानादिकारस्य गकारो वा स्यात् । अहिगण, अहिमरण, अहिअरण,
अहिकरण । अनादेरिति किम् । करणम् । असयुक्तस्य किम् ? विविण्णम् ।

अनादेरिति—न आदिरादिभूत मोऽनादिः । पदस्मादाववर्तमान इत्यर्थः ।
न सयुक्तो व्यञ्जनान्तरेणेत्यसयुक्तः । पदश्चात्र समस्तमसमस्तमुभय गृह्यते । यत्र
समासस्तत्रोत्तरपदापेक्षयादिभूतत्वेऽपि समस्तपदापेक्षयाऽनादित्वं प्राह तेनादिग-

रणमित्यादौ न दोषः । अहि + करणमित्यत्रानेन ककारस्य गकारे अहिगण । बहुल गचेत्यादिना गकारस्य यकारे अहियरण । म्पराद्यस्येति यकारलोपे अहि-अरण । गकारस्य चैकल्पिकत्वाद्गङ्गागभावे अहिकरणमिति । अनादेरित्यस्य प्रत्युदाहरण करणमिति । अमयुक्तस्य प्रत्युदाहरण विक्षिण्णइति ।

बहुल गचजतदववानां य ।३।३।६३॥

अनादिभूतासयुक्तानामेषां यकारो बहुल स्यात् । जय, जग । सोय, सोच । अयिण, अजिण । अवयरण, अवतरण । उयर, उदर । अलाऊ, अलाबू । जुयल, जुगल ।

बहुलमिति—बाहुल्यं चतुर्विधं पूर्वं व्याख्यातमेव । ततः कचिन्नित्यं यकारं कचिद्विकल्पेन कचिन्नं भवत्येव । गचेत्यादि—गश्च चश्च जश्च तश्च दश्च धश्च वश्च गचजतदववा इतरेतद्योगद्वन्द्वः, तेषां गचजतदववानाम् । अनादेरसयुक्त-स्येति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तस्य बहुवचनान्तत्वेन विपरिणामः । निशेष्यस्य बहुव-चनान्तत्वात् । गकारादिसप्तवर्णानां विकल्पेन यकारमङ्गावे जय, जगमित्यादीनि मत्तोदाहरणानि क्रमशो दर्शितानि । प्रत्येकं रूपद्वयमुदाहृतम् । म्पराद्यस्येति यकारलोपे तु तृतीयमपि रूपं भवति तत्स्वयमूहम् ।

रुधिरादीनां धभयोर्हो वा ।३।३।६४॥

एषामनाद्यसयुक्तधकारभकारयोर्हकारो ण स्यात् । रुहिर, रुधिर । एहन्तो, एधन्तो । नह, नभ ।

रुधिरादीनामिति—अनादेरसयुक्तस्येत्येतस्यानुवृत्तिः एकवचनान्तस्य द्विव-चनान्तत्वेन विपरिणामेन धभयोर्निशेषणत्वम् । अनादेरिति किं ? धम्मो । अस-युक्तस्य किं ? रब्धो । धकारस्य हकारत्वे रुहिरमित्याद्युदाहरणम् ।

नो ण ।३।४।१५॥

आदावनादौ च नकारस्य णुल शकारः स्यात् । णममइ, नमसइ । शिचरइ, निचरइ । आकण्णइ, आकण्णइ । किण्ण, किन्न ।

न इति—पद्यन्तं पन् नकारस्येत्यर्थः । ण इति प्रथमान्तमकार उच्चारणार्थः । णममइ इत्यत्र धातावादिभूतनकारस्य णकारः । आकण्णइ इत्यत्रानादिभूतस-

मुक्तनवारस्य णकार । जिशरइ इत्यत्रोपमगस्यान्मृतासयुक्तकारस्य णकार ।
बहुलमहणात् कचिद्विकल्पेन कचिन्नित्य यथाप्रयोग द्रष्टव्यमित्युक्त प्रागेव ।

कोडघादीना ङो ल ।३।४।२२॥

कोडघादिशब्दगणन्धिङकारस्य लो बहुल स्यात् । कोलपो, कोडपो ।

कोडघादिष्विति—ङ इति पठ्यन्त पदम् । ङकारस्येत्यर्थः । ल इति प्रथ-
मान्तमकार न्यागणार्थः । बहुलमित्यनुवर्तते । ङकारस्य ङकारे कोलपो ।
लकाराभावे कोडपो ।

पोक्स्वरादीनां र ।३।४।२३॥

पोक्स्वरादिशब्दसचन्धिरेफस्य बहुल लं स्यात् । पोस्वल, पोस्वर ।

पलिहा, परिहा । पालयामि ।

पोक्स्वरादिष्विति—यहुल ल इत्यनुवर्तते । बहुलमहणात् पोक्स्वलमित्यादौ
विकल्पेन ल । पालयामीत्यादौ नित्यम् । आकृतिगणोऽयम् ।

लुक्स्वादीना ह ।२।३।८०॥

एपासुपधाया हकारो वा स्यात् । ल्ह, लुक्स्व । जीहा, जिन्मा । रिसहो,
रिसमो । ककुहं, ककुदं । गाहा, गाथा । बुहो, बुधो । दिवह,
दिवस । मेसह, मेमज । खुहा, खुधा ।

एपामिति—उपधाया वा इत्येतयोरनुवृत्तिः लुक्स्वजिन्माशब्दयोरुपधा-
भूतयोः स्वरभवारयोर्हकारे सिस्सादित्यात्सयुक्तस्यादलेपे पूर्वस्व च दीर्घे ल्ह,
जीहा । हकारलोपदीर्घाभावे च लुक्स्व, जिन्मा । स्वरविशेषवाचकसिस्साशब्दे
भकारस्य हकारे रिसहो । हकाराभावे रिसमो । एव ककुदादिष्वप्युपधाभूतानां
दकारादीनां विकल्पेन हकारे ककुह, ककुदमित्यादि । लुक्स्व, जिन्मा, रिसमो,
ककुह, गाथा, बुधो, दिवस, खुधा, मेमजमेते लुक्स्वादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

आतपादीना पो व ।३।४।१६॥

एपा पकारस्य वकारादेशो वा स्यात् । आतवो, आतपो । कवोतो, कपोतो ।

वाहणा, पाहणा । जवो, जूपो । दुरूव, दुरूष । अणुवालय, अणुपालय ।

विवरीय, विपरीय । वचित्य, पचित्य । पिपीलिका, पिपीलिका ।

आतपादीनामिति—वेत्यनुवर्त्तते । आतपो, कपोतो, पिपीलिका, पाहणा, जूपो, दुरूप, अणुपालय, विपरीय पत्तियमितेत आतपादय । आकृतिगणोऽयम् । अत्रादेर्मध्यस्य घान्त्यस्य पकारस्य विकल्पेन यथाप्रयोग वकार । पिपीलिकाशब्दे पकारद्वयमध्ये द्वितीयपकारस्यैव वकारस्तथा प्रयोगदर्शनात् ।

वा कुतूहलादीनाम् ।२।३।७१॥

कुतूहलादीनामुपधाया द्वित्व वा स्यात् । कोऊहलं, कोउहल, कुऊहलं, कुउहल । पक्षे कोऊहलमित्यादि । दुगुल, दुगूल, दुकूलं । जुहिद्विलो, जुहिद्विलो ।

वेति—उपधाया द्वित्वमित्यनयो पूर्वसूत्रादनुवृत्ति । कुतूहलशब्दस्य विकल्पेन प्रथमोकारस्यौत्त्वेन द्वितीयोकारस्य द्वपत्वेन च रूपचतुष्टय भवतीति प्राङ् निदर्शितम् । तत्रोपधाभूतस्य लकारस्य विकल्पेन द्वित्वे लद्वयघटित रूपचतुष्टयमेकलकारघटित रूपचतुष्टय च तदुक्त कोऊहलमित्यादीनि । आदिशब्देन कोऊहल, कुऊहल, कुउहलमिति त्रीणि रूपाणि ज्ञेयानि । दुकूलशब्दे कस्य गकारे लस्य द्वित्वे सयुक्ते हस्यत्वे च दुगुल । द्वित्वाभावे दुगूल । गत्वाभावे च दुकूल । जुहिद्विल (युधिष्ठिर) शब्दे लस्य द्वित्वे जुहिद्विलो । द्वित्वाभावे जुहिद्विलो । आकृतिगणोऽयम् ।

वज्जादीनां वस्योः ।३।४।१९॥

वज्जादिशब्दानां वस्योसादेशो वा स्यात् । आउज्जो, आवज्जो । आउज्जण, आवज्जण । उसहो, उसभो । वसहो, वसभो ।

वज्जादीनामिति—उस सकारस्येत्त्वादानेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशस्तथा चाकारसहितयकारस्योसादेशः । आवज्जावज्जणयोर्वस्योसादेशे प्रकृतिभावे च आउज्जो, आवज्जण । आदेशाभावे आवज्जो, आवज्जण । लुक्त्वादित्वादुपधाभूतभकारस्य विकल्पेन हकारे वस्योसि च उसहो, उसभो । उसादेशाभावे वसहो, वसभो ।

वीभत्थस्य लो वा ।२।३।६०॥

अस्योपधायाश्चकारो वा स्यात् । वीमल्लो, वीभत्थो ।

वीभत्थस्येति—उपधाया वेत्यस्यानुवृत्ति । उपधाभूतस्य थकारस्य लकारे

अहे व्यञ्जनस्येत्यनेन तकारस्य परमवर्णे वीभच्छो । अकाराभावे वीभयो ।
वीभत्स इत्यर्थः ।

ईतो वीभत्सस्य ।३।३।१४॥

अस्य ईतो इम्बो वा म्यात् । विमच्छो, विमन्थो ।

ईत इति—पष्ठपेठवचनान्तम् । तकार उच्चारणार्थः । ईत, ईकारस्येत्यर्थः ।
जैमादीनामित्यतो इत्थ इत्यनुवर्तत । छकारश्चकारपठितरूपद्वयस्य इत्येत्ये
विमच्छो, विमन्थो इति ।

पुढपुरयोरुत्तरपठयो ।१।४।१७॥

अनयोरादेर्लोपो वा स्यात् । तालउड, तालपुड । गोउर, गोपुर ।

पुढेति—आदेर्लोपो येत्येतेषामनुवृत्तिः । उत्तरपठशब्दस्य समामपठमाद्य
वरुढत्वात् समाम । उत्तरपठभूतयो पुढपुरशब्दयोरित्यर्थः । आदिभूतपकारस्य
लोपे तालउड । लोपाभावे तालपुड । एव गोउर, गोपुरमिति ।

परिवारस्य ल ।२।३।६४॥

अस्योपधाया लकारो वा स्यात् । परिवालो, परिवारो ।

परिवागस्येति—वीभत्सस्यत्यत उपधाया इत्यस्यानुवृत्तिः । परिवारशब्द
उपधाभूतो रकारस्तस्य लफारादेशे परिवालो । आदेशाभावे परिवारो ।

उडजस्य व ।२।३।६१॥

अस्योपधाया वकारो वा स्यात् । उडव, उडय, उडज ।

उडजस्येति—उपधाया वा इत्येतयोरनुवृत्तिः । उडजशब्द उपधाभूतो
जकारस्तस्य वकारे उडव । वकाराभावे तकारस्य वकारे उडय । यकाराभावे
उडजमिति ।

रिरुओ ।३।३।७२॥

उउशब्दम्यादेरिरित्यादेशो वा म्यात् । रिरु, उरु ।

रिरिति—रिरिति प्रथमान्तम् । उओरिति पष्ठान्तम् । येत्तस्यादेरिति सूत्रा
दादेरित्यनुकुर्यते । आदेरित्यस्य विशेषेणोपादानादन्यस्य पष्ठया इत्यस्य न
प्रवृत्तिः । अनेनादेशे रिरु । आदेशाभावे उरु, श्रुदुरित्यर्थः ।

उओरन्त्यस्य डुदुयाः ।३।४।५॥

अस्यान्त्यस्य डुदुय इत्येते आदेशाः स्युः । उह्, उद्, उओ ।

उओरिति—उउञ्चस्य पष्ठ्येकवचनम् । त्रयाणामादेशानामनेकवर्णत्वाद-
न्त्यस्य पष्ठ्या इति परिभाषा बाधित्वाऽनेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशे प्राप्ते
सूत्रेऽन्त्यस्येति विशेषेणोपात्तं तत्सामर्थ्यान्न सर्वादेशः, किन्त्वन्त्यस्योकारस्यैव ।
डु इत्यादेशो उह् । दु इत्यादेशो उद् । यादेशे स्वराद्यस्येति यलोपे च उओ इति ।

खेत्तस्यादेउछः ।३।३।६६॥

अस्यादेउछारो वा स्यात् । छेत्त, सेत्त ।

खेत्तस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । आदेरित्यस्योपादानादन्त्यस्य पष्ठ्या इति न
प्रवर्त्तते । आदिभूतस्य सकारस्य छकारे छेत्त । छकाराभावे खेत्तमिति ।

सणियम सणिम् ।४।४।२८॥

सणिय शब्दस्य सणिमादेशो वा स्याच्चरे परे । सणिचरो, सणियचरो ।

सणिमिति—चर इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । सणियमित्यव्ययम् । शनैरि-
त्यर्थः । सणिय चरति इति विग्रहे सणियमित्यस्य सणिमादेशो भकारस्यानुस्नारे
सणिचरो । आदेशाभावे सणियचरो ।

सणियमश्चरश्छो वा ।२।४।८७॥

अस्मात्परस्य चर्धातोरादेशच्छारो वा स्यात् । सणिच्छरो । सणियच्छरो ।

सणियम इति—आदेरित्यस्यानुवृत्तिः । एकदेशविकृतमन्यवदिति सणि-
मादेशोऽपि सणियम परत्वमक्षतम् । आदिभूतस्य चकारस्यच्छकारादेशे त्रयाणा-
मित्यनुस्वारस्य लोपे सणिच्छरो । सणिमादेशाभावे सणियच्छरो ।

अदसेर्लेसे ।३।४।१७॥

अमिशब्दस्याकारान्तादेशो वा लेसाशब्दे परे । असलेसा, असिलेसा ।

अदिति—अन्त्यस्य पष्ठ्या इत्यनेनासेः पष्ठ्यन्तत्वादन्तादेशः । असि-
शब्दघटकेकारस्याकारादेशो असलेसा । अकारादेशाभावे असिलेसा । अश्लेषा
नक्षत्रविशेषः ।

सो द्विः । ३।४।९८॥

असे. गकारस्य द्वित्वा या म्याद्येमाद्यन्ते पर । अस्मलेमा, अस्मिलेमा ।

असेरिनि—असेलेम इति पञ्चम्य पूषसूत्रादनुवृत्तते । न इति पञ्चम्यन्त, मकारस्येत्यर्थ । अमिश्रदसम्यन्ति मकारस्य ७ तु लेमाशब्दसम्यन्धिसकारस्य । तथा घानन सकारस्य द्वित्वे पूर्वमूत्रेणैकारस्यासमादशे अस्मलेमा । द्वित्वाभावेऽकारादेशाभावे च अस्मिलेमा ।

इलोरास्सिलेसयोः । ४।४।६६॥

अस्मिलेमाशब्दघटकयोगिकारलृत्तरयोर्वा लोपः । अस्मेमा ।

इलोरिति—या लोप इति पञ्चम्यमनुवृत्तते । अस्मिलेमाशब्दसम्यन्धीकारलृत्तरयोर्लोपे अस्मेमा । मकारद्वयघटितरूपस्यैव सूत्र उपादानादेव सकारघटितस्येलोर्न लोपः । इलोर्लोपाभावपक्षे रूप्यतुष्टय तूपदर्शितमेव ।

मिलेच्छस्य खुः । २।३।६३॥

मिलेच्छशब्दस्योपधाया खुरादेशो वा स्यात् । मिलेक्यू ।

मिलेच्छस्येति—उपधाया वेत्येतदनुवृत्तते । उपधाभूतस्य खु इत्यादेशोऽवशिष्टस्य चकारस्य परसवर्णत्वे मिलेक्यू ।

एतोऽदुतो । ३।३।५१॥

मिलेच्छशब्दसम्यन्धिन एकारस्याकारोकारो वा स्तः । मिलक्यू, मिलक्यू । पक्षे मिलिच्छो, मिलेच्छो ।

एत इति—या मिलेच्छस्येत्यनुवृत्तते । मिलेच्छशब्दघटकेकारस्याकारोऽत्रादेशे परमवर्णे मिलक्यू । एकारस्योकारे मिलक्यू । अकारोकाराभावे सयुक्ते ह्रस्वत्वे मिलिच्छो । ह्रस्वत्वाभावे मिलेच्छो ।

मेच्छ । ३।३।५०॥

मिलेच्छस्य मेच्छादेशो वा स्यात् । मेच्छो, मिच्छो ।

मेच्छ इति—या मिलेच्छस्येत्यनुवृत्तते । मेच्छादेशे सति न सुर्नवाकारोकारो । सयुक्ते ह्रस्वस्तु भवत्येव । तेन रूपद्वय मेच्छो, मिच्छो ।

मत्तिये तोष्टो । ३।३।५८॥

मत्तियाशब्दस्थिततकारद्वयस्य टकारद्वय वा स्यात् । मट्टिया, मत्तिया ।

मत्तिय इति—तोरिति पष्ठीद्विवचन तस्य तकारयोरित्यर्थः । टाविति प्रथमाद्विवचन तस्य टकारावित्यर्थः ।

अहेरत्तस्य ठयौ ।२।३।६५॥

अहेरुपसर्गात्परस्यात्तस्योपधायाष्ठकारथकारौ पर्यायेण वा स्याताम् ।

अज्झट्ट, अज्झत्थ ।

अहेरिति—अहि + अत्तमित्युपोपधाभूतस्य द्वितीयतकारस्य ठकारादेशे पूर्वतकारस्य परसवर्णन टकारे अहि + अट्टमिति जाते तरहेभ्यश्चजज्ञा इत्यनेन हकारोत्तरवर्त्ताकारस्य झकारे हकारस्य परमवर्णेन जकारे अज्झट्ट । एन थकारे अज्झत्थमिति ।

णिच्चे चस्य तियः ।३।३।५७॥

णिच्चशब्दघटकस्य चस्य तियादेशो ना स्यात् । णिह्य, णितिय, णिच्च ।

णिच्च इति—आदेशस्यानेकवर्णत्वादकारमहितचकारद्वयस्य स्थाने तियादेशः । तकारस्य यकारे यलोपे च णिह्य । यकाराभावे णितिय । तियादेशाभावे णिच्च ।

गिहस्य गहघरहरा ।३।३।५८॥

एते आदेशाः पर्यायेण वा स्युः । गह, घर, हर, गिह ।

गिहस्येति—अनेकवर्णत्वात्मर्वादेशाः । वेत्यनुवर्त्तते ।

पर्यायेणेति—कचिद् गहादेशः, कचिद् घरादेशः, कचिद् हरादेश इत्यर्थः ।

पज्जाये ज्ञायस्य रियागः ।३।३।५९॥

पज्जायशब्दघटकस्य ज्ञायस्य रियागादेशो वा स्यात् । परियागो, पज्जायो ।

पज्जाय इति—अनेकवर्णत्वात्समग्रस्य ज्ञायभागस्य रियागादेशे परियागो । यकारस्य लोपे परिआगोऽपि । आदेशाभावे पज्जायो ।

परिवाट्या ड ।२।३।६६॥

परिवाटीशब्दस्योपधाया ङकारादेशो वा स्यात् । परिवाडी, परिवाटी ।

परिवाट्या इति—उपधाया वा इत्येतत्पदद्वयमनुवर्त्तते । उपधाभूतस्य टका-

रस्य ङकारे परिवाटी । ङकाराभावे परिवाटी । धाटुलभाट्टकारस्य न ङकारः ।
 ङ इत्यग्राकार उच्चारणार्थः ।

तत्थस्य तह् ।३।३।५३॥

तत्थस्य तहादेशो वा स्यात् । तह्, तत्थ ।

तत्थस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । येत्युपसंते । तत्थ सायम् ।

धणोर्हक्स्त्रको ।३।२।१४॥

धणुशब्दस्य हक्स्त्ररू इत्येवागमौ वा म्त् । धणुह, धणुक्स्त्र, धणुं ।

धणोरिति—हक्स्त्ररूपोः कित्वाद्यन्त्यावयवत्वम् अवयवावयविभावस्य
 पष्ठार्थस्य निश्चयान् । यथाप्य हगागमे धणुह । स्त्रगागमे धणुक्स्त्र । तदभावे धणु ।

परिहे प फ' ।३।४।१४॥

परिहाशब्दघटकपकारस्य फकारो वा स्यात् । करिहा, परिहा ।

परिह इति—परिह इति सामान्यन्तम् । सामान्यर्थः घटकत्वम् । प इति
 पष्ठवत्तम् । पकारस्येत्यर्थः । फ इत्यग्राकार उच्चारणार्थः ।

महरट्टस्य मरहट्ट ।३।३।५२॥

अस्य मरहट्टादेशो वा स्यात् । मरहट्ट, महरट्ट ।

महरट्टस्येति—अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । महागान्द्रमित्यर्थः ।

पउमस्य पोम्म ।३।३।५६॥

पउमशब्दस्य पोम्मादेशो वा स्यात् । पोम्म, पउम ।

पउमस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । पोम्ममित्यत्र धाटुल्याद् द्वित्वो न ।
 पउममित्यत्र प्रकृतिभावाच्च सन्धिः ।

यजोर्ज ।३।३।७३॥

यजुशब्दस्यादेर्जकारो वा स्यात् । जजुव्येदो, यजुव्येदो ।

यजोरिति—रेचस्त्रादेरिति धृजादादेरित्युपसंते । आदिभूतस्य यथा-
 रस्य जकारे जजुव्येदो । जकाराभावे यजुव्येदो ।

उसिणपसिणयोः सिणस्य ण्हः ।३।३।६०॥

अनयोः सिणस्य ण्हादेशो वा स्यात् । उण्ह, उसिण । पण्ह, पमियो ।

उसिणेति—अनेकवर्णत्वात्सिणस्य सर्वस्यादेश । उसिणमित्यत्र सिणस्य ण्हादेशो उण्ह । पक्षे उसिण । उष्णमित्यर्थ । एव पण्हो, पसिणो । प्रभ इत्यर्थ ।

नेः कसो घः ।२।४।७४॥

नेः परस्य कस्धातोरादेर्घकारो वा स्यात् । निघसो, निकमो ।

नेरिति—न्युपसर्गादित्यर्थः । कस् आकर्षणे । आदिभूतस्य ककारस्य छकारे निघसो । घकाराभावे निकसो । आदेरित्यस्य खेत्तस्यादेरित्यतोऽनुवृत्तिः ।

गिम्हस्य घिसुः ।३।३।५४॥

अस्य घिसु इत्यादेशो वा स्यात् । घिस्र, गिम्हो ।

गिम्हस्येति—अनेकवर्णत्वाद्नेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेश । सर्वादेशो घिस्र । आदेशाभावे गिम्हो ।

इति व्यञ्जनविकारप्रकरणम् ।

THE LALBAHADU BHATTACHARYA SETHI
LIBRARY
DIKNER RAJPUTANA

अथ विभक्तिप्रकरणम् ।

तत्र पुलिङ्गशब्दाः

अविभक्ति नाम ।३।३।२४॥

विभक्तिरहित शब्दस्वरूप नामसङ्ग स्यात् ।

अभिभक्तीति—विभक्तिश्च सुप्ल्यादित्युक्तं प्रारम्भे । तस्मिन् विभक्तिर्यस्य तद्विभक्तिः । विभक्तिरहितमित्यर्थः । विशेषणस्य नपुमपत्वात्तदनुरोधेन विशेष्यशब्दस्वरूपमध्याह्नियते । तत्रैव धातोरपि नामत्वं स्यादिति शास्त्र्यम् । सत्यपि नामत्वे तस्मात् नामविभक्त्यो भवति, किन्तु निरवकाशत्वात्त्यादयः ण्य प्रत्यया भवन्ति । विभक्तिसहितस्यापि नामसंज्ञाया विभक्त्यन्तादपि पुनर्विभक्तिप्रत्ययस्यादित्यत आह्रायिभक्तीति । शब्दस्वरूपं चार्थवन्नेव तत्पर्यशून्यमर्थवद्महणपरिभाषया । तेन घटो, घटो इत्यादौ प्रत्येकवर्णस्य ध्वारादेर्न नामसंज्ञा, किन्तु घट इति समुदायस्यैव । नामसंज्ञाया फलन्तु सत्या नामसंज्ञाया तस्मात् सुष्विभक्तिः ।

उदन्मेदिणेह्यएदणातोदिहितोस्साणमीसव' सुप् ॥११॥२५॥

उत् अत्, म इत्, इण इहि, अएत् अण, अतोत् इहितो, स्म अण, मि इत्, एते सुपमत्ता स्युः । तत्र उत्, अत् इति प्रथमा । म, इत् इति द्वितीया । इण, इहि इति तृतीया । अएत्, अण इति चतुर्थी । अतोत्, इहितो इति पचमी । स्म, अण इति षष्ठी । मि, इत् इति सप्तमी ।

उदिति—उच्च अथ मच्च इच्च इणच्च इहिच्च अण्य अण्य अतोच्च इहि-तोच्च स्सच्च अण्य मिच्च इत्सुचेति द्वन्द्वः । उदादायन्त्यतकारोऽसन्देहार्थः । द्वितीयैकवचने मकारेऽकार उच्चारणार्थः । सस्कृतवद्द्विवचनमत्र नास्ति । एकातिरिक्तस्यैव बहुत्वेन बहुवचने तदन्तर्भावाद्विवचनस्थानार्थक्यात् । विभक्त्यस्तु सस्कृतवत्समैव । तथाच सप्तैकवचनप्रत्यया सप्त बहुवचनप्रत्ययान्तेषां सुधितिः सहा विधीयतेऽनेनेति ।

सुपश्च ॥११॥३३॥

सुप प्रथमादिक्रमेण द्वौ द्वावेकवचनबहुवचनमज्ञौ स्तः ।

क्रमेणेति—प्रथमादिषु सप्तविभक्तिषु पूर्वोच्चरितमेकवचनसप्त स्यात्, पश्चादुच्चरितं बहुवचनासप्त स्यात् । यथा उत्, अत्—अजोत प्रथमोच्चरितत्वादेकवचनसंज्ञा । अतः पश्चादुच्चरितत्वाद्वहुवचनसंज्ञा । एव सप्तस्वपि ।

एकवचनम् ॥१२॥१॥

नाम्न एकवचनं स्यात् ।

एकवचनमिति—अत्रैकत्वविचक्षाया अपेक्षा नास्ति, सामान्यतो नामो

विधानात् । अतएवाव्ययेभ्यो भावतिङन्तेभ्यश्चैकवचनं भवति ।

बहुत्वे बहुवचनम् ।१।२।१०॥

बहुत्वनिर्घाया बहुवचनं स्यात् ।

बहुत्व इति—एकत्वातिरिक्तमत्र बहुत्व विवक्षितं, तेन द्वित्वस्याप्येकातिरिक्तत्वेन बहुत्वावति ।

प्रत्ययः परः ।१।२।१॥

अधिकारोऽयमाद्वितीयाध्यायद्वितीयपादसमाप्तेः ।

अधिकार इति—अधिकारस्य च स्वदेशे वाक्यार्थबोधजनकत्वे सति विधिशास्त्रेण सह वाक्यार्थबोधजनकत्वमित्युक्तमेव प्राक् । सूत्रमिदं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादसमाप्तिपर्यन्तमनुगच्छति ।

नाम्नः सुप् ।१।२।८॥

नामसङ्गकाच्छब्दस्वरूपात्सुप्प्रत्ययाः स्युः । अकारान्तः पुलिङ्गो जिणशब्दः ।

नाम्न इति—पञ्चम्यन्तमिदमधिकृतपरशब्देनान्वेति । विभक्तिरहितशब्दस्वरूपस्य नामेतिसङ्केत्युक्तमनुपदम् । सुबिति प्रथमान्त विशेषणमधिकृतेन विशेष्यीभूतप्रत्ययशब्देन युज्यते । प्रत्यय इत्यस्य बहुवचनत्वेन विपरिणामः, सुप्प्रत्ययात् बहुत्वात् । नामानि त्रिविधानि—पुलिङ्गकानि, स्त्रीलिङ्गकानि, नपुंसकलिङ्गकानि च । तत्र पुलिङ्गस्य प्राधान्यात्प्रथम तान्वेयोदाह्रियन्ते । तत्राप्यकारान्तत्वादिनाऽनेकविधरूपेऽप्यकारस्य स्वरेषु प्रथमोच्चरितत्वेन प्रथममकारान्तनाम्न उदाहरणत्वेनोपन्यासः, तदुत्तमकारान्त पुलिङ्गो जिणशब्दः । जिणो रागद्वेष-जेता जिनस्तीर्थंकर इत्यर्थः ।

इदुतः पुसि ।१।३।२॥

अकारान्तपुलिङ्गनाम्नः प्रथमैकवचनस्योकारस्येकारो वा स्यात् । जिणे, जिणो, जिणा । जिण, जिणे ।

इदिति—अतो नाम्न इत्यनुवर्त्तते । इत्, उत, पुसि इति पदत्रयम् । तत्रोत इति पठ्यन्तम् । विशेषण तदन्तस्येति परिभाषयाऽकारान्तादिति लाभः पुस्यन्तरं वर्त्तमानादिति शेषः । तथाच पुलिङ्गे वर्त्तमानादकारान्तनाम्न इत्यर्थः ।

जिण + उ इति स्थितेऽनेनोकाररूपेण वृद्धिरूपे परमवर्णं जिणे । इकाराभावे वृद्धिरूपे परसवर्णे निणो । निण + अ इति स्थितेऽदिदुत सवर्णं इति दीर्घे जिणा । निण + म् इति स्थिते ओरित्यनुसारे निण । निण + इ इति स्थितेऽन स्वर इत्यनेन परसवर्णे निणे ।

इणाणेहीसीस्नाम् ।१।२।१४॥

एषा ममागमो वा स्यात् । जिणेण, निणेण । जिणेहि, निणेहि ।

इणेति—इणञ्च अणञ्च इदिञ्च इसिञ्च इमुञ्चेति द्वन्द्वः । इणादयः पञ्च सुप्पत्यया । तत्रेणेति तृतीयैकवचनम् । अणेति पष्ठीयद्वयवचनम् । इहीति तृतीयापद्वयवचनम् । इमीति मध्यवर्णामोत्तमपष्ठीयद्वयवचनम् । इमु इति मत्तमीयद्वयवचनम् । मम् वा इति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । निण + इणेति तृतीयैकवचनेऽनेन ममागमे तस्य चात्यन्तस्वगतपरत्वे गकारस्यानुसारेऽकारेणोः परमवर्णं जिणेण । ममागमाभावे जिणेण । एष तृतीयापद्वयवचने निणेहि जिणेहि इति रूपद्वयम् ।

अएत स्तो नाम्न ।१।३।३०॥

नाम, परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मादेशो गऽस्त्रियाम् । जिणस्म, जिणाए । जिणाण, जिणाण ।

अएत इति—वा स्त्रियामिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अएत इति पठ्यन्तम् । नाम्न इति पञ्चम्यन्तम् । अणदिति चतुर्थ्येकवचनप्रत्ययस्तत्र तकार उच्चारणार्थः । जिण + अए इत्यत्रानेन स्मादेशे जिणस्म । स्मादेशाभावे जिणाए । निण + अणे तत्र ममागमे सवर्णदीर्घेऽनुसारे जिणाण । ममागमाभावे निणाण ।

अतोऽएदतोतोरयाही कचित् ।१।३।३१॥

अकारान्ताभ्यां परयोश्चतुर्थीपञ्चम्येकवचनयोः क्रमेणायाही आदेशौ स्त कचिदस्त्रियाम् । जिणाय । जिणाहि ।

अत इति—विशेषणं तदन्तस्येति परिभाषयाऽन इत्यस्याकारान्तादिति लाभः । वा स्त्रिया नाम्न इत्यस्यानुवृत्तिः । समाना स्थान्यादेशादीनां यथासंख्य स्यादिति न्यायादएत अयादेशः अतोत अह्यादेशः स्यादित्यर्थः । एतायादेशौ न सर्वत्र भवतः, किन्तु कचिदेव शास्त्रे तयाप्रयोगदर्शनादुक्तं कचिदिति । अने-

कवर्णत्वात् सर्वादेशः । जिण+अए इति स्थितेऽनेनायादेशे सवर्णदीर्घे जिणाय । जिण+अतोत् इति स्थितेऽतोत् अह्मादेशे सवर्णदीर्घे जिणाहि । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तते । स्त्रीभिन्ने पुंसि ङीवे चेति तदर्थः ।

अतोतोऽतः ।३।४।६१॥

अकारान्तान्नाम्नः परस्य पञ्चम्येकवचनस्यातोतोऽन्त्यस्य लोपो वा स्यात् ।

जिणा, जिणाओ । जिणेर्हितो । जिणस्स । जिणाण, जिणाण ।

अतोत् इति—अन्त्यस्य पठ्या इति परिभाषयाऽन्त्यस्येति लाभः । अत इत्यस्य विशेषणत्वाद्विशेषण तदन्तस्येत्यनयाऽकारान्तादिति लाभः । लोपो वेति पदद्वयमनुकृष्यते । जिण+अतोदिति स्थितेऽनेनान्त्यस्यौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे तस्य लोपे सवर्णदीर्घे च जिणा । लोपाभावे च जिणाओ । क्वचिजिणाहि इत्युक्तमेवानुपदम् । पञ्चमीयद्वयवचने जिण+इर्हितो इत्यत्र परसवर्णे जिणेर्हितो । पठ्या एकवचने किञ्चिद्विकाराभावादेकमेव रूपम् । बहुवचने तु ममागमधिकल्पेन जिणाण जिणाणेति रूपद्वयम् ।

सिः ।४।३।३२॥

नाम्नः परस्य सप्तम्येकवचनस्य मेः स्यादेशो वा स्यादस्त्रियाम् ।

सिरिति—नाम्न मे अस्त्रिया वेति पदचतुष्टयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सपूर्णस्य मे स्थाने सिरित्वादेशः । अस्त्रियामित्यस्य पुंसि क्लीबे चेत्यर्थः ।

मौ व्यञ्जनादौ नाम्नः ।४।२।१८॥

व्यञ्जनादौ सप्तम्येकवचने परे नाम्नो ममागमः स्यात् ।

जिणंसि, जिणमि ।

माविति—ममिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । माविति सप्तम्यन्तम् । व्यञ्जनादाविति तद्विशेषणम् । व्यञ्जनमादिर्यस्येति बहुव्रीहिः । यदा मेरिसादेशस्तदा व्यञ्जनादित्वं नास्तीति तन्निवृत्त्यर्थं व्यञ्जनादाविति । स्त्रीलिङ्गेऽपि मेव्यञ्जनादित्वाभावात्तन्निवृत्तिः । स्मराणामन्त्यादिति परिभाषया नाम्नोऽन्त्यस्वरात्परो ममागमः । ममि मकारो मित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अवशिष्टस्य मकारस्य म्नोरित्यनेनानुस्वारः । जिण+मि इत्यत्र मे स्यादेशे ममागमे जिणंसि । स्यादेशाभा-

वेऽप्यनेन ममागमे निणमि । स्यादेशे मिपरत्व नास्तीति न शङ्क्य, यदादेशस्तद्व-
द्भवतीति न्यायात्स्यादेशोऽपि मिबद्भवतीति न ममागमे बाधः ।

मेरिरितो नाम्नो वा ।१।३।१॥

अकारान्ताच्चाप्ताः परस्य सप्तम्येकवचनस्य मेरिसादेशो वा स्यात् । जिणे ।
जिणेषु, जिणेषु ।

मेरिति—सित्वात्सर्वादेश । जिण+वि इति स्थितेऽनेन मेरिसादेशे पर-
सवर्णे जिणे इति सिद्धम् । जिण+इसु इति स्थिते इणाणेहीत्यनेन ममागमेऽनुस्वारे
परसवर्णे च जिणेषु । ममभावे जिणेषु ।

अत्पुंसि वात् ।१।३।९॥

अकारान्ताच्चाप्ताः परस्यामन्त्रणार्थकप्रथमैकवचनस्योतोऽद्वा स्यात्पुमि ।
भो जिणा, भो जिणे, भो जिणो । भो जिणा । एव गौयकप्रभृतयः ।

अदिति—नाम्न आमन्त्रणे उत इति पदत्रयमनुवर्त्तते । आमन्त्रण इति
सप्तम्यन्तपदस्यानुवृत्तेर्नोत इत्यनेन सहान्वय । सप्तम्यर्थो वाचकत्वम् । आमन्त्रण
चेद् स्वाभिमुखीकरणम् । सम्बोधनमिति यावत् । नपुंसकलिङ्गनिवृत्त्यर्थं पुसीति ।
जिण+उ इति स्थितेऽनेनोफारस्याकारे सवर्णदीर्घे जिणा । तदभावे इकारादेशे
परसवर्णे जिणे । आदेशाभावे परसवर्णे भो जिणो । जिण+अदिति बहुवचने
सवर्णदीर्घे भो जिणा ।

अट्टादयतो ऽ ।१।३।६५॥

अट्टशब्दात्परस्याएत्प्रत्ययस्यासादेशो वा स्यात् । अट्टा, अट्टस्त, अट्टाए ।
शेष जिणवत् ।

अट्टादिति—वेत्यनुवर्त्तते । सित्वात्सर्वादेश । अट्ट+अएदिति चतुर्थ्येक-
वचनेऽनेनासादेशे सवर्णदीर्घे अट्टा । पक्षे स्तादेशे अट्टस्त । तदभावे
सवर्णदीर्घे अट्टाए ।

न्तस्य सोन्मस्य म ।१।३।४८॥

प्रथमाद्वितीयैकवचनसहितस्य न्तमन्तसम्बन्धिन्यन्तस्य वा म आदेशः
स्यात् । मगव, मगवन्ते, मगवन्तो । मगव, मगवन्त । मतिम, मतिमन्ते,
मतिमन्तो । मतिम, मतिमन्त । एव कारय कारयन्ते कारयन्तो इत्यादि ।

न्तस्येति—न्तमन्तयोरिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । उच्च मश्च उन्मौ ताभ्या सहित् सोन्मः तस्य । उदिति प्रथमैकवचनप्रत्यय । म इति द्वितीयैकवचन-
प्रत्यय । आदेशो सकारस्येत्त्वाद्भिभक्तिप्रत्ययसहितस्य न्तस्य स्थाने मादेशः ।
अकार उच्चारणार्थः । मकार शिष्यते तस्य ओरित्यनेनानुस्वारः । अन्तादिशब्देषु
न्तस्यादेशो माभूदिति न्तमन्तयोरिति न्तो वर्त्तमानार्थककृतप्रत्यय । मन्तश्च
सम्बन्धार्थकतद्धितप्रत्ययो बोध्यः । भगवन्त + उदिति स्थिते मादेशेऽनुस्वारे
भगवः । मादेशाभावे उत इकारादेशे परसवर्णे भगवन्ते । इकारादेशाभावे परस-
वर्णे भगवन्तो । एव प्रथमैकवचने रूपत्रयम् । गकारस्य यकारे तु रूपपदकम् ।
द्वितीयैकवचने ममादेशे भगवः । मसादेशाभावे भगवन्तः । एय मतिममित्यादीनि ।
ननु न्तस्य मन्तसम्बन्धित्वेऽपि न्तसम्बन्धित्वं कथम् ? स्वस्मिन्स्वसम्बन्धित्वाभा-
वादिति चेन्न, लौकिकन्यायात् व्यपदेशिषद्भावात्स्वस्मिन्नपि स्वसम्बन्धित्वं विशि-
ष्टोऽपदेशः —मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी यथा मन्तघटको
न्तशब्दः तत्र सम्बन्धित्वस्य मुख्यव्यवहारात् । तेन तुल्यं तद्वत् तद्भावात् । यथा
मन्तशब्दे मुख्यसम्बन्धित्वव्यवहारस्तथा केषलन्तशब्देऽपि व्यवहारो भवतीत्य-
दोषः ।

न्तमन्तयोन्तात् ।१।३।४६॥

न्तमन्तसम्बन्धित्वात्परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोरुच्चारणदेशो वा स्यात् ।
भगवन्तो, भगवन्ता । भगवन्तो, भगवन्ते । मतिमन्तो, मतिमन्ता ।
मतिमन्तो, मतिमन्ते ।

न्तमन्तयोरिति—अदितोरुर्वेति पदद्वयमनुवर्त्तते । अदिति प्रथमाबहुवचन-
प्रत्ययः । इदिति द्वितीयाबहुवचनप्रत्ययः । अच्च इच्चादितौ तयोः । तकार उच्चा-
रणार्थः । भगवन्त + अ इति स्थितेऽनेनाकारस्योकारे परसवर्णे भगवन्तो । इका-
राभावे सवर्णदीर्घे भगवन्ताः । द्वितीयाबहुवचने भगवन्त + इ इति स्थिते इका-
रस्योकारादेशे परसवर्णे भगवन्तो । उकारादेशाभावे परसवर्णे भगवन्ते । एव
मतिमन्तो इत्यादीनि ।

इणस्सयोरसुसौ ।१।३।४७॥

न्तमन्तसम्बन्धित्वात्परयोः तृतीयापञ्चमेकवचनयोः क्रमेणासुसादेशौ स्तः ।

इणेति—न्तमन्तयोर्नादित्यनुवर्त्तते । इणश्च स्सश्चेति द्वन्द्वः । यथासख्य
मिणस्यास् स्सस्य चोसादेशः ।

न्तस्यासुसो० ।१।१।१०॥

अस्यादेर्लोपः स्यादसुसोः परयो० । भगवता, भगवया । भगवतो,
भगवओ । मतिमता, मतिमतो ।

न्तस्येति—आदेर्लोप इति पदद्वयमनुवर्तते । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया
न्तमन्तप्रत्ययस्यैष ग्रहणम् । तेनान्तादिशब्दघटको न्तो न गृह्यते । न्तस्यादिर्नशा-
रस्त्वस्य लोप इत्यर्थः । भगवन्त + इणेति स्थितेऽसादेशेऽणो तकारलोपे सयर्ण-
दीर्घे भगवता । तकारस्य यकारे भगवया । भगवया । भगवन्त + स्म इत्यत्रो-
सादेशो नलोपे परसवर्णे भगवतो । तकारस्य यकारे लोपे च भगवओ । एष
मतिमतेत्यादि ।

इह्यपदओदिर्हितोऽणेषु न्तस्य ।१।१।२५॥

एषु परेषु न्तस्यादेर्लोपो वा स्यात् । भगवएहिं, भगवतेहिं । भगवयाए,
भगवताए । भगवया, भगवयाओ, भगवता, भगवताओ । भगवएहितो,
भगवतेहितो । भगवयाण भगवताण । शेष जिण्यत् ।

इहीति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्तते । इहिश्च अणश्च अओच् इहितोभ्राणश्चेती-
तरेतरयोगद्वन्द्वः । भगवन्त + इहिमित्यत्र न्तस्यादेर्नशरस्य लोपे तकारस्य यकारे
लोपे भगवएहिं । पक्षे भगवन्तेहिं । चतुर्थ्येकवचने भगवयाए, भगवन्ताए ।
पञ्चम्या भगवया, भगवयाओ, भगवन्ता, भगवन्ताओ । षष्ठीषड्वचने भगव-
याण, भगवन्ताणमित्यादि । शेष सप्तम्येकवचनादिक जिण्यद्भवत् ।

सादिदणस्य भवतस्य भे वा ।१।३।२३॥

प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचनसहितस्य भवतस्य भे वा स्यात् । भे ।
भवतो, भवता । भवते, भवताण ।

सादिदणस्येति—अच् इश्च अणश्चेति द्वन्द्वः । ते सहित सादिदणस्तस्य ।
अदिति इदिति अणेति च क्रमेण प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचनानि । स्थलत्रयेऽप्य-
नेन भे इत्यादेशे भे । पक्षे भवतो भवन्ते इत्यादीनि रूपाणि ।

सोतो रस्य तारस्य ।३।१।६७॥

तारप्रत्ययसम्बन्धिनो रस्य प्रथमैकवचनसहितस्य वा लोपः स्यात् । कत्ता,
कत्तारे, कत्तारो । पस्त्या, पस्त्यारे, पस्त्यारो ।

सोत इति—उता सहितस्येति समास । वा लोप इति पदद्वयमनुवर्तते । कर्त्तरि ताराकणाविति सूत्रेण जायमानस्य कर्त्रर्थकत्वारप्रत्ययभ्याम् ग्रहण प्रत्ययाऽ-प्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया । तेन समवतार इत्यादिस्थले नातिप्रसङ्गः । एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाश्रयणेन पसत्थारशब्दे धारस्यापि तारत्वमक्षतम् । कत्तार + उदित्यत्र प्रत्ययसहितस्य रस्य लोपे कत्ता । लोपाभाव-पक्षे कत्तारे, कत्तारो । पसत्था इति—प्रपूर्वकससूधातोस्तारप्रत्यये तकारस्य थकारे सकारस्य 'परसवर्णे पसत्थार इति सिद्धम् । पसत्थार + उदित्यत्र सोतो रस्य लोपे पसत्था । पक्षे पसत्तारे, पसत्थारो इति ।

उस्ताराद्वा ।१।३।४५॥

तारप्रत्ययान्तात्परयोः प्रथमाद्वितीयान्बहुवचनयोरुकारादेशो वा स्यात् । कत्तारो, कत्तारा । कत्तारं । कत्तारो, कत्तारे । एव पसत्थारो, भत्तारो इत्यादि ।

उरिति—अदितोरुर्वेति पदत्रय पूर्वसूत्रादनुवर्तते । कत्तार + अदित्यत्र प्रथमाबहुवचनस्योकारादेशो वृद्धौ च कत्तारो । आदेशाभावे परसवर्णे कत्तारा । कत्तारमिति द्वितीयैकवचनान्तमिदम् । कत्तार + इदित्यत्रानेनोकारादेशो कत्तारो । पक्षे वृद्धौ कत्तारे । एवमिति—पसत्थारो, पसत्थारा । पसत्थार । पसत्थारो, पसत्थारे । भत्तारो, भत्तारा । भत्तार । भत्तारो, भत्तारे इत्यादीनि रूपाणि कत्तारबद्धोऽध्यानि ।

उस्तारस्थारस्य तृतीयादौ वा ।१।३।१९॥

तारप्रत्ययसम्बन्धिन आरस्योसादेशो वा स्यात्तृतीयादिषु परेषु ।

उस्तारस्येति—वेत्यनुवर्तते । सिस्वात्सर्वादेशः ।

अस्त्रियामिणस्य णाः ।१।३।५२॥

इदुद्गथा परस्येणप्रत्ययस्य णादेशः स्यादस्त्रियाम् । कत्तुणा । पसत्थुणा । भत्तुणा । पक्षे कत्तारेण । पसत्थारेण । भत्तारेण ।

इणस्येति—इदुद्गथामित्यनुवर्तते । कत्तार + इणेत्यत्रारभागस्योकारे जातेऽने-नेणप्रत्ययस्य णादेशो कत्तुणा । उकाराभावे कत्तारेण । ममागमे कत्तारेण । एव पसत्थुणा । पसत्थारेण, पसत्थारेण । भत्तुणा । भत्तारेण, भत्तारेण । उसादेशपक्षे शेप साहचर्यम् । उसादेशाभावे जिणवदिति । आमन्त्रणे तु विशेषस्तमेव दर्शयति—

उतोऽत्तारादारम्यामन्त्रणे ।३।४।४२॥

तारप्रत्ययान्ताच्चास्य परम्यामन्त्रणोतोऽन्तरादेशः स्यादारस्य लोपश्च ।
हे कत्त ! हे भत्त ! हे पत्तत्थ ! पक्षे जिणवत् ।

उत इति—प्रत्ययग्रहणे ऽस्मात्प्रविद्धिस्तदादेशस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परि-
भाषया प्रत्ययान्तादिति लाभ । लोप इत्यस्यानुवृत्तिः । वत्तार + उ इति
स्थितेऽनेनोक्तारस्याकारादेशे आरभासस्य च लोपे कत्त इति । एव भत्त इत्यादि ।
अन्त्यस्य पक्ष्या इत्यनेनात्यस्य लोपो ऽ भवति । आरस्येति विशेषोपादानादुप-
परिभाषाया अत्राप्रवृत्तेः । किन्तु सर्वस्यैव ।

ओ रायादिभ्यः ।४।३।१५॥

एभ्यः परस्य प्रथमाया एकवचनस्याकारादेशः स्यात् । राया । अप्पा । अत्ता ।

अ इति—ओ इति प्रथमान्तम् । उत इत्यनुवर्तते । आदिशब्देनाप्पादयो
गृह्यन्ते । राय + उदित्यश्रानेनाकारादेशे मथर्णदीर्घे राया । एवमप्पादयः ।

रायादिभ्यो डम् ।४।३।१३॥

एभ्यः परस्यामन्त्रणैकवचनस्य डमादेशः स्यात् ।

रायादिभ्य इति—उत आमन्त्रण इति चानुवर्तते । वर्तमानस्येति शेषः ।
आमन्त्रणे वर्तमानस्य प्रथमैकवचनस्येत्यर्थः । हे राय + उदित्यश्रानेनोतो डमा
देशो भवति ।

डिति टे ।४।३।२६॥

डिति परे टेलोप स्यात् । हे राय ।

डितीति—लोप इत्यनुवर्तते । टिसङ्गा समाख्याता पूर्वम् । डमादेशे सति
तस्मिन्नतो लोपे हे राय । अतएव न दीर्घः ।

अणो रायादिभ्यः ।४।३।३७॥

रायादिभ्यः परयोः प्रथमाद्वितीययोर्बहुवचनयोरणो इत्यादेशः स्यात् ।
रायाणो ।

अदितोरिति—अदितोरित्यस्यानुवृत्तिः । अथ इच्च अदितौ तयोः । अणो-

रिति प्रथमैकवचनान्तम् । राय + अदित्यजानेनाणवादेशे सवर्णदीर्घे रायाणो ।
द्वितीयावहुवचनेऽपि रायाणो ।

मोऽणङ्गायादिभ्यो वा ।४।३।१५॥

* रायादिभ्यः परस्य मप्रत्ययस्याणङागमो वा स्यात् । रायाण, राय ।

म इति—म इति षष्ठ्यन्तम् । अणदिति प्रथमान्तम् । राय + म् इत्यत्र
टिस्वान्मकारस्यादावणङागमे सवर्णदीर्घे मोऽनुस्वारे रायाण । आगमाभावे राय ।

सेणस्य ।४।३।१६॥

तृतीयैकवचनसहितस्य रायशब्दस्य रमेत्यादेशः स्यात् । रन्ना ।

रायस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । कचिदेकदेशन्यायेन सेणस्येति विशे-
षणबलाच्च । रायशब्दमात्रानुवृत्तेर्विशेषणानुरूपविभक्तिविपरिणामाच्च वृत्तौ राय-
शब्दस्येत्युक्तम् ।

इह्यणयोरिः ।४।३।१७॥

रायशब्दस्येकारोऽन्तादेशः स्यादिह्यणयोः परयोः । राईहि, राईहिं ।

इहीति—रायस्येत्यनुवर्तते । अन्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनान्त्यादेशः । राय +
इहीत्यत्र यकारोत्तराकारस्येकारादेशे यलोपे सवर्णदीर्घे राईहि । ममागमे
राईहिं ।

सस्सस्य रन्नोः ।४।३।१८॥

षष्ठ्येकवचनसहितस्य रायशब्दस्य रन्नो इत्यादेशः स्यात् । रन्नो । राईण,
राईण । शेष जिणवत् ।

सस्सस्येति—रायस्येत्यनुवृत्तिः । स्सेन सहित सस्सस्तस्य । रन्नोरिति
प्रथमैकवचनान्तम् । राय + स्सेत्यजानेनादेशे रन्नो । राय + अणेत्त्राकारस्येकारा-
देशे यलोपे सवर्णदीर्घे राईण । ममागमे राईण । पचमीसप्तम्यादिषु जिणवद्-
पाणि बोध्यानि ।

अत्ताप्पाभ्याम् ।४।३।१९॥

आभ्या परस्येणप्रत्ययस्य णा इत्यादेशः स्यात् । अत्ताणा । अप्पणा ।

अत्तेति—इणस्य जेत्यम्यानुवृत्ति । अनेकवर्णत्वात्सषादेश । अत्ताप्पशब्दा
वात्मवाच्यौ । तदूपाणि प्रथमाद्वितीययो रायवद्भवन्ति । वृत्तीयैकवचनेऽने-
णादेशे अत्तणा, अप्पणा ।

स्सस्य णो ॥११३॥५४॥

आभ्या परस्य भ्सप्रत्ययस्य णो इत्यादेशः स्यात् । अत्तणो । अप्पणो ।
शेष जिणत् ।

स्मस्येति—अत्ताप्पाभ्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्षा-
देश । चतुर्थीपष्ठयेकवचनेऽनेन णो इत्यादेशे अत्तणो । अप्पणो । अन्यानि
रूपाणि जिणशब्दव्यञ्जेयानि ।

इणातोत्स्सेषु जसादीना सकृ ॥११३॥५५॥

एषु परेषु जमादीना सगागमो वा स्यात् ।

इणेति—वेत्यनुवर्त्तते । जस, मण, वय, फाय, तेय, चक्कुर, जोग, एते
जसादय । कित्वादन्त्यावयवः । ते जसादीना सान्तत्वे निष्पद्यते ।

सान्तादिणस्या ॥११३॥५५॥

सकारान्तान्नाम्नः परस्येणप्रत्ययस्यासादेशः स्यात् । जसमा । मणमा ।
वयसा । फायसा । तेयसा । चक्कुरसा । जोगमा ।

मान्तादिति—सान्तादिति पञ्चम्यन्त विशेषणम् । नाम्न इति विशेष्येण
तदन्वयः । आसादेशे सकार इत्सङ्गवस्तेन मिह्यात्सषादेशः । समादीना सगा-
गमेन सात्तत्वे निष्पन्नेऽनेनेणस्यासादेशे जससा, मणसा, वयसा इत्यादि ।
सगागमाभावे तु जसेण, मणेण, वण्ण, फाएण इत्यादि ।

अतोत्स्सयोरो ॥११३॥५६॥

सकारान्तान्नाम्न परयोरतोत्स्सयोरोमादेशः स्यात् । जससो । मणसो ।
वयसो । फायसो । तेयसो । चक्कुरसो । जोगसो ।

अतोदिति—सान्तादित्यस्यानुवृत्ति । अतोच स्सञ्च अतोत्सौ तयो ।
सिह्यात्मर्षादेशः । जसादीना सगागमे सति सान्तत्वेऽस्य सूत्रम्य प्रवृत्ति ।
पञ्चमीपष्ठयेकवचनयोरोत्वे जससो, मणसो इत्यादि । सगागमाभावे जसस्स ।

मणस्स । ययस्म इत्यादि । मण + मि इत्यत्र मेरादेभ्यनेन मकारस्य सकारे मौ
व्यञ्जनादाविति ममागमे मणसि । ममागमस्य बाहुल्येन कचित्तद्भावे मणसि ।
मकाराभावे ममागमे मणमि ।

कम्मधम्मयोरु ॥१॥३॥६७॥

एतयोरुकारादेशो वा स्यादिणप्रत्यये परे । कम्ममुखा । धम्ममुखा । जेप जिणवत् ।

कम्मधम्मयोरिति—इणे चेति पदद्वयानुवृत्ति । अन्त्यस्य पञ्चयेति परि-
भाषयाऽन्त्यादेश । एतयो —कम्मधम्मद्वयो । उकारादेशे मतीणस्य णेत्यनेन
णादेशे कम्ममुणा, धम्ममुणा । पक्षे कम्मेण, धम्मेण । तृतीयैकत्रचन विनाऽन्यत्र
जिणशब्दवद्रूपाणि होयानि ।

इकारान्तः पुलिङ्गो मुणिसन्दः ।

आदिदुद्ध्यः स्वरे सुपि पूर्वस्य ॥३॥२॥३॥२॥

आकारादिङ्कारादुकाराच्च स्वरादौ सुपि परे पूर्वपरयोः पूर्वमवर्णदीर्घ
एकादेशः स्यात् । मुणी ।

आदिदुद्ध्य इति—पूर्वपरयोः सवर्ण दीर्घ इत्येतत्पदत्रयमनुवर्तते ।
मवर्णे स्वरेऽदित इति सूत्रेण दीर्घे सिद्धेऽप्यमवर्णस्वरादौ सुपि दीर्घत्रिधानार्थमिदं
सूत्रम् । तथा च सवर्णे सुप्यप्यनेनैव दीर्घो विशेषविहितत्वात् । आच्च इच्च उच्चा-
न्निद्रुतस्तेभ्यः । स्वरे सुपीति सप्तम्यन्त वर्णविधौ तदादाविति परिभाषया स्वरा-
दाविति लाभः । मुणि + उदित्यत्रानेनेकारोकारयोः पूर्वसवर्णदीर्घैकादेशे मुणी ।

इदुद्ध्यं णोरदितो ॥१॥३॥४९॥

इदुद्ध्यं परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोर्यो इत्यादेशो वा स्यात्पुसि ।
मुणिणो, मुणी । मुणि । मुणिणो, मुणी । मुणिणा । मुणीहि, मुणीहि ।

इदुद्ध्यमिति—पुसि चेति पदद्वयस्यानुवृत्ति । मुणि + अ इत्यत्रानेन णो
इत्यादेशे मुणिणो । आदेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे मुणी । एवमप्रेपि । मुणि + इणे-
त्यत्र इणस्य णेत्यनेन णादेशे मुणिणा । मुणि + इहि—अत्र सवर्णदीर्घे ममागमे
च मुणीहि । समागमाभावे मुणीहि ।

अएदतोत्स्तानामस्त्रियाम् ।१।३।५०॥

इदुद्भया परेषामेषा यो इत्यादेशो वा स्यादस्त्रियाम् । मुणियो, मुणिम्, मुणीए । मुणीण, मुणीय । मुणियो, मुणीओ । मुणीहिन्तो । मुणियो, मुणिस्म । मुणीण । मुणिसि, मुणिमि, मुणीमु ।

अएदिति—इदुद्भयाम् णो वेति पदत्रयम्यानुवृत्ति । अण् अतोण स्सश्च अण्त्तोत्स्तमास्तेषामिति विभट् । मुणि + अण् इत्यत्राणो णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे अण्त्त स्स इति स्मादेशो मुणिस्म । पक्षे आदिदुद्भय इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घं मुणीण इति रूपं भवति । मुणि + अण् इत्यत्र आदिदुद्भय इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घे ङणणेहीसीसूनामित्यनेन वैकल्पिके ममागमे मुणीण । ममागमाभावे मुणीण । मुणि + अओत् अत्राणे णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे अकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घादेशे प्रकृतिभावे मुणीओ । मुणि + इटितो अत्रादिदुत्त इति सूत्रं प्रयाज्य पूर्वसवर्णदीर्घे मुणीहिन्तो । मुणि + स्स इत्यत्रानेन सूत्रेण णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे मुणिस्म । मुणीण पूर्ववत् । मुणि + मि इत्यत्र मिरिति स्यादेषो मौ व्यञ्जनादौ नाप् इत्यनेन ममागमे मुणिसि । स्वादेशाभावे मुणिमि । मुणि + इमु अत्र सवर्णदीर्घे मुणीमु ।

इदुद्भयामामन्त्रण उत ।३।४।६८॥

इकारोकाराभ्या परस्यामन्त्रणैरुचनस्य लोपो वा स्यात् । भो ! मुणि ! मुणी । मुणिणो, मुणी । एत तस्मिगिरिजलहिप्रभृतय ।

इदुद्भयमिति—लोपो वेति पदद्वयमनुवर्तते । मुणि + उ इत्यत्रानेनोतो लोपे भो ! मुणि ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुणी ! मुणि + अ इत्यत्राएदतोत्स्तानामस्त्रियामिति सूत्रेण णो इत्यादेशो भो ! मुणिणो ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुणी ! एव सर्वत्र बोध्यम् ।

अथ उकारान्ताः पुलिङ्गाः ।

साह ।

अतोऽयोडवोडौ पुसि ।४।३।५१॥

इकारोकाराभ्या परस्य प्रथमावहुवचनस्य क्रमेणायोड् अयोड् इत्यादेशौ वा स्याता पुसि । साहवो, साहुणो, साह । साहु । साहुणो, साह । साहुणा । साहहि, साहहि । साहुस्स, साहुणो, साहए । साहण, साहणै । साहुणो, साहओ । साह्हिन्तो । साहुस्स, साहुणो । साहण, साहण । साहुसि, साहुमि । साहसु । भो साहु ! साह ! माहवो, साहुणो, साह । एन सवन्नुभाणुप्रभृतयः ।

अतोऽयोडेति—इदुक्कथाम् वा इति चानुवर्त्तते । अत इति पठ्यन्तम् । अयोडवोडौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम् । पुसीति सप्तम्यन्तम् । इकारात्परस्यायोड् उकारात्परस्यावोडित्यर्थः । साहु + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणाकारस्यावोडादेशे डित्वा-ट्टेलोपे साहवो । एतदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे साह । साहु + म् इत्यत्रानुस्वारे साहु । साहु + इ इत्यत्रेकारस्य णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे साह । साहु + इणेत्यत्र इणस्य णा इत्यनेन णादेशे साहुणा । साहु + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति वैकल्पिके ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घे साहहि । साहु + अप इत्यत्र अपत स्तो नाम्न इत्यनेन स्तादेशे साहुस्स, तदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । तदभावे पूर्वसवर्णदीर्घे साहए । साहु + अण इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे इणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण वैकल्पिके ममागमे मस्थानुस्वारे साहण । पक्षे साहण । साहु + अतो इत्यत्र अपदतोत्सानामस्त्रियामित्यनेन णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे साहओ । साहु + इहिन्तो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साह्हिन्तो । साहुस्स, साहुणो, साहण, साहण । अत पूर्ववज्ज्ञेयम् । साहु + मि इत्यत्र सिरिति सूत्रेण स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ नाम्न इत्यनेन ममागमेऽनुस्वारे साहुसि । स्यादेशाभावे साहुमि । साहुइ + सु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साहसु । साहु + उ इत्यत्रोतो लोपे भो ! साहु ! पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! साह ! शेष पूर्ववत् । एव सवन्नुभाणुप्रभृतयो बोध्या ।

अण्दतोत्स्सानामस्त्रियाम् ।१।३।५०॥

इदुद्ग्या परेषामेषां खो इत्यादेशो न स्यादस्त्रियाम् । मुखिणो, मुखिम्, मुखीए । मुखीण, मुखीण । मुखिणो, मुखीओ । मुखीहिन्तो । मुखिणो, मुखिस्स । मुखीय । मुखिमि, मुखिमि, मुखीसु ।

अण्दिति—इदुद्ग्याम् णो वेति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । अण्य अतोश्च स्तत्र अण्दतोत्सास्तेषामिति विग्रहः । मुणि + अण् इत्यत्रानेन णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे अणत् स्त इति स्सादेशो मुणिस्म । पक्षे आदिदुद्ग्य इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घं मुणीए इति रूपं भवति । मुणि + अण् इत्यत्र आदिदुद्ग्य इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घे इणाणेहीसीसूनामित्यनेन वैकल्पिके ममागमे मुणीण । ममागमाभावे मुणीण । मुणि + अओत् अत्रानेन णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे अकारस्य पूर्वमयणदीर्घादेशो प्रकृतिभावे मुणीओ । मुणि + इङितो अत्रादिदुत्त इति सूत्रं प्रबाध्य पूर्वसवर्णदीर्घे मुणीहिन्तो । मुणि + स्म इत्यत्रानेन सूत्रेण णो इत्यादेशो मुणिणो । पक्षे मुणिस्स । मुणीण पूर्ववत् । मुणि + मि इत्यत्र सिमिति स्सादेशो मौ व्यञ्जनादौ नात्र इत्यनेन ममागमे मुणिसि । स्यादेशाभावे मुणिमि । मुणि + इस् अत्र सवर्णदीर्घं मुणीसु ।

इदुद्ग्यामामन्त्रण उत ।३।४।६८॥

इकारोकाराभ्यां परस्यामन्त्रणैकप्रचनस्य लोपो वा स्यात् । भो ! मुणि ! मुखी । मुखिणो, मुखी । एत तत्रस्मिगिरिजलहिप्रभृतयः ।

इदुद्ग्यामिति—लोपो वेति पदद्वयमनुवृत्तते । मुणि + ॐ इत्यत्रानेनोतो लोपे भो ! मुणि ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुखी । मुणि + अ इत्यत्राण्दतोत्स्सानामस्त्रियामिति सूत्रेण णो इत्यादेशो भो ! मुखिणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुखी । एव सर्वत्र बोध्यम् ।

अथ उकारान्ताः पुलिङ्गाः ।

साह ।

अतोऽयोडवोडौ पुंसि ।१।३।५१॥

इकारोकाराभ्या परस्य प्रथमाबहुवचनस्य ऋमेणायोड् अयोड् इत्यादेशौ वा स्यातां पुंसि । साहवो, साहुणो, साह । साहु । साहुणो, साह । साहुणा । साहृदि, माहृदि । साहुस्स, साहुणो, साहृए । साहृण, साहृणै । साहुणो, साहृओ । साहृह्न्तो । साहुस्स, साहुणो । साहृयं, साहृण । साहुसि, साहुमि । साहृसु । भो साहु ! साहृ ! साहवो, साहुणो, साह । एव सवन्नुभाणुप्रभृतयः ।

अतोऽयोडेति—इदुद्धाम् वा इति चानुवर्त्तते । अत इति पठ्यन्तम् । अयोडवोडौ इति प्रथमाद्विचनान्तम् । पुसीति सप्तम्यन्तम् । इकारात्परस्यायोड् उकारात्परस्यायोडित्यर्थः । साहु + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणाकारस्यायोडादेशे डित्वा-ट्टेलोपे साहवो । एतदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे साह । साहु + म् इत्यत्रानुस्वारे साहु । साहु + इ इत्यत्रेकारस्य णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वमवर्णदीर्घे साह । साहु + इणेत्यत्र इणस्य णा इत्यनेन णादेशे साहुणा । साहु + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति वैकल्पिके ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घे साहृदि । साहु + अए इत्यत्र अएत स्तो नाम्न इत्यनेन स्सादेशे साहुस्स, तदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । तदभावे पूर्वसवर्णदीर्घे साहृए । साहु + अण इत्यत्र पूर्वसवर्ण-दीर्घे इणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण वैकल्पिके ममागमे मस्यानुस्वारे साहृण । पक्षे साहृण । साहु + अतो इत्यत्र अएदतोत्स्तानामरित्रयामित्यनेन णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे साहृओ । साहु + इह्न्तो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साहृह्न्तो । साहुस्स, साहुणो, साहृण, साहृण । अत्र पूर्ववज्ज्ञेयम् । माहु + मि इत्यत्र सिरिति सूत्रेण स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ नाम्न इत्यनेन ममागमेऽनुस्वारे साहुसि । स्यादेशाभावे साहुमि । साहुइ + सु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साहृसु । साहु + उ इत्यत्रोतो लोपे भो ! साहु । पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! साहृ ! शेष पूर्ववत् । एव सवन्नुभाणुप्रभृतयो बोध्या ।

बहोरवेडतो वा पुसि ।१।३।५७॥

बहुशब्दात्परस्य प्रथमाबहुवचनस्यानेडादेशो वा स्यात् । बहवे, बहो,
बहुषो । बह ।

बहोरिति—घनेरिति पञ्चम्यन्तम् । अवेडिति प्रथमान्तम् । अत इति
पठ्यन्तम् । वेल्लुवर्त्तते । बहु + अ इत्यगोत सूत्रेणावडादेशे द्वित्वादुकारस्य
लोपः स्यात् । अनेडादेशाभावेऽतोऽयोटयोटौ पुमीति सूत्रेणायोडादेशे उडोपे
बहवो । एते णो इत्यादेशे बहुणो पूर्यसवर्णदीर्घः बहू । बहुशब्दो बहुतर
संख्याविशिष्टप्राज्ञक । अतो नित्य बहुवचनात् । शेष माहुवत् ।

पितुप्रभृतिभ्यो डा ।१।३।४॥

एभ्यो निहितस्योत्प्रत्ययस्य डादेशः स्यात् । पिता, पिता ।

पितुप्रभृतिभ्य इति—उत इत्यनुवर्त्तते । पितु + उन् इत्यत्रानेनोत स्थाने
डादेशो तकारस्य यकारे पिता । यकाराभावे पिता ।

अतोडरो ।१।३।५॥

पितुप्रभृतिभ्य शब्दभ्य परस्यातो डरो इत्यादेशः स्यात् । पिपरो, पितरो ।

अत इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते । पितु + अत इत्यत्रानेन सूत्रेणातो
डरो इत्यादेशे डस्य लोपे द्वित्वाद्विलोपे तस्य यत्वे पिपरो । यत्वाभावे पितरो ।
अयच्चादेशो नित्यस्तेन पक्षे पूर्यसवर्णदीर्घः त्रिभाष पित् इत्येष न भवति ।

मो डरम् ।१।३।७॥

पितुप्रभृतिभ्य शब्दभ्य परस्य मस्य डगमित्यादेशः स्यात् । पिपय, पितय ।

म इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यस्यानुवृत्तिः । पितु + म इत्यत्रानेन सूत्रेण
मकारस्य डरमित्यादेशे डलोपे द्वित्वाद्विलोपे तस्मात्तस्य यकारे मस्यानुस्त्रादे पिपय ।
यकाराभावपक्षे पितय । अत्रादेशस्य नित्यत्वात् पितुमिति न ।

ए स्तस्य वा ।१।३।६॥

पितुप्रभृतिभ्य शब्दभ्य परस्य स्तस्यैसादेशो वा स्यात् । पिउए, पिउस्म,
पिउषो ।

ए स्तेति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते । अत्र स्तप्रत्ययस्य मामान्यतयो-
क्तत्वेन चतुर्थ्येकवचने स्मादेशेऽप्ययमादेशो बोध्यः । पितु+अप् इत्यत्रागत
स्सो नाप्न इति सूत्रेण स्मादेशेऽनेन सूत्रेणैकारादेशे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृति-
भावे च पिउण । एतदभावे पिउस्म । स्मादेशाभावेऽएदतोत्सानामस्त्रियामिति
सूत्रेण णो इत्यादेशे पिउणो । एव पष्ठ्येकवचनेऽपि ।

उत आमन्त्रणे डश्च ।१।३।८॥

पितुप्रभृतिशब्देभ्यः परस्यामन्त्रणैकवचनस्योक्तो डडरमावादेशो स्यातां
पर्यायेण । हे पिय ! हे पियस् ! शेष साहुवत् । एव भातु नत्तु जामात्वादयः ।

उत इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते डरमिति च । पितु+उ इति द्विधत्ते-
नेनोकारस्य डादेशे डलोपे द्वित्वाट्टिलोपे तकारस्य यत्ने स्वराद्यस्य स्वरं इत्यत्र
बहुलमित्यनुवृत्त्या यलोपाभावे हे पिय ! उकारस्य डरमादेशपक्षे डलोपे द्वित्वा-
ट्टिलोपे तकारस्य यकारे हे पियस् ! अत्रापि पूर्ववद् यलोपाभावः, बहुवचने
प्रथमानुवचनयत् । शेषमिति पिउणो, पिऊ द्वि० व० । पिउणा, पिऊहि, पिऊहि ।
दृ० । पिउण, पिऊण व० बहु० । पिउणो, पिऊओ, पिऊहितो पञ्चमी । पृष्टी
चतुर्थीवत् । पिउसि, पिउमि । पिऊसु । स० ।

ओत उदिहीहितविसुषु ।३।२।२६॥

ओतः परेषु उत् इहि इहितो इषु इत्येतेषु परेषु पूर्वपरयोः पूर्वसजातीयः
स्यात् । गो ।

ओत इति—पूर्वपरयोः पूर्व इत्यनुवर्त्तते । गोशब्दादुक्ति प्रत्ययेऽनेनौका-
रस्योकारस्य चोभयो स्थाने ओकारे गो । एवमेव गोहि । गोहितो । गोसु ।

डावोगो. ।१।३।३९॥

गोः परयोरदितोर्डाभोरादेशो भवति । गावो ।

डावोरिति—अदितोरित्यनुवर्त्तते । प्रथमाबहुवचनेऽतो द्वितीयाबहुवचने
इतश्चानेन डावोर्भवति । तथा च गोशब्दादुक्ति विभक्तौ डावादेशे डिति टिलोपे
गावो । एवमेव द्वितीयाबहुवचने बोध्यम् ।

मिणापटतोत्समिषु गोर्गन. ।१।३।२०॥

पु पु परेषु गोशब्दस्य गवादेशः स्यात् । गव । गात्रो । गवेण । गोहि ।
गवाए । गव । गवा. गवाओ । गोहितो । गवस्म ।

मिणाएदिति—मभजभाषातोष स्मभ मिभेति विभक्त, इतरेतरयोग-
द्वन्द्व । अनेकवर्णत्वात्सर्पादेशः । आदेशोऽङ्गत्वात् । अगप्येतानादेशे जिणवर्ण-
वार्याणि भवन्ति । गोहि इत्याहो तु गोवकार्याणि भवन्ति । गोशब्दादपि
विभक्तौ धक्ष्यमाणासूत्रेण टवमादेशे टिलोपे गव । अन्येष पृष्ठावृत्तपठेऽपि ।

अणस्य डउम् ।१।३।२१॥

गो परस्याणप्रत्ययस्य टवमादेशः स्यात् । गव । गवे, गरमि, गरमि ।
गोमु । हे गो । गात्रो ।

अणस्य इति—टापोरिति सूत्रतो गोरित्यवशात् । अनेकवर्णत्वात्सर्पादेशः ।
गोशब्दादपि टवमादेशे टिलोपे गव । मस्यापुरवार । सम्बोधो प्रथमापत्त
सागान्यतया उदतोरुपादागात् ।

अथ सव्वणामशब्दाः ।

सव्वादीनि सव्वणामानि ।१।३।२६॥

सव्वादयः शब्दाः सव्वणाममज्ञा स्यु । मच्चे, सच्चो ।

सव्वादय इति—सव्वादीन्युद्दिश्य सव्वणामसज्ञा विधीयते न तु सव्व-
णाममुद्दिश्य सव्वादिसज्ञा, लाघवाभावेन महत्ताया आवश्यकतयैकरूपानेकसज्ञा-
करणे लाघवाभावेन तत्करण व्यर्थं स्यात् । विद्वा यच्छब्दयोग प्राथम्यमित्या-
द्युद्देश्यलक्षणलक्षिततया सव्वादेरेवोद्देश्यत्वमुचितम् । न च सज्ञाया लाघव-
प्रयोजनकतया सादिसज्ञामपहाय नववर्णपटितगुरुसज्ञाविधाने कि पञ्चमिति

वान्य, सन्वेसि णाम सन्वणाममिति महासङ्ख्या सर्वाथैवाचकस्यैव सन्वणाम-
सङ्ख्या लाभेन यत्र कस्यचित् सन्वेति नाम कृत्वा सन्वशब्द प्रयुज्यते तत्र
सन्वशब्दस्य सर्वाथैवाचकत्वाभावेन सन्वणामसङ्ख्या अप्रवृत्तेरेव फलत्वात् ।
एवमग्रेऽपि । सन्व + उ इति स्थिते इदुत पुस्त्य इत्यनेनोकारस्येकारे वृद्धावेकारे
सन्वे । इकाराभावे वृद्ध्यावोकारे मन्वो ।

इः सन्वणामात् । १४।३।५८॥

अकारान्तसन्वणामशब्दात्प्रथमाबहुवचनस्येकारादेशः स्यात्पुसि । मन्वे ।
सन्व । सन्वे । सन्वेण, सन्वेण । सन्वेहि, मन्वेहि । मन्वस्स, सन्वाए ।

इः सन्वेति—पुसीत्यनुवर्त्तते अत इति च । यद्यपि सामान्यतः प्रथमावि-
भक्तौ विधानेऽपि न क्षतिः प्रथमैकवचनेऽपि सन्वे इत्यस्येष्टत्वात् । ननु तथा
सति सन्वो इति कथं भवेदिति चेन्न, बहुलग्रहणसम्बन्धात्प्रथमैकवचने विक-
ल्पेन प्रवृत्त्योक्तरूपसिद्धे । तथापि बहुलग्रहणसम्बन्धाभावसूचनायैव तथोक्तम-
न्यथाऽत्रापि विकल्पः सम्भवेत् । तथा चात्रापि सन्वो इत्यनिष्ट रूप विकल्पेन
स्यात् । सन्व + अ इत्यत्रानेनानारस्येकारे वृद्धावेकारे सन्वे । सन्व + म् इत्यत्रा-
नुस्वारे सन्व । सन्वे पूर्णवत् । सन्व + इण इत्यत्रेणाणेहीमीसूनामिति सूत्रेण
विकल्पेन ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ सन्वेण । ममागमाभावे सन्वेण । सन्व + इहि
अत्र ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ सन्वेहि । ममागमाभावपक्षे सन्वेहि । सन्व + अए
इति स्थितेऽएत स्स इत्यादिना स्सादेशे सन्वस्स । पक्षेऽविदुत इति सूत्र
प्रवाध्य पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे सन्वाए ।

अणस्येसिरस्त्रियाम् । १४।३।६१॥

अकारान्तसन्वणामशब्दात्परस्याणप्रत्ययस्येसिरादेशः स्यादस्त्रियाम् ।

सन्वेमि, सन्वेसि । सन्वा, सन्वाओ । सन्वेहितो । सन्वस्स । सन्वेसि,
सन्वेसि । सन्वसि, सन्वमि, सन्वे । सन्वेसु ।

अणस्येसिरिति—मन्वणामात् अत इति पदद्वयमनुवर्त्तते । अनेकवर्ण-
त्वात्मर्वादेशः । सन्व + अण इत्यत्रानेन इसि इत्यादेशे इणाणेहीमीसूनामित्यनेन
वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारेऽत स्वर परस्य सवर्ण इति सूत्रेण वृद्धौ सन्वेसि ।
ममागमाभावे सन्वेसि । सन्व + अतोदिति स्थितेऽतोतोऽत इति सूत्रेणौचारस्य
लोपे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे च सन्वा । पक्षे पूर्वमवर्णदीर्घे तकारस्य

यत्वे यस्य लोपे प्रकृतिभावे सव्वाओ । सच्च + इहितो इति स्थिते घट्टौ घट्टुल
प्रहणात्तकारस्य यकाराभावे स-रेहितो । मव्यस्स । सव्वेसि पूर्वगत ।

से. स्सि वा ।१।३।५९॥

अकारान्तसव्वणामशब्दात्परस्य मस्येकवचनस्य से० स्मिमादेशो वा
स्यात् । मव्वम्मि ।

से० स्मिमिति—अतः सव्वणामादिति पदद्वयमनुवर्तते । सव्व + मि
इत्यत्र सिरित्यनेन स्यादेशेऽनन सूत्रेण से स्मिमादेशेऽनुसारे मव्यस्मि ।
पक्षे सव्व + मि इत्यत्र सिरित्यनेन स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ ताम इत्यनेन ममा-
गमेऽनुसारे सव्वम्मि । स्यादेशाभावे मव्वम्मि । पक्षे मेग्गिन् इति सूत्रेण इसा
देशे घट्टौ सव्वे । सव्व + इसु इत्यत्र घट्टौ मव्वेसु ।

जतकेभ्योऽतोतो वा म्हा ।१।३।६२॥

सर्वनामसङ्गकेभ्ये एभ्य परस्य पञ्चम्येकवचनस्य म्हादेशो वा
स्यादक्षियाम् । जम्हा । शेष सव्वशब्दवत् ।

जतकेभ्य इति—नञ् तञ्च यञ्चेति द्वन्द्व । सव्वणामात् अक्षियामिति
पदद्वयमनुवर्तते । अनेकवर्णत्यात्मर्थादश । ज + अतोदित्यत्रानेन सूत्रेण विभक्ते-
र्म्हादेशो जम्हा । म्हादेशाभावेऽतोतोऽतइति सूत्रेणौकारस्य लोपे तस्य यत्वे यलोपे
पूर्वसव्वर्णनीर्घे च जा । पक्षे पूर्वसव्वर्णनीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे
जाओ । शेषमिति—जे, जो । जे ॥ प्र० ॥ ज । जे ॥ द्वि० ॥ जेण, जेण,
जेहि, जेहि ॥ वृ० ॥ जस्स, जाण । जेसि, जेसि ॥ च० ॥ जेहितो ॥ प०
घट्ट० ॥ जस्स । जेसि, जेसि ॥ प० ॥ जसि, जमि, जे, जस्मि । जेसु
॥ स० ॥ शेष सव्वशब्दवदित्यत्र जशब्दत्वेति शेष । तादिशब्देषु विशेष-
रूपाणा मूल एव दर्शितत्वात् ।

उत्थेततयोरक्लीवे स ।२।३।७८॥

एततशब्दयोरुपधाया प्रथमैकवचने परे मकारादेशः स्यादक्लीवे ।

उत्थेतेति—उपधाया इत्यनुवर्तते । उनि एतयो अक्लीवे स इति
पदचतुष्टयम् । एतञ्च तञ्चेति द्वन्द्व । अन्यवचने परे क्लीवे च मकाराभावाद्धुतीति
अक्लीवे इति चोक्तम् । सकारोत्तराकार उच्चारणार्थः ।

एतताभ्यां पुंसि वा ।३।४।७०॥

आभ्यां परस्य प्रथमकवचनस्य लोपो वा स्यात्पुंसि । स, से, मो । ते ।

एतताभ्यामिति—उत इति लोप इति द्वयोरनुवृत्ति । व + उ इत्यत्रोत्प्रेत-
तयोरङ्गीये स इत्यनेन तत्कारस्य सकारेऽनेन विभक्तेर्लोपे स । लोपाभावे 'इदुत
पुस्यत्' इति सूत्रेणोकारस्येकारे वृद्धौ से । तदभावे वृद्धौ सो । ते । त । ते ।
तेण, तेण । तेहि, तेहि । तस्स, ताण् । तेसि, तेसि । त + अतोदित्यत्र
'अतरेभ्योऽतोतो वा ण्हा' इति विभक्तेर्ण्हादेशे तण्हा । एतदभावेऽतोतोऽत इति
सूत्रेणोकारस्य लोपे तत्कारस्य यकारे यलोपे पूर्वमवर्णदीर्घे च ता । पक्षे पूर्व-
सवर्णदीर्घे तस्य यत्वे लोपे प्रकृतिभावे ताओ । तेहितो ।

तस्य सस्सस्य सेः ।४।३।७२॥

तशब्दस्य पष्ठ्येकवचनस्ससहितस्य से इत्यादेशो वा स्यात् । से, तस्स ।
तेसि, तेसि । शेष जशब्दवत् ।

तस्येति—स्सेन सहित मस्सस्तस्येत्यर्थ । वेत्यनुवर्त्तते । पष्ठ्येकवचन
एषायमादेशो न तु चतुर्थ्यामप्यनभिधानात्तदाह पष्ठ्येकवचनेति । त + स्सेत्य-
त्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो स्थाने से इत्यादेशे से, तस्येत्यर्थ । पक्षे तत्कारस्य
स्सादेशे तस्स । तेसि, तेसि । तसि, तमि, ते तस्सि । तेसु । के, फो । के । क ।
के । केण, केण । केहि, केहि । कस्स, काण् । केसि, केसि । कण्हा, का, काओ ।

कादिहिन्तोरितो ङओ ।४।३।३३॥

कशब्दात्परस्येहितोप्रत्ययस्यादेर्ङओ इत्यादेशः स्यादस्त्रियाम् । कओहितो ।
शेष जशब्दवत् ।

कादीति—कात् इहितो इत ङओरिति पदचतुष्टयम् । अस्त्रियामित्य
नुवर्त्तते । क + इहितोऽत्रानेन विभक्तेरादेरिङ्कारस्य ङओ इत्यादेशे ङलोपे
'ङित्वाट्टिलोपे प्रकृतिभावे कओहितो । वस्स । केसि, केसि । इत्यादि ।

इमस्य सोत प्रस्ययम् ।४।३।२४॥

इमस्येति—उत्ता मह सोर तस्य, मोग इत्यर्थं । इत्युपसर्गते । इम+उ
इत्यण प्रकृतिप्रत्ययसंयोगोः स्थानेऽयमित्यादेशेन अणम् । पक्षे 'श्रुत पुस्त' इत्यनेनप्रागादेशे वृद्धौ इने ।

इमस्य मोर्णद् ॥११२॥५॥

इमगम्यन्धिनो मो इत्यस्य णडागमो वा स्यात् । इणमो, इमो । इमे ।

इमस्येति—इत्युपसर्गते । इम+उ इत्यप्रेषागभावे वृद्धौ इमो इति स्थितेऽनेन सूत्रेण मो इत्यस्य णडागमे टित्वादागमवशे इणमो । णडागमाभाव इमो । इणमो इत्यत्र 'अच्' इणमो अण्प्रत्ययसंयोगविशिष्टस्य षवर्णस्य निस्सु इति पण्ड० १, १, प्रमाणमस्ति । इम+अ इति स्थिते 'इ सङ्ख्यामादत्' इत्यनेनाकारस्येकारादेशे वृद्धादेशादे इमे ।

मस्य णो मि ॥११३॥२७॥

इमशब्दसम्बन्धिमाकारस्य गकारादेशो वा स्यान्मप्रत्यये परे ।

इण, इम । इमे ।

मस्येति—इमस्येति चेति चानुसर्गते । इम+म् इत्यप्राप्तौ गकारस्य गकारेऽनुस्वारे इण । पक्षे इम । इणमित्यत्र 'गोयमो इणमव्ययी' इति ० ०३ । ३१ । इणमप्येय पुच्छे' भग० २, १, इति प्रमाणमस्ति । इमे । पूर्ववत् ।

अस्त्रियामिणेऽण ॥११३॥२८॥

इमशब्दस्याणादेशो वा स्यादित्यप्रत्यये परेऽस्त्रियाम् । अणेण, इमेण, इमेण । इमेहि, इमेहि । इमस्म, इमाए । इमेमि, इमेसि । इमा, इमाओ । इमेहिन्तो ।

इमस्येति—इमस्येत्युपसर्गते । अनङ्यणत्वात्मषादेशः । इम+इण इत्यवस्थायामनेनेमस्याणादेशे वृद्धौ अणेण । पक्षे वृद्धौ येषत्पिक्वे ममागमे च कृतेऽनुस्वारे इमेण । ममागमाभावपक्षे इमेण । इम+इहि अत्र ममागमे वृद्धौ इमेहि । ममागमाभावे इमेहि । इम+अए इत्यप्राप्तौ स्तो नात्र इत्यनेन स्वादेशे इमस्म । स्वादेशाभावे तु पूर्वमवर्णदीर्घ प्रकृतिभावे इमाण । इम+अण इत्यप्राप्त्येत्यस्त्रियामिति सूत्रेण इतिरित्यादेशे इणाणेहीसीसूनाम् इति विवरणेन ममागमेऽनुस्वारे अतः स्वरे परस्य सवर्ण इत्यनेन वृद्धौ इमेसि । ममागमाभावे इमेसि ।

इम × अतोदित्यत्रातोतोऽत इति सूत्रेणौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्य यत्वे लोपे प्रकृतिभावे इमाओ ।
इम × इहितो इत्यत्र वृद्धौ इमेहितो ।

स्तिस्सयोरस् ॥१॥३॥२९॥

इमशब्दस्यासादेशो वा स्यात् स्मिस्सयोः परयोरस्त्रियाम् ।

अस्म, इमस्म । इमेसि, इमेमि ।

स्तिस्सयोरिति—इमस्य वा अस्त्रियामिति पदत्रयमनुवर्तते । स्तिस्त्वात् सधादेशः । अत्र स्तशब्देन पञ्चषेकत्रचनस्यैव ग्रहणं ननु चतुर्थ्येक्यचनस्य, चतुर्थ्यां तादृशप्रयोगस्यादर्शनात् । इम + स्म इत्यत्रानेन सूत्रेणेमस्यासादेशो इत्सङ्गाकस्य सस्य लोपे अस्म । पक्षे इमस्म । इमेसि । पूर्ववत् । इमस्सि कस्सिवत् ।

अय० सौ ॥१॥३॥२६॥

म
इमशब्दस्यायादेशो वा स्यात् मौ परे । अयसि, अस्मि, इमस्सि, इममि, इमे, इमेसु । एस, एसे, एसो । एए । एय । एए । एएण, एएण । एएहि, एएहि । एयस्म, एयाए, एएसि, एएमि । एया, एयाओ । एएहिंतो, एयस्स । एएसि, एएसि । एयमि, एयमि, एए, एयस्सि, एएसु । एवमन्न-
कयरेयरादयः ।

अय इति—इमस्य वा इति चानुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सधादेशः । इम + मि इत्यत्र 'सि' इति सूत्रेण स्यादेशेऽनेन सूत्रेणेमस्यायादेशो ममागमेऽनुस्वारे अयसि, अयसि लोए ॥ इत्युक्त० १७।२०॥ पक्षे से स्तिमिति सेर्विकल्पेन स्तिमादेशो 'स्तिस्सयोरस्' इति सूत्रेणेमस्यासादेशो मस्यानुस्वारे अस्सि । असादेशाभावे इमस्सि । स्तिमादेशाभावे ममागमेऽनुस्वारे इमसि । स्यादेशाभावे तु इममि । पक्षे मेरिसिति सूत्रेणेसादेशो वृद्धौ इमे । इम + इसु इत्यत्र वृद्धौ इमेसु । एत + उ इत्यत्रोत्प्रेततयोरङ्गीवे स इत्यनेनोपधायास्तकारस्य सकारे 'एतताभ्यामङ्गीवे वा' इत्यनेन विभक्त्यलोपे एस । लोपाभावे 'इदुत पुस्यत्' इति सूत्रेणोकारस्येकारे वृद्धौ एसे । इत्वाभावे वृद्धौ एसो । एत + अ इत्यत्र 'इ सव्वणामादत्' इति सूत्रेणाकारस्येकारे तकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे एए । एत + म् इत्यत्र तकारस्य यत्वे लोपाभावेऽनुस्वारे एय । एत + इ इत्यत्र तस्य यत्वे लोपे वृद्धौ एए । एत + ण इत्यत्र तस्य यत्वे लोपे ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ च एएण ।

ममागमाभावे ण्ण । एत + इहि अ नस्य यत्वे लोपे वैकल्पिक ममागमेऽनु-
 स्वारे वृद्धौ च ण्णहि । ममागमाभावे ण्णहि । एत + अण इत्यत्राण्त स्मो नाञ्च
 इति सूत्रेण स्यादेशे ण्यस्म । बहुलप्रहणात्तकारस्य यकाराभावे एतस्म । स्यादे-
 शाभावे तकारस्य यकारे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे बहुलप्रहणाद् यकारस्य लोपा-
 भावे ण्याण । एत + अण इत्यत्र 'अणस्येतिरस्त्रियामि ति भूत्रेणेत्यादेशे 'इणाणेदी-
 सीसूनाम्' इति वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वार तकारस्य यकारे लोपे च वृद्धौ ण्णसि ।
 ममागमाभापक्षे ण्णसि । एत + अतोदिस्त्रजातोतोऽत इति सूत्रेणौकारस्य लोपे
 तकारस्य यत्वे हापे एत + अ इति जाते पूर्वमवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे बहुल-
 प्रहणाद्धोपाभावे ण्या । ओकारस्य लोपाभापक्षे पूर्वयत् सवर्णकार्ये प्रकृतिभावे
 ण्याओ । एत + इहितो इत्यत्र वृद्धौ एतश्च स्थितकारस्य यकारे लोपे बहुलप्रहणाद्दि-
 भक्तिस्थितकारस्य यकाराभावे प्रकृतिभावे ण्णहितो । ण्यस्स । ण्णसि, एणसि ।
 पूर्वयत् । एत + मि इत्यत्र स्यादेशे तस्य यत्वे ममागमेऽनुस्वारे ण्यसि । स्यादेशा
 भावे ण्यसि । पक्षे मेरिमादेशे तकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे ण्ण । मे
 रिसिमिति स्तिमादेशे तकारस्य यकारं ण्यसि । एत + इमु इत्यत्र वृद्धौ तकारस्य
 यकारे लोपे प्रकृतिभावे एणमु ।

अम्हस्य हमहमौ सोत् ॥१३॥७६॥

उप्रत्ययमहितस्याम्हशब्दस्य ह अहमित्यादेशौ पर्यायेण स्याताम् । ह, अह ।

अम्हस्येति—उता सह वर्तमान सोत् तस्येति बहुव्रीहि । अम्हशब्दस्या
 नेन हमादेशेऽनुस्वारे ह । अहमादेशे अह ।

वा सातो वयम् ॥१३॥८२॥

अप्रत्ययमहितस्याम्हशब्दस्य वयमित्यादेशौ वा स्यात् । वय, अम्हे ।

वा सेति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । अता सह वर्तमान सात् तस्येति बहुव्रीहि ।
 अम्ह + अ इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो म्याने वयमादेशेऽनुस्वारे वय । पक्षे
 'इ सञ्चणामान्त' इति सूत्रेणाकारस्येकारे वृद्धौ अम्हे ।

समो मेमममममम् ॥१३॥७७॥

मप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मे म मम ममम् इत्येते आदेशा पर्यायेण
 स्युः । मे, म, मम, ममम् ।

मम इति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । मकारेण सह वर्तमान ममस्तस्येति बहुव्रीहि । अम्ह + म् इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो स्थाने मे इत्यादेशे मे । तदभावे म इत्यादेशे म । तदभावे मम इत्यादेशे मम । एतदभावे मममित्यादेशेऽनुस्वारे मम । एव रूपचतुष्टयम् ।

सेतो नेनावौ ।१।३।८३॥

द्वितीयाबहुवचनसहितस्याम्हशब्दस्य ने नो इत्यादेशौ वा स्याताम् । णे, ने, णो, नो, अम्हे ।

सेतो नेनेति—अम्हस्य वा इति पदद्वयमनुवर्तते । इत्ता सह सेत् तस्येति बहुव्रीहि । अम्ह + इ इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो स्थाने ने इत्यादेशे णत्वे णे । णत्वाभावे ने । एव णो, नो । पक्षे वृद्धौ अम्हे ।

सेणस्य मेमएमयाः ।१।३।७८॥

इणप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मे मए मया इत्येत आदेशाः पर्यायेण स्युः । मे, मए, मया ।

सेणस्येति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । इणेन सह वर्तमान सेणस्तस्येति बहुव्रीहि । मेश्च मएश्च मयाश्चेति द्वन्द्व । अम्ह + इण इत्यत्रेणसहितस्याम्हशब्दस्य स्थानेऽनेन सूत्रेण मे इत्यादेशे मे । मए इत्यादेशे प्रकृतिभावे मए । मया इत्यादेशे मया ।

सेहेर्नेः ।१।३।८४॥

इहिप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य ने इत्यादेशौ वा स्यात् । णे, अम्हेहिं, अम्हेहि ।

सेहेरिति—अम्हस्य वा इति द्वयोरनुवृत्ति । इहिसहित सेहिस्तस्येति बहुव्रीहि । अम्ह + इहि इत्यत्रानेनेहिसहितस्याम्हशब्दस्य ने इत्यादेशे णत्वे णे । पक्षे वृद्धौ वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारेऽम्हेहि । ममागमाभावेऽम्हेहिं । दिट् च णे सुय च णे । आचा० ।१।४।२॥

सातोतो ममाओममाहितावौ ।१।३।८०॥

पञ्चम्येकवचनसहितस्याम्हशब्दस्य ममाओ ममाहितो इत्येतावादेशौ पर्यायेण स्याताम् । ममाओ, ममाहितो । अम्हेहितो ।

सातोत इति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । अतोऽा सह सातोऽतस्येति बहुव्रीहि । ममाओश्च ममाहितोश्चेति द्वन्द्व । अम्ह + अतोऽित्यत्रानेन सूत्रेणातोऽस्मिन्सहितस्याम्हशब्दस्य स्थाने ममाओ इत्यादेशे प्रकृतिभावे ममाओ । पक्षे ममाहितो इत्यादेशे ममाहितो । अम्ह + इहितो इत्यत्र वृद्धौ अम्हेहितो । बहुलमठणात् सर्पत्र तकारस्य यकार ।

१ सस्सस्य मेमममममज्झमहमोमज्झाः । १४।३।७९॥

स्तप्रत्ययमहितस्याम्हशब्दस्य मे मम मम मज्झ मह मो मज्झ इत्येते आदेशा स्युः पर्यायेण । मे, मम, मम, मज्झ, मह, मो, मज्झ ।

मम्मस्येति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । स्मेऽ मह सस्मस्मस्येति विप्रश्न । मेअ ममअ ममअ मज्जाअ महअ मोअ मज्जाअेति द्वन्द्व । अम्ह + स्स इत्यत्र प्रकृति प्रत्यययोरभयो स्थानेऽनेन सूत्रेण मे इत्यादेशे मे । ममादेशे मम । मममादेशेऽनुस्वारे मम । मज्जमादेशेऽनुस्वारे मज्झ । महमादेशेऽनुस्वारे मह । मो इत्यादेशे मो । मज्जमादेशे मज्झ ।

अम्ह साणस्य । १४।३।८५॥

अणमहितस्याम्हशब्दस्याम्हमादेशो वा स्यात् । अम्ह ।

अम्हमिति—अणेन सह साणस्तस्येति बहुव्रीहि । अम्हस्य वेति द्वयोरनुवृत्ति । अम्ह + अण इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरभयो स्थाने अम्हमित्यादेशेऽनुस्वारे अम्ह ।

नेनवस्साकम । १४।३।८६॥

अणसहितस्याम्हशब्दस्य ने नो अस्माकमित्येत आदेशा वा स्युः । ने, ने, णो, नो, अस्माक, अम्हाण ।

नेनवेति—साणस्य अम्हस्य वेति पदत्रयमनुवर्तते । अम्ह + अण इत्यत्रानेन ने इत्यादेशे णत्वे ने । णत्वाभावे ने । नो इत्यादेशे णत्वे णो । णत्वाभावे नो । अस्माकमादेशेऽनुस्वारे अस्माक । एतन्भावे ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे अम्हाण । ने इत्यत्र 'एय ने पेय भवे' ओष० २७, इति प्रमाणम् । एतदस्माक प्रेत्य भव इति तदर्थ ।

मम्हि ससेः ।४।३।८७॥

सिप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मम्हिमादेशो वा स्यात् । मम्हि ।

मम्हिमिति—अम्हस्येति वेति चानुवर्तते । सिना सह ससिस्त्वस्येति विग्रह । अम्ह + मि इत्यत्र 'सि' इति सूत्रेण मे स्यादेशेऽनेन सिसहितस्याम्हस्य 'मम्हिम्' इत्यादेशेऽनुस्वारे मम्हि । दृश्यते च "त भद्र ण भवतु देवाणुप्पियाण मम्हि । जस्स अणुप्पभावेण अक्किट्ठे जाव विहरामि ॥" भग० ॥ ३-१ ॥ तद्गद भवतु देवानुप्पियाणा मयि यस्यानुप्रभावेणाक्किट्ठो यावद्विहरामि । पक्षे—

मौ ममम् ।४।३।८९॥

अम्हशब्दस्य मममित्यादेशः स्यात् सप्तम्येकग्रचने परे । ममसि, मममि ।
अम्हेसु ।

माधिति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । अम्ह मि इत्यत्र मे स्यादेशेऽम्हशब्दस्यानेन सूत्रेण मममादेशेऽनुस्वारे ममसि । स्यादेशाभावेऽनेन मममादेशेऽनुस्वारे मममि । अत्र बाहुल्यफाल्गोपो न । अम्ह + इसु इत्यत्र वृद्धौ अम्हेसु ।

अथ तुम्हशब्दः ।

सोतस्तुम्हस्य तन्तुमेतुमम ।४।३।८८॥

उप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य त तुमे तुमम् इत्येत आदेशाः पर्यायेण स्युः ।
त, तुमे, तुमम् ।

सोत इति—उता सह सोत्तस्येति बहुव्रीहि । तच्च तुमेच्च तुमश्चेति द्वन्द्व । तुम्ह + उ इत्यत्रानेन सूत्रेणोप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तमादेशेऽनुस्वारे त । तुमे इत्यादेशे तुमे । तुममित्यादेशेऽनुस्वारे तुम ।

बहुवचनेषु तुम्भतुज्झौ वा ।१।३।८९॥

तुम्हशब्दस्य बहुवचने परे तुम्भ तुज्झ इत्येतादृशौ वा स्तः पर्यायेण ।

तुम्भे, तुज्जे, तुम्हे ।

बहुवचनेष्विति—तुम्हस्येत्यनुवर्तते । तुम्भश्च तुज्झश्चेति द्वन्द्वः । तुम्ह + अ इत्यत्रानेन तुम्भादेशे 'इ सञ्चरणामान्तः' इत्यनेनाकारस्येकारं वृद्धौ तुम्भे । तुज्झादेशपक्षे तुज्जे । एतदभावे तुम्हे ।

समस्ते ।१।३।९०॥

सप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य ते इत्यादेशो नास्पात् । ते पक्षे ।

सम इति—तुम्हस्येति चेति चानुवर्तते । समहितं समं तस्येति समासः । तुम्ह + म् इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः ते इत्यादेशे ते । पक्षे—ते इत्यादेशाभावे इत्यर्थः ।

मिमोस्तुम्हस्य हस्य ।३।४।५७॥

मिप्रत्यये म्प्रत्यये च परे तुम्हमग्न्यन्धकारस्य लोपः स्यात् । तुमः ।

तुम्भे, तुज्जे, तुम्हे ।

मिमोरिति—लोप इत्यनुवर्तते । मिमोरिति सप्तम्यन्तम् । तुम्ह + म् इत्यत्रानेन एकारस्य लोपेऽनुस्वारे तुमः । तुम्ह + इ इत्यत्र 'बहुवचनेषु तुम्भतुज्झौ वा' इति सूत्रेण तुभादेशे वृद्धौ तुम्भे । तुज्झादेशपक्षे तुज्जे । पक्षे तुम्हे ।

सेणस्य तुमे ।१।३।९२॥

इणप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तुमे इत्यादेशः स्यात् । तुमे ।

तुम्भेहि, तुम्भेहि । तुज्जेहि, तुज्जेहि । तुम्हेहि, तुम्हेहि ।

सेणस्येति—इणेन सङ्गितं सेणस्तस्येति विग्रहः । तुम्हस्येत्यनुवर्तते । तुम्ह + इण इत्यत्रानेनमहितस्य तुम्हस्य तुमे इत्यादेशे तुमे । तुम्ह + इहि इत्यत्र 'बहुवचनेषु तुम्भतुज्झौ वा' इति सूत्रेण तुभादेशे 'इणाणहीसीसूनामि'ति सूत्रेण समागमेऽनुस्वारे वृद्धौ तुम्भेहि । समागमाभावे तुम्भेहि । तुज्झादेशे तुज्जेहि, तुज्जेहि । आदेशाभावरूपे तुम्भेहि, तुम्हहि ।

सातोतस्तुमार्हितोः । १४।३।९४॥

अतोत्प्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तुमार्हितो इत्यादेशः स्यात् ।

तुमार्हितो । तुम्मेर्हितो, तुज्झेर्हितो, तुम्हेर्हितो ।

सातोत इति—अतोता सह वर्तते सातोत्तस्येति बहुव्रीहि । तुम्हस्येत्यनु-
वर्तते । तुम्ह + अतोदित्यन्नेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तुमार्हितो इत्यादेशे
तुमार्हितो । तुम्ह + इर्हितो इति स्थिते तुम्भादेशे वृद्धौ तुम्मेर्हितो । तुज्झादेशे
तुज्झेर्हितो । एतदभावे वृद्धौ तुम्हेर्हितो ।

सस्सस्य तेतवतुज्झंतुमंतुहतुम्भतुज्झाः । १४।३।९५॥

स्सप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्यैत आदेशाः पर्यायेण स्युः । ते, तव,

तुज्झं, तुम, तुह, तुम्भ, तुज्झ ।

सस्सस्येति—स्सेन सहित सस्सस्तस्येति समास । तुम्हस्येत्यनुवर्तते ।
तुम्हस्म इत्ययस्थाया स्ससहितस्य तुम्हस्यानेन सूत्रेण ते इत्यादेशे ते । एव तव
तुज्झमित्यादिकमपि बोध्यम् । चतुर्थ्येकवचनेऽप्येतादृशमेव, ‘अएत स्सो नास्म’
इत्यत्र बहुलमित्यनुवर्तनान्नित्यमेवात्र प्रवृत्तौ तुम्हाए इत्यादेरसम्भवात् ।

अणस्य मः । १४।३।९६॥

तुम्हशब्दसम्बन्धिनोऽणप्रत्ययस्य मादेशो वा स्यात् । तुम्भ, तुज्झ,

तुम्ह, तुम्हाण । तुमसि, तुममि । तुम्भेसु, तुज्झेसु, तुम्हेसु ।

अणस्येति—अणस्येति पष्ठवन्तम् । मः प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः ।
तुम्ह + अण इत्यत्र ‘बहुवचनेषु तुम्भतुज्झौ वा’ इत्यनेन तुम्भादेशेऽनेन सूत्रेण
मकारेऽनुस्वारे तुम्भ । तुज्झादेशे तुज्झ । तदभावे तुम्ह । मादेशाभावे तुम्हाण ।
तुज्झाण, तुम्भाण इत्यपि बोध्यम्, सूत्रप्राप्ते समानत्वात् । एव चतुर्थ्यबहुवचनेप्ये-
तादृशमेव रूपं बोध्यम् । तुम्ह + मि इत्यत्र मिमोस्तुम्हस्य हस्येति सूत्रेण हलोपे
‘मौ व्यञ्जनादौ नास्म’ इति सूत्रेण भभागमेऽनुस्वारे ‘सि’ रित्यनेन सूत्रेण स्यादेशे
तुमसि । स्यादेशाभावे तुममि । मकारस्य लोपस्तु बाहुलकात् । तेन ‘तुमे’ इति न
भवति । तुम्ह + इसु इत्यत्र तुम्भादेशे वृद्धौ तुम्भेसु । एव तुज्झेसु । पक्षे तुम्हेसु ।

इति स्वरान्ताः पुलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्राकारान्तो मालाशब्द । माला ।

तत्रेति—तत्र तेषु मयान्तस्त्रीलिङ्गेषु मालाशब्द कथ्यते । माला + अ इत्यत्र 'आन्दिदुद्भय —' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घ माला ।

अदितोरोगादिदुद्भय स्त्रिया वा । ४।३।७०॥

आदिदुद्भय परयो प्रथमादिनीयाबहुवचनयोरोगागमो वा स्यात् स्त्रियाम् । मालाओ, माला ।

अदितोरिति—अथ इषेति इन्द्र । माला + अ इत्यत्रानेनौगागमे कित्वा-
वत्पायये माला + ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाओ ।
ओगागमाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे माला ।

आदीदूतां ह्रस्वो बहुल मि । ३।३।१॥

आकारेकारोकाराणां मपरे ह्रस्वो बहुल स्यात् । माल । मालाओ, माला ।

आदीदूतामिति—आद्य ईच उच्चेति इन्द्र । माला + म् इति स्थितेऽ-
नानास्य ह्रस्वत्वेऽनुसारे च माल । माला + इ इत्यत्र 'आदितोरोगादिदुद्भय
स्त्रिया ये'ति सूत्रेण ओक् इत्यागमे माला + इओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे
प्रकृतिभावे मालाओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे माला ।

इणस्समीनामए । ४।३।७१॥

आदिदुद्भय परेषामेषा विभक्तीनामए इत्यादेश स्यात् स्त्रियाम् । मालाए ।
मालाहि, मालाहि । मालाए । मालाण । मालाओ । मालाहिंती ।

मालाए । मालाण । मालाए । मालासु ।

इणस्समीति—आदिदुद्भय स्त्रियामिति पदद्वयमनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्
सवदेश । माला + इण इत्यत्रानेन अण इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे
मालाए । माला + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण वैकल्पिके ममागमेऽ-

नुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे मालाहि । ममागमाभावे मालाहि । माला + अए इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाण । माला + अण इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे मालाण । माला + अतोदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च मालाओ । माला + इर्दितो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे मालाहितो । माला + स्त इत्यत्रानेन सूत्रेण स्तस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए । अत्र माला + स्त इति दशाया 'सयुक्ते' इति सूत्रेण ह्रस्वस्तु न भवति, 'निमित्त विनाशोन्मुख दृष्ट्वा सप्रयुक्त कार्यं न कुर्वन्ति' इति परिभाषया स्तकारस्य विनाशभावित्येन तन्निमित्तकह्रस्वाप्रवृत्ते । मालाण पूर्ववत् । माला + मि इत्यत्रानेन सूत्रेण मे अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए । माला + इमु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे मालासु ।

आतो डे । १४।३।१०॥

आकारान्ताभ्राज्ञः परस्यामन्त्रगैकचनस्य डे इत्यादेशो वा स्यात् ।
भो माले ! माला ।

आत इति—ना उत आमन्त्रणे नाभ्र इत्येतेषामनुवृत्ति । माला + उ इत्यत्रानेनोकारस्य डे इत्यादेशे द्वित्वादाकारस्य लोपे भो माले ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे माला ! बहुवचने प्रथमाबहुवचनवत् ।

अम्माया डोश्च । १४।३।११॥

अम्माशब्दात्परस्यामन्त्रगैकचनस्य डो इत्यादेशो वा स्यात् । भो
अम्मो ! भो अम्मे ! भो अम्मा !

अम्मेति—आमन्त्रणे उत वा इति पदत्रयमनुवर्तते । अम्मा + उ इत्यत्रानेनोकारस्य डो इत्यादेशे द्वित्वाद्विलोपे भो अम्मो ! डे इत्यादेशे भो अम्मे ! आदेशाभावपक्षे तु पूर्वसवर्णदीर्घे भो अम्मा ! शेष मालावत् ।

सिमातोऽणस्य । १४।३।१२॥

आकारान्तसन्वयाभशब्दात् परस्याणस्य सिमादेशः स्यात् ।
मन्वासि । षष्ठीबहुवचनेऽप्येवमेव । शेष मालावत् ।

सिमात इति—विशेषण तदन्तस्येत्यनेनाकारान्तादिति लाभ । सन्वया-

मान् इति पदमनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सव्वा + अण इत्यत्रानेन सूत्रेण सिमादेशोऽनुस्वारे सव्वासि । शेषमिति—मव्वा । सव्वाओ, मव्वा ॥१॥ सव्व । सव्वाओ, सव्वा ॥२॥ सव्वाए । सव्वाहिं, सव्वाहि ॥३॥ मव्वाए । चतुर्थी एङ्व० ॥ सव्वाओ । सव्वाहितो ॥५॥ सव्वाण । सव्वासि ॥६॥ सव्वाए । सव्वासु ॥७॥ हे मव्वे । हे मव्वा । हे सव्वाओ । हे सव्वा । आमन्त्रणम् ।

इणे जातयोरि ॥१३॥६६॥

जा ता शब्दयोरिकारादेशो वा स्यादिणे परे । जीण, जाण । जाहिं, जाहि ।

इण इति—अन्त्यस्य पष्ठपेति परिभाषया जा ता शब्दयोरन्त्यस्येकारादेशः । वेत्यनुवर्तते । जा । जाओ, जा । ज । जाओ, जा । जा + इण इत्यत्रानेन सूत्रेण जाशब्दस्याकारभ्येकारादेशे ‘इणस्ममीनामण’ इति सूत्रेणेणस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे नीए । इकारादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे जीए । जा + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे जाहिं । ममागमाभावपक्षे जाहि ।

अएस्समीनां जाकातेमाभ्यो डीसे ॥१३॥६७॥

जा का ता इमा शब्देभ्यः परेषा चतुर्थी पष्ठीसप्तम्येरुवचनानां डीसे इत्यादेशो वा स्यात् । जीसे, जाण ३ । शेष सव्वाशब्दवत् ।

एव का ता शब्दौ ।

अएस्सेति—वेत्यनुवर्तते । अपश्च स्सश्च मिश्च अएस्समयस्तेषामिति विग्रहः । जा च का च ता चेमा च जाकातेमास्तेभ्य इति समासः । जा + अण इत्यत्रानेन निमक्केडीसे इत्यादेशे द्वित्याट्टिलोपे नीसे । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे जाण । जासिं । जाओ । जाहितो । जा + स्म इत्यत्राप्यनेन डीसे इत्यादेशो आकारलोपे जीसे । पक्षे जाए । जासि । जीसे, जाण । जासु । हे जे । हे जा । हे जाओ । हे जा । एव काशब्दे ताशब्दं चाप्युक्तम् ।

स्त्रियामियम् ॥१३॥२५॥

इमशब्दस्योप्रत्ययमहितस्वेयमित्यादेशो वा स्यात् स्त्रियाम् । इयं, इमा ।

स्त्रियामिति—इमस्य सोऽव वेति पदत्रयम्यानुवृत्तिः । इमा + उ इत्यत्रानेन

सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो स्थाने इयमित्यादेशेऽनुस्वारे इय । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा ।

डेरिमात्त्रियाम् ।४।३।३८॥

इमशब्दात्परयोरदितोर्डे इत्यादेशो वा स्यात् त्रियाम् । इमे, इमाओ, इमा । इम । इमे, इमाओ, इमा । इमाए । इमाहिं, इमाहि । इमीसे, इमाए । इमामिं । इमाओ । इमाहिंतो ।

डेरिति—अदितोर्वेति पदद्वयमनुवर्तते । इमा + अ इत्यत्रानेनाकारस्य डे इत्यादेशे डित्वादाकारलोपे इमे । एतदभावे ओगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे इमाओ । तदभावे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा । इम । इमे इमाओ, इमा ॥२॥ इमाए । इमाहिं, इमाहि ॥३॥ इमीसे, इमाए । इमासिं ॥४॥ इमाओ । इमाहिंतो ॥५॥ एतेषा साधुत्व पूर्ववद्बोध्यम् ।

स्सस्य डीए. त्रियामिमात् ।४।३।६३॥

इमशब्दात्परस्य स्सप्रत्ययस्य डीए इत्यादेशो वा स्यात् त्रियाम् । इमीए, इमीसे, इमाए । इमासिं । इमीसे, इमाए ।

स्सस्येति—वेति पदमनुवर्तते । इमा + स्स इत्यत्रानेन स्सस्य डीए इत्यादेशे डित्वादाकारस्य लोपे प्रकृतिभावे इमीए । पक्षे 'अएस्समीना—' इत्यादिना विभक्तेर्डीसे इत्यादेशे डित्वादाकारलोपे इमीसे । तदभावे 'इणस्समीनामए' इत्यनेन स्सस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे कस्तोच्चारणसामर्थ्यात् प्रकृतिभावे इमाए । इमासिं । पूर्ववत् । इमा + मि इत्यत्र परत्याद् 'अएस्समीना—' इत्यनेन डीसे इत्यादेशे डित्वादाकारलोपे इमीसे । पक्षे मे अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे इमाए ।

मेडीसाए. कचित् ।४।३।६४॥

इमशब्दात्परस्य मिप्रत्ययस्य डीसाएः इत्यादेशो वा स्यात् त्रिया कचित् । इमीसाए । इमासु । एसा । एयाओ, एया । शेष सन्भावत् । एता

मेरिति—इमात्त्रिया वेत्यनुवर्तते । इमीसाए इत्यपि प्रयोग कचिद्-दृश्यते । अतएवोक्त कचिदिति । इमा + मि इत्यत्रानेन मे डीसाए इत्यादेशे डित्वादाकारलोपे इमीसाए । इमा + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे इमासु । एता + उ

इत्यत्र 'उत्प्रेततयोरद्वीये स' इत्यनेन सूत्रेण नस्य मत्वे पूर्वसवर्णदीर्घे एया । एता + अ इत्यत्र तकारस्य यकारे 'अदितोरोगादिदुद्गृष रित्रया वा' इत्यनेनौगागमे एया + अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे ण्याओ । ओगागमाभावे ण्या । शेष सञ्वाशञ्चद्वौष्यम् ।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिट्तिशब्दः ।

दिट्ठी । दिट्ठीओ, दिट्ठी । दिट्ठि । दिट्ठीओ, दिट्ठी । दिट्ठीए । दिट्ठीहि, दिट्ठीहि । दिट्ठीए । दिट्ठीण । दिट्ठीओ । दिट्ठीहितो । दिट्ठीए । दिट्ठीण । दिट्ठीए । दिट्ठीणु । भो दिट्ठी ! भो दिट्ठीओ ! भो दिट्ठी !

दिट्ठीति—दिट्ठि + उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति सूत्रेण पूर्वमवर्णदीर्घे दिट्ठी । दिट्ठि + अ इत्यत्र 'अदितोरोगादिदुद्गृष रित्रया वा' इति सूत्रेण विफल्पेनौगागमे दिट्ठि + अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठी । दिट्ठि + म् इत्यत्रानुस्वारे दिट्ठि । दिट्ठि + इ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ । ओगागमामावे पूर्वमवर्णदीर्घे दिट्ठी । दिट्ठि + ण्ण इत्यत्रेणस्समीनामपरिति सूत्रेण विभक्तेरण इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीए । दिट्ठि + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति समागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठीहि । दिट्ठि + अण अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीण । दिट्ठि + अण इत्यत्र समागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे दिट्ठीण । दिट्ठि + अतोदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ । दिट्ठि + इहितो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठीहितो । दिट्ठी + स्स इत्यत्र स्मस्य अण इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीए । दिट्ठीण । पूर्ववत् । दिट्ठी + मि इत्यत्र विभक्तेरण इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीण । दिट्ठि + इमु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठीणु । दिट्ठि + उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे भो दिट्ठी । दिट्ठि + अ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे भो दिट्ठीओ । ओगागमामावे तु भो दिट्ठी ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः समणीशब्दः ।

समणी । समणीओ, समणी । समणि । समणीओ, समणी । ममणीए । समणीहि, समणीहि । ममणीए । समणीण । समणीओ । समणीहितो । समणीए । समणीण । समणीए । समणीसु ।

ममणीति—समणी + उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति पूर्वसवर्णदीर्घे

समणी । समणी + अ इत्यत्र 'अतितोरोगा—' इत्यादिनौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृति-
भावे समणीओ । ओगागमाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे समणी । समणी + म् इत्यत्र 'आदी-
दूता ह्रस्वो बहुल मि' इति सूत्रेणोकारस्य ह्रस्वत्वेऽनुस्वारे समणि । समणी + इ
इत्यत्रौगागमे समणी + इ ओ इति सञ्ज्ञाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीओ ।
पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे समणी । समणी + इणेत्यत्रेणस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृति-
भावे समणीए । समणी + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे समणीहि ।
ममागमाभावे समणीहि । समणी + अए अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे सम-
णीए । समणी + अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे समणीण ।
समणी + अतोदित्यत्र तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे च सम-
णीओ । समणी + इहितो अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे समणीहितो । समणी + स्त इत्यत्र
स्तस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए । समणीण । पूर्ववत् ।
समणी + मि इत्यत्र मे अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए ।
समणी + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे समणीसु ।

ईदून्मथां डिङ् ॥४॥३॥१२॥

ईदून्ताभ्या परस्यामन्त्रणैकवचनस्य डिङ् इत्यादेशौ क्रमेण वा स्तः ।

हे समणि ! हे समणी ! हे समणीओ ! हे समणी !

ईदून्मथामिति—आमन्त्रणे उत वा इति पदत्रयमनुवर्तते । डिङ् जुङ्
डिङ् इति द्वन्द्व । यथासरयानादीकारात्परस्य विभक्तेर्डि, ऊकारात्परस्य
विभक्तेर्जुर्भवतीत्याह—क्रमेणेति । समणी + उ इत्यत्रानेनोकारस्य डि इत्यादेशे
डित्वादीकारलोपे हे समणि । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे हे समणी । हे समणीओ ।
हे समणी ! प्रथमानुवचनवत् ।

उकारान्तः खीलिको धेणुशब्दः ।

धेणू । धेणूओ, धेणू । धेणु । धेणूओ, धेणू । धेणूए । धेणूहि, धेणूहि ।

धेणूए । धेणूण । धेणूओ । धेणूहितो । धेणूए । धेणूण । धेणूए,

धेणूसु । भो धेणु ! धेणू ! भो धेणूओ ! भो धेणू !

धेण्विति—धेणु + उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे
धेणू । धेणु + अ इत्यत्र 'अदितोरोगादिदुङ्ग्य खिया वा' इति सूत्रेणौगागमे धेणु +
अ ओ इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे धेणूओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे

घेणू । घेणु + म इति स्थितेऽनुस्वारे घेणु । घेणु + इ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्ण-
दीर्घे प्रकृतिभावे घेणूओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे घेणू । घेणु + इण इत्यत्र 'इणस्ममी-
नामए' इति सूत्रेण विभक्तेरए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे घेणूण ।
घेणु + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे घेणूहि । ममागमाभावे घेणूहि ।
घेणु + अण इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे घेणूण । घेणु + अण इत्यत्र ममागमे
पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे घेणूण । घेणु + अतोदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे
लोपे प्रकृतिभावे घेणूओ । घेणु + इहितो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे घेणूहितो ।
घेणु + स्म इत्यत्र स्मस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे च घेणूण ।
घेणूण । पूर्ववत् । घेणु + मि इत्यत्र मे अण इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे
घेणूण । घेणु + इमु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे घेणूसु । घेणु + उ इत्यत्र 'ईदृङ्गया ङिङ्' इति
सूत्रेण विभक्त्यु इत्यादेशे ङित्वाङुकारलोपे हे घेणु । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे
घेणू । घेणु + अ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे हे घेणूओ । पक्षे
पूर्वसवर्णदीर्घे हे घेणू ।

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गो बहुवचः ।

यह । बहुओ, यह । यहु । यहओ, यह । यहए । यहहि । यहहि । यहए ।

यहण । यहओ । यहहितो । यहए । यहण । यहए । यहसु । भो यहु !

भो यह ! भो यहओ ! भो यह !

वहिति—यह + उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे यह । यह + अ इत्यत्र 'अदितो-
रोगा-' इत्यादिनौगागमे यह + अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे
यहओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे यह । यह + म् इत्यत्र 'आदीदृता बहुल मि' इति
सूत्रेण ह्रस्वेऽनुस्वारे यहु । यह + इ अत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे यहओ ।
ओगागमाभावे पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे यह । यह + इण अत्रेणस्याए इत्यादेशे पूर्व-
सवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे यहए । यह + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे
यहूहि । ममागमाभावे यहूहि । यह + अण इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे
यहूण । यह + अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे यहूण । यह + अतो-
दित्यत्र तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे यहूओ । यह + इहितो
इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे यहूहितो । यह + स्म इत्यत्र स्मस्य अण इत्यादेशे पूर्व-
सवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे यहूण । यहूण । पूर्ववत् । यह + मि इत्यत्र विभक्तेरए
इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे यहूण । यह + इमु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे

वहसु । वह + उ इत्यत्रेदूद्गया ङिङ् इत्यनेनोकारस्य उ इत्यादेशे ङित्वादुकार-
लोपे भो वह । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो वह । भो वहओ । भो वह ।
प्रथमाद्यहुवचनयत् ।

अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गाः ।

क्रीवान्मो वा ।१।३।३॥

नपुंसकात्परस्य प्रथमाया एकवचनस्य मादेशो अ स्यात् । वण । दहि । महु ।

क्रीनादिति—उत इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थ । क्रीयो नपुंसकस्तदाह
नपुंसकादिति । वण + उ इत्यत्रानेनोकारस्य मकारेऽनुस्वारे वण । दहि + उ
इत्यत्रानेन मकारेऽनुस्वारे च दहि । महु + उ इत्यत्रानेन मकारेऽनुस्वारे महु ।
पक्षे पुषत् ।

णिती क्रीवात् ।१।३।४५॥

क्रीनात्परयोः प्रथमाद्वितीयाचहुवचनयोः प्रत्येक णि ति इत्येतावादेशौ
पर्यायेण स्तः ।

णितीति—अदितो प्रत्येकमिति पदद्वयमनुवर्तते । णिश्च तिश्चेति
द्वन्द्व । वण + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणाकारस्य णि इत्यादेशे वण + णि इति
जाते—

णित्योर्नाम्न ।३।२।३७॥

नाम्नः स्वरस्य दीर्घः स्याण्णित्योः परयोः । वणाणि । दहीणि । महुणि ।

णित्योरिति—दीर्घ इत्यस्यानुवृत्ति । णिश्च तिश्च णिती तयोर्णित्यो ।
वण + णि इत्यत्रानेन सूत्रेण णकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य दीर्घे वणाणि । दहि + अ

इत्यत्र 'णिती' इति सूत्रेणाकारस्य ण्यादेशोऽनेकारस्य दीर्घे दहीणि । एव
महु + अ इत्यत्र 'णिती' इत्यनेनाकारस्य ण्यादेशोऽनेन सूत्रेणाकारस्य दीर्घे महुणि ।
एव सर्वत्र बोध्यम् ।

तेर्वा । १४।२।१९॥

आदेशभूतस्य त्रिशब्दस्य ममागमो वा स्यात् । वणाड, वणाइ । दहीइ,
दहीड । महुड, महुइ । एव द्वितीयायामपि ।

तेरिति—ममित्यनुवर्तते । त्रिशब्दआवित्स्थानिक ण्वान्यस्यामम्भवात् ।
यण + अ इत्यत्र 'णिती' इत्यनेन विभक्ते ति इत्यादेशोऽकारस्य 'णित्यो'रिति दीर्घे
यणा + ति इति जातऽनेन चैकस्तिप्ते ममागमेऽनुस्वारे तकारस्य यकारे लोपे
प्रकृतिभावे यणाइ, ममागमाभावे यणाइ । एव दहीइ, दहीड । महुइ, महुड ।
एव द्वितीयायामपि । तद्यथा—यण । यणाणि, यणाड, यणाइ । दहि । दहीणि,
दहीइ, दहीड । महु । महुणि, महुइ, महुड ।

नाम्न क्लीबे नित्यम् । ३।१।६९॥

नाम्न परस्यामन्त्रणार्थकप्रथमैकवचनस्य नित्य लोप स्यात् । हे वण ! हे
वणाणि ! वणाइ, वणाड । हे दहि ! हे दहीणि ! हे दहीइ ! हे दहीड ! हे महु !
हे महुणि ! हे महुइ ! हे महुड ! शेष पुषत् । सव्व । मव्वाणि, सव्वाइ, सव्वाड ।
ज । जाणि, जाइ, जाड । त । ताणि, ताइ, ताड । क । काणि, काइ, काड ।
इम । इमाणि, इमाइ, इमाड । एय । एयाणि, एयाइ, एयाड । शेष पुषत् ।

नाम्न इति—आमन्त्रणे उत लोप इति पदत्रयमनुवर्तते । यण + उ इत्यत्रा-
नेनेकारस्य लोपे हे यण । यणाणीत्यादि तु पूर्ववत् । एव हे दहीत्यादि
बोध्यम् । शेष पुषदिति । तत्र यणशब्दस्य रूपाणि जिणशब्दवत् । दहिशब्दस्य
रूपाणि मुणिशब्दवत् । महुशब्दस्य रूपाणि साहुशब्दवत् । एव सव्वादे रूपाणि
यमायय बोध्यानि ।

संख्यावाचकालिङ्गाः ।

वेडोण्णी प्रत्येकम् ।४।३।४३॥

दुशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोः प्रत्येक वेडोणि इत्येतामादेशौ वा स्तः ।

दुवे, दोणि ।

वेडोण्णीति—अदितोरिति दोरिति चानुवर्तते । वेअ डोणिअ वेडोण्णी ।
दु+अ इत्यत्रानेनाकारस्य वे इत्यादेशे दुवे । डोणि इत्यादेशे तु दोणि ।
एव द्वितीयाबहुवचनेऽपि बोध्यम् । 'अतोऽयोड्योडौ पुसि' इत्यादिसूत्राणां
त्यत्र न प्रवृत्तिः, विशेषविहितेनानेन बाधात् । न च दुशब्दस्य द्वित्ववाचक-
त्वेन बहुवचनान्तत्वमयुक्तमिति वाच्यम्, एकातिरिक्तस्यैव बहुत्वेन बहुवचनान्त-
त्वाक्षते । एवमपेऽपि ।

डोदोः ।४।३।४१॥

दुशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोर्डो इत्यादेशः स्यान्नित्यम् । दो ।

डोरिति—अदितो नित्यमिति च द्वयमप्यनुवर्तते । नित्यमित्यनुवर्तना-
द्बहुलमित्यस्यासम्बन्धः । दु+अ इत्यत्र पूर्वसूत्रस्य चैकल्पिकत्वेनाप्रवृत्तावनेन
डो इत्यादेशे ङित्त्वादुकारलोपे दो । एव द्वितीयाबहुवचनेऽपि ।

ओदिह्यणेहितविसुषु दो ।४।३।२२॥

दुशब्दस्यौकारादेशो नित्य स्यादिहि अण इहितो इसु प्रत्ययेषु ।

ओदिति—नित्यमित्यनुवर्तते । इहिअ अणअ इहितोअ इसुअ इह्यणेहि-
तविसवस्तेष्विति विग्रहः ।

इहीहितविसूनां द्वादिभ्यः स्वरस्य ।४।३।१५॥

दुप्रभृतिभ्यः संख्यावाचकेभ्यः परेषामेषामादिस्वरस्य लोपः

स्यात् । दोहि, दोहि ।

इहीहितेति—आदे लोप इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । इहिअ इहितोअ इसुअ

इहीहितविसवस्तोषामित्यर्थः । दुप्रभृतीनां सहाभूतत्वे ण्त्वंप्रवृत्त्यर्थमुक्तं सत्या
वाचकेभ्य इति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दु + इहि इत्यत्र 'ओदिहणेहितविसु
दो' इति सूत्रेण दुः-दसम्बन्धिन उकारस्यौकारेऽनेन विभक्तेरादिस्वरस्येकारस्य
लोपे 'इणणेहीसीसूनामि'ति सूत्रेण ममागमेऽनुस्वारे दोहि । ममागमाभावे दोहि ।

सरयाया अणस्य ण्ह । १४।१।५॥

सरयार्थकशब्दात्परस्याणप्रत्ययस्य ण्ह इत्यादेशः स्यात् ।

दोण्ह । दोहितो । दोण्ह । दोमु ।

सरयाया इति—दु + अण इत्यत्र दोरुकारस्यौकारेऽनेनाणस्य ण्हदेशे
'तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते' इति न्यायाद् ण्हदेशस्याणत्वेन ममागमेऽनुस्वारे दोण्ह ।
दु + इहितो इत्यत्रोकारस्यौकारे विभक्तेरादिस्वरस्येकारस्य लोपे दोहितो । दोण्ह ।
पूर्वघत् । दु + इमु इत्यत्रोकारस्यौकारे विभक्तेरादिस्वरस्य लोपे दोमु ।

तेर्णिण्वा । १४।३।४२॥

तिशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोर्णिण् इत्यादेशो न स्यात् । तिणिण् ।

तेरिति—अदितोरित्स्यानुवृत्तिः । ति + अ इत्यत्रानेनाकारस्य णिण् इत्यादेशे
तिणिण् । अत्र द्वितीयायामपि ।

डयो । १४।३।४०॥

तिशब्दात्परयोरदितोर्डयो इत्यादेशः स्यात् । तओ । तओ ।

तिहिं, तिहि । तिण्ह । तिहितो तिण्ह । तिसु ।

डयोरिति—ते अदितोरिति द्वयोरनुवृत्तिः । ति + अ इत्यत्र णिण् इत्या-
देशाभावेऽनेनाकारस्य डयो इत्यादेशे द्वित्वाच्चेरिण्कारस्य लोपे यकारलोपे प्रकृति-
भावे तओ । अत्र द्वितीयायामपि । ति + इहि इत्यत्र 'इणणेहीसीसूनामि'ति
सूत्रेण विकल्पेन ममागमेऽनुस्वारे तिहिं । ममागमाभावे तिहि । ति + अण
इत्यत्र 'सरयाया अणस्य ण्ह' इत्यनेनाणस्य ण्हदेशे 'तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं
लभते' इति न्यायेन ण्हदेशस्याणत्वेन ममागमेऽनुस्वारे तिण्ह । ति + इहितो
इत्यत्र विभक्तेराद्यस्वरस्य लोपे तिहितो । तिण्ह । पूरयत् । ति + इमु इत्यत्र
विभक्तेराद्यस्वरस्येकारस्य लोपे तिसु ।

रोरदितोर्वा ।४।३।३६॥

चतुशब्दात्परयोरदितो रो इत्यादेशो वा स्यात् । चउरो । चउरो ।

रोरिति—चतोरित्यनुवर्तते । रो अदितो वा इति ऋट् । चतु + अ इत्य-
ग्रानेनाकारस्स रो इत्यादेशे तकारस्य यत्ने यलोपे प्रकृतिभावे चउरो । एन
द्वितीयात्रिभक्त्यापि । चतु + इ इत्यनेकारस्य रो इत्यादेशे तकारस्य यकारे लोपे
प्रकृतिभावे च चउरो ।

सादितश्चत्तारि चतोर्नित्यम् ।४।३।३५॥

अदिप्रत्ययसहितस्य चउशब्दस्य चत्तारि इत्यादेशो नित्य स्यात् ।

चत्तारि । चत्तारि । चउर्हि, चउर्हि । चउण्ह । चउर्हितो ।

चउण्ह । चउसु ।

सादित इति—अद्य इद्य अदितौ अदिङ्गया सहित सादित् तस्येति
विमह । चउ + अ इत्यत्र रो इत्यादेशाभावपक्षेऽनेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो
स्थाने चत्तारि इत्यादेशे चत्तारि । एष द्वितीयायामपि । चउ + इहि इत्यत्र
ममागमेऽनुस्वारे विभक्तेरादे स्वरस्य लोपे चउर्हि । ममागमाभावे चउर्हि ।
चउ + अण इत्यत्र ण्हादेशे ममागमेऽनुस्वारे चउण्ह । चउ + इर्हितो इत्यत्र
विभक्तेरादे स्वरस्य लोपे चउर्हितो । चउण्ह । पूर्वचत् । चउ + इसु इत्यत्र
विभक्तेरादे स्वरस्य लोपे चउसु ।

अदितो. पञ्चादिभ्यः ।३।४।४३॥

सख्यात्राचकेभ्यः पञ्चादिभ्यः परयोरदितोर्लोपः स्यात् । पञ्च । पञ्च ।

पञ्चर्हि, पञ्चर्हि । पञ्चण्ह । पञ्चर्हितो । पञ्चण्ह । पञ्चसु । एव

छशब्दादारभ्याद्वासरपर्यन्तं बोध्यम् ।

अदितोरिति—लोप इत्यनुवर्तते । पञ्च + अ इत्यत्रानेन विभक्तेर्लोपे पञ्च ।
एव द्वितीयायामपि । पञ्च + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे विभक्तेरादिस्रस्य
लोपे पञ्चर्हि । ममागमाभावे पञ्चर्हि । पञ्च + अण इत्यत्र ण्हादेशे ममागमेऽनुस्वारे
पञ्चण्ह । पञ्च + इर्हितो इत्यत्र विभक्तेरादे स्वरस्य लोपे पञ्चर्हितो । पञ्चण्ह ।

पूर्ववत् । पञ्च + इत्थु इत्यादिभेदादिसरस्य लोपे पञ्चसु । एव वीसादौ विशेषकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वेनाद्वारसपर्यन्तमित्युक्तम् ।

संख्या ते । ३।४।४४॥

सरयार्यरुतिप्रत्ययान्तात्परयोरदितोलोप स्यात् । कति । जति । तति । वीसाद्याः शब्दाः । संख्यामख्येयोभयवाचकाः । तत्र सरयेयवाचकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः । संख्यायाचकत्वे तुभयवचनान्ताः ।

सरयेति—अदितोलोप इत्यनुवर्तते । संख्याया यत्तमानादित्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया तिप्रत्ययान्तादिति छासः । कति + अ इत्यग्रानेन विभक्त्ये लोपे कति । शेषेतिशब्दवत् । एतद् द्वितीयायामपि बोध्यम् । एव जतितति-शब्दावपि । वीसादिशब्दानां संख्यासरयेयवाचकत्वेऽपि सरयाविशिष्टवाचकत्वे नित्यमेकवचनात्ता । सरयापरत्वे तु बहुवचनान्ततापि ।

वीसादिभ्यः । ४।३।१४॥

नउइशब्दपर्यन्तानां वीसादिशब्दानां प्रथमाया नपुंसकरूप स्यान्नित्यम् । वीस । वीस । चत्तालीस । तृतीयादौ तु वीसाए । चत्तालीसाए इत्यादि ।

वीमादिभ्य इति—उत इति डमिति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । वीसाशब्दादारभ्य नवनउइशब्दपर्यन्तानां नित्यस्त्रीलिङ्गानां प्रथमाया नपुंसकत्वातिदेशोऽनेन क्रियते । सतादीनां तु सर्वविभक्तौ पुनपुंसकत्वमिति तत्रातिदेशापेक्षानास्ति । द्वितीयाया नपुंसकत्वविधानं व्यर्थं, मप्रत्यये परे स्वत एव ह्रस्वसिद्धेरतः प्रथमायामित्येवोक्तम् । वीसाशब्दात्पूर्वेषामपि संख्यायाचकानां त्रिलिङ्गत्वम् । नउइशब्दोपादानेन नवनउइपर्यन्तस्य ग्रहणं नवनउइशब्देऽपि नउइशब्दस्य विद्यमानत्वात् । वीमा + अ इत्यग्रानेनाकारस्य डमादेशे डिच्वादाकारलोपेऽनुस्वारे वीसः ।

अथाव्ययप्रकरणम् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥

सदृशमिति—त्रिषु लिङ्गेषु सदृशं समानमेकप्रकारमिति यावत् । सर्वासु च विभक्तिषु समानं सर्वेषु वचनेषु च समात्मत एव यन्न व्येति विविधप्रकारं प्राप्नोति तदव्ययम् ॥१॥

अव्ययमहादि ।१।१।३५॥

अहादिगणपठितमव्ययसङ्गकं स्यात् ।

अह । अ । अण । अह्रा । अह्व । अईव । अग । अतर । अंतरेण ।
अते । अतो । अकम्हा । अचिर । अजस्म । अज्ज । अज्जयाए । अज्जसुए ।
अणिम । अति । अतिथि । अदु । अदुत्तर । अदुवा । अधो । अभि । अभिक्ख ।
अभिक्खण । अल । अलमथु । अग्नि । अविअ । अविआइ । असइ । असत्ति ।
अहवण । अहावर । अहे । अहो । आ । आइ । आउ । आरा । आविर ।
इइ । इइ । इति । इत्ति । इय । इन । ईस । ईसि । ईसिं । उ । उण । उणो ।
उदाउ । उदाइ । उपरि । उप्पि । उपरि । उस्मण्ण । उस्मन् । ए । एम ।
एमाइ । एमेव । एयावति । एव । एव । एवण्ह । किं । किञ्च । किण्णइ ।
किण्ण । फिर । फिल । कीस । कद् । कु । खलु । खिण्ण । च । चण । चण ।
चि । चिट्ठ । चिय । चे । छ । जइ । जति । जदि । जा । जाउ । जाव ।
जान । जानत् । जुगन । भक्ति । ख । ख । खवर । खवरि । गह् । गाइ ।
गाणा । गिहो । णु । णूण । गो । ण्ण । ण्ह । त । ता । ताव । ताव ।
तावत् । ति । ति । तु । थ । दिया । दुद्धु । दूरा । धणिय । धिद्धि । धिर ।
धिसि । न । नणु । नमो । नवर । नवरि । नहु । नाणा । नूण । नो ।
नोण । पए । पगे । पच्छा । पभिइ । पमिच्छि । परेव्व । पसद । पाउ ।

पाउर् । पाए । पाओ । पातो । पाय । पि । पिव । पिह । पिहु । पिहो ।
 पुढो । पुण । पुणो । पुरच्छा । पुरस्था । पुरा । पुरे । पुला । बहि । बहिं ।
 बहिया । भते । भिस । भुजो । भूजो । भे । भो । मज्जे । मणय । मणा ।
 माह । मित्र । मिहो । मुमा । मुहा । मुहु । य । युगव । रह । रहो । राओ ।
 रिते । रि । विव । विस । विसु । च । सइ । मद् । सपइ । सपय ।
 सपाओ । सक्ख । सण्णिअ । सद्धि । सम । समत । समता । सय । सयय ।
 मयराह । साय । सुइर । सुए । सुहु । सुतर । सेव । हता । हद । हदि ।
 हमो । हउ । हण्हणि । हद्दी । हव्व । हिजो । ही । हुरत्था । हुलिय ।
 हे । हेह्ठ । हेहा । हेड्डि । हेड्डिस्ला । हेहो ।

अव्ययमिति—अहश्चन्द आदिर्यस्य तदह्वादि इति तद्गुणसविज्ञानो
 बहुव्रीहि । इयान्वयिनि स्थविशेषणस्याप्यन्वयेऽयं समास । यथा लम्बकर्ण
 पुरुषमानयेत्यादौ । पुरुषान्वयिन्यानयने लम्बकर्णस्यापि सम्बन्धात्तद्गुण-
 सविज्ञानस्तद्धिनोऽतद्गुणसविज्ञानो यथा दृष्टसागर पुरुषमानयेत्यादौ । अत्र हि
 पुरुषान्वयिन्यानयने मागरस्य नान्वयः । तथा प्रकृतेऽपि स्थान्वयिसङ्ख्यायामह
 शब्दस्यापि सम्बन्धात्तद्गुणसविज्ञानं ण्व । न व्येति लिङ्गसङ्ख्याकारणप्रयुक्त-
 विकारात् प्राप्तोति यत् तदव्ययम् । अत एव 'सहस्र त्रिषु लिङ्गेषु' इति श्रुतिरपि
 मङ्गता । अहश्चन्दस्यान्यार्थे नीयमानफलशब्दवत् स्वतो मङ्गलत्वेन तमेव
 शब्दमाद्ययवीकृत्य गणो निर्दिष्ट । अत एव विपरीतशब्दालेशोऽपि न । अहादि-
 गणस्तु मूल ण्व निर्दिष्ट । तत्र क्रमेणार्था उच्यन्ते । अह आनन्तर्यादौ । अ ।
 अण । निपेधे । अह्रा तत्काले । अह्न अह्न अधिके । अग आमन्त्रणे । अन्तर
 अन्तरेण अभाजवति । अते अतो मध्यदेशे । अकम्हा देवादित्यर्थे । अचिर
 शीघ्रतायाम् । अतस्स निरन्तरे । अल्ल अस्मिन्नङ्गिनि । अज्जघाए अद्यप्रभृत्यर्थे ।
 अज्जमुए अद्यश्च इत्यर्थे । अणिस सतते । अति अतिशये । अत्थि अस्तीति
 तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अदु अदुत्तर आनन्तर्यादौ । अदुवा पक्षान्तरे ।
 अघो नीचैरित्यर्थे । अभि आमिमुख्ये । अभिक्खण अभिक्ख पौन पुन्ये ।
 अल पर्याप्त्यादौ । अलमथु अलमस्त्वित्यर्थे । अवि समुच्चयादौ । अविअ पक्षा-
 न्तरे । अविआइ सम्भाजनायाम् । असइ अमति पौन पुन्ये । अहवण अध-
 वार्ये । अहावर अहे तत् परमित्यर्थे । अहो नीचदेशे । आ मर्यादाभिविध्यादौ ।
 आइ वाक्पालकारे । आउ पक्षान्तरे । आरा समीपे । आविर् प्रवटीभावे ।

इ इ प्राकट्ये । इइ इति इति इय प्रकारे । इव सादृश्ये । ईस ईसि ईसि
 अल्पत्वे । उ उण उणो पुनरित्यर्थे । उदाहु उदाइ पक्षान्तरे । उपरि उपि उवरि
 उपर्यर्थे । उरसण उरसण प्रायोऽर्थे । उपरि पूर्वप्रकारे । ए सम्बोधने एतत्प्रकारे
 च । एम एमाइ इत्यादौ । एमेव एतत्प्रकारे । एयावति-इयत्तायाम् । एय अव-
 धारणे । एय पूर्वोचरीतौ । एयण् वाक्यालङ्कारे । किं जिज्ञासायाम् । किंच पक्षा-
 न्तरे । किणाइ किञ्चिन्मात्रमित्यर्थे । किण्ण जिज्ञासायाम् । किर किल निश्चये ।
 कीस कस्मादित्यर्थे । कद् कु कुत्सायाम् । रल्ल निश्चये वाक्यालङ्कारे च । रिप्प
 शीघ्रतायाम् । च च समुच्चयादौ । चण चण चि चे चेदित्यर्थे । चिय चैवार्थे ।
 चिट्ठ भृशमित्यर्थे । जइ जति जदि यद्यर्थे । जाउ कदाचिदित्यर्थे । जा जाव
 जाय जावत् यावदित्यर्थे । जुगव एकस्मिन् काले । झति शीघ्रतायाम् । ण निषेधे ।
 ण वाक्यालङ्कारे । णवर णवरि कैवल्यार्थे । णहु णाइ निषेधे । णाणा अनेक-
 स्मिन् । णिहो नीचदेशे । णु प्रभे । णूण निश्चये । णो निषेधे । ण्ण ण्ह वाक्याल-
 ङ्कारे । त तत्रेत्यर्थे । ता ताव ताव तावत् यावदित्यर्थे । ति ति पूर्वोक्तप्रकारे
 समाप्तौ च । तु समुच्चये । थ वाक्यालङ्कारे । दिया दिवसे । दुट्ठ असम्यगर्थे ।
 दूरा दूरदेशे । धणिय अतिशये । धिद्धि धिर धिसि धिप्परार्थे । न निषेधे ।
 नणु शङ्कायाम् । नमो नमस्कारे । नवर नवरि कैवल्यार्थे । नहु निषेधे । नाणा
 अनेकस्मिन् । नूण निश्चये । नो नोण निषेधे । पए पगे प्रभाते । पच्छा उत्तरत्र ।
 पभिय पभित्ति प्रारम्भेत्यर्थे । परेव्व परदिने । पसढ प्रसहेत्यर्थे । पाड पाडू
 प्रादुर्भावे । पाण प्रायोऽर्थे । पाओ पातो प्रभाते । पाय प्रायोऽर्थे प्रभाते च । पि
 अप्यर्थे । पिब इवार्थे । पिह पिहु पिहो पुढो पृथगर्थे । पुण पुणो पुनरित्यर्थे ।
 पुरच्छा पुरत्था पुरे अग्रे इत्यर्थे । पुरा पुला पूर्वकाले अग्रे च । बहि बहि
 बहिया बाह्ये । भते पूज्यसम्बोधने । भिस अतिशये । भुज्जो भूज्जो बाहुल्ये ।
 भे भो सम्बोधने । मज्झो मध्ये । मणय मणा अल्पे । माह निषेधे । मिथ इवार्थे ।
 मिहो परस्परस्मिन् । मुसा असत्ये । मुहा निष्प्रयोजने । मुहु पौन पुन्ये । य
 चार्थे । युगव एककाले । रह रहो एकान्ते । राओ रात्रावित्यर्थे । रिते विनार्थे । वि
 अप्यर्थे । विव इवार्थे । विस वीसु पृथक्त्वे । व्व इवार्थे । सइ सकृदर्थे सदाथे च ।
 सपइ सपय एतत्काले । सपाओ प्रभाते । सक्ख प्रत्यक्षज्ञाने । सणिअ शनैरि-
 त्यर्थे । सद्धि सम सहाय्ये । समत समता सर्वप्रकारेणेत्यर्थे । सय सकृदित्यर्थे
 स्वयमित्यर्थे वा । सयय सतते । सयराह सत्वरमित्यर्थे । साय सूर्यास्तमनसमये ।
 सुइर दीर्घकाले । सुए अनागतदिने । सुट्ठु सौष्ठवे । सुतर सहजत इत्यर्थे ।

सेव तदेवमित्यर्थे । हता स्वीकारे । ह्य आश्रयार्थे । हदि हभो आमन्त्रणे
 मुद्धसम्बोधने विकल्पविपादपश्चात्तापनिश्रयेषु च । हउ हा इत्यर्थः । हणि हणि
 प्रतिदिनम् । हद्दी रेदे । हञ्ज शीघ्रतायाम् । हिञ्जी अतीतदिवसे । ही आ
 श्रये । हुरत्या यद्दिदेशे । हुलिय शीघ्रतायाम् । हे सम्बोधने । हेट्ट हेट्टा हेट्टि
 हेट्टिल्ला नीचदेशे । हे हो आमन्त्रणे ।

अत्यादय उपसर्गाश्च ।१।१।३८॥

अत्यादय उपसर्गसंज्ञा अव्ययसंज्ञाश्च स्युः ।

अति, अइ, अणु, अनु, अधि, अहि, अभि, अत्र, उत्र, आ, ओ, उद्, उव,
 उप, उव, ओव, णि, नि, णिर्, निर्, दुर्, प, प्य, पडि, पति, परा,
 परि, पलि, वि, सम्, एतेऽस्यादयः ।

अत्यादय इति—चकारोऽत्रान्वयसंज्ञासमावेशार्थः । तेनोभयसंज्ञा
 भवत्येषामत आह चेति । अति अइ । कर्त्तृपातिशयातिश्रमणादयो
 ऽर्थाः । अणु अनु पश्चात्सादृश्यसमीपलक्षणाद्यर्थेषु । अधि अहि अधि-
 षरणाधिकाराद्यर्थे । अभि आभिमुत्पादौ । अत्र उत्र निश्चयावगत्यना-
 दरालम्बनादिषु । आ सम्यगादौ । ओ अबवत् । उद् कर्त्तादौ । उप उव
 समीपादौ । ओत्र उववत् । ओ सम्बन्धस्यापि समीपादौ वृत्तिः । णि नि निषेधादौ ।
 णिर् निर् अभावे निश्चयादौ । दुर् पीडादौ । प प्य प्रकर्षादौ । पडि पति व्या-
 सिलक्षणादौ । परा प्राधान्यादौ । परि पलि सर्वत्रादौ । वि वियोगादौ ।

सोप्रभृतिद्वित्वे ।१।१।३९॥

सोप्रभृतिद्वित्वप्रत्ययान्ताः शब्दा अव्ययसंज्ञा स्युः । कमसो इत्यादयः ।

सोप्रभृतीति—अव्ययमित्यनुवर्तते । प्रभृतीति कथनेन स्त रिस ह ह हा
 हि अम् आ आवत्ति इ इ इण इष्ण इह ई ए क्खुत्तो चण चि चिय ण्ह णिह
 ण्हु ता ति तो त्य त्य दा दाणि घा या सि हिय हुणा इत्यादितद्वित्वप्रत्यया-
 न्तानामपि अव्ययसंज्ञा भवति । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः ।
 यद्यपि संज्ञाविधौ अन्यत्र प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न तथापि प्रयोजन सर्वनामा-
 न्वयसंज्ञायामिति वचनात्तदन्तविधिः । केवल्यो कृतद्वित्वयो संज्ञाया निष्फ-
 लत्वात्, अत एवोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः परस्य सुप् “अव्ययात्सुवप” इति

यद्व्यमाणसूत्रेण लोपो भवति । कमसो व्रमश इत्यर्थे । सोप्रत्ययान्तोऽय
शब्दः । एव घट्टसो पायसो दवदवस्स एकस्स इत्यादयः ॥

हेत्वर्थादिकृतः ॥११॥३९॥

हेत्वर्थादिकृत्यत्यान्ताः शब्दा अव्ययसंज्ञकाः । गच्छित्तए ।
गच्छित्ता । अभिगन्तु । गणित । घेत्तुं । गहित । पग्गहित्तु । नेऊण ।
भजिऊण । गमेऊण । पडिविमज्जिय । उस्सकिया । किञ्च ।
किञ्चा । कट्ट । उवागम्म । पकत्थ ॥

हेत्वर्थेति—अन्यथमित्यनुवर्तते । हेतुरर्थो येषां ते हेत्वर्थास्त आदयो येषां ते हेत्वर्थादयः । ते च कृतश्चेति विग्रहः । उदाहरणन्तु क्रमेण मूल एव स्पष्टम् । अत्रापि पूर्ववत्तदन्तविधिः ।

अव्ययीभावश्च १११३७॥

अव्ययीभागेऽव्ययसङ्गः स्यात् ।

अव्ययीभाव इति—अव्ययमित्यनुवर्तते । उदाहरणन्तु मूलएव तत्प्रकरणे प्रदर्शयिष्ये ।

॥ नमो ॥११४०॥

एमन्तोऽनमन्तश्चाव्ययसङ्गौ भवतः । जीवग्गाह । अक्षितकार ।

अतगमय मोक्स्वगमय ।

एगमनमाविति—अव्ययमनुवर्त्तते । णम् अनम् प्रत्ययौ वक्ष्येते तदन्त-
योरव्ययसङ्घाज्जेन विधीयते । तेन सर्वविभक्तौ समानमेव रूप भवति ।
साधनप्रकारोऽपि तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ।

अव्ययात्सुवप ।३।४।४६॥

अव्ययात्परस्य सुपोऽयश्च लोपः स्यात् । जत्त । तत्त ॥

अन्ययादिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । अयिति स्त्रीप्रत्यय । स चादन्तत्वा-
ज्ज्ञेत्त्यादौ जायमानोऽनेन लुप्यते ॥

इत्यव्ययप्रकरणम् ।

स्त्रीप्रत्ययः ।

अत स्त्रियामप् ।१।२।२॥

अदन्तानामः स्त्रीत्वे घोत्ये अप् प्रत्ययः स्यात् । अम्मा । अरिला ।

अमोगडा । देवया । पट्टया । सोमया ।

अत इति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयमनुयते । नाम्न इत्यस्य विशेषण-
त्वेनान्छब्दात्तदन्तविधि । लिङ्गस्य नामार्थत्वेन स्त्रीप्रत्ययो हि तदुद्योतक ।
अत एवाह घोत्ये इति । ननु 'स्तनवेऽनवती स्त्री स्याद्धोमश पुंरुप स्मृत' ।
इति लौकिकलिङ्गस्याचेतनेऽभावेन कथमचेतनवाचकात् स्त्रीप्रत्यय इति चेन्न,
अयमिति व्यवहारविषयत्व पुस्त्यम् । इयमिति व्यवहारविषयत्व स्त्रीत्वम् ।
इदमिति व्यवहारविषयत्व नपुंसकत्वमित्येव शास्त्रवारव्यवहृतलिङ्गस्याचेतनेऽपि
सत्त्वेनाक्षते । अप्प्रत्यये णीर्घ अम्माप्रभृतयः । देवशब्दाद्भावार्थवत्प्रत्ययेऽ-
नेनापि तकारस्य यकारे देवया । एव पट्टशब्दात्तत्प्रत्यये पट्टया सोमया इत्यादि ।

ताद्वा ।१।२।४॥

तत्प्रत्ययान्तादप्प्रत्ययो वा स्यात् स्त्रियाप् । अपरत्ता । अपरत्त ।

उत्सुगत्ता, उत्सुगत्त । अरित्ता, अरित्त ।

तादिति—नाम्न प्रत्यय अप् स्त्रियाम् इत्येतेऽनुवर्तन्ते । सामान्य-
सूत्रस्य नित्यत्वादप्प्रत्ययस्य नित्यत्वेन विकल्पेन विधीयते । अपरशब्दात्
तत्प्रत्ययेऽप्प्रत्यये अपरत्ता । पक्षे अपरत्त । अपरत्ता अपरत्व्येत्यर्थ । उत्सु-
गशब्दात् तत्प्रत्ययेऽप्प्रत्यये कस्य गत्वे उत्सुगत्ता । उत्सुकृतेत्यर्थ । पक्षे
उत्सुगत्त । उत्सुकृत्वमित्यर्थ । अरिशब्दात् तत्प्रत्ययेऽप्प्रत्यये अरित्ता ।
अरितेत्यर्थ । पक्षे अरित्त । अरित्वमित्यर्थ ।

के ।३।३।३॥

स्वार्थनिहिते कप्रत्यये परे स्वरस्य ह्रस्वः स्यात् । अम्मया । मामिया ।

क इति—ह्रस्व इत्यनुवर्तते । ह्रस्वश्रवणात् स्वरस्येत्युपतिष्ठते । अपत्यादि-
विहितकादिप्रत्यये परे ह्रस्वादर्शनादाह स्वार्थविहित इति । अत्र व्याख्या-
नादेव स्वार्थ इति लभ्यते । अस्माशब्दात् कप्रत्ययेऽनेन ह्रस्वे अस्मया । मामी-
शब्दात्कप्रत्ययेऽनेन सूत्रेण ह्रस्वे मामिया । कामावे मामी ।

अपि महादालयस्यालिय. १४।४।७०॥

महशब्दात्परस्यालयशब्दस्यालियादेशो वा स्यादपि परे ।

महालिया, महालया ।

अपीति—चेत्यनुवर्तते । महशब्दात् स्वार्थे 'आलय' प्रत्ययो भवति । तत्र
स्त्रियामपि कृतेऽनेनालियादेशो महालिया । पुंसि तु महालय इत्येकमेव भवती-
त्युक्तमपीति ।

दिसाङ्गिश्च ११।२।३॥

स्त्रि

दिसशब्दाङ्गिः प्रत्ययश्चकारादप् स्यात् स्त्रियाम् । दिस्ती । दिसा ।

दिसादिति—अप् स्त्रियाम् नाम्न प्रत्यय इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । दिस-
शब्दादनेन 'ङि' प्रत्यये दिसि । अपि तु दिसा ।

अधिगरणादिभ्यो ङीप् ११।२।५॥

एभ्यो ङीप् प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम् । अधिगरणी । अभियोगी ।

अवचुल्ली । गावी । आरवी ॥

अधिगरणादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय स्त्रियामिति पदत्रयस्यानुवृत्तिः ।
अत्र सूत्रे अणन्तजातिवाचकन्तान्तभिक्त्वादीन्दादीना महशब्दस्य पञ्चपत्ता-
द्यतिरिक्तसस्यापूर्वतत्पुरुषादेश्च तद्गणघटकता बोध्या । केचलमहशब्दस्य
पाठादेव महालियेत्यादौ न ङीप् । पञ्चपत्ताद्यतिरिक्तत्वनिवेशादेव पञ्चपत्ता-
मित्यादौ न । पुयोगेऽपि यद्यप्यनेनैव सिध्यति, तथाप्यर्थविशेषविषयकत्व-
बोधनाय पृथक्तयोक्तम् । तथा चानेनैव विधीयमानप्रत्यये प्रकृतिविशेषोद्देश्यकत्व-
बोधयन्ननुवदति । अतएवात्र गणतया निर्देशेनाकृतिगणत्वस्यावश्यकत्वादानेनैव
प्रकृतिविशेषादपि प्रत्ययसिद्धौ व्यर्थं तदिति शङ्काया नावसरः । अधिगरण,
अभियोग, अवचुल्ल, आराहण, कप्पण, कमड, करह, काग, गाहावड, गुरु,
गो, चउदम्, नत्तु, न्तमन्तप्रत्यायान्ता जातिमन्तवर्जा, पन्नरस, मउ, मह,

एतेमासवाचका । चातोळ, वीअण, वेताल, वेदन्म, सघार, सवेगण, साहु,
सिस्स, सीस, एतेऽहिगरणादय ।

डीपो न्तात्तुद् ॥१॥२॥५५॥

न्तान्तात्परस्य डीपस्तुडागमः स्यात् ।

डीप इति—विशेषणेन तदन्तविधौ न्तान्तादिति लभ्यते । ननु “अर्धवतो
ग्रहणसम्भवे नानर्थक्यस्य ग्रहणं भवति” इति न्यायेनार्धवतो न्तप्रत्ययस्य
ग्रहणसम्भवेनानर्थक्यस्य मन्तघटकस्य न्तस्य ग्रहणासम्भवाद्भयवतीत्यादि न
स्यादिति चेत्, लक्ष्यानुरोधादत्रैतत्परिभाषाया अप्रयुक्ते अर्धवद्ग्रहणेत्य
स्यानित्यत्वाच्च । आगमे उकार उच्चारणार्थः ।

तीपि न्तस्य ॥३॥४॥५१॥

**तीपि परे न्तस्य लोपः स्यात् । सई । सती । भयवती,
मगवती । मतिमती ।**

तीपीति—लोप इत्यनुवर्तते । ननु षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्यस्यैव लोपसम्भवेन
‘सई’ इत्यादि न स्यादिति चेन्न, प्रत्ययस्य द्वित्वेनैवान्त्यलोपसिद्धौ सूत्रासम्भ-
सामध्यात्समुदायस्य लोपसिद्धेः । डीपि इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ तीपीत्युच्चारणान्दु-
तुष्टिं सति लोपविधानार्थम् । अन्यथा पूर्य लोपे न्तान्तत्वाभावेन तुण् न स्यात् ।
न चैकदेशविकृतन्यायेन सन्तादिशब्दग्रहणेन सादिशब्दग्रहणं सम्भवतीति
वाच्यम्, सन्तादिशब्दग्रहणेन सादेर्ग्रहणेऽपि तस्य न्तान्तत्वासम्भवात् । छिन्न
पुच्छे शुनि “एकदेशविकृतमनन्यवत्” इति परिभाषया श्वत्स्वव्यवहारसत्त्वेऽपि
पुच्छवत्स्वव्यवहाराभावेन विकृतावयवनिबन्धनव्यवहारभावात् । सन्तशब्दा-
‘दधिगरणादिभ्यो डीप्’ इति सूत्रेण डीपि ‘डीपो न्तात्तुदि’त्यनेन तुडागमेऽनेन
न्तलोपे तकारस्य यकारे लोपे प्रवृत्तिभावे सई । मन्तघटवन्तलोपे भयवती ।

महादिभ्योऽडित् ॥१॥२॥७॥

महादिशब्देभ्यः परो डीवडित् स्यात् ।

महादिभ्य इति—डीवित्यनुवर्तते । नडिदडित् । तेन महादिशब्देभ्यो
डीपि परे टिलोपो न भवति ।

महाच्च ।१।२।५६॥

महश्चन्दात्परस्य ङीपस्तुडागमः स्यात् । महती ।

महादिति—ङीपः तुट् इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । महश्चन्दाङीप्प्रत्ययेऽनेन तुडागमे महती । अत्र 'महादिभ्योऽङित्' इति सूत्रेण ङीपोऽङित्वेन टिसङ्गकस्य हकारोत्तरवर्तिनः अकारस्यापहारो न भवति । एवमग्रेऽपि ।

भिक्ष्वादिभ्यो णुट् ।१।२।५७॥

एभ्यः परस्य ङीपो णुडागमः स्यात् । भिक्षुणी । साहुणी ।

गाहावङ्गी । आसाविणी ।

भिक्ष्वादिभ्य इति—ङीप इत्यनुवर्तते । भिक्षुः जा सा भिक्षुणी । भिक्षुधातोरुप्रत्यये तदन्ताङीप् प्रत्ययेऽनेन ङीपो णुडागमे भिक्षुणी । साहेइ जा सा साहुणी आत्मकजमिति शेषः । गाहावङ्गश्चन्दाङ् ङीपि प्रत्ययेऽनेन णुडागमे गाहावङ्गी । आमावङ् जा मा आसाविणी । आपूर्वकसवधातो कर्त्तरि इणि प्रत्यये तदन्ताङ् ङीपि प्रत्ययेऽनेन णुडागमे आसाविणी । भविस्मङ् जा सा भाविणी । भिक्षु, गह्वङ्, गारत्थ, गाहावङ्, गुब्ब, घर, नत्तु, साहु, सिस्स, सीस, एते भिक्ष्वादयः ।

णीपीदत् ।१।३।३४॥

अदन्तस्य नाम्नः इकारोन्तादेशः स्याण्णीपि परे । गारत्थिणी । गुब्बिणी ।

घरिणी । सिस्सिणी । सीमिणी । पुण्यमासिणी ।

णीपीति—नाम्न इत्यनुवर्तते । तद्विशेषणेनाच्छब्देन तदन्तविधिः । णीपि इत् अत् इति पदत्रयम् । अत्रार्थवदिति परिभाषाबलाण्णीप् पदेनार्थवानेव णीप् गृह्यते । तेनाणीवघटकणीपो ग्रहणं न भवति । “आगमसमभिव्याहारे आगम-विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमिति नियमेनानुडागमसमभिव्याहारे आनुडागमविशिष्टङीप एवार्थवत्त्व, न तद्वटकस्य णीपः । णुडागमविशिष्टस्य तु तथाभूतस्य ग्रहणं भवति । तथा च भिक्ष्वादिगणपठितादन्तस्यैवात्र ग्रहणमिति फलितम् । अतएवे-दाणीत्यादौ नेकार, गारत्थिणीत्यादौ तु भवति । गारत्थस्स इत्थी गारत्थिणी । गुब्बश्चन्दाङीपि प्रत्यये णुडागमेऽनेनेकारान्तादेशे गुब्बिणी । घरो अत्थि इमाए घरिणी घरश्चन्दादिप्रत्यये तदन्ताङ् ङीपि णुडागमेऽनेनेकारादेशे घरिणी ।

एतेमामयाचया । घातोल्, घीअण, घेताल्, वेदम्भ, सधार, सवेगण, साट्ठ,
सिस्स, सीस, एतेऽहिगरणादय ।

डीपो न्तात्तुद् ।१।२।५५॥

न्तान्तात्परस्य डीपस्तुङागमः स्यात् ।

डीप इति—विशेषणेन तदन्तविधौ न्तान्तादिति लभ्यते । ननु “अर्थवतो
ग्रहणसम्भवे नानर्थक्यस्य ग्रहणं भवति” इति न्यायेनार्थवतो न्तप्रत्ययस्य
ग्रहणसम्भवेनानर्थक्यस्य मन्तघटकस्य न्तस्य ग्रहणासम्भवाद्भयवतीत्यादि न
स्यादिति चेन्न, लक्ष्यानुरोधादत्रैतत्परिभाषाया अप्रवृत्ते अर्थवद्ग्रहणेन
स्यानित्यत्वाच्च । आगमे उकार उच्चारणार्थे ।

तीपि न्तस्य ।३।४।५१॥

तीपि परे न्तस्य लोपः स्यात् । मई । मती । भयवती,
भगवती । मतिमती ।

तीपीति—लोप इत्यनुवर्तते । ननु पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यैव लोपसम्भवेन
‘सई’ इत्यादि न स्यादिति चेन्न, प्रत्ययस्य द्विस्त्वौवान्त्यलोपसिद्धौ सूधारम्भ-
सामर्थ्यात्समुदायस्य लोपसिद्धेः । डीपि इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ तीपीत्युच्चारणत्वं
तुटि सति लोपविधानार्थम् । अन्यथा पूर्वं लोपे न्तान्तत्वाभावेन तुणु न स्यात् ।
न चैकदेशविकृतन्यायेन सन्तादिशब्दग्रहणेन मादिशब्दग्रहणं सम्भवतीति
वाच्यम्, सन्तादिशब्दग्रहणेन सादेर्ग्रहणेऽपि तस्य न्तान्तत्वाम्भवात् । छिन्न
पुच्छे शुनि “एकदेशविकृतमनन्यवत्” इति परिभाषया श्रुत्वव्यवहारसत्त्वेऽपि
पुच्छव्यवहारभावेन विकृतावयवनिबन्धनव्यवहाराभावात् । सन्तशब्दा
‘दधिगरणादिभ्यो डीप्’ इति सूत्रेण डीपि ‘डीपो न्तात्तुडि’त्यनेन तुङागमेऽनेन
न्तलोपे तकारस्य अकारे लोपे प्रवृत्तिभावे सई । मन्तघटकन्तलोपे भयवती ।

महादिभ्योऽडित् ।१।२।७॥

महादिशब्देभ्यः परो डीवडित् स्यात् ।

महादिभ्य इति—डीवित्यनुवर्तते । नहिदडित् । तेन महादिशब्देभ्यो
डीपि परे टिलोपो न भवति ।

अथ कारकप्रकरणम् ।

कारके ।१।१।४१॥

अधिकारोऽयम् ।

अभिहिते प्रथमा ।१।२।२२॥

उक्ते कारके प्रथमा स्यात् । अज्ज जब्ब अप्पाण भावेमाणे निहरति ।

अभिहित इति—सामान्यसूत्रेण विहितानामुपभृतिविभक्तीनामर्थविशेषे व्यवस्था दर्शयितुमारभते 'अभिहित' इत्यादिना । अभिधानञ्च त्यादिना कृदादिना च ब्राह्म न तु येन केनापि, तथा सति सर्वत्र नागोक्तत्वेन द्वितीयाधनापत्तेः । कारकत्वञ्च क्रियाजनकत्वञ्च नतु क्रियान्वयित्वं ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्यापि पुत्रद्वारा क्रियान्वयित्वेन कारकत्वापत्तेः । क्रियाजनकत्वस्य कारकत्वे तु क्रिया प्रति पुत्रेणान्यथासिद्धस्य ब्राह्मणस्य क्रियाजनकत्वाभावेन न कारकत्वम्, अतएव पष्ठया कारकत्वमस्तीति प्राच्यमतं सङ्गच्छते । न चान्यथासिद्धस्य कारणत्वं कुतो नेति वाच्यम्, अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वमेव हि कारणत्वम्, अन्यथासिद्धे तु तत्त्वमेव न । अवश्यकल्पान्वयव्यतिरेकिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वम् । यथाऽत्रैव पुत्ररूपकर्म विना पृच्छति क्रियोत्पत्तिरेव न सम्भवति इति स्वातन्त्र्येण तयोरन्वयव्यतिरेकः । पुत्ररूपकर्ममन्यन्थिनोऽभावेऽपि क्रियोत्पत्तिमन्मत्वेन न ब्राह्मणेन सहान्वयव्यतिरेकः । नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयमनुवर्तते । 'अज्ज जम्बू-इत्यादीनां' 'मार्यं जम्बू आत्मानं भाषयन् विहरति ।' नाथा० १-५ ॥ इत्यर्थः ॥

आमन्त्रणे च ।१।२।२३॥

आमन्त्रोऽर्थे प्रथमा स्यात् । भो तिरा !

आमन्त्रा इति—आमन्त्रा सम्योधनं तथाभिमुखीकरणम् । अतएव "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्योधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते । सम्योधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगमः" इति हरिवर्षेण सङ्गच्छते । अनेन च वाक्येन क्रियासु विनियोगपद्धतमभिमुखीभवनं

सासिज्ज जा सा सिस्सिणी । सीसिणी । सिस्ससीसज्ञाभ्या ङीप् णुडागमेऽ-
नेनेकारादेशे सिस्सिणी । सीसिणी । अनयो साधनप्रणाली कृदन्ते द्रष्टव्या ।
पुण्णो मासो जस्सि पुण्णमासिणी । बहुव्रीहिममासे ङीप् प्रत्यये णुडागमेऽनेने-
कारादेशे पुण्णमासिणी । णीप् परे वचिदिकारो नैव भवति । अतएव सिस्सिणी-
त्यादौ न । अत एवात्र बहुलग्रहणसम्बन्धो बोध्यः ।

पुसम्बन्धात्पुनाम् । १।२।६॥

पुस. सम्बन्धात्त्रिया वर्तमानात् पुवाचकाङ्गीप् प्रत्ययः स्यात् ।
गोत्री । सुदी ।

पुसम्बन्धादिति—त्रिया नाम्न प्रत्यय ङीप् इत्येतेऽनुवर्तन्ते । वर्तमा-
नादिति शेषः । पुसम्बन्धादिति किम् ? देवदत्ता । अत्र हि देवदत्तेति सज्ञा-
शब्द स्वभाषादेव त्रिया वर्तते तस्य पुयोगादतोऽत्र ङीप्प्रत्ययवारणाय तथोक्तम् ।
पुनाम् किम् ? प्रसूता । अयञ्च सज्ञाशब्दो जातप्रसवा स्त्रीमाह । स च प्रसवो
गर्भधारणद्वारा पुयोगनिमित्तक इत्यस्ति पुयोगः, किन्तु पुवाचकत्वाभावात्तदोषः ।
गोयस्स इत्थी गोवी । सुदस्तापत्त इत्थी सुदी । अत्र पुसम्बन्धो दाम्पत्य एव
न, किन्तु जन्यजनकभावोऽपि । अत एव सम्बन्धद्वयतात्पर्येणोदाहरणद्वयमत्र
वृत्तम् ।

इन्द्रादिभ्य आनुद् । १।२।५८॥

एभ्य परस्य ङीप् आनुडागमः स्यात् । इन्दाणी । खत्तियाणी । भवाणी ।

इन्द्रादिभ्य इति—ङीप् इत्यनुवर्तते । टित्त्वादादौ । इन्द्रस्स इत्थी इन्दाणी ।
खत्तियस्स इत्थी खत्तियाणी । भवस्स इत्थी भवाणी । सर्वत्र ङीप् प्रत्यय
आनुटि कृते णत्वम् । उकार उच्चारणार्थः ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

भरतमेव हि प्राधान्यं कर्मप्रत्ययविपाकम्, अत एव न वक्ष्यादित्वकर्मणि प्रागदः । आर्त्तिकप्राधान्यस्य वक्ष्यादौ तत्त्वेऽपि विवक्षितप्राधान्याभावात् । यदा तु व्यापारद्वयार्थकत्वेन न विवक्षा तदा तत्त्वमेष एव भवति । यथा आत्मा इमं अन्वयवी इत्यादि । व्यापारद्वयार्थकत्वेकव्यापारार्थकत्वविषया च प्रयोगवशात् स्वयमूहम् ।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया । १।२।११॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । “अप्यारा भावेमाणे विहरति”

“सोऽगिण राया कौदुषियपुग्से गदायेति” । अनुक्ते किम् ।

“जहि बदे अप जीवे” ।

अनुक्त इति—नाम्न प्रत्यय इत्यायोरनुगुणि । अप्यारामिति—“आत्मान भाषयन विहरति” “भेनिको राजा कौदुग्वियपुरुषान शब्दाययति” भवयात्रो प्रेरणाधकप्रत्यये सति निजानमप्यर्थः, तच्च स्मृन्तुपुल्लव्यापाररूप तादृशव्यापारान्वयगुणित्वकत्वरथा आत्मान कर्ममद्या, ततश्च तादृशकर्मवाचकादप्याराशब्दात्तेन द्वितीया । शब्दविषयबोन्वयपुल्लव्यापारगु सदापातोदयेगत प्रेरणार्थकप्रत्यये कृते सति तादृशव्यापारगुपुल्लव्यापारोऽर्थ सम्पन्न । तथा वान्तिमव्यापारान्वयद्वितीयव्यापाररूपपलाभयत्वेन कौदुषियपुरिसशब्दात्तादृशकर्मवाचकाद् द्वितीया । जहिमित्यादि—ये कर्मभिरयजीवो यद् इत्यर्थः । अनुक्तप्रदणामावेऽत्रापि उत्तरदेशमयोगामावापुल्लव्यापाररूपबन्धधातुर्थपलीभूतोत्तरमयोगाभयवाक्यमत्वेन द्वितीयापत्तेः । तद्वद्वेदे तु कृतप्रत्ययेन कर्मण उत्तरवाक्यद्वयो भवति ।

कालाचनोर्व्यापकत्वे द्वितीया । १।२।१२॥

कालाचनोर्व्यापकत्वेऽर्थे द्वितीया स्यात् ।

“सखेज्जाइ जोयगाइ दढ निसिरइ” “एकदिवसमरि ते रायमिरि पासित्तए” ।

“ततेण से वनदवे अद्दाइज्जाइ रातिदिवाइ तं यण भायेइ” ।

कालाचनोरिति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयमनुवर्तते । कालाचनो मामादि । अच्चाययव कोशयोजादि । तद्वाचकाद् त्रिधानान्न काल पठति । अध्वान कुटिला नदीत्यादिप्रयोग । सखेज्जाइमित्यादे सत्येयानि योजनानि

सम्बोधयामिति दर्शितम् । सिद्धस्येत्यनेन येन रूपेण न सिद्धस्तेन रूपेण न सम्बोध्यत्वमिति सूचितम् । अतएव कुमारवस्थाया राज्ञः । युष्मत्वेति न राज्ञःस्थायामपि राज्ञः । राज्ञा भव युष्मत्वेति न । क्रियासु विनियुज्यते इत्यनेन सम्बोध्यस्यापि वर्तुत्व सूचितम् । क्रियामन्वन्ध विना क्रियाविनियुक्तत्वमेव न स्यात् । एवञ्च हे देवदत्त । अहं प्रजामीत्यादावपि जानीहि त्वमित्यस्याध्याहारः । सम्बोध्यस्यैव स्वपदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात् । प्रथमा नाम प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । उदाहरति भो जिणः । इति ।

कर्त्राऽऽप्नुमिष्यमाणतमं कर्म ।१।१।४२॥

कर्ता स्ववृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलेन यं सम्बुद्धमिच्छति ॥ कारकं कर्ममज्ञं स्यात् ।

कर्तेति—कारणे इत्यनुवर्तते । कर्त्राऽऽप्नुमित्युक्ते चेनेत्याकाङ्क्षायामुपरिधत्तत्वात् स्वविशेषणीभूतव्यापारेणेति लाभः । न च व्यापारेण सम्बन्धं कर्तुं, कर्मणस्तु कदाचिदपि न सम्भवतीति वाच्यम्, समवायेन व्यापारस्य वर्तयैव सत्त्वेऽपि स्वजन्यफलवत्स्वरूपसम्बन्धेन कर्मण्यपि सम्भवात् । तथा च स्वजन्यफलवत्त्वसम्बन्धेन व्यापारेण सह सम्बुद्धमिष्यमाणतममिति लाभेऽर्थत एव कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलेन सम्बुद्धमिष्यमाणतममिति लाभस्तत्फलितमेवाह कर्तेत्यादि । प्रेरणार्थकप्रत्यये द्विकर्मकस्थले चोभयोरनेनैव कर्मसंज्ञा भवति । कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलवत्त्वप्रकारवेच्छानिरूपितविषयताभयत्वस्योभयत्र सत्त्वात् । यथा—मुखं विणयं च गाहिणं बाले (उक्त० १७।४) इत्यादौ । अत्र शुद्धगाहादिधात्वर्थव्यापाराश्रयबालादिकर्तुं प्रेरणार्थकप्रत्यये सति प्रयोजककर्तृवृत्तिप्रेरणाप्रत्ययार्थव्यापारजन्यशुद्धधात्वर्थव्यापाररूपफलाश्रयत्वमस्त्वेन कर्मसंज्ञा । स एव प्रयोज्यकर्तेति कथ्यते । द्विकर्मकस्थले तु स्वत एव धातो व्यापारद्वयार्थकत्वेन मुख्यव्यापारजन्यद्वितीयव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञा । यथा—भायरं बहुभाणेण इमं वयणमव्यवी (उक्त० १३।४) इत्यादौ । अत्र बुधातोक्तानानुबूलव्यापाराऽनुबूलव्यापारार्थकत्वेन प्रथमव्यापारजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन भ्रातु कर्मसंज्ञा द्वितीयव्यापारजन्यज्ञानरूपफलाश्रयत्वेन वाक्यस्य कर्मसंज्ञा । एव बुद्धो नरिंदो सो सुसंभतो सुविन्दिओ । वयणं अस्सुअपुं च साहुणा विन्ध्य नीओ । उक्त० १२०।१३ इत्यादौ । प्रधानकर्मणि प्रत्ययविधानेन तत्र प्रथमा । प्रवृत्तधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यफला-

अयत्वेन हि प्राधान्यं कर्मप्रत्ययनियामकम्, अत एव न घचनादिरूपकमणि प्रत्ययः । आर्थिकप्राधान्यस्य घचनादौ सत्त्वेऽपि विवक्षितप्राधान्याभावात् । यदा तु व्यापारद्वयार्थकत्वेन न विवक्षा तदा ण्वकर्मक एव भवति । यथा अस्मि इमं अव्ययी इत्यादि । व्यापारद्वयार्थकत्वैकव्यापारार्थकत्वविवक्षा च प्रयोगयशान् स्वयमूहम् ।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया ११२।११॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । “अप्पाण भावेमाणे निहरति”
“सेणिए राया कोहुवियपुरसे सदावेति” । अनुक्ते किम् ।
“जेहिं वद्धे अयं जीवे” ।

अनुक्त इति—नाम प्रत्यय इत्ययोरनुवृत्तिः । अप्पाणमिति—“आत्मानं भावयन् विहरति” “भ्रेणिको राजा कौटुम्बिकपुरूपान् शब्दाययति” भवधातो प्रेरणार्थकप्रत्यये सति चिन्तनमप्यर्थः, तच्च स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं तादृशव्यापारजन्यस्मृतिरूपफलस्याभ्यस्तया आत्मनः कर्मसंज्ञा, ततश्च तादृशकर्मधाचकादप्पाणशब्दादनेन द्वितीया । शब्दविषयकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्तु सद्भातोर्थस्ततः प्रेरणार्थकप्रत्यये कृते सति तादृशव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः सम्पन्नः । तथा चान्तिमव्यापारजन्यद्वितीयव्यापाररूपफलाभ्यस्तयेन कोहुवियपुरिसशब्दात्तादृशकर्मधाचकाद् द्वितीया । जेहिमित्यादि—यै कर्मभिरयजीवो बद्ध इत्यर्थः । अनुक्तग्रहणाभावेऽत्रापि उत्तरदेशसयोगाभावानुकूलव्यापाररूपबन्धधात्वर्थकलीभूतोत्तरभयोगाश्रयताकर्मत्वेन द्वितीयापत्तेः । तदग्रहणे तु कृत्प्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वान्न दोषो भवति ।

कालाध्वनोर्व्यापकत्वे द्वितीया ११२।२४॥

कालावयवाध्यावयववाचिशब्दाभ्यां व्यापकत्वेऽर्थे द्वितीया स्यात् ।
“सखेज्जाइ जोयणाइ दढ निसिरइ” “एकदिवसमनि ते रायसिंरिं पासित्तए” ।
“तत्तेण से वनदवे अद्दाइज्जाइ रातिंदियाइ त वण भामेइ” ।

कालाध्वनोरिति—नाम प्रत्यय इति पदद्वयमनुवर्तते । कालावयवो मासादि । अध्यावयवः क्रोशयोजनादि । तद्वाचकाद् विधानान्न कालः पठति । अध्वानः कुटिला नदीत्यादिप्रयोगः । सखेज्जाइमित्यादि सख्येयानि योजनानि

दण्ड नि सरतीत्यर्थः । अत्राध्वावयववाचिनोयणशब्दादनेन द्वितीया । तथा च सरयेययोजनव्यापक दण्डकर्मक नि सारणमित्यर्थः । एकदिवसमधीत्यादे एकदिवसमपि ते राजश्रिय द्रष्टुमित्यर्थः । अत्र कालान्यवयववाचिन एकदिवस-शब्दादनेन द्वितीया । तथाच एकदिनव्यापक राजश्रीकर्मक दर्शनमित्यर्थः । प्रोक्तं दण्डनि सारणे प्रहृगण राजश्रीदर्शने च न तथा प्रयोगः, योजनादिव्याप-कत्वस्य नि सारणादावभावात् । व्यापकत्वाच्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वम् । एव तृतीयोऽपि प्रयोगो योध्यः । तत्ते णमित्यादेः “सत स यनद-यस्यद्वानि रात्रिदिवानि तद्वन ध्मापयति ।” इत्यर्थः ।

ठादीनामधिपूर्वाणा कर्म ११।१।४३॥

अधिपूर्वकाणां द्वादिधातूनामाधार कर्मसङ्गः स्यात् । “सुयमहिद्वेज्जा” ।
पसत्याओ अहिद्वए मुणी ।

ठादीनामिति—कारके आधार इति पदद्वयमनुवर्तते । अधि पूर्वो येषां तेऽधिपूर्वास्तेषामधिपूर्वाणाम् । सुयमहिद्वेज्जा श्रुतमधितिष्ठेदिति छा० । अधिकरण-सङ्गापवादत्वे कर्मसङ्गाया द्वितीया । अतएव “सम्हा सुयमहिद्वेज्जा” । उक्त० ११।३० । एव पसत्याओ अहिद्वए मुणी । उक्त० १३।४।६१ । इति सगच्छते । एवमेवाहिसयाज्ञासादिधातुयोगेऽपि योध्यम् । अधिपूर्वत्रोपादानादेव केवलं ठादिधातुयोगे न । ननु द्वितीयैव विधीयता किं कर्मसङ्गा विधाय द्वितीयाकरणे नेति चेन्न, कर्मसङ्गाविधानादेव हि सकर्मकत्वसिद्ध्या कर्मणि प्रत्ययोऽपि सिध्यति । अत एव तथोक्तम् । अधिद्विओ सुओ इत्यादि सिध्यति ।

अकर्मकधातुयोगे देशादयः ११।१।४४॥

अकर्मकधातूनां योगे देशादिवाचका कर्मसङ्गका स्युः । ठाण ठाह । मास वमड । कोम आसह । लाम अलाम च सुह च दुक्ख, सचिवत्वमाणो चरिस्सामि मोण ।

अकर्मकधात्विति—कर्म कारके इति पदद्वयमनुवर्तते । अकर्मकधातूनां योगे इति विग्रहः । देशवाचककालवाचकभावविहितप्रत्ययान्तगन्तव्याध्वाच-कादिशब्दानां कर्मसङ्गा विधीयते । ठाण ठाह । स्थान तिष्ठति । स्थाने तिष्ठती-त्यर्थः । देशवाचकठाणशब्दस्यानेन कर्मसङ्गकत्वात्तस्माद्द्वितीया । कालवाचक-मासशब्दस्यानेन कर्मसङ्गकत्वात्तस्माद्द्वितीया । भावप्रत्ययान्तस्योदाहरणन्तु

शुणवाद् आसह । गन्तव्याध्वयाचकस्य कोस आसह । कोशमास्ते इत्यर्थः ।
लाभमलाभश्च सुखं च दुःखं सतिष्ठन् परिप्यामि भौनम् । उक्त० १४।३०॥
अत्राकर्मकधातुयोगेऽनेन सुहादिशब्दानां परमसङ्गकत्वात्तेभ्यो द्वितीया । समान-
तया पश्यन्निति तु भावार्थः । आदिपदेन कालभावगन्तव्याध्वना ग्रहणम् ।

अन्वादिभिर्लक्षणादिषु ११।२।२५॥

लक्षणादिषु घोट्येषु अन्वादिभिर्योगे द्वितीया स्यात् । जीवन्तमणु
जीरति । मिगन्व्य उचनिग्वा । अन्तर अभि । आयाणहेड अभिनिक्त्वमाहि ।

अन्वादिभिरिति—द्वितीया नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । अभि
पहि इत्यादय आदिपदमाह्वया । जीवन्तमणुजीवति । जीवन्तमणुजीवन्ति ।
उक्त० १८।१४। जीवञ्ज्ञाप्यजीवनमित्यर्थः । मिगन्वमिति । पहीति शेषः ।
तथापि मृगया प्रति उपनिर्गत इत्यर्थः । मृगयाज्ञाप्योपनिर्गमनाश्रयः । अन्तर
अभि । अन्तरमभीत्यर्थः । अन्तरमभिवर्तते । अन्तरज्ञाप्यवर्त्तनमिति घोषः ।
आपायेत्ति—आदानहेतुमभिनिष्क्रमेति-छाया । आदानं सयमस्तद्धेतुमभिलक्ष्य
प्रग्रज्या गृहाणेत्यर्थः । उक्त० १३।२०॥

जावादिभि ११।२।२६॥

जावादियोगे द्वितीया स्यात् । जाव जीर । जावजीव ।

जावादिभिरिति—नाम्न प्रत्यय द्वितीया इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । जाव
जीव, जीव यावदित्यर्थः । अयञ्चाकृतिगणः ।

जावजावयोश्चतुर्थी च ११।२।२७॥

जावजावशब्दयोगे सति चतुर्थ्यपि स्यात् । जाव जीवाय ।

जावजीवाय ।

जावजावयोरिति—प्रत्यय नाम्न द्वितीया इत्येतेऽनुवर्तन्ते । चकारो-
च्चारणं द्वितीयासमावेशार्थम् । अत एवोक्तं चतुर्थ्यपीति । द्वितीयोदाहरणमुक्तम् ।
जावदादियोगे चतुर्थ्यादेर्विधानादेव जावजीवाय उक्तरः । उक्त० १९।२५।
जावजीव । उक्त० १९।३५। सङ्गच्छते । तत्र मर्यादाभिविध्योरेव जावदादि-
योगे चतुर्थ्यादि भवति । नतु साकल्यादौ । जीवायेत्यत्राप्तप्रत्ययकारम्य
य इत्यादेशः ।

जतयोः समानाधिकरणेभ्यो द्वितीया च ।१।२।३३॥

जतशब्दसमानाधिकरणेभ्यो दिग्वाचकफालवाचकेभ्यः सप्तम्यर्थे द्वितीया या स्यात् । जामेव दिग्मि पाउन्भूता । ज समय वेदेति शो त समय निज-
रेन्ति । ज रयणि चण पउमारती दारय पयाया त रयणि चण पोडि
लावि दारिय पयाया ।

जतयोरिति—दिग्वाचार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे गान्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः ।
द्वितीया सप्तम्यर्थे जतशब्दसमानाधिकरणदिगादिवाचकादेश भवति । अत
एव सूत्रं पृथक्कृतम् । तत्र फालसामान्यस्य फालविशेषस्य च ग्रहणम् ।
दिगर्थे तु दिक्सामान्यस्यैव । तथैव मूले उदाहृता । पक्षे सप्तमी च पूर्व-
बद्धोभ्या । जामेवेति—यस्यामेव दिशि प्रादुर्भूता । ज इति—यस्मिन् समये
वेदयन्ति नो तस्मिन् समये निर्णयन्ति । यस्या रात्रौ च पद्मावती दारक
प्रजाता तस्या रजन्या च पोडिलापि दारिका प्रजाता । सर्वत्रानेन द्वितीया ।
जतयोरिति किम् । समए वेदेन्ति । अन्नस्मि समए वेदेन्ति इत्यादौ असमा-
नाधिकरणविभिन्नसमानाधिकरणदिग्वाचकान्मा भूत् ।

अथ तृतीया ।

क्रियाया प्रकृष्टोपकारकं करणम् ।१।१।४५॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

क्रियाया इति—कारणे इत्यनुवर्तते । तस्य प्रथमान्तत्वेन विपरिणामः ।
क्रियाया इत्यनन्तरं सिद्धाविति शेषः । अत एवाह क्रियासिद्धाविति । यद्व्या-
पारानन्तरं फलनिवृत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तञ्च हरिणा “क्रियाया परिनिष्पत्तिर्य-
द्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । इति । विवक्ष्यते
इत्यनेन स्यात्त्यादीनामपि करणत्वमस्तीति दर्शितम् । अयम्भावः—कारकत्व

तद्व्याप्यकर्तृत्वादिपट्कञ्च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभावयञ्च नियतम् । किन्तु विवक्षितम् । किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतघातृपातृव्यापाराश्रयतया विवक्षितं कर्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयं कर्म । कर्तृकर्मद्वारकसम्यन्धेन व्यापारस्य फलस्य वाऽऽश्रयोऽधिकरणमिति स्थितम् । एवञ्च पचेरधिभ्रयणतण्डुलावपनैघोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तं कर्त्ता । ज्वलनतात्पर्यकर्त्तृत्वे गन्धा कर्त्तार । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागपरत्वे तण्डुला कर्त्तार ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ।१।२।१२॥

अनुक्ते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । “भगवया महावीरेण अयमहे पन्नते” “रायहंससरिमीए गतीए उवागच्छइ” “तुमे देवानुप्पिए सुमिणे दिट्ठे” “गिरिं नहेहिं खण्ह” “अय दन्तेहिं खायह” “जायतेय पाएहिं इण्ह” “जे भिक्खु अवमन्नह” । “महया महया सदेखं उग्घोसेमाणा” त मवियच्च ण एत्थ कारयेण” ।

कर्तृकरणयोरिति—नाम्न प्रत्यय अनुक्ते इति पदत्रयमनुवर्तते । भगवचेत्यादेर्भगवता महावीरेणायमर्थं प्रकृत इत्यर्थः । अत्र कर्मणि प्रत्ययसत्त्वेनानुक्ते कर्त्तरि तृतीया । रायहसेत्यादे राजहंससदृश्या गत्या उपागच्छतीत्यर्थः । राजहंसगतिसदृशगतिकरणकभागमनमित्यर्थः । अनेन करणे तृतीया । तुमे इत्यादेस्त्वया देवानुप्रिये स्वप्नो दृष्ट इत्यर्थः । अत्र कर्मणि कृत्प्रत्ययस्तेनानुक्ते कर्त्तरि तृतीया । गिरिमित्यादेर्गिरिं नरैः खनयेत्यर्थः । अत्र गिरिकर्मक नखकरणक खननमिति बोधः । अनेन करणे तृतीया । एवममेऽपि बोध्यम् । अय इत्यादे अयोदन्तैः खादथ । जायतेय इत्यादे जायतेजस पादेर्हन्थ । जे इत्यादे जे भिक्षुमवमन्यध्वम् । महया इत्यादे महता शब्देनोद्धोषयन्त । च इत्यादे तद्भवितव्यमत्र कारणेन इत्यर्थः ।

हेत्वर्थयोगे सर्वाः प्रायेण ।१।२।५४॥

हेतुवाचकैः शब्दैर्योगे सर्वा एव विभक्तयो बाहुल्येन स्युः । केण हेउणा कस्स हेउ । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीना निमित्तम् । “धणेण किं धम्मधुरादिगारे” । “अल बालस्स सगेण” । साध्यमिति शेषः ।

हेत्वर्थयोग इति—नाम प्रत्यय इत्यस्य धातुवृत्ति । हेतुर्यो
येषां ते हेत्वर्था, तेषां योगस्तद्योगस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्कलिनमाह हेतुवाचकै-
रित्यादिना । प्रतीयमाणाया अपि क्रियाया कारकविभक्तिप्रयोनकत्वात् तृष्ण-
र्यमाणाया एव । अत एवात्र कारणे तृतीया भिद्यति । प्रथमस्य धर्मधुरा
धिकारे धनेन न निश्चित्वाध्यमित्यर्थः । द्वितीयस्य चालस्य सप्तेन साध्य
नास्तीत्यर्थः । धनादे साधनक्रिया प्रति करणत्वेन तृतीया ।

सहार्थेन गुणीभूते तृतीया ।१।२।२८॥

सहार्थकशब्दयोगेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । “भोद्याण भोए सह इत्थि-
याहिं ।” “धख पभूय सह इत्थियाहिं” । “जस्सत्थि मच्चुणा सक्ख” ।
महेति शेषः । “सेणिएण रत्ता सद्धिं” । “रायवररुण्णाहिं मद्धि एकदिव-
सेण गिण्हारिंसु ।”

सहार्थेनेति—योगे नाम प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्तते । सह योगे इत्यप-
हाय सहार्थेन योगे इत्युक्तिः सम सद्धिमित्यादियोगेऽपि तृतीयाया । अन्यथा
केवल सहयोग एव स्यात् । सहार्थकत्वेन सर्वेषां ग्रहणं भवति । सहार्थ
साहित्यं तच्च समभिन्न्याहृतगुणक्रियासमानदेशकालविशिष्टतत्तद्गुणक्रियापदम् ।
भोद्याणेत्यादेर्भुक्त्वा भोगान् सह स्त्रीभिः इत्यर्थः । (उत्त० १४।९।
स्त्रीकर्तृकभोगसमानकालविशेषवस्तुवर्मकभोगोत्तरकालिकं प्रव्रजनमिति द्योत ।
धनमित्यादेर्धनं प्रभूत सह स्त्रीभिरित्यर्थः । अनेन साहित्ययोगे स्त्रीशब्दा-
त्तृतीया । तथा च स्त्रीस्वामिकत्वसमानकालिकममररात्मिकत्ववद्वनं प्रभूत
मिति द्योत । सहादिप्रयोगमन्तरेणापि तदर्थप्रतीतौ तृतीया, अतएव जस्स-
त्थि मच्चुणा सक्ख इति प्रामाणिक प्रयोगः सङ्गच्छते । सहशब्दाध्याहारकल्प-
नन्तु कस्यचिन्नं हेतुवृत्तिरिच्छकत्वम् । मृत्युवृत्तिमितासमानाधिकरणमित्रता
यद्वृत्तिरित्यर्थः ।

गोत्तादिभ्योऽभेदे ।१।२।३०॥

गोत्तादिशब्देभ्योऽभेदे वाच्ये तृतीया स्यात् । “कस्सवगोत्तेण
अज्ज जम्भू ।” ‘नामेषण मेहकुमारे’ ।

गोत्तादिभ्य इति—नाम तृतीया प्रत्यय इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । कस्म-
वेत्यादेः काश्चपगोत्रेणार्थजम्भू इत्यर्थः । अत्रानेनाभेदे तृतीया । तथा च काश्चप-

गोत्राभिन्न आर्यजम्यूरिति वाक्यार्थः । नामेणमित्यादेर्नाम्ना मेघकुमार इत्यर्थः । अनेनाभेदे तृतीया । नामतादात्म्यवान् मेघकुमार इति बोधः । एवमन्यत्र बोध्यम् ।

द्वितीयातृतीये च विनादियोगे ।१।२।४५॥

विनादिशब्दयोगे द्वितीया तृतीया पञ्चमी च भवन्ति । “नाणेण विना न हन्ति चरणगुणा” । नाणाओ विणा । नाण विणा ।

द्वितीयेति—पञ्चमी नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्तन्ते । ज्ञानेन विना न भवन्ति चरणगुणा इत्यर्थः । उक्त० २८।३० । अनेन विना योगे तृतीया । तत्र चकारप्रहणसामर्थ्यात् मण्डूकप्लुत्या पञ्चमीत्यस्यानुवृत्तिः । ज्ञानाद्विना । ज्ञान विना । विना योगे पञ्चमी द्वितीया च । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । आकृतिगणोऽयम् ।

पडिक्रमादीनां योगे पञ्चम्यर्थे परमतादिभ्यो वा ।१।२।३१॥

परमतादिशब्देभ्यः पञ्चम्यर्थे परिक्रमादियोगे तृतीया वा स्यात् । पडिक्रमामि परमतेहि वा पुणो । तेण पर । नवहि वरिसेहि उणा । पक्षे पञ्चमी ।

पडिक्रमादीनामिति—तृतीया नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । पडिक्रमादिपदेन न केवल धातूनामेव ग्रहणम् । तथा सति हि तेन पर इत्यादौ तृतीया न स्यात् । तदेव दर्शयितुं धात्वधातुपरकमुदाहरणं दर्शयति—परमतेहि इत्यादि । प्रतिक्रमामि परमन्त्रेभ्य इति तदर्थः । उक्त० १८।३१ । तेणपरमित्यस्य तत् परमित्यर्थः । नवहिमित्यादेर्नवभिर्वर्षैरूना इत्यर्थः ।

दिक्कालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे ।१।२।३२॥

दिग्नाचककालवाचकेभ्यः सप्तम्यर्थे तृतीया वा स्यात् । जेणामेव सेणिए राया तेणामेव । जस्सि तस्मि इति वा । पुरत्थिमेण लवणसमुदे पच्चजोयणसय खेत्त जाणइ पासई । दक्खिखेणं । पच्चत्थिमेण । उत्तरेण । पुरत्थिमे । दक्खिखे । पच्चत्थिमे । उत्तरे इति वा । तेण कालेण । तेण समएण । तस्सि काले । तस्सि समये ।

दिशालार्थेभ्य इति—या नाम्न प्रत्यय तृतीया इति पदपतुष्टयस्यानु-
वृत्ति । यत्र रेचल मत्तम्यर्थं पय तृतीयया भागते तत्र तद्विधागत्यमिदं सूत्रम् ।
तत्र दिगर्थेषु दिक्सामान्यस्य दिग्निक्षेपस्य च जतयो समानाधिकरणाममाना-
धिकरणस्यान्यस्य दस्यामभाताधिकरणस्य च ग्रहणम् । अत एव जेणामेय, पु-
रिथमेण इत्युभयत्र तृतीया सिद्ध्यति । कालार्थेषु च कालसामान्यस्य जतयोरव-
समाताधिकरणस्यैव ग्रहणम् । अत एव ज ण निजेण, रिजेण वा इति न भवति ।
जेणामेवेति । यस्मिन्नेत्र भेणिको राना तस्मिन्नेत्र । पुरिथमेण इति । पूर्वं
स्मिन् ल्यणममुत्रे पञ्चयोन्यज्ञा क्षेत्रे जायति पश्यति । दक्षिणे । पश्चिमे । उत्तरे ।
तेण इति । तस्मिन् काले । मयत्र मत्तम्यर्थे तृतीया । पत्रे च सम्प्रती मू एष
दर्शिता । अत एव सयत्र तेण कालेण इति वाक्ये ण इत्यस्य वाक्यालङ्कारस्य
स्वीकृतं तत्र मन्वष्ट् ।

इत्थभूतस्य व्यावर्त्तके । ११।२।२९॥

फचिन्प्रकार प्राप्तस्य लक्षणे कर्त्तव्या भ्यात् । परिअन्वधेन मटो ।

निममणेण महिलिओ ॥

इत्थभूतस्येति—तृतीया प्रत्यय नाम्न इति पदगम्यमानुवर्तते । लक्षण-
त्पञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयस्य यथा भटत्वज्ञानात्परिक्लृप्तज्ञानविषयत्वस्य
परिकरमत्त्वेन लक्षणत्वम् । लक्ष्यलक्षणभावाच्च तृतीयार्थः । परिकरमथ
ज्ञान्यभटत्ववानिति बोधः । करणत्वाविवक्षाया लभ्यउक्षणभावविषयभावा
मूत्रमिन्म् । करणत्वाविवक्षाया तु परिकरवन्धकरणकभटत्वमज्ञानमिति
बोधोदयाय जाणिजा इति त्रियाया आनश्यकत्वम् । एवमेवान्यत्र बोध्यम् ।

अथ चतुर्थी

कर्मान्वयेनेष्ट सम्प्रदानम् । ११।१।४६॥

कर्मणा य सम्प्रदुमिच्छति कर्ता स सम्प्रदानसा स्यात् ।

कर्मान्वयेनेति—कारके इत्यनुयन्ते । धात्वर्थफलवत्त्वं कर्मत्वं तद्विशिष्टं कर्म तेनान्वयं कर्मान्वयस्तेनेति विमद । प्रकृत्यादित्वात्प्रकारत्वे कृतीया । तथा च कर्मान्वयप्रकारता इति लब्धा । इष्टम् इच्छाविषय । तत्रेच्छाया प्रका-
रताया निरूपयत्प्रसम्बन्धेनान्वय । तथा च कर्मान्वयप्रकारतानिरूपकेच्छाविषय इति लाभस्तत्फलितमेव मूले कर्मणेत्यादिनोक्तम् ।

सम्प्रदाने चतुर्थी । ११२।१३॥

अनुक्ते सम्प्रदाने वाच्ये चतुर्थी स्यात् । एगमेगाए भारियाए
एगमेग हिरण्यकोटिं दलयइ ।

सम्प्रदान इति—नाम प्रत्यय अनुक्ते इति पदत्रयस्यानुवृत्ति । दलधा-
त्वर्थश्च स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्परतोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार । तादृशव्यापार-
जन्यैकैकहिरण्यकोटिरशमित्यवती एकैव स्त्री भवतु इति कर्तुं रिच्छामादाय
लक्षणमन्ययो बोध्य । एवमन्यप्रापि । एगमेगाए इत्यादे 'एकैकस्यै भार्यायै
एकैका हिरण्यकोटिं ददाति । (नाया ११२०१) इत्यर्थः ।

रुच्यर्थे प्रीयमाणः । १११।४७॥

रुच्यर्थरूपातुयोगे सति प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसज्ञः स्यात् ।
मम रोअई पवज्जा ।

रुच्यर्थेरिति—कारके इति सम्प्रदानमिति चानुयत्तते । प्रीयमाण इति ।
प्रीयत इति प्रीयमाण कर्मणि लटि शानच् । रोयधातोर्विषयत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । तथा च मम रोअई पवज्जा
इत्यत्र समवायसम्बन्धेनास्मभिष्ठा या प्रव्रज्याविषया प्रीतिस्तदनुकूलव्यापारवती
प्रव्रज्या इति शान्दबोधो भवति । एवञ्चात्र सम्बन्धसामान्यविवक्षाया पट्टया
कारकत्वविवक्षाया कर्मसंज्ञायाश्च प्राप्तौ सम्प्रदानवचनम् । तथा चात्र फलताव-
च्छेदक सम्बन्धो विषयता तेन सम्बन्धेन तत्समानाधिकरणव्यापार प्रव्रज्या
एवेति न द्वितीया । प्रीणधातोस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलं प्रीति-
व्यधिकरणो व्यापार । अत एव मा पीणयइ पवज्जेत्यत्र द्वितीया सिद्ध्यति ।
ननु लसधातोरपि विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार एवार्थः । तथा
चात्रापि धातौ सम्प्रदानसंज्ञायामह पवज्जा अभिलसामीति न स्यादिति चेन्न,
विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलं प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो ह्यभिलसधातो-

रथ । एवञ्च प्रीत्यनुकूलव्यापारोऽस्मिन्निति । प्रीतिश्च विषयतया प्रश्रज्यायामिति न कर्मत्वानुपपत्तिः । तथा च विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलतत्समानाधिकरणत्वं रोयधात्वर्थव्यापारे, विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलतद्व्यधिकरणत्वमभिलसधात्वर्थव्यापार इति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं लसधातोरेतस्तस्य सक्तर्मकत्वम् । स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वं रोयधातोरेतस्तस्याकर्मकत्वम् । प्रीणधातोः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वेन प्रीयमाण इत्यनेन व्यापारजन्या या प्रीतिः समवायेन तदाश्रय इत्यर्थलाभेन समवायेन प्रीत्याश्रय सम्प्रदानसङ्ग इति लघम् । अत एवाभिलष्यमाण इति नोक्तम् । तथा सति विषयताया एवात्र फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन प्रीत्याश्रय सम्प्रदानसङ्ग इत्यर्थः स्यात्, तथा च प्रश्रज्याया एव सम्प्रदानसङ्गा स्यात् । अथ चानेन रोयलसयोः समानार्थताया सिद्धौ 'अहं पयज्ज अभिलसामि' इत्यपि न स्यादिति महाननर्थः स्यादतः प्रीयमाण इत्युक्तम् । अत एव मम रोयई पयज्जा इव दुक्त्वः । उक्तं १३ । १४ ।

कुञ्जादिभिः सप्तमी । १।२।३९॥

कुञ्जादिधातूनां योगे सति यः प्रति क्रोधादयस्तस्माच्चतुर्थीसप्तम्यौ भवतः । अधर्माय कुञ्जइ । मित्रेण कुप्पति ।

कुञ्जादिभिरिति—चतुर्थी नाम प्रत्यय इति प्रयाणामनुवृत्तिः । क्रुधादीनां योगे चतुर्थ्यादेर्विधानेन प्रत्यासत्त्या यः प्रति क्रोधादयस्तद्वाचक एव तदुद्देश्यतया प्रहीतुमुचित इत्यत आह—यः प्रति क्रोधादय इति । आदिपदस्य प्रकारवाचकत्वात् कुञ्जभिन्ना कुञ्जसमानार्थका अन्येपि क्रोधासूयाद्यर्थका आदिपदेन गृह्यन्ते । अधर्माय इति अधर्माय कुप्यति । सप्तम्या अधर्मे कुञ्जइ । मित्राय कुप्पइ । मित्राय कुप्यति । सप्तम्यान्तु मूल एवोक्तम् । उक्तं ११।८ । कुञ्जधातोरुत्कटद्वेषानुकूलो व्यापारोऽर्थः । तथा चाधर्मविषयकोत्कटद्वेषानुकूलो व्यापारोऽर्थः । तथा चाधर्मविषयकोत्कटद्वेषानुकूलव्यापार इति बोधः । एव कुप्पइ इत्यत्रापि बोध्यम् । कुञ्जकुप्यधात्वोः समानार्थकत्वात् ।

अनध्वनि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया च । १।२।३५॥

गत्यर्थधातोः अधमिन्नकर्मवाचकाद्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । एगे कूडाय गच्छति । एगे कूड गच्छति ।

अनध्वनि इति—नाम्नः प्रत्यय चतुर्थी इति पदत्रयमनुवर्तते । न अध्वा अनध्वा तस्यानध्वन । अत एव मगाय गच्छइ इति न । अध्वभिन्नत्वाभावात् । सामान्यकर्मणो वारणाय गत्यर्थेति । व्यव्यादिधातूनामपि सङ्ग्रहायार्थ इति । गन्त्रधिष्ठिताध्वयाचकस्यैव निषेध । अत एव 'विपथेण पथाए गच्छइ' इत्यादौ चतुर्थी भवति । अत्र गमनकर्त्रधिष्ठितो नाध्वा किन्तु विरुद्धपथहेतोः पन्थान गच्छति । एक कूट गच्छति । एव वयइ, एइ इत्यादि योगेऽपि बोध्यम् ।

हितादिभिर्वा ।१।२।३६॥

हितादियोगे चतुर्थी वा स्यात् । जीवाए हित । ससाराए सुख । पक्षे जीपस्स हित । समारस्स सुख ।

हितादिभिरिति—नाम्नः प्रत्यय चतुर्थी इति पदत्रयस्यानुवृत्ति । जीवाए इत्यादि । जीवाय हितम् । ससाराय सुखम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये प्राप्ताया पष्ठया पक्षे चतुर्थी विधीयते । भूताए बली । भूताय बलि । पक्षे पष्ठी च मूल एव प्रदर्शिता ।

द्विरुक्तमज्झशब्दैर्द्वितीयासप्तम्यौ च ।१।२।४७॥

द्विरुक्तमज्झशब्दै र्योगे सति द्वितीयासप्तम्यौ पष्ठी च भवन्ति । नगर मज्झमज्जेण निगच्छइ । नगरे मज्झमज्जेण । नगरस्म मज्झमज्जेण ।

द्विरुक्तमज्झशब्दैरिति—पष्ठी नाम्नः प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्ति । योगे इति शेष । पष्ठीति चकारादनुवर्तते । द्वितीयासप्तम्योर्विशेषविधानार्थमिदं सूत्रम् । पष्ठी तु सामान्यसूत्रेणैव सिद्धा । चकारादत्रानुवर्तनं तु समावेशाहापनार्थम् । नगरमित्यद्देर्नगरस्स मध्ये भूत्वा निर्गच्छतीत्यर्थः । नाया० । २ । ३६ । अनेन सूत्रेण द्विरुक्तमज्झशब्दयोगे द्वितीया । नगरे इत्यादेरपि पूर्वोक्त एवार्थः । नाया० । २ । ४० । अनेन द्विरुक्तमज्झशब्दयोगे सप्तमी । नगरस्सेत्यादेरपि निरुक्तार्थ एव । नाया० । १ । १० । शेषे पष्ठीति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये पष्ठी ।

दूरदिगन्तिकार्थे पञ्चम्यन्यतरस्याम् ।१।२।४९॥

दूरदिगन्तिकार्थकशब्दयोगे पञ्चमी वा स्यात्पक्षे पष्ठी । भगवतो महावीरस्म अतिए । सेणियस्म रज्जो अन्तियाओ । मेहस्स कुमारस्म पुच्च-दक्खिणेण । गगाए महानदीए दाहिणिछे कूले ।

रथः । एवञ्च प्रीत्यनुबुद्ध्यापारोऽस्ममिष ॥ प्रीतिश्च विषयतया प्रप्रग्यायामिति न धर्मत्वात्पपदि । तथा च विषयत्वसम्बन्धायाश्चिद्विप्रप्रीत्यनुबुद्ध्यात्ममानाधिकरणत्वं रोयधातोश्चव्यापारे, विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुबुद्ध्याद्व्यधिकरणत्वमभिलसधात्वर्थव्यापार इति स्वार्थकञ्चव्याधिकरणव्यापारयाचकत्वं सस धातोस्तस्मै मयमर्थकत्वम् । स्वार्थकसमाप्ताधिकरणव्यापारयाचकत्वं रोय धातोस्तस्मै मयमर्थकत्वम् । प्रीणधातो समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुबुद्ध्याद्व्यधिकरणव्यापारार्थकत्वेन प्रीयमान इत्यनेन व्यापारत्वेन या प्रीतिः सम वायेन तदाश्रय इत्यर्थलाभेन समवायेन प्रीत्याश्रय मप्रदानसहाक इति लब्धम् । अत एवाभिलस्यमाण इति तोगम् । तथा मति विषयतया एवात्र फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन प्रीत्याश्रय मप्रदानसहाक इत्यर्थः स्यात्, तथा च प्रप्रग्याया एव मप्रदानसहा स्यात् । अथ धानेन रोयलसयो समानार्थताया सिद्धौ 'अह पयज अभिलसामि' इत्यपि न स्यादिति महानम स्यादत प्रीय माण इत्युक्तम् । अत एव मम रोयह पयजा ह दुस्स । उक्त० १३ । १४ ।

कुञ्जादिभि सप्तमी । १।२।३९॥

कुञ्जादिधातूनां योगे मति य प्रति क्रोधादयस्तस्माच्चतुर्थीगप्तम्यौ भवत । अधम्माय कुञ्जइ । मित्तोमु कुप्पति ।

कुञ्जादिभिरिति—चतुर्थी नाम्न प्रत्यय इति त्रयाणामनुवृत्तिः । कुपादीना योगे चतुर्ध्यादर्पिधानेन प्रत्यामत्त्या य प्रति क्रोधादयस्तद्वाचक एव तदुद्देश्यतया प्रहीतुमुचित इत्यत आह—य प्रति क्रोधादय इति । आदिपदस्य प्रकारवाचकत्वात् कुञ्जमिमा कुञ्जसमानार्थका अन्येपि द्वेहासूयाद्यर्थका आदिपदेन गृह्यन्ते । अधम्माय इति अधर्माय बुध्यति । सप्तम्या अधम्मो कुञ्जइ । मित्ताय पुपइ । मित्राय कुप्पति । मत्तम्यान्तु मूल एवोक्तम् । उक्त० ११।८ । कुञ्जधातोरुत्कटद्वेषानुबुद्धौ व्यापारोऽर्थः । तथा चाधर्मविषयको त्कटद्वेषानुबुद्धौ व्यापारोऽर्थः । तथा चाधर्मविषयकोत्कटद्वेषानुबुद्ध्यापार इति बोधः । एव कुप्पइ इत्यत्रापि बोध्यम् । कुञ्चनुप्पधात्वो समानार्थकत्वात् ।

अनध्वनि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया च । १।२।३५॥

गत्यर्थधातो अचमिनकर्मवाचकाद्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत, । एगे कूडाय गच्छति । एगे कूड गच्छति ।

क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्य तुमन्त- स्याप्रयुक्तस्य कर्मणि ।१।२।४०॥

क्रियार्थक्रियावाचकमुपपद यस्य तस्य तुमन्तस्याप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । अद्वाए य अणद्वाए भूयगामं विहिंसइ । तुम्भ नानमन्ति ।

क्रियार्थक्रियेति—चतुर्थी नाम्न प्रत्यय इति त्रयाणामनुवृत्ति । क्रिया-
प्राप्त्यादिरूपाऽर्थं प्रयोजनं यस्याः सानुपपद-समीपोद्धारितं पदं यस्य स
क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्तस्येत्यर्थः । अन्यपदार्थोऽत्र तुमन्तशब्दः । अप्रयुक्त-
स्येति किम् ? प्रयुक्ते तुमन्ते मा भूत् । अद्वाए येति—अर्थाय च अनर्थाय
भूतमाम विहिंसति । अर्थं प्राप्तुं प्रयोजनं साधयितुमित्यर्थः ।

अणद्वाए इति—अनर्थं आप्तुमित्यर्थः । तुम्भ इति—जे केइ पत्तिषा
तुम्भ नानमन्ति नराहिवा । उक्तं ९।३२। इति । ये केऽपि पार्थिवास्तुभ्य नान-
मन्ति नराधिपा । तुभ्य नानमन्ति । त्वामनुकूलयितुं नानमन्तीत्यर्थः ।
इदञ्च सूत्रं द्वितीयापवादः । न चैतत्सूत्रोद्देश्यत्वात्तान्ध्यं चतुर्थी भविष्यतीति वाच्यम्,
विहिंसनादिक्रियायाः अर्थोद्यर्थत्वाभावात् । प्राप्त्याद्यर्था हि विहिंसनादिक्रिया ।
प्राप्त्यादिक्रिया चार्थादिकर्मिका ।

तादर्थ्यं चतुर्थी ।१।२।३४॥

तादर्थ्यं चतुर्थी स्यात् । अद्वाए दण्डो ।

तादर्थ्यं इति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्तते । स अर्थो यस्य स
तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम्, तच्च अन्यजनकभावादिभेदादनेकविधम् । अर्थाय
दण्ड इत्यर्थः । अर्थनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावान् दण्ड इति बोधः । न
चार्थं साधयितुं दण्ड इत्यर्थकरणेन पूर्वोक्तं सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति धान्यम्,
'चतुर्थी तादर्थ्यं' इति सूत्रेण समाससिद्धयर्थमस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा
सामर्थ्याभावादण्डशब्देन समासो न स्यात् । न चानेनैव सर्वत्र चतुर्थीसम्भवेन
सम्प्रदानचतुर्थीविधायकं व्यर्थमिति वाच्यम्, शब्दबोधे सम्प्रदानत्वस्य
बोधाच्च सम्प्रदानचतुर्थ्याः आवश्यकत्वात् । एवमेव 'एस मे गित्यारिए समाणे
पच्छा पुरा हियाए मुहाए खेमाए गित्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सति
इत्यादावपि बोध्यम् । एषो (अर्थ) मे निस्तारितः सन् पश्चात् पुरा दिताय
सुखाय क्षेमाय नि श्रेयसायानुगामिकतायै भविष्यति । नाया० १-२६ ।

दूरदिगन्तिकार्यैरिति—नाम प्रत्यय पष्ठी इति पदत्रयानुवृत्ति । योगे इत्यस्याध्याहार । अन्यतरस्या ग्रहण विकल्पार्थं न, किन्तु पष्ठीसमुच्चयार्थम् । ‘भगवतो महावीरस्म अतिष्ठ’ इत्यस्य ‘भगवतो महावीरस्यान्तिके’ इत्यर्थः । अत्रान्तिकशब्दयोगेऽनेन सूत्रेण पञ्चमी । पक्षे पष्ठी । सेणियस्सेत्यस्य श्रेणियस्य राक्षोऽन्तिकादित्यर्थः । नाया० १।१६

दिगर्थस्योदाहरण दर्शयति—मेहस्स इत्यादि । मेहस्सेत्यादे मेघस्य कुमारस्य पूर्वदक्षिणेनेत्यर्थः । पञ्चम्यान्तु मेहाओ कुमारओ पुत्रदक्षिणेण । गगाए इति—गगाया महानद्या दक्षिणे धूले । अत्र दिगर्थदाहिगिल्लशब्दयोगे पञ्चमी । पष्ठया उदाहरणन्तु स्वयं ज्ञेयम् ।

अन्नाद्यर्थः ॥१२॥४२॥

अन्नाद्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी स्यात् । सरीराओ अन्नो ह्यरो भिन्नो परो अप्पाणो ।

अन्नाद्यर्थैरिति—पञ्चमीति नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्तते । सरीराओ इत्यादे सरीराण्य इतरो भिन्न पर आत्मा । अर्थैरित्युपादानादेव पर्याय योगसंग्रह । अयञ्चाकृतिगण ।

तुमर्थेऽनाव्यन्तेभ्य ॥१२॥३८॥

भावार्थकानादिप्रत्ययान्तेभ्यस्तुमर्थे वाच्ये चतुर्थी स्यात् ‘दुल्लहे सगणयाए’ ‘पामणयाए’ ‘अहमेयस्स अट्टस्म अणरिहे सवणयाए’ ‘पाय रन्दए पहारेत्थ गमणयाए’ ‘से के ख जाणति अम्मयाओ के पुब्ब गमणयाए के पच्छागमणयाए । ववमियस्म एत्थ किं दुक्कर करणयाए ।

तुमर्थे इति—चतुर्थी नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्तते । दुल्लहे इत्यादे दुर्लभ श्रोतुमित्यर्थः । दुर्लभो द्रष्टुम् । अहमेतस्यार्थस्यानह श्रोतुम् । पादौ वन्दितु प्रभारितवान् गतुम् । सेकेणमित्यादि । अथ को जानात्यम्ब तात ? क पूर्वं गमनाय क पश्चाद्गमनाय ? नाया० १।२३ । क पूर्वं गन्तुमस्ति क पश्चाद्गन्तुमस्तीत्यर्थः । अनेन तुमर्थे चतुर्थी । ववसियस्स इत्यादेर्व्यवसितस्यात्र किं दुक्कर करणतायै कर्तुमित्यर्थः । नाया० १।१३ । एवमेव “त्रयणाप पुच्छणाप परियट्ठणाप धम्माणुजोगधिताप य उच्चारस्स य पासवणस्स अङ्गच्छमाणाप निगच्छमाणाप” इत्यादौ बोध्यम् ।

क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्य तुमन्त- स्याप्रयुक्तस्य कर्मणि ।१।२।४०॥

क्रियार्थक्रियावाचकमुपपद यस्य तस्य तुमन्तस्याप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । अद्वाए य अणद्वाए भूयगाम विहिंसइ । तुब्भ नानमन्ति ।

क्रियार्थक्रियेति—चतुर्थी नाम्न प्रत्यय इति त्रयाणामनुवृत्तिः । क्रिया-
प्राप्त्यादिरूपाऽर्थे प्रयोजनं यस्याः सानुपपद-समीपोच्चारितं पदं यस्य स
क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्तस्येत्यर्थः । अन्यपदार्थोऽत्र तुमन्तशब्दः । अप्रयुक्त-
स्येति किम् ? प्रयुक्ते तुमन्ते मा भूत् । अद्वाए येति—अर्थाय च अनर्थाय
भूतमाम विहिंसति । अर्थं प्राप्तुं प्रयोजनं साधयितुमित्यर्थः ।

अणद्वाए इति—अनर्थं आप्तुमित्यर्थः । तुब्भ इति—जे केइ पठिष्व
तुब्भ नानमन्ति नराधिवा । उक्त० ९।३२। इति । ये केऽपि पार्थिवास्तुभ्य नान-
मन्ति नराधिपा । तुभ्य नानमन्ति । त्वामनुकूलयितुं नानमन्तीत्यर्थः ।
इदञ्च सूत्रं द्वितीयापवादः । न चैतत्सूत्रोद्देश्यतादाढ्ये चतुर्थी भविष्यतीति वाच्यम्,
विहिंसनादिक्रियायाः अर्थार्थत्वाभावात् । प्राप्त्याद्यर्था हि विहिंसनादिक्रियाः ।
प्राप्त्यादिक्रिया चार्थादिकर्मिका ।

तादर्थ्ये चतुर्थी ।१।२।३४॥

तादर्थ्ये चतुर्थी स्यात् । अद्वाए दण्डो ।

तादर्थ्ये इति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्तते । स अर्थो यस्य स
तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम्, तच्च जन्यजनकभावादिभेदादनेकविधम् । अर्थाय
दण्ड इत्यर्थः । अर्थनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावान् दण्ड इति बोधः । न
चार्थं साधयितुं दण्ड इत्यर्थकरणेन पूर्वैर्गैव सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्,
'चतुर्थी तादर्थ्ये' इति सूत्रेण समाससिद्धयर्थमस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा
सामर्थ्याभावादण्डशब्देन सामानो न स्यात् । न चानेनैव सर्वत्र चतुर्थीसम्भवेन
सम्प्रदानचतुर्थीविधायकं व्यर्थमिति वाच्यम्, अद्बोधे सम्प्रदानत्वस्य
बोधाय सम्प्रदानचतुर्थ्याः आवश्यकत्वात् । एवमेव 'एष मे जित्यारिणं ममाणे
पच्छा पुरा हियाए सुहाए रेमाए जिस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविरसति
इत्यादावपि बोध्यम् । एषो (अर्थः) मे निस्तारितः सन् पश्चात् पुरा हिताय
सुखाय क्षेमाय नि श्रेयसायानुगामिकतायै भविष्यति । नाया० १-२६ ।

णमजादियोगे ।१।२।३७॥

राणो इत्यादिशब्दयोगे चतुर्थी स्यात् । 'यमोऽत्थुण अरिहताणं भगवताणं' 'नाल ते मम ताणाय ।' यमोयोगे क्वचित्मस्यन्धसामान्ये पठ्यपि । "नमोऽत्थुण समस्यन्ध भगवज्जो महावीरस्म ।"

णमजादीति—चतुर्थी नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुपपत्ति । नमोऽस्तु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्य । अनेन शब्दयोगे चतुर्थी । अलमिति पर्यायार्थक प्राप्ता मत्र सूत्रे, तेन निषेधार्थपालशब्दयोगे च चतुर्थी । नाल ते मम ताणाय । मम ताणाय ते समर्था न इति बोध । अलशब्दपर्याययोगेऽपि चतुर्थी पठ्यी न बोध्ये । अलशब्दयोगे तु चतुर्थ्येव बोध्या । णमोऽशब्दयोगे पठ्यी तु मूल एव दर्शिता । एतत्सूत्राभावे सर्वत्र सम्बन्धसामान्ये पठ्यी प्राप्ता, तद्वाधार्थमिदं, तथा च क्वचित् पठ्यपामपि न क्षति ।

तार्थस्य लोपेऽधिकरणे च पञ्चमी ।१।२।४१॥

चार्यकशब्दलोपसति कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी स्यात् । शाणाओ
मुच्ये । आसणाओ पस्मइ ।

तार्थेति—नाम्न प्रत्यय कर्मणि इति पदत्रयमनुपपत्ते । साप्रत्ययश्च सम्यन्धार्थकोऽत्र गृह्यते । तार्थोऽर्थो यस्य स तार्थस्तस्य लोपे । कर्माधिकरणञ्च प्रत्यासत्त्या तार्थप्रकृत्यर्थस्यैव बोध्यम् । शाणाओ इति । णाण आरोहिय मुच्ये इत्यर्थ । ज्ञानमारुह्य मुच्यते । अत्रारोहियेत्यस्य लोपसत्त्वे न तत्कर्मण पञ्चमी । आमणाओ इति । आसणे उपविस्ति पस्मइ । आसनमुपविश्य पश्यति । अत्रोपविस्तेत्यस्य लोपसत्त्वेन तदधिकरणे पञ्चमी ।

भयत्राणार्थानां भयहेतु ।१।१।४९॥

भयार्थक्राणार्थकानां प्रयोगे सति भयहेतुरपादानसत्रः स्यात् । बाले सतस्सई भया । अधम्माओ तापइ ।

भयत्राणार्थानामिति—अपादानमित्युपवर्तते । बाले सतस्सई भया । बाल सन्त्रस्यति भयात् । उक्तं ० ५।१६ । भयजननेऽपि लक्षणया भयशब्दप्रयोगो भवति, तेन भयेत्यस्य नरकगतिगमनादिति वाक्यार्थबोध सम्पन्न । अत्र भयार्थकतस्सधातुप्रयोगेण भयहेतोर्नरकगतिगमनस्यापादानसहा, तद्बोधकभयशब्दा

त्पञ्चमी । अधम्माओ इति । अधर्मात्त्रायते । त्राणार्थकयोगेऽधर्मस्यापादानसज्ञा,
तद्वाचकादधम्मशब्दात्पञ्चमी ।

हेतौ तृतीया च ।१।२।४४॥

हेतौ पञ्चमीतृतीये भवतः । 'नो इन्दियगेज्झ अमुत्तभावा' "अमुत्तभावा
वि य होइ निचो" । सिक्खाण लब्धम् । यथा कोहा पमाणेण रोगेणालस्येण
य । एएणं अगुलपमाणेण छ अगुलाइ पाओ । कम्मूखा वमणो होइ ।
कम्मूणा होइ स्वत्तिओ । अत्था हणन्ति, धम्मा हणन्ति, कम्मा हणन्ति ।
एएण मुहुत्तपमाणेण तीसमुहुत्तस्स अहोरत्तो ।

हेताविति—पञ्चमी नाम्न प्रत्यय इति त्रयाणामनुवृत्ति । ननु हेतोरपि
करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमतिरिक्ततृतीयाविधानेनेति चेन्न, करणत्वहेतुत्वयो-
रत्यन्तभेदादन्यत्तरेण निर्वाहासम्भवात् । तथाहि क्रियामात्रनिरूपित व्यापार-
वद्वृत्ति च यत्तत्करणम् । द्रव्यगुणक्रियानिरूपित निर्व्यापारसव्या-
पारवृत्तित्व च हेतुत्वम् । नो इन्दियेति—नो इन्द्रियमाहोऽमूर्त्तभावात्,
अमूर्त्तभावादपि च भवति नित्य । उक्त० ।१४।१९। सिक्खाणेति—शिक्षा न
लभ्यते स्तम्भात् क्रोधात् प्रमादेन रोगेणालस्येन च । उक्त० ११।३। एएण इति—
एतेनागुलप्रमाणेन षडगुलय पाद । कम्मूणेति—कर्मणा ब्राह्मणो भवति ।
कर्मणा भवति क्षत्रिय । अत्था हणन्ति—अर्थाद् हति । धर्माद् हति ।
कामाद् हति । एएण इति—एतेन मुहुत्तप्रमाणेन त्रिशन्मुहुत्तस्याहोरात्रम् ।
सर्वत्र क्रमेण हेतौ पञ्चमी तृतीया च भवत ।

विभागेऽवधिरपादानम् ।१।१।४८॥

विभागे साध्ये यदवधिभूत तदपादानसज्ञ स्यात् ।

विभाग इति—विभागो विभेदः । तस्मिन् साध्ये इति शेष । कारके
इत्यनुवर्तते । अवधित्वनाम विभागजनकतत्क्रियावदन्यत्वे सति तत्क्रियाजन्य-
विभागवत्त्वम् । तदेवापादानत्वम् ।

अपादाने पञ्चमी ।१।२।१४॥

अनुक्तेऽपादाने पञ्चमी स्यात् । "सयण्णिजाओ उहेति पायपीडाओ
पचोरुइति" "गिहेहिंतो पडिनिक्खमति ।"

अपादान इति—अनुक्ते नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । अनुक्त इत्यनुवर्तनेन निगगतजलो मेढो इत्यादौ न पञ्चमी । समासेनापादानत्वोक्ते । सयणिज्ञाओ इति शयनीयादुत्तिष्ठति । पायपीडाओ इति पादपीठात्प्रत्यवरो-
हति । गिहेहिंतो इति गृहेभ्य प्रतिनिष्क्रामन्ति । सर्वथापादाने पञ्चमी ।

पभित्यादिभि ॥१२॥४३॥

पभित्यादिशब्दानां योगे पञ्चमी स्यात् । ताओ पभिइ । ताओ आरब्ध । हाणाओ बहि । चाराणमीइ बहिया । अपरीरात् । परिवीरात् । आमुत्तिओ ससारो । आगलेहिंतो वीरमत्ती ।

पभित्यादिभिरिति—नाम्न प्रत्यय पञ्चमी इतिपदत्रयमनुवर्तते । पभिति आदिर्येषां ते पभित्यादयस्तैः पभित्यादिभि । जयश्चाट्टतिगण । उपपदपञ्चमीनां निमित्तानां सर्वेषामत्र पाठो बोध्यः । ताओ पभिइ—ततः प्रभृति । प्रभृत्यर्थक-
पभितिशब्दयोगे पञ्चमी । ताओ आरब्ध—तत आरब्ध इत्यर्थः । आरब्धार्थ-
कारट्टमशब्दयोगे पञ्चमी । आपूर्वपरमधातोः सक्कर्मफत्वेन तद्योगे कचिद् द्वितीयाऽपि । अत एव त आरब्ध इति सिध्यति । न चैव तस्मिन् आरब्ध इति न स्यादिति धान्यम्, तस्मिन् आरब्ध विधेत्यर्थवरणेनादोषात् । बहियोगे पञ्चमी सार्धत्रिकी च । अत एव गामस्स बहि बहिया इत्यादि सिध्यति । वर्ज-
नार्थकयोरेवापपरिशब्दयोगे पञ्चमी । तेन वीर परित्यज्य ससार इति रोधोदयो भवति । आ तु मर्यादाभिर्विध्यर्थक एव गृह्यते । ईपदाद्यर्थकयोगे न पञ्चमी । मर्यादा च तेन विना । तेन सहाभिर्विधिः । तथा च आमुत्तिओ ससारो । आमुक्ते ससार इति मुक्ति मर्यादीश्रुत्य ससार इत्यर्थः । आगलेहिंतो मत्ती । आगलेभ्यो भक्ति । गालमभिन्याप्य भक्तिरित्यर्थः । एतम् आसत्तमाओ कुलवसाओ इत्यत्र मर्यादार्थक आयोगे पञ्चमी । एवमन्येऽपि उपपदपञ्चमी-
प्रयोगा उक्ताः ।

अथ षष्ठी ।

शेषे षष्ठी ॥१२॥४६॥

कारकनामार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी ।

स्यात् । तस्सं सेखियस्स रण्णो धारणी नाम देवी होत्था । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षाया पष्ठयेत् । भीए जम्मजरमरणाण । अम्हेण देवानुप्पियाण मिस्सभिक्ख दलयामो । अवसेसे काए समखाण शिग्गथाण निस्से । तथाण मम एयमह निवेदिज्जासि ।

शेष इति—नाम इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । अनुक्ते कर्मादौ द्वितीयादेर्निधानान्नामार्थे च प्रथमाविधानादुक्तादन्यश्च शेष इत्याह कारक-
नामार्थव्यतिरिक्त इति । तस्स णमित्यादेस्तस्य श्रेणिकस्य राज्ञी धारिणी नाम देवी अभूदित्यर्थः । नाया० । १।९। अत्र दम्पतीभावरूपसम्बन्धे पष्ठी । तथा च तच्छ्रेणिकनामराजनिरूपितदम्पतीभाववद्धारिणी नाम राज्ञी तत्कर्तृक भूत-
कालिकं भवनमिति बोधः । न च श्रेणिकनिरूपितदम्पतीभावबोधिका पष्ठी राज्ञीशब्दादेव कुतो न जायत इति वाच्यम्, भेदे सति विशेषणत्वस्य राजनि विद्यमानस्य सम्बन्ध विनाऽनुपपत्तेः । सम्बन्धस्य तत्रैवोद्भूतत्वात् । तदाह हरिरपि “द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधाने-
ष्यपयुज्यते” ॥ अतिरिच्यते=उद्भूततया प्रकाशते । नाप्युभयत्र पष्ठी । विशेष-
णाभिधीयमानस्यैव विशेष्येष्यपयोगात् । अतएव “द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः पष्ठ्यु-
त्पत्तिस्तु भेदकादिति हरिवचनं सगच्छते । तथा च विशेषणवाचकाच्छ्रेणि-
कशब्दादेव पष्ठी नतु विशेष्यवाचकाद्राज्ञीशब्दात् । अतएव प्रकृत्यर्थप्रत्यया-
र्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति न्यायोऽपि सगच्छते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।
कर्मादीनामिति—यथा विशेषाविवक्षाया रूपवान् इति प्रयुज्यते, विशेषविव-
क्षायाञ्च नील पीत इत्यादि । तथेदमपि न्यायसिद्ध वचनम् । सम्बन्धसामा-
न्यविवक्षाया पष्ठी, क्रियाकारकभावसम्बन्धविवक्षाया द्वितीयादि । भीए
इत्यादेर्जन्मजरामरणानां भीत इत्यर्थः । नाया १-२५ । अत्र सम्बन्धसामान्य-
विवक्षायामनेन पष्ठी । तथा च जन्मजरामरणसम्बन्धनिष्ठज्ञानाश्रय इति
बोधः । इयञ्च विवक्षा न स्वतन्त्रा किन्तु प्रयोगवशात्, तेन न सर्वत्र विवक्षया
पष्ठयेव प्रयोक्तव्या । अम्हेणमित्यादि—वयं देवानुप्रियाणां शिष्य-
भिक्ता दग्धहे । नाया । १-२५ । अत्र सम्बन्धसामान्ये पष्ठी, तेन देवानुप्रिय-
सम्बन्धिशिष्यभिक्ताकर्मकमस्मत्कर्तृकं दानमिति । सम्प्रदानत्वविवक्षायान्तु चतु-
र्थेव । अवसेसे इत्यादि—अवशेषः काय श्रमणानां निर्मन्थानां निस्तुष्टः ।
नाया । १।२८। मए इतिशेषः । अत्र सम्बन्धसामान्ये पष्ठी, तेन श्रमणाभिन्न-
निर्मन्थसम्बन्धवशेषाभिन्नकायवर्मकः । समर्पणमिति बोधः । सम्प्र-

तारे वा ।१।२।१६॥

तारप्रत्यययोगेऽनुक्तकर्तृकर्मणोर्वा पष्ठी स्यात् । अप्या कत्ता विकत्ता' य । दुहाण य सुहाण य । पुव्वरय पुव्वकिलिय अणुस्मरित्ता । पणीय आहार' आहारित्ता ।

तार इति—पष्ठी कर्तृकर्मणो अनुक्ते नाम प्रत्यय इति पञ्चानामनुवृत्ति । अप्या कत्तेति—आत्मा कर्त्ता विकत्तां च दु रानाञ्च सुगगनाञ्च । उक्त० २०।३७। अत्र कर्तृविहिततारप्रत्यययोगे कर्मणि पष्ठी । पुव्वरय इति—पूर्वरत पूर्वक्रीडित अनुस्मर्ता । उक्त० १६। अत्र तत्प्रत्यययोगे पष्ठी । प्राप्तिविभाषेयम् । कृदन्तेन कर्तृकर्मणोरितिसूत्रेण प्राप्तैव पष्ठी विकल्प्यतेऽनेन । पर्यायमिति—प्रणीतमाहार-माहर्ता । अप्रापि च कर्तृविहिततारयोगे न सा ।

अतुलोवमाभ्या सादृश्यार्थेस्तृतीया च ।१।२।१८॥

तुलोवमाभिन्नसादृश्यार्थकशब्दयो तृतीया स्याच्चात्, पष्ठ्यपि । अम्मापितृहिं समाणो । अम्मापितृण समाणो । तुल्लो । समो ।

अतुलोवमाभ्यामिति—नाम्न पष्ठी प्रत्यय इतिपदत्रयस्यानुवृत्ति । सादृश्यम् अर्थो येषां ते सादृश्यार्थास्ते सादृश्यार्थेऽस्मिन् । पक्षे सन्वन्धसामान्ये पष्ठी भवति । तुलोवमाशब्दयोर्योगे तु पष्ठ्येव यथा जिणस्स तुल्ला षवमा वा तत्थि । न च सादृश्यविशिष्टार्थयोग एव भवति तृतीया इत्येव कल्प्यता तेनाप्यत्र वारणमम्भव इति वाच्यम्, तथा सति अम्मापितृहिं सारि-स्स पुत्ते इति न स्यादतस्तथा कल्पनासम्भवात् । वस्तुतः सादृश्यविशिष्टार्थयोग एव तृतीया । केवलसादृश्यार्थयोगे तु पष्ठ्येव भवति । अम्मापितृण सारि-स्स पुत्ते इत्येवानुभवात् । तथा च तथाप्रयोगानभिधानमप्यकल्प्य भवतीत्यपर-मनुबुद्धम् । पष्ठ्या सह तृतीयालामाथमेवास्य सूत्रस्य कृतत्वेन पष्ठी प्रकरणे पठितम् ।

अथ सप्तमी

आधारोऽधिकरणम् ।१।१।५०॥

कर्तृकर्मद्वारा क्रियाया आधारोऽधिकरणसङ्गः स्यात् ।

आधार इति—कारणे इत्यनुवर्तते । कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाः कारकाधि-
परात् क्रियाया इति स्मर्यते । तत्राधिकरणसज्ञा हि न साक्षात् क्रियाया आधा-
रस्य सम्भवति । फलस्य व्यापारस्य च क्रियात्वेन साक्षात् फलाश्रयस्य कर्म-
सज्ञायाः व्यापाराश्रयस्य च कर्तृमज्ञायाः एवावश्यभावेनाधिकरणसज्ञायाः असम्भ-
वात् । पर्यायतायाश्चानुभवविरोधकवर्जिततया स्वीकर्तुमशक्यत्वादत आह—कर्तृ-
कर्मद्वारेति । तथा च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयः कर्मसज्ञकः । सम-
वायेन व्यापाराश्रयः कर्तृसज्ञक इत्येव साक्षात् क्रियाश्रयस्य कर्तृकर्मसंज्ञे इत्य-
स्यार्थः । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रय इति । स्वाश्रयत्नसम्बन्धेन क्रियाश्रय इति
तदर्थः । यथा गिहे देवदत्तो थालीयं तडुलं पचईत्यादौ । अत्र हि विच्छित्त्यनु-
कूलव्यापारः पचैरर्थः । तत्र विच्छित्तिः फलम् । अधिश्रयणादिषु व्यापारः ।
फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन विच्छित्त्याश्रयस्तडुलः । स्वाश्रयाश्रयत्वसम्ब-
न्धेन तदाश्रयः स्थाली, यतः स्व विच्छित्तिस्तदाश्रयस्तडुलस्तदाश्रयत्वः स्थाल्या
वर्तते । तथा च स्वाश्रयाश्रयत्वरूपसम्बन्धमन्त्वे तेन सम्बन्धेन स्वपदार्थविच्छि-
तिसत्त्वे बाधकाभावः । एवञ्च तादृशसम्बन्धेन विच्छित्तिरूपक्रियायाः आधार-
भूतायाः स्थाल्याः अधिकरणसज्ञाः । एवं समवायसम्बन्धेनाधिश्रयणाद्याश्रयो
देवदत्तः स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तदाश्रयो गृहम् । यतः स्वमधिश्रयणादि तदाश्रयो
देवदत्तस्तदाश्रयत्नः गृहे वर्तते । तथा च स्वाश्रयाश्रयत्वरूपसम्बन्धसत्त्वे तेन
सम्बन्धेन स्वपदार्थाधिश्रयणादिसत्त्वे बाधकाभावः । एवञ्च तादृशसम्बन्धेना-
धिश्रयणादिरूपव्यापाराधारस्य गृहस्याधिकरणसज्ञाः । तथा च कर्तृद्वारा कर्तृधा-
रस्य कर्मद्वारा कर्माधारस्याधिकरणसज्ञेति सिद्धम् । अतएवोक्तं—कर्तृकर्मव्यवहिता-
मसाध्याद्वारयत्क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥” इति ।
उपकुर्वत्=क्रियासहकारि । निरधिकरणयोः कर्तृकर्मणो क्रियासिद्धयनुपार्जक-
त्वादधिकरणस्य क्रियासिद्धिसहकारित्वम् । न च गगनमस्ति, गगनं जाना-
तीत्यादौ निरधिकरणस्य कर्तुं कर्मणश्च क्रियासिद्ध्युपयोगित्वाग्नेदं युक्तमिति
वाच्यम्, कालाधिकरणस्य गगनादेः सत्तादिक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोगित्वात् ।
इदानीं गगनमस्ति, इदानीं गगनं जानातीतिप्रत्ययात् । नचैव भूतले घटः
इत्यादावधिकरणसज्ञा न स्यात् । अत्र क्रियाया एवाभावेन घटरूपकर्तृद्वारा क्रिया-
श्रयत्वस्य भूतलेऽसम्भवादितिवाच्यम्, क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वेन तत्सिद्धयर्थं
कस्यचित् क्रियापदस्याध्याहारावश्यकत्वेन तत्सम्भवात् । अतएवोक्तमाकरे ।
यत्र कचिक्रिया नास्ति, तत्रापि अस्ति भवति विद्यतीना सचेति । एवञ्चात्र
अतीति क्रियाया अध्याहारावश्यकत्वेनाधिकरणसज्ञाया न काप्यनुपपत्तिः ।

एवमेव सर्वप्राध्याहारेण विभक्तिं माध्या । तत्र नार्थाध्याहारः किंतु शब्दाध्याहारः
 एव । शब्दबुद्ध्यावाकाशादिमत्पदस्योपरिष्ठतस्य धारणत्वेन वैषम्यमर्थज्ञानेन
 शब्दा सम्भवान् । अत एव घटो कम्बज आया किमी । इत्यादौ न शब्द-
 बोधो न वा एकसम्यग्निष्ठानभ्यापरसम्यग्निष्ठस्मारकत्वेन घटान्निपदज्ञानार्थानो-
 परिधताकाशस्य घटपदाच्छाद्यबोधः । आपारस्त्रिविधः । औपस्थेयिको वैषयिको-
 ऽभिध्यापकश्चेति । तत्रापि एकदेशावच्छेदे ताधेयसम्यग्धाभयः । यथा—भद्रामगमि
 निसीयद् । धालीए पयइत्यादौ । अत्राधिकरणे एकदेशावच्छेदेनैवाधेयसम्यग्धा-
 भयस्योपस्थेयिकत्वम् । वैषयिकश्चातुयोगितारयविषयताभयः । विषयतासम्बन्ध-
 ताधेयाभय इत्यर्थः । यथा—मोक्षे इच्छा अर्थात्त्यादौ । अत्र विषयतासम्बन्ध-
 नेच्छाभयो मोक्षः । सर्वाधेयवावच्छेदे ताधेयसम्यग्धाभयोऽभिध्यापकः ।
 यथा—लोगागासमि धम्मतिथिकायो अत्थि इत्यादौ । अत्र लोकाकाशस्य सर्वा-
 धेयवावच्छेदे धर्मास्तिकायसम्बन्धसत्त्वेनाभिध्यापकत्वम् । ननु लोकाकाशस्य
 नित्यत्वेन साधयवत्वासम्भवेन सवाधयरापच्छेदेनाधेयसम्यग्धाभयत्वासम्भ-
 वादभिध्यापकत्व इत्यादिति चेन्न, तत्रापि पटाज्ञाप्तादिरूपतत्तद्वयवावच्छेदेना
 धेयसम्यग्धाभयसत्त्वात् ।

अधिकरणे सप्तमी ।१।२।२०॥

अनुक्तेऽधिकरणे सप्तमी म्यात् । भद्रामगमि निसीयद् । धालीए पयइ ।
 मोक्षे इच्छा अत्थि । लोगागासमि धम्मतिथिकाय ।

अधिकरण इति—अनुक्ते इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य नाञ्ज इत्यस्य चानुवृत्तिः ।
 अनुक्ते इत्यनुवृत्तनाद् धीरो पुरुषो जस्मि गामे धीरपुरुषो गामो इत्यत्र न
 सप्तमी अधिकरणम्यानुत्तत्वाभावात् ममासेनोक्तत्वात् । कर्तृद्वारा क्रियाया
 अधिकरणस्योदाहरणमाह । भद्रासणमीति—अत्राप्याहृत इत्थीद्वारोपवेशन-
 रूपक्रियाया अधिकरणे भद्रासणे सप्तमी । औपस्थेयिकाधिकरणमुदाहरत्य
 वैषयिकाधिकरणमुदाहरति मोक्षे इति । मोक्षविषयकेच्छाकर्तृका सत्तेतिबोधः ।
 अभिध्यापकाधिकरणमुदाहरति लोगागासमि इति । लोकाकाशव्यापकाधि-
 करणकधर्मास्तिकायमत्तेत्यर्थः । तिलेषु तैलमित्याद्यप्युदाहरणमभिध्यापकस्य
 बोध्यम् । ‘अस्तिजमे निर्यत्ति च’ इत्युक्तं । ३१२ । वैषयिकाधारस्योदाहरणम् ।

नामार्थाधिकरणयोर्दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया-
 तृतीयापञ्चम्य ।१।२।५३॥

दूरान्तिकार्थकेभ्योऽधिकरणे नामार्थे च द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तम्यः
स्युः । गामस्त दूर दूरेण दूराओ दूरे । अतिअ अतिएण अतिआओ अतिए ।

नामार्थेति—सप्तमी नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्तते । असत्त्व-
वचनेभ्य एवैभ्यो भवति द्वितीयादि, न तु सत्त्ववचनेभ्य । अत एव दूरो-
गामो इत्यादौ न । एवञ्च सत्त्वविशेषणकभिन्नेभ्य एव भवतीति सिद्धम् ।

इत्प्रकृतेस्तान्तस्य कर्मणि ।१।२।२१॥

इत्प्रत्ययप्रकृतिभूतभूतार्थकतान्तस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीई अज्भयणे ।
तान्तस्येति किम् ? । कितपुष्पी दाण ।

इदिति—सप्तमी अनुके नाम्न प्रत्यय इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । अधि-
पूर्वकेधातो कर्मणोऽविवक्षया भावे सप्रत्यये पञ्चात् कर्मणो विवक्षाया द्विती-
याया प्राप्तौ सप्तमी । इत्प्रकृतेस्तान्तस्येत्युपादानफलमाह कितपुष्पीति । अत्र
तान्तस्येत प्रकृतित्वाभावात् सप्तमी । कितपुष्वादित्वादित्प्रत्यय ।

सप्तमी क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् ।१।२।५०॥

क्रियाया लक्षणीभूता या क्रिया तदाश्रयवाचकात् सप्तमी स्यात् ।
उद्दियम्मि सरे सयणिआओ उदेति । पत्ते णाणे मुत्तो ।

सप्तमीति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । क्रियाया लक्षण
क्रियालक्षण तच्च क्रिया क्रियालक्षणक्रिया तस्या आश्रय क्रियालक्षणक्रियाश्रय-
स्तस्मात् क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् । अत एवाह—क्रियाया लक्षणीभूतेत्यादि ।
ज्ञानजनकज्ञानविषयत्व लक्षणत्वम् । यथा मूलोक्तोदाहरणे उत्थानज्ञानजनक
यद्ज्ञान तदुत्थानज्ञान तद्विषय उत्थान तदाश्रय सूर्यस्तद्वाचकात्सूर्यशब्दात्
सप्तमी, तत्सामानाधिकरण्यादुद्दियशब्दादपि । न चैकक्रियाया लक्ष्यत्वलक्षण-
त्वासम्भवेनेदमुदाहरणं न युक्तमिति वाच्यम्, सूर्यनिष्ठोत्थानक्रियाया सा-
जात्यस्य बालनिष्ठोत्थानक्रियाया सत्त्वेऽपि ऐक्याभावात् । यस्मिन् काले यद्धि
लक्षणं तस्मिन् काले तन्न लक्ष्यमित्येवानुभूतं सर्वत्र, नतु तत्सजातीयमपि न
लक्ष्यमिति कस्यचिदनुभवसिद्धम् । कर्त्रादिभेदेन क्रियाया न भेद इति तु
वचनमात्रम् । न च ज कम्म देवदत्तो करेइ त कम्म मवदत्तो करेईति प्रती-
तिर्न स्यादिति वाच्यम्, साजात्यावलम्बनेनैव तत्प्रतीते । एकावतरम्भनेन

एषमेव सर्वत्राध्याहारेण विभक्ति साध्या । तत्र नार्थाध्याहार किन्तु शब्दाध्याहार एव । शब्दपुद्गावाशाक्षादिमत्पदजन्योपरिहितस्य कारणत्वेन केवलमर्थज्ञानेन शाब्दा सम्भवात् । अत एव घटो कम्मत आनयः किती । इत्यादौ न शाब्द बोधो न वा एकसम्यन्धिज्ञानस्यापरसम्यन्धिस्मारकत्वेन घटादिपदज्ञानाधीनो परिहिताकाशस्य घटपदाच्छाब्दबोध । आधारस्त्रिविध । औपश्लेषिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेति । तत्राद्य एकदेशावच्छेदेनाधेयसम्वन्धाश्रय । यथा—भद्रासणमि निसीयइ । थालीए पयईत्यादौ । अत्राधिकरणे एकदेशावच्छेदेनेवाधेयसम्वन्ध-सत्तयौपश्लेषिकत्वम् । वैपयिरात्रानुयोगितारयविषयताश्रय । विषयतासम्वन्धे-नाधेयाश्रय इत्यर्थः । यथा—मोक्खे इच्छा अत्थीत्यादौ । अत्र विषयतासम्वन्धे-नेच्छाश्रयो मोक्ख । सर्वावयवावच्छेदेनाधेयसम्वन्धाश्रयोऽभिव्यापकः । यथा—लोगागासमि धम्मस्थिकायो अत्थि इत्यादौ । अत्र लोकाकाशस्य सर्वा-वयवावच्छेदेन धर्मोत्तिकायसम्वन्धसत्त्वेनाभिव्यापकत्वम् । ननु लोकाकाशस्य नित्यत्वेन सावयवत्वासम्भवेन सर्वावयवावच्छेदेनाधेयसम्वन्धाश्रयत्वासम्भ-वादभिव्यापकत्वं न स्यादिति चेन्न, तत्रापि घटाकाशादिरूपतत्त्ववयवावच्छेदेना-धेयसम्वन्धाश्रयसत्त्वात् ।

अधिकरणे सप्तमी ।१।२।२०॥

अनुक्तेऽधिकरणे सप्तमी स्यात् । भद्रासणमि निसीयइ । थालीए पयइ । मोक्खे इच्छा अत्थि । लोगागाममि धम्मस्थिकाए ।

अधिकरण इति—अनुक्ते इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य नाम्न इत्यस्य चानुवृत्तिः । अनुक्ते इत्यनुवृत्तनाद् वीरो पुरुषो जस्सि गामे वीरपुरुषो गामो इत्यत्र न सप्तमी अधिकरणस्यानुक्तत्वाभावात् समासेनोक्तत्वात् । कर्तृद्वारा क्रियाया अधिकरणस्योदाहरणमाह । भद्रासणमीति—अत्राध्याहृत इत्यीद्वारोपवेसन रूपक्रियाया अधिकरणे भद्रासणे सप्तमी । औपश्लेषिकाधिकरणमुदाहृत्य वैपयिकाधिकरणमुदाहरति मोक्खे इति । मोक्षविषयकेच्छाकर्तृका सत्तेतिबोधः । अभिव्यापकाधिकरणमुदाहरति लोगागासमि इति । लोकाकाशव्यापकाधि-करणरूपमारुतिकायसत्तेत्यर्थः । तिलेषु तैलमित्याद्यप्युदाहरणमभिव्यापकस्य बोध्यम् । 'अस्सिजमे नियत्ति च' इत्युक्त० ।३१।२। वैपयिकाधारस्योदाहरणम् ।

नामार्थाधिकरणयोर्दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया-

तृतीयापञ्चम्य ।१।२।५३॥

दूरान्तिकार्यकेभ्योऽधिकरणे नामार्थे च द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तम्यः
स्युः । गामस्त दूर दूरेण दूराओ दूरे । अतिअं अतिएण अतिआओ अतिए ।

नामार्थेति—सप्तमी नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्तते । असत्त्व-
वचनेभ्य एवैभ्यो भवति द्वितीयादि, न तु सत्त्ववचनेभ्य । अत एव दूरो-
गामो इत्यादौ न । एवञ्च सत्त्वविशेषणकभिन्नेभ्य एव भवतीति सिद्धम् ।

इत्प्रकृतेस्तान्तस्य कर्मणि ।१।२।२१॥

इत्प्रत्ययप्रकृतिभूतभूतार्थकतान्तस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीर्ई अज्झयणे ।
तान्तस्येति किम् ? । कितपुब्बी दाण ।

इदिति—सप्तमी अनुक्ते नाम्न प्रत्यय इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । अधि-
पूर्वकेषातो कर्मणोऽविवक्षया भावे तत्प्रत्यये पञ्चात् कर्मणो विवक्षया द्विती-
याया प्राप्तौ सप्तमी । इत्प्रकृतेस्तान्तस्येत्युपादानफलमाह कितपुब्बीति । अत्र
तान्तस्येत प्रकृतित्वाभावात् सप्तमी । कितपुब्बादित्वादित्प्रत्यय ।

सप्तमी क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् ।१।२।५०॥

क्रियाया लक्षणीभूता या क्रिया तदाश्रयवाचकात् सप्तमी स्यात् ।
उट्टियम्मि घरे सयणिजाओ उद्वेति । पचे णाणे भुत्तो ।

सप्तमीति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । क्रियाया लक्षण
क्रियालक्षण तच्च क्रिया क्रियालक्षणक्रिया तस्या आश्रय क्रियालक्षणक्रियाश्रय-
स्तस्मात् क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् । अत एवाह—क्रियाया लक्षणीभूतेत्यादि ।
ज्ञानजनकज्ञानविषयत्व लक्षणत्वम् । यथा मूलोक्तोदाहरणे उत्थानज्ञानजनक
यद्ज्ञान तदुत्थानज्ञान तद्विषय उत्थान तदाश्रय सूर्यस्तद्वाचकात्सूरशब्दात्
सप्तमी, तत्सामानाधिकरण्यादुट्टियशब्दादपि । न चैकक्रियाया लक्ष्यत्वलक्षण-
त्वासम्भवेनेदमुदाहरणं न युक्तमिति वाच्यम्, सूर्यनिष्ठोत्थानक्रियाया सा-
जात्यस्य यालनिष्ठोत्थानक्रियाया सत्त्वेऽपि ऐक्याभावात् । यस्मिन् काले यद्धि
लक्षणं तस्मिन् काले तन्न लक्ष्यमित्येवानुभूत सर्वत्र, नतु तत्सजातीयमपि न
लक्ष्यमिति कस्यचिदनुभवसिद्धम् । कर्त्रादिभेदेन क्रियाया न भेद इति तु
यचनमात्रम् । न च ज कम्म देवदत्तो करेइ त कम्म भवदत्तो करेइति प्रती-
तिर्न स्यादिति वाच्यम्, साजात्यावलम्बनेनैव तत्प्रतीतेः । एकावलम्बनेन

त्वप्रमाणमेव । निर्णानकाल हि त्रियाऽनिर्णानकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेद-
 य-बाह्यक्षणम् । लक्षणत्व क्रियायाः साक्षात् । तदागम्य च तद्द्वारा । उत्तिष्ठे
 सूर्ये-शयनीयाऽनुसिद्धति । उत्तिष्ठनसूर्यशाप्यशयनाप्रतिकोत्थाः बाह्यनृक्रमिवि
 वाक्यार्थयोध । सूर्योत्थाः शाप्यताऽज्ञोत्थामिति तु भावार्थः । लक्ष्यलक्षण-
 भावः सप्तम्यर्थः । स एव शाप्यज्ञापकमाय इत्यभिधीयते । तथा च लक्ष्य
 लक्षणभावरूपसम्बन्धे पष्ठया प्राप्तायामिदं सूत्रम् । शाप्यज्ञापकभाष्यसम्बन्धेन
 तादृशसूर्यस्य बालोत्थानेऽन्वयः । लक्ष्यश्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम् । यथा
 तत्रैव सूर्योत्थानज्ञानजन्यबालोत्थानज्ञानविषयत्व बालोत्थाने । इयमेव सप्तमी
 सतिसप्तमीति भण्यते ।

पष्ठी चानादृतो ॥११२॥५१॥

क्रियाया लक्षणीभूता या क्रिया तदाश्रयादनादरे पष्ठी चात्मसप्तमी ।

रुदन्ते पुत्रे रुदन्तस्म वा पुत्रस्म पञ्चजिओ । पस्मओ हरो ।

पष्ठी चेति—सप्तमी नाम्न प्रत्यय क्रियालक्षणक्रियाभयात् इति पद-
 चतुष्टयमनुवर्तते । वेचलक्रियाया लक्षणक्रियाभयात्सप्तमी । अनादरविशिष्ट
 क्रियाया लक्षणक्रियाभयात्तु पष्ठपि । रुदति पुत्रे रुदतो वा पुत्रस्य प्रप्रजितः ।
 इति छा० । रोदनपर्वपुत्रशाप्यानादरविशिष्टप्रप्रजननाश्रय इति शान्द्रमोक्षः ।
 रोदन लक्षणमनादरविशिष्टप्रप्रजन लक्ष्यम् । रोदनाश्रयत्वेन पुत्रोऽपि लक्षणम् ।
 एवमेव पश्यतो हर इत्यत्रापि । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

साम्यादियोगे ॥११२॥५२॥

साम्यादिशब्दयोगे सप्तमी पक्षे पष्ठी भरति । घणम्मि घणस्स वा
 सामी । गामम्मि गामस्स वा अहिर्वई । धम्मम्मि धम्मस्स वा सक्खी ।
 सजमम्मि सजमस्स वा आजुत्तो कुमलो वा मुणी ।

साम्यादीति—पष्ठी सप्तमी नाम्न प्रत्यय इति पदचतुष्टयमनुवर्तते ।
 सामान्यसूत्रेण पष्ठीसिद्धौ पक्षे सप्तम्यर्थमिदं सूत्रम् । घने घनस्य वा स्वामी ।
 ग्रामे ग्रामस्य वाऽधिपतिः । धर्मे धर्मस्य वा साक्षी । सयमे सयमस्य वा
 आयुक्तः कुशलो वा मुनि इति क्रमेण छा० । अयञ्चाकृतिगणः ।

इति सप्तमी ।

अथ समासप्रकरणम् ।

पदविधि. सामर्थ्ये १११।५१॥

पदसम्बन्धि कार्य सामर्थ्यनिमित्तक बोध्यम् ।

पदविधिरिति—विधीयत इति विधि । कर्मणि कि । अत एव कर्मण उक्तत्वेन कारकपट्टया अभावेन सम्बन्धसामान्ये पठित्याह—पदविधिरिति । पदसम्बन्धी विधिस्तु कृतद्वितसमासप्रेरणानामधातुरूप । सामर्थ्य इति । सामर्थ्यं द्विविधम् । व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिना—स्वार्थमात्र-पर्याप्ताना पदानामाकाङ्क्षावशाच्च परस्परसम्बन्ध सा व्यपेक्षा । सा च रत्नो पुरिसो इत्यादिवाक्ये । अत्र राजादिपदाद्राजादेरुपस्थितौ परस्पर समन्वये सति राजसम्बन्धवानिति बोधो जायते । एकार्थीभावश्च विशिष्टैकार्थोपस्थिति-जनकत्वरूप । स च रायपुरिसो इत्यादिसमासादावेव । अत्र रायपुरिस-समुदायस्य राजसम्बन्धवत्पुरुषरूपविशिष्टैकार्थोपस्थितिजनकत्वेनैकार्थीभाव । ननु राय-स्स पुरिस-उ इत्याद्यलौकिकवाक्ये समासादयो भवन्ति । तत्र चैकार्थी-भावरूपसामर्थ्याभावेन सामर्थ्यनिमित्तक समासादिरित्यसङ्गतमिति चेन्न, तत्तद्वाक्यैर्निष्पन्नसमासादिगतसामर्थ्यस्य तत्तद्वाक्येऽप्यारोपेण सामर्थ्यसम्भवात् । आरोपश्च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानम् । यथाऽत्रैवालौकिकवाक्य एकार्थी-भावस्य बाधेऽपि अलौकिकवाक्य एकार्थीभावज्ञान जायतामितीच्छयैकार्थी-भावज्ञानम् । कुम्भस्त समीव पटस्सेति विग्रहे नोपकुम्भमिति प्रयोगो भवति । सुप् सुपेति ज्ञापकात् कचिदसामर्थ्येऽपि समास । गगापुलिणवालु-आसालिसप । गगापुलिनवालुकासदृशके । कप्प० २।३॥

समास १११।५२॥

अधिकारोऽयम् ।

समास इति—अनेन न समासो विधीयते तत्तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्ते । नापि नियम्यते समास एवेति इतरकार्यवैयर्थ्यापत्ते । अत एवाह—अधिकारोऽयमिति ।

अथ अव्ययीभावसमासः ।

अव्ययीभावः ।१।१।५४॥

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययीभाव इति—अत्रत्यविचार पूर्ववद्बोध्य ।

विभक्त्यर्थ्यादिष्वव्ययम् ।१।१।५५॥

विभक्त्यर्थ्यादिषु वर्तमानमव्यय सुबन्तेन समस्यते स च समासोऽव्ययीभावनमज्ञः स्यात् ।

विभक्त्यर्थ्यादिष्विति—सुपा समास अव्ययीभाव इति पदत्रयमनुवर्तते । आदिना समीप पश्चात् योग्यता वीप्सा यथार्थ युगपत् सारूप्य अत्यय इत्यादे समग्र । उदाहरण तु बहुशो मूल एवोक्तम् । मादृश्यादेस्तु सवीर । सचक्र । सतिष्ठ । अतिहिम । अब्धन्तर ।

धातुनाम्नो ।१।१।५७॥

एनयोरवयवस्य सुपो लोपः स्यात् ।

धातुनाम्नोरिति—लोप इत्यस्य सुप इत्यस्य चानुवृत्तिः ।

अतोऽव्ययीभावात्सुपः ।१।१।५८॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो लोपो न स्यात् ।

अत इति—लोपः न इति पदद्वयमनुवर्तते । विशेषणेत तदन्तविभावदन्तादिति लभ्यते । अव्ययत्वात्प्राप्तस्य लोपस्य नियेषकोऽयम् । अतः किम् । अहिनेमि । अहिगुरु । अत्रातो ग्रहणाभावेऽपि टमो विधायकेऽपि तदभावे ढमादेशः स्यात् । वा नेमीत्याद्यापत्तिर्दोषः ।

प्रथमानिर्दिष्ट समासे पूर्वम् ।१।१।५९॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्ट पूर्वं प्रयोज्यम् । अहिनेमि लग्न चित्त ।

प्रथमानिर्दिष्टमिति—प्रथमया निर्दिष्टमिति विग्रहः । अहिनेमीति ।

नेमिमीति विग्रहे विभक्त्यर्थोधिकरणार्थकोऽहिश्चन्दो नेमिश्चन्देन सह समस्यते । नेमि इ अहि इति विग्रहे समासो भवति । समासावयवसुपो लोपे प्रथमाविभक्त्या निर्दिष्टाहिश्चन्दस्य पूर्वप्रयोगे अहिनेमि इति स्थिते पुन समुदायान्नामसङ्गायाम-व्ययीभावस्याव्ययत्वेन विधीयमानस्य सुपो लोपे अहिनेमि । एव सर्वत्र ।

डमव्ययीभावादतः सुप. १४।३।७३॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो डमादेशः स्यात् । अज्झप्प ।

डमिति—अप्प + इ अहि इति विग्रहे समासे सुपो लुमिपेधेऽनेन डमादेशो ङिति ङिलोपे । अज्झप्प । तरहेभ्यश्चजज्ञा इत्यनेनेकारस्य झकारे हकारस्य जकार ।

तृतीयासप्तम्योर्वा १४।३।७४॥

अदन्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्योर्डमादेशो वा स्यात् । अज्झप्प, अज्झप्पेण । अज्झप्प, अज्झप्पोहि । अज्झप्पमि । अज्झप्प, अज्झप्पेसु ।

तृतीयासप्तम्योरिति—अत अव्ययीभावात् डम् इति पदत्रयमनुवर्तते । पक्षे तृतीयादे अव्ययम् ।

पञ्चम्या न १४।३।७५॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्याः पञ्चम्या डमादेशो न स्यात् । अज्झप्पाओ । अज्झप्पेर्हितो । उवगाम । अणुगामं । अणुरूज । पञ्चत्थ । अणुगाम इति तु अनुगतो गामो इति विग्रहे बोध्यम् । अणु णइञ्चं । नद्याः समीपमित्यर्थः । अणोः समीपार्थकस्याव्यये स्पष्टत्वात् ।

पञ्चम्येति—अत अव्ययीभावात् डम् इति पदत्रयमनुवर्तते । अज्झप्पाओ इति । अतएव सुपो लोपनिषेधमविधायादन्तात्परस्य सुपो डमादेश एव विधीयताम् । आदेशविधानसामर्थ्यादिवान्ययत्वेऽपि लोपवारणसम्भवादित्युक्तमसङ्गतम् । अत्र तृतीयादौ चादेशाभावे लोपापत्तेः । न च विशेषत एव निषिध्यतामिति वाच्यम् । तथा सति कचिदमादेश कचिल्लोप इति पर्यायतापत्तेः । अत एव सर्वत्र निषेधति । उवगाम । ग्रामस्य समीपमित्यर्थः । अणुगाम । ग्रामस्य पञ्चादित्यर्थः । अणुरूज । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । पञ्चत्थ । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः ।

सुप् सुपा ।१।१।५३॥

सुधन्त सुधन्तेन समस्यते । भूतपुञ्चो । जायपुञ्चो ।

सुधिति—समास इत्यनुवर्तते । ननु तत्तद्विशेषसूत्रेण तत्तत्समासस्य विधानसत्त्वेन किमर्थमिदं सूत्रमिति चेन्न, यत्र कस्यापि सूत्रस्य न प्राप्तिस्तत्र समासायास्यावश्यकत्वात् । यथा भूतपुञ्चो इति । पुञ्च भूतो इति विग्रहः । इदञ्चोपलक्षणं यत्र क्वचिदपि समासो न विहितस्तत्राप्यनेनैव बोध्यः । अत एवास्यागतिकगतिस्त्वम् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्” इति परिभाषया सुधन्तेति लभ्यते । समासत्वावान्तरधर्मावच्छिन्नोऽनेन न विधीयते । अत एवाव्ययीभाव इत्याद्यधिकारात् पूर्वमेवैतदुक्तम् । नन्वेवमव्ययीभावतत्पुरुषकर्मधारययद्वृषीद्विद्वन्द्भेदात् समासः पञ्चविध इत्यसङ्गतमिति चेन्न । अव्ययीभावादिभेदात्पञ्चविधत्वेऽपि सुप् सुपेत्यनेन विहितसमासघटिततया पञ्चविधत्वे क्षत्यभावात् । अतएव च “विट्पुञ्च मप पुरा” । उक्त० १९।६।

पडेरत् एके समासे ।१।१।४७॥

पडिसम्बन्धिनोऽकारस्य दीर्घो वा स्यादेके परे समासे ।

पडेरिति—वा दीर्घ इति पदद्वयमनुवर्तते । समासे किम् । पडि एक एव इत्यत्र दीर्घो वा भूत् । अत इत्यभावे तु पठ्या अन्यस्येति परिभाषयाऽन्त्यत्वादिकारस्यैव स्यात् ।

एर्य पडेरैके ।१।१।४७॥

पडे परस्यैकशब्दस्यैकारस्य यकारो वा स्यात् ।

एरिति—उत्तरपदे वेत्यनुवर्तते । पडेरिति पञ्चम्यन्तम् ।

यक्स्थ यक्थोर्विपर्ययो वा ।१।१।४५॥

पडेः परस्य कृतयकारादेशैकशब्दस्य यकारश्चकारयोर्विपर्ययो वा स्यात् । पाडिक्थ । पाडियक्, पाडिक्थ, पडिक्थ । एक एक पडीति निग्रहः ।

यक्स्थेति—सूत्रे कृतयकारस्यैकशब्दस्य ग्रहणेनाह कृतयकारेत्यादि । पडि एक इत्यत्रोपसर्गोऽकारस्य दीर्घे एकारस्य यकारे विनिमये पाडिक्थ, विनिमयाभावे पाडियक्, यकाराभावे पाडिक्थ तदभावे पडिक्थ ।

अव्ययीभावो नपुंसकम् । १।१।२७॥

अव्ययीभावो नपुंसकसङ्गः स्यात् ।

अव्ययीभाव इति—अव्ययीभावस्य नपुंसकसङ्गाया प्रयोजनन्तु अहिच्छ इत्यादौ ह्रस्वविधानम् । सर्वत्र विभक्तौ ङमादेशविधानेन प्रथमैकवचनेऽपि ह्रस्वेतरनपुंसककार्यसिद्धिः । अदन्तात्सुपो ङमादेशविधानेन नपुंसकह्रस्वे सत्यदन्तत्वम् ।

असादृश्ये जहार्थाः । १।१।५६॥

सादृश्यभिन्नेऽर्थे एव जहार्थकाः शब्दाः सुबन्तेन समस्यन्ते । अहप्-
हाण । अहाकप् । अहासथण । अहत्य ।

असादृश्ये इति—सुप्ता समास अव्ययीभाव इति पदत्रयमनुवर्तते । एतत्सूत्रमावे अहावीर इति सादृश्येऽपि प्रयोगः स्यात् । तन्मा भूदिति सूत्र-
मिदम् । तथा च सादृश्यभिन्नेऽर्थे एवाहाजहाशब्दयो समासो यथा स्यादित्येत-
न्नियमार्थमिदम् । समासस्य सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे । अतएवाह एवेति पहाण
अणइक्कम् अहप्पहाण । प्रधानमनतिव्रज्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

नाम्नो नपुंसके ह्रस्वः । १।२।१॥

नपुंसके वर्तमानस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति । अहिच्छं । अहिच्छा इति
तु न समासः । किन्तु विग्रहवाक्यम् ।

नाम्न इति—अहिच्छाशब्दस्य नपुंसकसङ्गाया ह्रस्वे ङमादेशे टिलोपेऽ-
हिच्छ । न समास इति । अतएव अहिच्छता इत्यादिदर्शनेनाव्ययीभावे
स्त्रीत्वमपि भवतीति परास्तम् । अत्र समासस्यैवाभावात् । नियमार्थत्वादेव न
सामान्यसूत्रेण सादृश्येऽर्थे जहाशब्दस्य समासः । अर्थग्रहणसत्त्वेऽपि नेवादि-
शब्देन समासः । लक्ष्यानुरोधाज्जहाऽहाशब्दयोरेव ग्रहणात् । एव तद्वादि-
शब्देनापि न समासः ।

मर्यादाभिविध्योरात् । १।१।५७॥

एतयोरर्थयोरात् सुबन्तेन समस्यते वा । आमुत्ति ससारो ।

आवाल वीरमची । आयाहिणपयाहिण ।

मर्यादेति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । आमुत्ति ससारो आमुक्ते ससार ।
मुक्तिपर्यन्त ससार इत्यर्थः । मर्यादोदाहरणमिदम् । आबाल वीरभक्ती इति
त्वभिविधेरुदाहरणम् । बालमभिन्याप्य वीरभक्तिरित्यर्थः । वामहृणाद्वाक्य-
मपि । तेन विना मर्यादा । तेन सहाभिविधिः ।

जावजावतोऽवधारणे च ॥११॥५८॥

जाव आव जावत् इत्येते शब्दा मर्यादाभिविध्योरवधारणे च सुवन्तेन
समस्यन्ते वा । जावमुत्ति ससारो । आनकहिय जीवन । आवबाल ईसर-
भक्ती । एष जावद्योगेऽपि । अवधारणे जावजीव । जावज्जीव सरीरं ।

जाववेति—मर्यादाभिविध्यो सुपा समास अन्ययीभाव इति पदचतु-
ष्टयमनुवर्तते । मर्यादाभिविध्योरर्थयोर्जाववयोगे द्वितीयाविधानेन द्वितीयान्तेन
समासो भवति । मर्यादार्थकजावशब्दस्य द्वितीयान्तमुत्तिशब्देन समासे
समुदायादुत्पन्नविभक्त्येते जावमुत्ति, समासाभावे तु जाव मुत्ति । कदा एष
कहिया । स्वार्थे कप्रत्ययः । कहिय जावेति विग्रहेऽनेन समासे नपुसकत्वेन
ह्रस्वे आवकहिय । समासाभावे तु द्वितीयकवचने ह्रस्वे आव कहिय । आव कदा
इत्यादि तु वाक्यमेव । अवधारोऽर्थाः सन्ति जावजावच्छब्दयोः साकल्यावधि-
मानावधारणानीति । साकल्ये जाव कज्ज ताव वड । अवधौ जाव गतव ताव
चिह्ण । माने जाव दत्त ताव मुत्त । अवधारणे जाव जीवो ताव देहो । मर्यादाभि-
विधिद्योतकजावजावच्छब्दयोगे ॥ द्वितीया भवति । अतः समानार्थकत्वेऽपि
सद्योगे विशेषविधानेन द्वितीयैव भवति । तेऽप्रभृते कायादीनामिति द्वित्वे
जावज्जीवमिति ।

इत्यन्ययीभावसमासः ।

अथ तत्पुरुषसमासः ।

तत्पुरुष १११।५९॥

अधिकारोऽयं बहुव्रीहेः प्राक् ।

द्वितीया गतादिभि १११।६०॥

द्वितीयान्त गतादिभिः शब्दैः समस्यते, स तत्पुरुषः । गामगतो । गामगमी । अन्नबुभुक्षू । मुहुत्तसुख । अधकारो । मणियारो । सुवण्णयारो ।

द्वितीयेति—समास तत्पुरुष इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । “प्रत्ययग्रहणे सन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया द्वितीयान्तमिति लभ्यते । समर्थैरेव समासो भवति न तु गतादिप्रकृतिकमुपन्तैरेव एवाह गतादिभिः शब्दैरिति । तेन कुम्भकारो इत्यादौ कुम्भ-म् कार इति विग्रहे समासो भवति । अत एव कृदन्ते पूर्वं समासान्न विभक्तेरुत्पत्तिः कृदन्तात् । तथा च नामसज्ञात् पूर्वमेव समासो भवति । यदि सर्वत्र समासात्पूर्वं विभक्तेरपेक्षा स्यात्तदा यगधीति न स्यात् । यतो विभक्त्युत्पत्तये पूर्वं नामसज्ञाया लिङ्गसरयाद्यन्वयविवक्षाया तावन्मात्रे जातिवाचकत्वाभावेन नामत्वात्पूर्वमाप प्रवृत्तौ पश्चात्समासेऽपीकारो न स्यात् । गाम गतो, गाम गमी, अन्न बुभुक्षू, मुहुत्त सुख, अध करेइ, मणि करेइ, सुवण्ण करेइ, इति विग्रहः । इत्थं च यत्र कर्माणुपपदे सति यस्मात्प्रत्ययो भवति तत्र तादृशकर्मादिभि सह तत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव समासो भवति । निरुपपदात्प्रत्यये तु तादृशप्रकृतिप्रत्ययसमुदायाद्विभक्त्युत्तरमेव समासो भवति, इति फलितम् ।

दयादीनां पचादाबुत्तरपदे १३।३।१३॥

दयादिशब्दानां ह्रस्वो वा पचादाबुत्तरपदे । दयपत्तो । दयापत्तो ।

कलपत्तो, कलापत्तो ।

दयादीनामिति—वेत्यस्य ह्रस्व इत्यस्य चानुवृत्तिः । दयपत्तो दय पत्तो इति विग्रहः दया प्राप्त इत्यर्थः । कलपत्तो । कल पत्तो इति विग्रहः । कला प्राप्त इत्यर्थः । आकृतिगणोऽयम् ।

तृतीया पुष्वादिभिः ॥११॥६१॥

तृतीयान्तं पुष्वादिप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते । मासपुष्वा । एखभिन्नो ।
आयारनिपुणो । उदउल्ल । “सत्थवाहद्वयसधिनालसद्धिं सपरिखुडे”

तृतीयेति—सुपा समास तत्पुष्प इति पदत्रयमनुवर्तते । तृतीयान्त इति
लाभस्तु पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । मासपुष्वा । ‘मासेण पुष्वा’ इति
विग्रहः । मासेन पूर्ण इत्यर्थः । एखभिन्नो । ‘णत्वेहि भिन्नो’ इति विग्रहः ।
नरैर्भिन्न इत्यर्थः । आयारनिपुणो । ‘आयारेण निपुणो’ इति विग्रहे समासः ।
उदउल्ल । ‘उदेण उल्ल’ इति विग्रहे समासः । उदकारमित्यर्थः । उद दृक् उल्ल
इत्येते त्रयो जलवाचकाः । उल्लशब्द आर्द्रवाचकः । सहार्धयोगे तृतीयाविधानेन
सधिवालेन सद्धि इति विग्रहे समासे सधिवालसद्धिः । णाया० १ । प० १९ ॥
अत्र न समासः किन्तु प्राकृतत्वाद्भिन्नचितोप इति कपना न सम्यक् ।

चतुर्थी हितादिभिः ॥११॥६२॥

चतुर्थ्यन्तं हितादिप्रकृतिकसुबन्तैः समस्यते जीवहिय । ससारसुख ।
मोक्षतथो । अट्टादण्डो ।

चतुर्थीति—सुपा समास तत्पुरुष इति पदत्रयमनुवर्तते । जीवहिय
इत्यत्र जीवाए हिय इति विग्रहे समासः । हितादियोगे चतुर्थी । सम्बन्ध-
सामान्ये पक्षपात्राणि प्राप्ते सत्त्वेन हितादियोगे चतुर्थी विहिता । तथा च तस्या
वाधिका सा । एवमग्रेऽपि । मोक्षतथो । अत्थशब्देन सह नित्यसमासो
भवति । मोक्षतए अय इति विग्रहे समासः । नित्यसमासस्य लक्षणन्तु अवि-
ग्रहत्यम् अस्वपदविग्रहतत्त्वम् वा स्व समासः तत्सम्बन्धिपद स्वपद न स्वपदेन
विग्रहो यस्य सोऽस्वपदविग्रहस्तत्त्वम् । अट्टाए दण्डो इति विग्रहे समासे
अट्टादण्डो । एट्टादित्वाद्दीर्घः ।

पञ्चमी भयादिभिः ॥११॥६३॥

पञ्चम्यन्तं भयादिप्रकृतिकसुबन्तैः समस्यते । पावभय । सप्पमीतो ।
रणत्ताण । सग्नपवितो । वधमुत्तो ।

पञ्चमीति—सुपा समास तत्पुरुष इति पदत्रयमनुवर्तते । भयार्थक

प्राणार्धकयोगे पञ्चमीविधानेन पावाओ भय इति विग्रहे समास । एवमपेऽपि ।
सगपतितो इत्यादौ तु सामान्यसूत्रेणैव पञ्चमी । विभागस्य इष्टत्वात् ।

जादिः प्पभितिना ।१।१।७३॥

जादिः पभितिशब्देन ममस्यते । जप्पभिइ । तप्पभिइ ।

जादिरिति—समास तत्पुरुष इति पदद्वयमनुवर्त्तते । पभितियोगे
पञ्चम्या विधानेन पञ्चम्यन्तेन जादिशब्देन समासो भवति । यत प्रभृति ।
तत प्रभृति इति क्रमेणार्थः ।

पष्ठी ।१।१।६४॥

पष्ठयन्त सुबन्तेन समस्यते । धम्मपुत्तो । वीरआया । धम्ममूल । देवपूजगो ।

पष्ठीति—धम्मस्स पुत्तो इति विग्रहे समासे धम्मपुत्तो । देवस्स पूजगो
इति विग्रहे समासः । पूजक, जाजक, परिचारक, अङ्गावक, उप्पादक इत्यादि-
पूजकादिगणः ।

तादेर्दुगुत्तरपदे ।१।२।६२॥

तादीना दुगागमः स्यादुत्तरपदे । तदाहारो । तदुप्पाओ । जद्वण ।

तादेरिति—तस्स आहारो इति विग्रहे समासोत्तर दुगागमे तदाहारो ।
तदुप्पाओ । जद्वण । तादिपूर्वपदक एव प्रायः समासो दृश्यतेन ताद्युत्तरपदकः ।

अणतरे जतयोः ।१।१।६६॥

अणतरशब्दे परे जतशब्दयोर्यगागमः स्यात् । जयाणतर । तयाणतर ।

अणतर इति—यक् इत्यस्यानुवृत्तिः । दुगागमस्यापवादः । आगमेऽकारा-
रो नोच्चारणार्थः । अतएव दीर्घेण जयाणतर इत्यादि सिद्धवति ।

पुव्वादयोऽवयविनैकवचनान्तेन ।१।१।६५॥

पुव्वादयः शब्दा एकत्वविशिष्टान्यभिनाचकेन शब्देन समस्यन्ते । पुव्वकायो ।

पुव्वादय इति—सुपा समास तत्पुरुष इति त्रयाणां पदानामनुवृत्तिः ।
पुव्वकायो । कायस्स पुव्वो इति विग्रहे समासः । सामान्यसूत्रेण समासे प्रथमा-
निर्दिष्टत्वात्कायशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तथाच कायपुव्वो इति स्यादत इदं

सूत्रम् । एवञ्च पुन्यादेरेव प्रथमातिष्ठित्वेन पूर्वप्रयोगो भवति । एवमेव मञ्ज-
रत्त पुञ्जरत्त इत्यादि ।

सञ्वादिभ्योऽहस्याण्ह ॥१॥१२१॥

सञ्वादिभ्यः परस्याहश्चन्दस्याण्हदेः स्यात् । मञ्जण्हो । पुञ्जण्हो ।
मज्जण्हो । सञ्वादिभ्य इति क्रिप् । उत्तमाह ।

सञ्वादिभ्य इति—अनेकवर्णत्वात्मव्यादेशः । सञ्च्य च अह च सञ्च्यण्हो ।
समासे अण्हादेशे दीर्घे सयुक्ते ह्रस्वे अहादिभ्य इति पुस्त्ये सञ्च्यण्हो । अहस्त
पुञ्चो भागो पुञ्जण्हो । अहस्म मज्जो भागो मज्जाण्हो । सञ्वादिभ्य इति
महणाभावे को दोष इति चेत् उत्तमाह इति ।

अधीणादिभि सप्तमी ॥१॥१६६॥

सप्तम्यन्तमधीणादिशब्दैः समस्यते । इदाधीणो । उदण्चरो । खेचरो ।
इस्सरभत्ती ।

अधीणादिभिरिति—समासः सुपासत्पुरुष इति पदत्रयमनुवर्त्तते । इदा
धीणो । इदे अधीणो इति विग्रहे समासः । उदण्चरो इत्यादौ सप्तम्या लोपश्च
न । अत्रेलोपनिषेधान् । उदण् चरेर्इत्यादि विग्रहः ।

खडादीनामुत्तरपदे ॥३॥१४५॥

खडादिशब्दानां म्यरस्य दीर्घो वा उत्तरपदे परे । खडाभेदो, खड-
भेदो । अट्टादट्टो, अट्टदट्टो । अप्पात्रहुग, अप्पवहुग । अप्पावहुत्त, अप्प-
वहुत्त । आणापाण, आणपाण । पाप्पामिजो, पाप्पमिजो । अधारूय, अध
रूय । आनीरुम्म, आविक्कम्म ।

खडादीनामिति—दीर्घः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । म्यरस्येत्युपतिष्ठते ।
खडाभेदो । खडाए भेदो इति विग्रहः । खडार्यं भेद इत्यर्थः । तथा भेदो येन
खडो भवेदिति भावः । अट्टाए दट्टो इति विग्रहे अट्टादट्टो । अप्पो च बह्वो
च अप्पबह्वो । तेसि भावो अप्पात्रहुग, अप्पवहुग, अप्पावहुत्त, अप्पवहुत्त,
अप्पावहु । भावे क्तौ भवतो वा । अनेन दीर्घः । आणो च पाणो चेति समा-
हारः आणापाण अरण्णातोर्भावेऽणि कृते आणो । आसोच्छ्वासौ इत्यर्थः ।

पासस्त मिओ इति विग्रहे पासामिओ-पाशमृग पार्श्वमृग पार्श्वमितो वार्थ ।
आवि कम्म इति विग्रहे दीर्घे आशीकम्म । पादय इत्यनेन समास । उत्पत्त्यनु
कूलव्यापारोऽर्थः ।

दकस्य दः ।१।१।५२॥

दकशब्दस्य दादेशः स्यादुत्तरपदे परे । दाकलसो । दाकुभो ।

दकस्येति—उत्तरपदे इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । दकरस
कलसो इति विग्रहे समासेऽनेन दादेशो रगडादित्वादीर्घे दाकलसो, दकलसो ।
दककलश इत्यर्थः । एषमन्येऽपि । दाकुभो इत्यस्य दककुम्भ इत्यर्थः ।

मणादावस्य म ।२।३।६७॥

मणशब्दात्परस्यावशब्दस्योपधाया मकारो वा स्यात् । मणामो, मणावो ।

मणादिति—उपधाया वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । तेन नान्त्यस्य वकारः ।
एवञ्चावघटकवकारस्य मकारे मणामो । आविज्जईति आवो कर्मण्यत्प्रत्ययः ।
मणसा आयो इति विग्रहे तृतीयासमासः । मन आप इत्यर्थः ।

पित्वादीनामि. ।१।१।३३॥

पितुप्रभृतिशब्दानामुत्तरपदे परे इकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । अम्मापिइ-
समाणे । माउपिउसमाणे । भाइममाणे, भाउसमाणे । भाइसय, भाउसय ।

पित्वादीनामिति—उत्तरपदे इत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तिः । अम्मा च पिता
च अम्मापितरो अम्मापितृहि समाण इति विग्रहे तृतीयाममासे विभक्त्यलोपे
अम्मापितु समाण इति धितेऽनेनोत्तरपदे परे उकारस्येकारे तकारस्य यकारे
लोपे प्रकृतिभावे च अम्मापिइसमाणे । अम्मापितुसमान इत्यर्थः । भाउणा
समानो इति विग्रहे भाइसमाणे । भ्रातृसमान इत्यर्थः । माउपिउममाणे
इत्यस्य मातापितृसमान इत्यर्थः । भाउण सय इति विग्रहे समासेऽनेनेनारः ।
अतएव केवलसख्यावाचकोऽपि सतादिशब्द इति लभ्यते । अन्यथा भाइसय
इति न स्यात् सतमातरो इत्येव स्यादिति । भाइसय इत्यस्य भ्रातृशतमित्यर्थः ।

पादस्य दस्य मूले ।३।१।७७॥

पादसम्बन्धिनो दकारस्य लोपो वा स्यात् मूलशब्दे उत्तरपदे । पामूल,
पाअमूल, पायमूल, पादमूल ।

पादस्येति—लोप इति वेति चापुवर्त्तते । यदि यष्टीनिर्दिष्टत्वाद्दकारोत्तराकार-
स्यैव लोप स्यात्तदा प्रथक् दमदणमनथक स्यात् । यदि पूर्ववदकाररहितम्यैव
दकारस्य लोप प्रतीयेत तदा दकारस्य यकारकरणेऽपि तत्सिद्धौ तदर्थमप्र-
यत्नो निष्फल स्यादतो दकारतदुत्तराकारयोर्मयोलोपोऽनेन विज्ञायते ।
पादस्म गूल इति विग्रहे समासेऽनेन दकारस्य लोपे पादमूल । तदभावे दकारस्य
यकारे लोपे पादमूल । लोपाभावे पायमूल । यकाराभावे पादमूल ।

गरुडासणादीनि निपात्यन्ते । १४।१।५७॥

गरुडासणादिगणपठितानि निपात्यन्ते । गरुडामण । उदओदर ।
पुण्यपच्छिमो ।

गरुडेति—गरुडसरिस आसण इति विग्रहे कर्मधारयसमासे गरुडसरिस
आमण इति स्थितेऽनेन मध्यपदस्य सरिसरूपस्य लोपो निपात्यते । उदअपुण्ण
उदर इति विग्रहे पूर्वोक्तसमासे सत्यनेन मध्यपदस्य पुण्णरूपस्य लोपे वृद्धि ।
एव पुन्यसहितो पच्छिमो पुण्यपच्छिमो ।

चरेऽहेरा । १४।१।२७॥

अहेशब्दस्य चरशब्दे उत्तरपदे परे आकारोन्तादेशो वा स्यात् ।

अहाचरो, अहेचरो ।

चर इति—वेत्यस्यापुवृत्ति । अहेशब्दोऽध शब्दार्थक । सप्तम्यन्ते
तरिमन्नुपपदे चर्धातो कृत्प्रत्यये सप्तमीसमासेऽनेनैकारस्याकारादेशो अहा
चरो तदभावे अहेचरो ।

उस्तेजस्य । १४।१।३५॥

तेजशब्दस्योकारान्तादेशो वा स्यादुत्तरपदे परे । तेउकाए, तेयकाए, तेजकाए ।

उरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । तेनो कायो जस्तेति विग्रहे
बहुव्रीहिसमासे तेजस्स कायो इति विग्रहे तत्पुरुषे वा कृतेऽनेन जकारोत्तरा-
कारस्योकारे जकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे तेउकाए । उकाराभावे यकारे
तेयकाए । यकारस्याप्यभावे तेजकाए ।

ओजसादीनामुत्तरपदे वा । १४।१।२३॥

जसादिशब्दानामुत्तरपदे परे ओकारान्तादेशो वा स्यात् । जसोकिन्ती,

जसकित्ती । जसोकामी, जसकामी । जसोजीविय, जसजीवियं । जसो-
वतो, जसवंतो । जमोमन्तो, जसमंतो । जमोचदे, जसचंदे । जसो-
करो, जसकरो । अहोनिंसि । अयोक्वल् । अयोकुंमी । अयोगोलो ।
अयोघणो । अयोमय । अन्नोन्न । मणोन्न । मणोरमो । मणोसिला ।
मणोहरो । मणोकरण, मणकरण । मणोजोगो, मणजोगो । मणोदडो,
मणदडो । मणोपओगो, मणपओगो । तमोऋसिए । दोग्गती । तवोकम्म ।
तवोमय । मणोरहो । सोग्गई ।

ओदिति—जसोकित्ती । जससा कित्ती इति विग्रहे समासेऽनेनाकार-
स्यौकारे जसोकित्ती । यश कीर्ति । यशसा सुप्रसिद्धिरित्यर्थः । जम कामे-
ईति विग्रहे कृत्यत्यये द्वितीयासमासे ओकारादेशे जसोकामी पक्षे जसकामी ।
यश कामीत्यर्थः । जससा जीविय इति विग्रहे तृतीयासमासे जसोजीविय ।
यशोजीवितमित्यर्थः । अत्र सूत्रे उत्तरपदशब्देन मुनिमन्त्रोत्तरमात्रं गृह्यते ।
अन्यथा जसोवन्तो इत्यानौ न स्यात् । अत्रोत्तरपदस्याभावात् । सुपि परे नैवौकारो
भवति । अतस्तद्विभक्त्यं दत्तम् । जसोवतो इत्यस्य यशस्वीत्यर्थः । जसोचदे
इत्यादौ कर्मधारयः । जसोचंदे इत्यस्य यशश्चन्द्र इत्यर्थः । जसोकरो इत्यादौ
पट्टीसमासः । जसोकरो इत्यस्य यशस्कर इत्यर्थः । अहोनिंसीत्यत्र ॥ द्वन्द्व-
समासः । अहोनिंसमित्यर्थः । अयोक्वल् इत्यादौ पट्टीसमासः । अय क्वल्-
मित्यर्थः । अयोकुंमी । अय कुंमीत्यर्थः । अयोगोलो । अयोगोलः । अयो-
घणो अयोघनः । अयोमय इत्यत्र तु विकारार्थे मयप्रत्ययः । अयोमयमित्यर्थः ।
अन्नोन्नम् । अन्योन्यमित्यर्थः । मणोन्न । मनोऽन्नम् । मणोरमो । मनोरमः । मणोसिला ।
मन शिला । मणोहरो । मनोहरः । मणकरण । मन करणम् । मणोजोगो ।
मनोयोगः । मणोदडो । मनोदण्डः । मणोपओगो । मन प्रयोगः । तमोकसिए ।
तम कापिकः । प्रच्छन्नक्रियाकारक इत्यर्थः । दोग्गती । दुर्गतिः । तवोकम्म ।
तप कर्म । तवोमयः । तपोमयम् । मणोरहो । मनोरथः । सोग्गई । सद्गतिः ।
कायादित्वाद् द्वित्वम् । एवमन्यत्रापि तादृशकार्यदर्शनेन तद्वर्णीयं उक्तम् ।

विहवणाभ्या पत्युं फसौ । ३।३।६८॥

आभ्या परस्य पतिशब्दस्यादेः फ स इत्येतादृशौ पर्यायेण वा स्तः ।
विहृष्फती, विहृस्सती, विहृष्पती । वणृष्फती, वणृस्सती, वणृष्पती ।

विह्वणाभ्यामिति—वा आदेरित्यनुवर्त्तते । परत्वादानेन फादेशे सादेशे च कृते तेउप्रभृते कायादीनामित्यनेन द्वित्वं भवति । अन्यथा पूर्वं द्वित्वे आदे पकारस्यादेशेऽपि द्वितीयपकारश्रुतिः स्यादेव । विहस्म पती इति विग्रहे समासे परत्वादानेन फगरे कायादिनाद् द्वित्वे विहष्पती, सकारादेशद्वित्वे तु विहस्सती, उभयोरभावे द्वित्वे विहष्पती । बृहस्पतिरित्यर्थः । एव वणस्स पतीति विग्रहेऽपि बोध्यम् । वणस्सतीत्यस्य यनस्पतिरित्यर्थः ।

इज्जैसयोरन्त्याद्ययो ॥३॥४॥९॥

इजाशब्दस्यान्त्यस्य एससम्बन्धिन एकारस्य चोभयोः स्थाने इकारो वा स्यात् । इज्जिसो, इज्जेमो ।

इज्जैसयोरिति—इयंत्यनुवर्त्तते । अत्र क्रमेणान्त्याद्ययोरन्वयेनेजाशब्दस्यान्त्येनान्वयः । एसशब्दस्याद्येन सहान्वयः । अत एवाह इजाशब्दस्यान्त्यस्येत्यादि । अन्त्याद्ययोरुभयोरेकस्थानिता विवक्षिता । तेन न पर्यायेण भवति । इज्ज एसइ इति विग्रहेऽपि प्रत्यये द्वितीयासमासेऽनेनेजासम्बन्धिन आकारस्य एससम्बन्धिन एकारस्य च स्थाने इफारे इज्जिसो । पक्षे धृद्वौ इज्जेसो । इज्जैप इत्यर्थः ।

आगन्तारस्यारस्यागार उत्तरपदे ॥३॥४॥७६॥

आगन्तारशब्दसम्बन्धिन आरशब्दस्य लोपो वा स्यादगारशब्दे उत्तरपदे । आगन्तगार ।

आगन्तारस्येति—लोपः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । यदि पट्टीनिर्विष्टत्वादारसम्बन्धिनोऽकारस्यैव लोपः स्यात्तदा वृथक्कृत्यारग्रहणं व्यर्थं स्यात् तद्विनाप्यलस्यैव लोपसमवात् । अतः सामर्थ्यादारममुदायस्य लोपो भवति । आगन्तगारमित्यर्थः । धर्मशालेति यावत् ।

आगन्तारागारस्यागन्तारो वा ॥३॥४॥४॥

आगन्तारागारशब्दस्य स्थान आगन्तार इत्यादेशो वा स्यात् ।

आगन्तारः ।

आगन्तारागारस्येति—अनेकवर्णत्वात्मर्वादेशः । आगन्तारस्स अगारो इति विग्रहे पट्टीसमासेऽनेन तस्य स्थान आगन्तारादेशो आगन्तारः । इन्द्र-तत्पुरुषयोः परवर्द्धिः भवति । तेन नपुंसकत्वम् ।

इ० क्रियाविशेषणत्वे पुव्वस्य वा ।३।४।८॥

पुव्वशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे सति इकारोन्तादेशो वा । पुव्वि, पुव्व वा करेड । पुव्व्याणुपुव्वि चरइ । क्रियाविशेषणत्वे किम् । पुव्वो घडो ।

इरिति—क्रियाया विशेषणत्वं क्रियाविशेषणत्वं तस्मिन् । क्रियानिरूपित-विशेषणत्वे इति यावत् । पूर्वकालस्य कालिकमन्वन्धेनोत्पत्तावन्वयः ।

उवगमणे पायवस्य पापावौ वा ।४।४।२६॥

पायशब्दस्य पर्यायेण पापानादेशौ वा स्यातामुपगमणशब्दे उत्तरपदे ।

पाउवगमण । पाओवगमण । पायवोवगमण ।

उपगमणे इति—उत्तरपदे इत्यनुवृत्तिः । उपगमनरूपेऽर्थे इति नार्थं किन्तुवगमणशब्दे इति । उत्तरपदे उवगमणशब्दस्य शब्दपरत्वादतएयाह शब्दे इति । अनेकवर्णत्वात्मर्थादस्य । पायवस्त उवगमण इति विग्रहे समासेऽनेन पादेशे प्रकृतिभावे पाउवगमण, पावादेशे बलोपे पाओवगमण । वृद्धिः । अतएव पायादेशोऽपि स्वरान्तः ।

खधादावारस्यारवारो ।४।४।२७॥

खधशब्दात्परस्यावारशब्दस्य पर्यायेणारवातावादेशौ वा स्तः ।

खधारो । खधवारो, खधावारो ।

खधादिति—धेत्यनुवर्तते । खधस्त आवारो इति विग्रहे समासेऽनेनारा-देशे दीर्घे खधारो । वारादेशे खधवारो । स्कन्धावार इत्यर्थः ।

जहन्नादीनामणुकोसादिषु ।४।२।२०॥

एषा शब्दानामणुकोमादिशब्देषु परेषु ममागमः स्यात् । अजहण्णमणुकोसो ।

अदुक्खमसुहो । अगमगाइ । सामाइयमादियाइ । गन्मसुहेसो ।

अणुतमागमन्महिय ।

जहन्नादीनामिति—ममित्यनुवर्तते । आगमे मकारो मित्कार्यार्थः । मित्त्वा-दन्त्यावयव आगमः । अजहण्णो चाणुकोसो चाजहण्णमणुकोसो । कर्मधारय-समासेऽनेन ममागमः । अजघन्यानुत्कर्ष इत्यर्थः । न हीनो नोत्कृष्टो रस इति यावत् । अदुक्खो चासुहो चादुक्खमसुहो । अदु खामुस इत्यर्थः । मुक्क इति

यावत् । अगस्मागाद् अगमगाद् । उपाह्वारीयर्थे । नामाद्वयमादि जेसि इति विग्रहे समासे गमागमे सामाद्वयमादियाद् सामाधिक्यदीनीत्यर्थे । गम्भस्स उरेसो इति विग्रहे समासे गम्भमुदेसो । अणतभागेण अब्भहिय अणतभागमब्भहिय अनतभागाभ्यधिकमित्यर्थे ।

तिपदस्य त ॥२॥३॥६९॥

तिपदशब्दे दस्य तो वा स्यात् । तिर्ह, तिगती, तिपदी ।

तिपदस्येति—उपधाया इति चेति चानुवर्त्तते । तिण् पदान् समाहार इति विग्रहे समासः । अनेनोपधामृतस्य दकारस्य तकारे तस्य यकारे लोपे पस्य यकारे तिर्ह । यकाराभावे तिगती । विस्लपत्वाद्स्य तकाराभावे तिपदी । त्रिपदी गतिविशेष इत्यर्थः ।

अहादिभ्यो रत्ते ॥१॥४॥२॥

अहादिशब्देभ्यः परस्माद् रत्तिशब्दादप्रत्ययः स्यात् । अहरत्तो, अहोरत्तो । पुष्परत्तो । वरिसारत्तो । सव्वरत्तो ।

अहादिभ्य इति—अह च रत्ती चेति विग्रहे अहरत्तो, अहोरत्तो । अहोरात्रमित्यर्थः । ओजसादीनामित्यनेन विस्लपेनौकारान्तादेशः । रत्तिशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि 'अहरत्तो पुसि' इत्यनेन पुस्त्वम् । रत्तीए पुञ्जभागो पुष्परत्तो । पूर्वरात्र इत्यर्थः । पुष्वादयोऽवयविनेत्यनेन समासे पुञ्जशब्दस्य पूर्वनिपातः । वरिमाए रत्ती वरिसारत्तो । वर्षारात्र इत्यर्थः । सव्वा रत्ती सव्वरत्तो । सयरत्र इत्यर्थः ।

राप्श्च ॥१॥४॥३॥

अहादिशब्देभ्यः परस्य राह्शब्दस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् । अहोरात्रम् । चउराअ ।

रापरिति—'अहादिभ्य इत्यनुवर्त्तते' अइतिच । अहोराह्शब्देऽनेनेकारस्याकारेऽहोरात्रम् । अहोरात्रमित्यर्थः । चउराअ इत्यत्र समाहारे वान्ये वक्ष्यमाण सूत्रेण समासेऽनेनाकारान्तादेशे चउराअ । चतसृणा रात्रीणां समाहार इत्यर्थः ।

असुपि खरादौ पादस्य पद ॥३॥४॥७॥

पादशब्दस्य पदादेशः स्यात्सुन्मिन्नखरादौ । तिपदी ।

असुपीति—अनेकवर्णतमात्सर्वदेशे तिपादशब्दाङ्गीषि प्रत्ययेऽनेन पदा-
देशे पस्य वकारे तिबदी ।

तद्धितार्थे समाहारे उत्तरपदे च दिक्सख्ये ।१।१।६७॥

तद्धितार्थे विषये समाहारे च वाच्ये उत्तरपदे च परे दिग्वाचकसंख्याप्राचकौ
सुबन्तेन समस्येते । दुरत्तिय । चउराअ । पुव्वमालप्पियो ।

तद्धितार्थे इति—सुपा तत्पुरुष समास इत्यनुवर्तते । दुश्चदरत्तिशब्दयो-
र्भयरूपतद्धितार्थे विषये समासे इयप्रत्यये तस्मिंश्च टिलोपे दुरत्तिय । समाहारे
चउराअ । उत्तरपदे परे च पुव्वमालप्पियो । मालाशब्दस्य पुव्वद्वाच ।

परलिङ्गौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ ।१।१।८०॥

एतौ समासौ परपदलिङ्गभाजौ भजतः । अम्मापियरो । अद्धपिप्पली ।

परलिङ्गमिति—परशब्देन परपद गृह्यते । परस्य लिङ्गं ययोस्तौ परलिङ्गौ ।
द्वन्द्वशब्देनेतरयोर्गङ्गो माहो नतु समाहारद्वन्द्वः । तत्र नपुसकत्वस्य विशिष्य
विधानात् । न च परपदस्य प्राधान्यादेव परपदलिङ्गं भवतीति व्यर्थमिदमिति
वाच्यम् । द्वन्द्व उभयपदयोः समानत्वात्परपदप्राधान्याभावात् । अम्मा च पिया
चेति विग्रहे ‘अम्मापियरो’ इति द्वन्द्वसमासः । अद्ध पिप्पली इति विग्रहे
अद्धपिप्पलीति तत्पुरुषसमासः । अत्र परपदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्समस्तपदस्यापि
स्त्रीत्वं बोध्यमिति ।

अह्वरत्तौ पुंसि ।१।१।७९॥

अह्वरत्तशब्दान्तौ पुंलिङ्गे वर्तेते ।

अह्वेति—संज्ञादिभ्यो ह्रस्वेत्यनेनाहशब्दस्याह्वेदेशे परलिङ्गावित्यनेन पर-
लिङ्गरूपनपुसकत्वप्राप्तावनेन पुस्त्व विधीयते । एव ‘अहादिभ्यः’ इत्यनेन
रत्तिशब्दस्याकारान्तादेशे रत्तेति जाते परलिङ्गावित्यनेन स्त्रीत्वे प्राप्तेऽनेन
पुस्त्वविधानम् । अह्व्याह्वेति रूपं रत्तिशब्दस्य रत्तेति रूपं समास एव भवति
नान्यत्रेत्यत उक्तं वृत्तौ शब्दान्ताविति ।

न. ।१।१।६८॥

नशब्दः सुबन्तेन समस्यते ।

न इति—मुपा ममास तत्पुण्य इति पदद्वयमनुवर्त्तते । निषेधार्थक एव नशब्दो गृह्यते नान्यार्थक । तादृशनशब्दस्य समासादर्शनात् ।

स्वरादौ नस्यान् ।१।४।२९॥

स्वरादावुत्तरपदे परे नशब्दस्यानादंश स्यात् । अणस्मो । अणटो ।

स्वरादाविति—उत्तरपद इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्यात्मव्यादेश । न अस्सो अणस्सो । अनश्च इत्यर्थ । न अटो अणटो । अर्थ इत्यर्थ ।

व्यञ्जनादौ नस्यादे ।३।४।२९॥

व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे नशब्दस्यादेर्लोप स्यात् । अप्रिय । अणाण ।

व्यञ्जनादाविति—उत्तरपद लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । न प्रियमिति विग्रहे अप्रिय । अप्रियमित्यर्थ । न नाणमिति विग्रहे अणाण । अज्ञानमित्यर्थ । आविग्रहणानशब्दस्यादेर्लोपो भवति । अन्यथा पट्टीनिर्दिष्टत्वादन्यस्याकारस्यैव स्यात् । तच्चानिष्टम् ।

खादौ नस्य प्रकृतिभावो बहुलम् ।३।४।२०॥

खादिशब्दे परे नशब्दस्य प्रकृतिभावो बहुल स्यात् । शाख । खगो । अगो ।

खादाविति—नखादिशब्दे नशब्दघटकनकारस्यानेन प्रकृतिभावो भवति । स च प्रकृतिभावो बहुलप्रकारेण भवति । यथा शाख इत्यत्र नित्य प्रकृतिभाव । न स यत्र तन्नय । अत्र नकारलोपे अग्न इति स्यात् । अवयवार्थो न विवक्षित । अतएव रुढत्वमिति बोध्यम् । अन्यथा आकाशस्य व्यापकत्वेन नखे तदसत्त्वासम्भवेनासङ्गति स्यात् ।

नाजिण्णस्स जीरजीरगजीरणा. ।४।४।११॥

नशब्दादुत्तरपदस्य जिण्णशब्दस्य जीरजीरगजीरणा इत्येते आदेशा ना स्यु ।

अजीरो, अजीरगो, अजीरणो । अजिण्णो । उत्तरपदस्य किम् । न जिण्णो ।

नादिति—उत्तरपदस्य वेत्यस्यानुवृत्ति । उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रुढत्वात्समास एवैत आदेशा न वाक्ये । न जिण्णो इति विग्रहे समासेऽनेन जिण्णशब्दस्य जीरादेशे नकारलोपे अजीरो । जीरगादेशे अजीरगो । जीरणा-

देशे अजीरणो । आदेशाभावे अजिण्णो । पदव्यावृत्तिस्तु मूले एव स्पष्टम् ।

विशेषणं विशेष्येण कर्मधारयो बहुलम् ॥११॥६९॥

विशेषण विशेष्येण ममस्यते स कर्मधारयसंज्ञः स्याद्बहुलम् । महावीरो ।

विशेषणमिति—ममास तत्पुरुष इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । कर्मधारय-
त्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धेनैकपदार्थधर्मिकापरपदार्थप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वम् ।
न च नील उष्ण इत्यादावपि तादात्म्यसम्बन्धेन नीलप्रकारकोत्पलविशेष्यक-
शाब्दबोधोदयेन तादृशबोधजनकत्वस्य तत्र वाक्ये सत्त्वेन कर्मधारयलक्षणाति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिनामार्थप्रकारकशाब्दबुद्धौ
नीलादिनामोत्तरनामोपस्थिते कारणत्वेन तत्र वाक्ये तादात्म्यसम्बन्धे नीलादि-
नामार्थप्रकारकशाब्दबोधासम्भवात् । नीलादिनामाव्यवहितोत्तरोत्पलादिनाम-
जन्योपस्थितेरभावात् । विभक्त्यवधानात् । किन्तु तत्र विशेषणपदोत्तर-
विभक्त्युपस्थाप्यतादात्म्ये नीलादेराधेयतासम्बन्धेनान्वयः । तादात्म्यस्य तु
स्वरूपसम्बन्धेनोत्पलेऽन्वयः । तथा च नीलतादात्म्यवदुत्पलमिति बोधो जायते ।
तत्राधेयतासम्बन्धेन नीलस्य तादात्म्ये प्रकारता तादात्म्यस्य च स्वरूपसम्बन्धेनो-
त्पले प्रकारता । न तु तादात्म्यसम्बन्धेन नीलस्योत्पलप्रकारता । लक्षणे तु
तादात्म्यसम्बन्धेन नीलप्रकारकत्वनिवेशेन नातिव्याप्तिः । नीलोत्पल इत्यादि
समासे तु तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकबोधोदयेन लक्षणसम्बन्धः । ननु
विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थिकैवेति मतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव सन्मते वाक्येऽपि
तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकशाब्दबोधस्यैवोदयादिति चेत्तत्त्वम् ।
तान्तात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकोत्पलादिधर्मिकशाब्दबोधजनकत्वे सति
अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलादिपदविशिष्टोत्पलादिपदत्वस्यैव कर्मधारयल-
क्षणत्वेन नील उष्ण इत्यादिवाक्ये विभक्त्या व्यवधानेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
न्धेन नीलपदविशिष्टोत्पलपदेऽभावेनातिव्याप्तेरभावात् । अतएवोक्त
जगदीशेन “क्रमिक यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् । तादात्म्येन भवेदेप
समास कर्मधारयः” ॥ इति । क्रमिकमन्यवहितम् । अत्र प्रसङ्गात् कुत्र कर्मधा-
रयः कुत्र नेति सङ्क्षेपतः कथ्यते । अत्र प्राचीना विशेष्यविशेषणयोरुभयोर्यत्र
तादात्म्येन व्यभिचारो वर्तते तत्रैव कर्मधारयः साधु । अत एव माणुस
वभणो । वभणमाणुसो इति प्रयोगो न भवति । अत्र तादात्म्यसम्बन्धेन मनु-
ष्यब्राह्मणयोर्व्यभिचाराभावात् । तादात्म्यसम्बन्धेन ब्राह्मणाभाववति शूद्रे

न इति—मुपा ममान् तत्पुण्यः इति पदद्वयमनुयोज्यते । निषेधार्थं एव
नशब्दो दृश्यते नावश्यकः । तादृशनशब्दस्य समामान्यता ।

स्वरादौ नस्यान् । १४।१२९॥

स्वरादात्तत्तरपदे परे नशब्दस्यानादत्त स्यान् । अणस्मो । अणद्वौ ।

स्वरादाविति—उत्तरपदे इत्यनुयोज्यते । अनेत्यर्थं चामर्षादृशः । न
अस्तौ अणस्तौ । आन् इत्यर्थः । न अद्वौ अणद्वौ । आर्थ इत्यर्थः ।

व्यञ्जनादौ नस्यादे । १४।१३०॥

व्यञ्जनादात्तत्तरपदे परे नशब्दस्यादेलोप स्यात् । अप्यप । अणान् ।

व्यञ्जनादाविति—उत्तरपदे लोप इति पदद्वयमनुयोज्यते । न पियमिति
विग्रहे अप्यप । अप्रियमित्यर्थः । न नाणमिति विग्रहे अणान् । अज्ञामित्यर्थः ।
आदिमहणामशब्दस्यादेलोपो भवति । अन्यथा पट्टीनिर्दिष्टत्वादन्यस्याकारस्यैव
स्यात् । तच्चानिष्टम् ।

खादौ नस्य प्रकृतिभावो बहुलम् । १४।१३१॥

खादिशब्द परे नशब्दस्य प्रकृतिभावो बहुलः स्यात् । खत् । एगो । अगो ।

खादाविति—नखादिशब्दे नशब्दपठकाकारस्यानेन प्रकृतिभावो
भवति । स च प्रकृतिभावो बहुलप्रकारेण भवति । यथा णम् इत्यत्र नित्य
प्रकृतिभावः । न एव यत्र तत्प्रत्ययः । अत्र णकारलोपे अण इति रयात् । अवयवादी
न निवक्षितः । अतएव रुढत्वमिति बोध्यम् । अन्यथा आकाशस्य व्यापकत्वेन
नखे तदसत्त्वासम्भवेनासङ्गतिः स्यात् ।

नाजिण्णस्स जीरजीरगजीरणा । १४।१३२॥

नशब्दादुत्तरपदस्य जिण्णशब्दस्य जीरजीरगजीरणा इत्येते आदेशा वा स्युः ।

अजीरो, अजीरगो, अजीरगो । अजिण्णो । उत्तरपदस्य णिम् । न जिण्णो ।

नादिति—उत्तरपदस्य वेत्यस्यानुवृत्तिः । उत्तरपदस्य समासचरमावयवे
रुढत्वात्समास एवैत आदेशा न वाक्ये । न जिण्णो इति विग्रहे समासेऽनेन
जिण्णशब्दस्य जीरादेशे नकारलोपे अजीरो । जीरगादेशे अजीरगो । जीरणा-

त्रिमहे कुटीजायो इत्यादावपि पुवद्भावेन कुटजायो इति स्यात् । अतो भापितपुस्कस्येत्युक्तम् । न च तथापि तत्रैव दोष कुटशब्दस्य घटे मुँह्लिङ्गत्वेन गृहे स्त्रीलिङ्गत्वेन भापितपुस्को य स्त्रीवाचक स कुटशब्दस्तस्य पुवद्भावप्राप्ते मत्वा-
दिति वाच्यम् । भापित पुमान् येन शब्देन न भापितपुस्क इति विमहे दोष-
सत्त्वेऽपि भापित पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे तद्भापितपुस्क तदस्त्यस्य
स भापितपुस्क । अर्शआदित्वादच् । तथा च यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुयोधकत्व
तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रीवाचकस्य पुवद्भावविधानलाभेन कुटी जायो इत्यादौ
तदप्राप्ते । कुटशब्दो हि घटत्र प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पुयोधक । गृह्यत्वं प्रवृत्तिनि-
मित्तीकृत्य स्त्रीयोधक इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन पुष्पीवाचकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये
तद्व्योपकत्वाभावात् । प्रकृते बड्ढकुमारीत्यादौ बड्ढशब्दो बृहत्त्वं प्रवृत्ति-
निमित्तीकृत्य पुवाचकस्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य स्त्रीवाचक इति प्रवृत्ति-
निमित्तैक्ये भापितपुस्कत्वे सति स्त्रीवाचकत्वस्य तत्र सत्त्वेन न पुवद्भावेऽनुप-
पत्तिः । प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च वाच्यत्वे सति वाच्यप्रवृत्तिवत्वे सति वाच्योपस्थितौ
प्रकारतया भाममानत्वम् । व्यक्तिवारणाय द्वितीय मत्यन्तम् । सम्बन्धवारणाय
विशेष्यद्वयम् । जातौ तु समन्वयः । तथा च घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त
घटत्वादिजातिरेव ।

पत्तामोडादिषु परम् । ११।१।५९॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । पत्तामोडाणि । अनासाच्छिन्नम् ।

पत्तेति—प्रथमानिर्दिष्टमित्यनुवर्तते । प्रथमानिर्दिष्टं परं प्रयोज्यमिति लाभे
पूर्वप्रयोगार्हस्यैव परप्रयोगविधानलाभात्कलितमाह 'एषु पूर्वप्रयोगार्हं परमिति' ।
वान्यार्थस्तु प्रथमानिर्दिष्टमित्यस्यानुवृत्त्या एषु प्रथमानिर्दिष्टं परं प्रयोज्यमित्येव ।
आमोडाणि पत्ताणि पत्तामोडाणि अत्र विशेष्यस्यैव पूर्वप्रयोगः । आमोहित-
पत्राणीत्यर्थः । अनासाच्छिन्नमित्यस्य अच्छिन्ननासिकमित्यर्थः । अजलिवुडे
(कृताञ्जलि) आइण्जणमणुस्सा (जनमनुष्याकीर्णा) इत्यादयोप्यत्रैव बोध्याः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

उपमानानि समानधर्मवचने । ११।१।७०॥

उपमानाचक्रानि उपमानोपमेयमाधारणधर्मवाचकैः समस्यन्ते । यणस्मामो ।

उपमानानीति—ममाम् धर्मधारय तत्पुरुष इति षड्वयस्यानुवृत्तिः ।

मनुष्यत्वस्य सत्त्वेऽ मनुष्यस्य ब्राह्मणव्यभिचारसत्त्वेऽपि तादात्म्येन मनुष्या-
 भाववति ब्राह्मणाभावेन मनुष्यव्यभिचारस्य ब्राह्मणेऽभावात् । मनुष्यभिन्नब्राह्म-
 णाभावात् । तद्व्यभिचारश्च तदभाववद्बृत्तित्वम् । न चैव प्रमेयधूम इति ।
 स्यात् मसारम्यैव प्रमेयत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयाभावात् । धूमस्यासत्त्वेन
 प्रमेयरूपविशेषणव्यभिचाराभावादिति वाच्यम् । राहुस्म सिरो इतिवत्
 तादात्म्यसम्बन्धार्थपट्टया तत्पुरुषममासत्यैव तत्र सत्त्वादित्याहुः । नव्यास्तु
 विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचार कर्मधारय इष्ट । यदि विशेषणस्यापि विशेष्य-
 व्यभिचारो न्यायमक स्यात्कर्मधारये नदा चदनतरु, विष्णुगिरीत्यादिप्रयोगा
 न स्युः । तादात्म्येन तर्कभावयति चन्दनस्य, गिर्यभाववति विन्ध्यस्याभावेन
 विशेषणस्य व्यभिचाराभावात् । मन्मते तु तादात्म्येन चन्दनाभाववति तरो
 निन्ध्याभाववति पर्यंतस्य सत्त्वेन विशेष्यस्य विशेषणव्यभिचारसत्त्वेन न
 वापि क्षतिः । एवञ्च मानुषाभाववति ब्राह्मणस्याभावेन मानुषरूपविशेषणव्य-
 भिचारस्य विशेष्ये ब्राह्मणेऽभावेन माणुसवभणो इत्यस्याभावेऽपि विशेष्यस्य
 मानुषस्य ब्राह्मणरूपविशेषणव्यभिचारसत्त्वेऽपि वभणमाणुसो इति भवत्येव । न
 चैव नित्यज्ञानवद्भूतोत्तमाभाववति जीवे पुरुषस्य तादात्म्येन सत्त्वेन विशेष्ये
 विशेषणव्यभिचारसत्त्वेन उत्तमपुरुषो इत्यस्य सत्त्वेऽपि पुरुषोत्तमो इति न
 स्यात् तादात्म्येन पुरुषाभावात् । पूर्वोक्तोत्तमत्वस्याभावेन विशेषणव्यभिचारस्य
 विशेष्येऽभावादिति वाच्यम् । भ्रमविधुरस्यैवोत्तमपदार्थत्वेन पुरुषाभाववति
 लोष्टादौ भ्रमाभाववत्तादात्म्येन सत्त्वेन विशेष्यस्योत्तमस्य विशेषणपुरुषव्य-
 भिचारसत्त्वेन पुरुषोत्तमो इत्यस्य सभवादित्याहुरित्यलम् ।

**भाषितपुस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुवत् समानाधिकर-
 णादौ ।१।१।५६॥**

**प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुमाचकस्येन रूप
 स्यात् । वदहकुमारी ।**

भाषितेति—समानाधिकरणत्वञ्च शब्दनिष्ठमेकार्थबोधकत्वम् । अत एव
 वदहपुत्तो इत्यादौ न पुवद्भावः, एकार्थबोधकत्वाभावेन पुतशब्दस्य समाना-
 धिकरणत्वाभावात् । भाषित पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे तद्भाषितपुस्क
 तदस्यस्येति विग्रहेऽशब्दादिवाच्यप्रत्यये भाषितपुस्कतस्य भाषितपुस्कस्येति ।
 अतएवाह प्रवृत्तिनिमित्तक्ये । भाषितपुस्कस्येत्यस्याभावे कुटी जाया जस्तेति

तियस्य लोपे ।४।४।८३॥

एतशब्दस्यैकारः स्यात्तियस्य लोपे सति । एमहालियो ।

तियस्येति—एतस्य एस् इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । एत्तियमहालिय-
शब्दयोः कर्मधारये तियस्य लोपेऽनेनैतस्यैकारादेरे एमहालियो । 'निमित्तापाये
नैमित्तिपस्याप्यपाय' इति परिभाषया तियस्य लोपेऽकारस्यागमनेन एतशब्द-
सम्पन्नो भवति । अनेन पट्टीनिर्दिष्टानामान्यस्य भवति किन्तु सिञ्चात्
समुदायस्यैव ।

कात्तियस्यैवतिये चिरे ।३।४।२६॥

कशब्दात्परस्यैव तियघटकतियस्य लोपः स्याच्चिरशब्दे परे । केचिर, केचिर ।

कादिति—लोप इत्यनुवर्तते । कशब्दात्परस्यैवतियस्य तियस्य लोपे
उत्तरपदादेर्द्वित्वे केचिर, द्वित्वाभावे केचिर । सुपसुपेत्यनेन समासः ।
समासाभावे उत्तरपदपरत्वाभावेन द्वित्वं न स्यात् ।

पादयो गताद्यर्थे ।१।१।७२॥

गताद्यर्थे वर्तमानाः पादयः सुवन्तेन समस्यन्ते । पणामो । पदेसो । पवासो ।
दुहसण । दुह्णिण । दुग्गती । अभिमुखो । अहकालो । उक्कुलो । शीसको ।
कुपुरितो ।

पादय इति—समासः कर्मधारयः तत्पुरुषः सुपा इति पदचतुष्टयमनुवर्तते ।
निपाता द्योतनाः सन्तु नाचका वा सर्वथा गताद्यर्थे वर्तमानत्वमस्त्येव वाच-
कत्वे वाच्यार्थं द्योतकत्वे द्योत्यार्थमादाय तत्त्व बोध्यम् । पक्विणो णामो इति विग्रहे
प्रकृष्टार्थरूपशब्दे णामशब्देन समस्यते । एव पदेसो । पवासो । दुह दसण
इति विग्रहे दुष्टार्थकदुःशब्देन दुःशब्देन वा समासे उत्तरपदादेर्द्वित्वे परसवर्णे वा
दुहसण । एव दुह्णिण । दुग्गती । मुख अभिगतो इति विग्रहेऽभिगमनार्थकाभि-
शब्देन समासो भवति । काल अतिक्रान्तो इति विग्रहेऽतिक्रान्तार्थकातिशब्देन
समासो भवति । कुलाओ उगगतो इति विग्रहे उद्गताद्यर्थकेन उ उद्शब्देन समासे
पूर्ववत् कार्ये उक्कुलो । सकाओ निगगतो इति विग्रहे समासे उपसर्गस्य दीर्घे
सयुक्तादेर्लोपे णीसको, पक्षे णिस्सको । कुस्मिओ पुरिसो इति विग्रहे कुत्सिता-
र्थकशब्देन समासो भवति ।

उपमीयतेऽनेनेत्युपमात् । सादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । उपमीयत इत्युपमेय सादृ-
श्वानुयोगीत्यर्थः । समाधर्मणोपमानोपमेयगतधर्मस्यैव प्रहणेनाह 'उपमानो
पमेयेत्यादि' घण इव स्मामो इति त्रिप्रहं समासे घणस्सामो । अत्र लौकिक-
विप्रहं इवशब्दनिर्देशस्तु पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुम् । अत एव
मिगी इव चयलो मिगचवलो इत्यत्र सामानाधिकरण्यात्पुनरुक्तो भवति ।
अन्यथैकार्थयोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावे न न स्यात् । कथं तदुप-
मानपरत्वमिति चेत् साम्प्रतिकभावे भूतपूर्वगतिरिति न्यायेन भूतपूर्वगत्या
शक्यार्थमादायोपमानपरत्वसम्भवात् । उपमानस्यैव पूर्वप्रयोगनियमार्थमिदं
सूत्रम् । अन्यथा विशेषणविशेष्यभावस्येच्छानुसारित्या सामान्येन समास-
सम्भवे इदं सूत्रं व्यर्थं स्यात् ।

उपमेयानि सामान्याप्रयोगे ।१।१।७१॥

उपमेयवाचकान्युपमानवाचकं सह समस्यन्ते उपमानोपमेयमाधारणधर्म-
वाचकाप्रयोगे सति । पुरिमग्गी । मामान्याप्रयोगे किम् । पुरिसो
अग्गी व जानछुमाणो ।

उपमेयानीति—धर्मधारय तत्पुरुष समास इति पदत्रयमनुवर्त्तते ।
सम्बन्धिशब्दत्वानुपमानैरिति लभ्यते । उपमेयादिविवरणन्तु पूर्वतो बोध्यम् ।
विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । अन्यथा तु सामान्यसूत्रज्ञैव समास
सम्भव इदं सूत्रं व्यर्थं स्यात् । उपमानोपमेयगतधर्मवाचकादाप्रयोगे सत्येव
भवति । अतएव पुरिमो वग्घ इव स्रो इत्यत्र न समासः । साधारणधर्म
सूरत्ववाचकस्य सूरशब्दस्याप्रयोगाभावात् । अतएव मूलं आह 'सामान्याप्रयोग'
इति । सामान्यवाचकस्याप्रयोग इत्यर्थः । पुरिसो अग्गीव पुरिसग्गी । येन
धर्मेण सादृश्यं विवक्षितं तद्धर्मवाचकस्यैवाप्रयोगस्यावश्यकत्वमिति ।

एतकाभ्या त्रित्यस्य चतुत्तरपदे ।३।४।२७॥

एतशब्दात्परस्य त्रित्यप्रत्ययस्य कश्चात्परस्यैव त्रित्यघटकत्रित्यस्य च
लोपः स्यादुत्तरपदे परे । केमहालियो ।

एतकाभ्यामिति—एतत्त्रित्ये लोप इति द्वयमनुवर्त्तते । प्रमेणैतशब्दस्य त्रित्येऽ-
न्वयः । कश्चात्परस्य चतुत्तरपदे । एतत्त्रित्येऽन्वयः । यथास-
क्यान्वयात् । केवतियमहालियशब्दयोः धर्मधारये चतुत्तरस्य लोपे केमहालियो ।

निरोऽभ्यवानूदराणाम् । ३।२।२०॥

निर. परेषामभि अव अनु उदराणामादेर्द्विर्वा स्यादुत्तरपदे परे । निराभिरामो, निरभिरामो । निरावकूली, निरवकंली । निरानुकपो, निरनु-
कपो । निरोदरो, निरुदरो ।

निर इति—आदे वृद्धि वा इति पदत्रयमनुवर्तते । समासस्तु पादयो गताद्यर्थ इत्यनेनैव । केवल वृद्धिरेव विशेष ।

तेउप्रभृतेः कायादीनाम् । ३।३।३७॥

तेउप्रभृतेः परेषा कायादीनामादेर्द्वित्व वा स्यात् । तेउकायो, तेउकायो । वाउकायो, वाउकायो । आउकालो, आउकालो । आउकरण, आउकरण । चउकमाया, चउकसाया । छजीवणिया, छजीवणिया । छदन्तो, छदतो । पुढविकाइया, पुढविकाइया । पुढवीकाइया, पुढवीकाइया । वाउकाइया, वाउ-
काइया । दोग्गती । तक्करो । पारकरो । पायच्चित्त । पायच्चित्ती ।

तेउप्रभृतेरिति—द्वि आदे वा इति पदत्रयमनुवर्तते । तेऊ कायो जरस् इति विग्रहे बहुव्रीहौ तेउस्स कायो इति विग्रहे तत्पुरुषे वा ककारस्य द्वित्वे तेउकायो । द्वित्वाभावे तेउकायो । एव वाउकायो । आउस्स कालो आउकालो । आउस्म करण आउकरण । चउरो कसाया इति विग्रहे कर्मधारय । एव छजीवणिया । छदता जरस् स छदतो । पुढविपुढवीशब्दौ पृथ्वीवाचकौ । तत्र पुढवी कायो जेसि इति विग्रहे समासे स्वार्थे इक प्रत्यये पुढविकाइया, पुढविकाइया । दीर्घकारान्तपुढवीशब्देन समासे तु पुढवीकाइया, पुढवीकाइया । एवमप्येऽपि दुशब्देन दुर शब्देन वा समासे उत्तरपदादेर्द्वित्वे परमवर्णे वा पूर्वपदान्तस्यौकारे दोग्गती, ओकाराभावे दुग्गती । व्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नित्यमेव द्वित्व-
मतो दुग्गती, दोग्गतीति न । तस्स करो तक्करो तस्कर इत्यर्थ । पार करेईति पारकरो । पायस्स चित्त इति विग्रहे पायच्चित्त । प्रायश्चित्तमित्यर्थ । प्राय पाप विजानीयात् चित्त तस्य विशोधनमिति स्मृत्या पायशब्दस्य पापार्थकत्वेन चित्त-
शब्दस्य विशोधनार्थकत्वेन च पापविशोधनमित्यर्थ । एवमेव पायच्चित्तीति ।

उदएचरादौ सप्तम्या. । ४।१।३६॥

उदएचरादौ शब्दे सप्तम्या विभक्त्येर्लोपो न स्यात् । उदएचरो । कठेगुणो । कठेमालको । खेचरो ।

को कोको व्यञ्जनादौ ।१।१।२४॥

कुशब्दस्य को का इत्येतामादौ पर्यायेण वास्तो व्यञ्जनादाउत्तरपदे परे ।

कोपुरिसो, कापुरिमो, कुपुरिमो । कोदडिमो, कादडिमो, कुदडिमो ।

कोरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्तते । कौश्रकाच्च कोको । व्यञ्जनमादिर्यस्य स व्यञ्जनादिस्तस्मिन्नित्यर्थः । अनुवर्तमानोत्तरपदमन्यपदार्थः । कुस्मिनो पुरिमो इति विग्रहे पाण्डित्यात्मनामे । कुशब्दस्य को इत्यादेशे कोपुरिसो, का इत्यादेशे कापुरिमो, उभयोरभावे कुपुरिमो । एवमग्रेऽपि ।

स्वरादौ कत् ।१।१।२५॥

स्वरादाउत्तरपदे परे कुशब्दस्य कदित्यादेशः स्यात्तत्पुरुषे । कदन्न । कयन्न ।

स्वरादाविति—उत्तरपदे कोरिति पदद्वयमनुवर्तते । स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्मिन् । अनुवर्तमानोत्तरपदमन्यपदार्थः । कुस्मिन् अन्न इति विग्रहे समासे कुशब्दस्य कदादेशे कदन्न । दकारस्य यकारे च कयन्न ।

छुहाया ।१।१।२८॥

छुहाशब्दस्यान्त्यस्य लोपः स्यादुत्तरपदे परे । छुप्पिवासा ।

छुहाया इति—लोपः उत्तरपदे इति पदद्वयस्याप्यनुवृत्तिः । अनेन सामान्यतयोत्तरपदे परे विधानेऽपि व्यञ्जनादावेयोत्तरपदे प्रायो बोध्यम् । अतएव छुहोष्पत्ती इत्यादि सिद्धयति । छुहा महिता पिवासा छुप्पिवासा इत्यत्र कर्मधारयो मध्यमपदस्य सहितशब्दस्य लोपः । छुत्पिपासेत्यर्थः । इन्द्रे त्वनेकवचनश्रुतिरेव स्यात् ।

तमस्यो काये ।१।१।३६॥

तमशब्दस्यान्त्यस्योकारो वा स्यात् काये परे । तमुक्काए, तमुकाए ।

तमस्येति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयस्याप्यनुवृत्तिः । तमस्स काए इति विग्रहे तमो कायो नस्तेति विग्रहे समासे विकल्पेन उत्तरपदस्यादेर्द्वित्वे चानेनोकारे तमुकाए । द्वित्वाभावे उकारे च तमुकाए । अतएवोकारविधानं सफलम् । अन्यथा द्वित्वस्य नित्यत्वे सयुक्ते ह्रस्वेनाप्युकारघटितरूपसम्भवेनेदं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वे सत्युकाराभावे तु तमक्काए, उभयाप्रवृत्तौ तमक्काण । जसादित्वाद्योकारे तु तमोकाए ।

एकार्थकस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । सकार आदेशावयव इति भ्रममपाकर्तु-
माह सिच्चादिति । तथा च सकार इत्सन्नक इति सिद्धम् । यालशब्दो न
स्वतन्त्र किन्तु चत्तालीसस्थानिक स चात्रे स्फुटो भविष्यति ।

चत्तालीसस्य तालतालीतालीसा. १४।१४।१॥

उत्तरपदस्य चत्तालीसशब्दस्य तालतालीतालीसा भवन्ति । ड्याल,
इग्याल, एकयाली, एकताली, एकतालीस ।

चत्तालीसस्येति—उत्तरपदस्येत्यनुवर्त्तते । एको य चत्तालीस चेति विग्रहे
द्वन्द्वे एकाधिक चत्तालीस इति विग्रहे मध्यमपदलोपिसमासे वा एकचत्तालीस
इति स्थितेऽनेन चत्तालीसस्य तालादेशे तकारस्य यकारे 'एकार्थकस्य सिर्याले'
इत्यनेनैकस्य सि इत्यादेशे इयाल, स्यादेशाभावे एर्याल, ताली इत्यादेशे एर-
याली, तालीसादेशे एकतालीस । इयाल, एकयाल, एकयाली, एकतालीस ।
एकचत्वारिंशदित्यर्थ । एवमन्यत्राप्युदाहृतम् ।

वाः सख्यायाम् १४।१४।१०॥

दुशब्दस्य वा इत्यादेशः स्यात् सरयागचकशब्दे परे । वायन्न । वाणउई ।
वायाल ।

वा इति—उत्तरपदे दो इति पदद्वयमनुवर्त्तते । दु अधिक पण्ण इति
विग्रहे । दू च पन्न चेति विग्रहे वा समासे दुशब्दस्य वा इत्यादेशे दीर्घे
वायन्न । द्विपञ्चाशदित्यर्थ । एव वाणउई । द्विनवतिरित्यर्थ । वायाल, वायालीस,
वेयालीस इत्यत्र तु दोर्नेवीत्यनेन वे इत्यादेशः । द्विचत्वारिंशदित्यर्थ ।

दसे वा १४।१४।११॥

दुशब्दस्य वादेशो वा स्यादसशब्दे परे । वारस । पक्षे

दस इति—वा दो इत्युभयोरनुवृत्ति । दुशब्दस्य वादेशे दीर्घे वारस ।

दोर्वग्दसे १४।१४।१२॥

दुशब्दस्य वगागमः स्यादसे परे । दुवालस ।

दोरिति—दुशब्दस्य वादेशाभावपक्षेऽनेन वगागमे दीर्घे दुवालस इति
सिद्धयति । द्वादश इत्यर्थः ।

उदएचगदाविति—न इत्याय लोप इत्यस्य चानुवृत्तिः । उदएचगे आदिर्यस्य स उदएचगदिसस्मिन् । अयञ्जावृत्तिगण । मन्त्रनीमगासो मनि विभक्तेर्लोपे प्राप्तेऽन निषिध्यते । ऋटे गुणो जस्मेति विभक्ते व्यधिकरणवद् धीहिमगासो । ऋच्यते । प्रमङ्गादत्रैवालोपमन्वन्तेतोदाहरण दशम । मेचरो इत्यत्र तु मन्त्रनीमगास ।

पस्मओहरेत्यादौ पष्ठया ॥१॥१३७॥

पस्मओहर इत्यादिशब्द पष्ठया लोपो न । पस्मओहरो । पिउस्म पुत्तो । चोरस्म कुल ।

पस्मओहरेति—नेति लोप इति चानुवर्त्तते । उदाहरति परमओहर इत्यादि । पदपठनमादृत्य इत्यतीत्यर्थः । पष्ठी चागादताविरयनेन पष्ठी । पिउस्म पुत्तो इत्यस्य पितु पुत्र इत्यर्थः । चोरस्म कुलग्न्यग्राप्नोति प्रतीयते ।

एकादिभ्यो र आदे ॥१॥१४॥

एकादिभ्य परस्योत्तरपदभूतस्य दमश्चन्दस्यादे रेफ स्यात् ।

एकारस । वारस । तेरस । पण्यरस । सचरस । अट्टारस ।

एकादिभ्य इति—उत्तरपदस्य दमस्येति पदद्वयमनुवर्त्तते । उत्तरपदस्येत्यस्यानुवर्तनादसमस्मरन् एको दम इत्यादिवाक्यस्य दसश्चन्दस्य रेफो न भवतीति । आदिपदेन एङ्, एङ्, या (दुस्तदादेश) ते (तिस्रश्चदादेश) पण, पण्य, मत्त, अट्ट इत्येते शब्दा गृह्यन्ते । एकस्य दस्याद्वन्दस्य च ररहादित्वादीप ।

दुवातोभ्या दसस्य ॥१॥१५॥

आभ्या परस्य दसश्चन्दस्य दस्य ल इत्यादेश स्यात्समासे । दुनालम । सोलस ।

दुवेति—स्य ल इत्यनुवर्त्तते । दसश्चन्दे परे दुशब्दस्य वगागमे गहादित्वादीपे दुवेति निष्पन्नम् । छस्य सोरिति छश्चन्दस्य ऋश्चन्दे परे सो इत्यादेश । दुवाश्च सोश्चेति द्वन्द्वः । ताभ्या परस्य दमश्चन्दस्य दस्य ल इत्यादेश । दुवालसेत्यस्य द्वादशेत्यर्थः । सोलमेत्यस्य षोडशेत्यर्थः । दुवादश सो इत्यादेशश्च समास एव भवत्यतः समास इत्यर्थापत्त्या लब्धम् ।

एकार्थकस्येस् याले ॥१॥१६॥

एकार्थकस्य इस् इत्यादेशो वा स्यात् याले परे । मिच्चात्सर्वादेशः ।

पणस्येति—उपधाया द्वि वा इति पदत्रयस्यानुवृत्ति । पण्णरस इत्यस्य पञ्चदश इत्यर्थः । पण्णहत्तर इत्यस्य पञ्चसप्ततिरित्यर्थः । पण्णवीम इत्यस्य पञ्चविंशतिरित्यर्थः । विग्रहस्तु प्राग्वत् ।

असीतो तेयो वा ।१।१।४५॥

तिशब्दस्य तेयादेशो वा स्यादसीतिशब्दे परे । तेयासीइ । तेअसी, तेसीइ, तेसी ।

असीतागिति—तेरित्यस्यानुवृत्ति । तिशब्दस्य तेयादेशे दीर्घे तेयासीइ । ते इत्यादेशे प्रकृतिभावेऽसीतिशब्दसम्प्रन्धिनस्तकारस्य लोपे दीर्घे तेअसी । अकारस्य लोपे इकारस्य प्रकृतिभावे तेमीइ । अकारस्येकारस्य च लोपे तेसी । ज्यशीतिरित्यर्थः ।

तेरे ।१।१।४३॥

संख्यानाचकतिशब्दस्यैकारोऽन्तादेशः स्यादुत्तरपदे परे । तेरस । तेवीस ।

तेतीसा । तेयाल । तेयाली । तेजण्ण । तेवग्ग । तेइदिया । तेवचरिं ।

तेरेरिति—उत्तरपदे इत्यनुवर्तते । सख्यायामित्यस्यानुवृत्तिरत एवाह सख्यावाचकेति । तेरसेत्यत्र पूर्वोक्तसमासे तिशब्दस्य ते इत्यादेशे ङकारस्य रेफादेशे तेरम प्रयोदश इत्यर्थः । एवमन्येऽपि । तेवीस । त्रयोविंशति । तेतीसा । त्रयस्त्रिंशत् । तेयाल, तेयाली । त्रिचत्वारिंशत् । तेवण्ण । त्रिपञ्चाशत् । तेवग्ग । निवर्ग । तेइदिया । त्रीन्द्रिया ।

चो संख्यायां वा ।१।१।४९॥

चउशब्दस्य चो इत्यादेशो वा स्यात् संख्यानाचक उत्तरपदे परे । चोइस, चोदस । चउइस, चउदस । चोत्तीम, चोत्तीस । चउत्तीस, चउत्तीस । चोयाल, चोयाली, चोयालीस, चउआलीस । चोसट्ठिं, चउसट्ठिं ।

चोरिति—उत्तरपदे चतो इति पदद्वयमनुवर्तते । सख्यायार्थके इति किम् । चउकोण इत्यादौ माभूत् । उत्तरपदे इति किम् । चउरो । चउअधिका दसेत्यादि-विग्रहे समासे चउशब्दस्य चो इत्यादेशे उत्तरपदादेर्द्वित्वे चोइस, द्वित्वाभावे चोदस, आदेशाभावे द्वित्वे चउइम, द्वित्वाभावे चउदस । चतुर्दश इत्यर्थः । एव चोवीस, चउवीस इत्यादि । चतुर्विंशतिरित्यर्थः । चोत्तीस चतुस्त्रिंशत् । चोयाल । चतुश्चत्वारिंशत् । चोसट्ठिं । चतु षष्टि ।

सत्तरेश्चोवातेछाम्य सत्ताट्टाभ्यां च वहौ ।१।१।१५॥

चोवातेछाम्य परस्य सत्तरिशब्दस्यादेर्वकार मत्ताट्टाभ्या परस्य च
इकारादेश स्यात्ममासे । चोवत्तरि । वावत्तरि । तेवत्तरि । छामत्तरि ।
मत्तहत्तरि । अट्टहत्तरि ।

सत्तरेरिति—उत्तरपदस्यादेरिति पदद्वयमनुवर्तते । उत्तरपदस्यत्यस्यानु-
वर्तनात्समास इति लब्धम् । चोवातेछाम्य इत्यस्य वकारेण मत्ताट्टाभ्यामित्यस्य
च हकारेण यथासरयमन्वय । चोवातेछा इति क्रमेण चट्टुतिछशब्दानामा-
देशा । चउरो य सत्तरि य इति विग्रहे चउअधिनाणि मत्तरिमिति विग्रहे या
समासेऽनेन सत्तरिशब्दस्यादेर्वकारादेशे चउशब्दस्य चो इत्यादेशे चोवत्तरि ।
चतु सप्ततिरित्यर्थ । वावत्तरिमित्यस्य द्वासप्ततिरित्यर्थ । तेवत्तरिमित्यस्य
त्रिसप्ततिरित्यर्थ । छामत्तरिमित्यस्य पट्सप्ततिरित्यर्थ । इकारादेशे सत्तहत्तरि-
मित्यस्य सप्तसप्ततिरित्यर्थ । अट्टहत्तरिमित्यस्य अष्टसप्ततिरित्यर्थः ।

सत्ताउणाभ्यां सत्तरे सस्य ।३।१।८०॥

आभ्या परस्य मत्तरिशब्दस्याकारमहितमकारस्य वा लोप स्यात् ।
मत्तत्तरि । अउणत्तरि ।

सत्तेति—वा लोप इत्यनुवर्तते । मत्त य सत्तरि य इति विग्रहे समासेऽ-
नेन सलोपे सत्तत्तरि । सप्तसप्ततिरित्यर्थ । एकोणशब्दस्याउणादेशे सलोपे च
अउणत्तरि एकोनमप्ततिरित्यर्थः ।

चुलचतुरावसीतौ चतो ।१।१।८८॥

चतुशब्दस्य चुलचतुर इत्येतावादेशौ स्तोऽमीतिशब्दे परे । चुलमीइ, चतुरासीइ ।
चुलचतुराविति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । लकाररेफोत्तराकार उच्चार-
णार्थ । चउरो य असीइ य इति विग्रहे द्वन्द्वे चउ अधिका असीइ इति विग्रहे
मध्यमपदलोपिसमासे वा अनेन चउशब्दस्य चुलादेशे चुलसीइ । चतुरादेशे
चतुरासीइ । चतुरासीतिरित्यर्थः ।

पणस्योत्तरपदे ।२।३।७२॥

पणशब्दोपधाया द्वित्व वा स्यादुत्तरपदे परे । पण्णरस, पणरस, पनरस ।
पण्णहत्तर, पणहत्तर । पण्णवीस, पणवीस ।

अट्टवाभ्यां रो दसस्य ।१।४।१३॥

आभ्या परस्य दसशब्दस्य र इत्यादेशो वा स्यात् । अट्टार,
अट्टारस । चार, चारस ।

अट्टेति—वेत्यनुवर्त्तते । अट्टवाभ्या र दसस्य इति च्छेद । अनेकवर्णत्वात्
मर्वादेश । अतएव रेफोत्तरोऽकारो मोच्चारणार्थ इति सिद्धम् । अट्टदसशब्दयो
ममासे उत्तरपदे दीर्घे दसशब्दस्य रादेशे अट्टार, तदभावे अट्टारस । अष्टादश
इत्यर्थ । दशशब्दस्य यादेशेऽनेन ण्सशब्दस्य रादेशे चार, तदभावे चारस ।
द्वादश इत्यर्थ ।

अट्टस्याडस्तालतालीसयोः ।१।४।५१॥

अट्टशब्दस्याडादेशः स्यात्तालतालीमशब्दयोः परयोः । अट्टयाल, अट्टयालीम ।

अट्टस्येति—तालतालीसौ च चत्तालीमस्थानिकौ । अट्टस्य स्थाने अट्टा-
देशे अट्टयाल, अट्टयालीम । अष्टचत्तारिंशदित्यर्थ ।

एकस्योने ।३।४।७३॥

एकशब्दस्यान्त्यस्य लोपो वा स्याद्दशशब्दे परे । एकूण । एगूण, एकोण ।

एकस्येति—लोप इत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्ति । एकेन ऊण एकूण ।
एकशब्दोत्तराकारस्य लोप । ककारस्य गकारे एगूण । लोपाभावे वृद्धौ एरोण ।

एकोनस्याउण ।१।४।८६॥

एकोनशब्दस्याउणादेशो वा स्यात्सग्न्यानाचकोत्तरपदे परे । अउणरीस,

एकूणरीस, एगूणवीस, एकोणवीस, एगोणरीस ।

एकोनस्येति—सग्न्यार्थके, उत्तरपदे, वा इति पदत्रयमनुवर्त्तते । एउण-
वीस, एकूणवीस, एगूणवीस । इत्यादि । एकोनविंशतिरित्यर्थ । एकोनशब्दस्यान
नाउणादेशो भवति विकल्पेन । अयञ्चादेश ऊनशब्दे परे एकशब्दोत्तराकारस्य
लोपेऽसति सति वा भवति । कस्मिन्नपि पक्षे नो दोष ।

आभीक्ष्ण्यवीप्सयो पदस्य ।३।३।१८॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । गच्छइ गच्छइ । किञ्चा
किञ्चा । गामो गामो रमणीयो । साहु साहु नमइ । थव थव ।

ट्टिः पणात् ।४।४।१७॥

पणशब्दात्परस्य सट्टिशब्दस्य ट्टि इत्यादेशो वा स्यात् । पण्णट्टि । पण्णमट्टि ।

द्विरिति—वेत्यस्य मट्टेरित्यस्य चानुवृत्तिः । पणशब्दस्य पट्टिप्रदेन ममासे पणशब्दस्योपधाया द्वित्वे सट्टिशब्दस्य ट्टि इत्यादेशे पण्णट्टि, आप्तेऽपि भावे पण्णसट्टि । पञ्चपट्टिरित्यर्थः ।

सट्टेर्वा ।४।४।१६॥

उत्तरपदस्य सट्टिशब्दस्यादेर्वकारो वा स्यात् । छावट्टि, छासट्टि ।

छायालीस । अट्टावण्ण । अट्टावय ।

सट्टेरिति—उत्तरपदस्य आदे य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । छसट्टिशब्दयो पूर्ववत्समासे छशब्दस्य दीर्घेऽनेन सट्टिशब्दस्यादेर्वकारे छावट्टि । वकाराभावे तु छासट्टि । छायालीस इत्युपलक्षणं छायाल, छायाली इत्यपि बोध्यम् । अट्ट पदाणि ज्ञेयं त अट्टावय । अत्र दीर्घे विशेषः पकारस्य वकारो दकारस्य यकारस्तु सिद्ध एव । छावट्टि, छासट्टि । पट्टपट्टि । छायालीस । पट्टचत्वारिंशत् । अट्टावण्ण । अट्टपञ्चाशत् । अट्टावय अट्टापदः ।

छस्य सो ।४।४।१८॥

छशब्दस्य सो इत्यादेशः स्यादस्यन्दे परे । सोलस । छलसीइ ।

छस्येति—इसे इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । छशब्दस्यन्दयो ममासे छशब्दस्य सो इत्यादेशे दसशब्दस्य दकारस्य लकारादेशे सोलस । षोडश इत्यर्थः । छलशब्दोऽपि षड्वाचकोऽस्ति । तेन सह असीइशब्दस्य ममासे स्वरयोरव्ययधानेऽन्यतरस्य लोपे छलसीइ । षडशीतिरित्यर्थः । परञ्च छलशब्देन सह ममास काचित् ।

सीस्तालादौ सत्तस्य ।४।४।१९॥

मत्तशब्दस्य सी इत्यादेशः स्यात्तालादिशब्दे परे । सीयाल, मीयालीम ।

सीरिति—आदिपदेन तालीतालीसशब्दमहणम् । उदाहरणमाह सीयालीस । चत्तालीसस्य तालतालीतालीसादेशा भवन्तीति न विस्मर्त्तव्यम् । तालीपरे तु सीयाली । तकारस्य यकारः ।

गच्छागच्छादेरिति—प्रत्यय इत्यनुवर्त्तते । अनिर्दिष्टार्थं प्रत्यया स्वार्थं भवन्तीति न्यायात्स्वार्थं ण्य डिप्रत्यय । समासबद्धावविधानेनोत्तरपदपरकदीर्घे गच्छागच्छिष्ठ इत्यादि । समासत्रिविधानेनैव पूर्वपदस्यान्त्यस्थौकारे दिसोदिसि । परोष्प र इत्युत्तरपदादेर्द्वित्वञ्च । गच्छागच्छिष्ठ । गुल्मागुल्मि । खण्डाखण्डि । द्विदिग् । परस्पर । इति क्रमशोऽर्थः ।

अन्नादेर्वा ॥१४॥६३॥

अन्नप्रकृतिरुसुबन्तस्य द्वित्वे समामबद्धागो वा स्यात् । अन्नोन्न, अन्नमन्न ।

अन्नादेरिति—समासवत् द्वित्वे इत्युभयोरनुवृत्तिः । समासबद्धावेनौकारे चाकारलोपे अन्नोन्न । तन्भावे अन्नमन्न । अन्योऽन्यमित्यर्थः ।

कोडेरेरात् ॥१४॥६४॥

कोडिप्रकृतिरुसुबन्तस्य द्वित्वे पूर्वपदस्येकारस्याकारः स्यात् । कोडाकोडी ।

कोडेरेरिति—द्वित्व इत्यनुवर्त्तते । समासबद्धावे इकारस्याकारे च कोडा-कोडी । कोटिकोटिरित्यर्थः ।

इति तत्पुरुष समासः ।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

अनेक प्रथमान्तमन्यपदार्थे बहुव्रीहि ॥११॥७४॥

अनेक प्रथमान्तमन्यपदस्यार्थे वर्त्तमान समस्यते स समासो बहुव्रीहिसङ्गः स्यात् ।

अनेकमिति—समास इत्यनुवर्त्तते । अनेकमित्युपादानादेव बहुपदेऽपि समासो भवति । तत्र सुप्रित्यस्यानुवृत्तावपि सुपेत्यस्य ज्ञानुवृत्तिः । तथा सत्यनेक प्रथमान्त सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थे पदद्वयकसमासो न स्यात् । पीत अम्बर जस्तेति विग्रहेऽनेकपदेन पदद्वयग्रहणे वृत्तीयान्तेन सुपा इत्यनेन ग्रहणीयपदाभावात् । पदार्थोपादानात् वीरो पुरिसो जो इति विग्रहे समासः । प्रथमाया

आभीक्ष्येति—द्विरित्यनुवर्त्तते । आभीक्ष्य त्रियाधर्मस्तेन त्रियाप्रधान मेवोदाहरण युक्तम् । त्रियाप्राधान्यद्वारायातेऽन्ययमशककृन्ते च । अतएव तथैव मूले उदाहरण ददाति गच्छईत्यादि । वीप्सा तु तदन्यजात एव तथैवो दाहरति गामो इत्यादि । गच्छति गच्छति । ग्रामो ग्रामो रमणीय । साधु साधु नमति । स्थित स्थितम् । इत्यर्थः ।

द्वित्वे दडादीना पूर्वपदस्थायास्तृतीयाया मः ।१।१।६१॥

दडादिप्रकृतिकसुबन्ताना द्वित्वे पूर्वपदस्थतृतीयाया मादेशः स्यात् । दड दडेण । वामवामेण । जीयजीवेण । उरउरेण । सुहसुहेण । मज्जमज्जेण । माममासेण ।

द्वित्व इति—पदस्य द्वित्वविधानेन दडादीना द्वित्वे इत्युपादानमसङ्गत स्यादत आह दडादिप्रकृतिकेति । तथा च दडादिपदस्य दडादिप्रकृतिके लक्षणा अन्यपदार्थबोधकस्य पदस्येत्यस्यानुवृत्त्या वचनविपरिणामेनान्वयो भवति । पदद्वारा सुबन्तमेवेत्यत आह सुबन्तानामिति । दडप्रकृतिकतृतीया-न्तस्य द्वित्वे दडेण दडेणेति स्थिते पूर्वपदस्य तृतीयाया मादेशे दडदडेण । दण्ड-दण्डेनेत्यर्थः । तृतीयार्थस्तु तत्तत्प्रकरणवशात्निर्णयः । वामवामेणमित्यादीना वामवामेन । जीयजीवेन । उरउरसा । सुप्तसुप्तेन । मध्यमध्येन । मासमासेन । इत्यादयोऽर्था क्रमेण ज्ञेयाः ।

गच्छादीनां समासवत् ।१।१।६२॥

गच्छादिप्रकृतिकसुबन्ताना द्वित्वे समासवद्भावः स्यात् । दवदव । दवदवस्स ।

गच्छादीनामिति—पूर्ववद्गच्छादिप्रकृतिकसुबन्तानामित्यर्थो बोध्यः । द्वित्वे इत्यनुवर्त्तते । दवप्रकृतिकसुबन्तस्य द्वित्वे दव दव इति स्थितेऽनेन समासवद्भावे पूर्वविभक्त्येव द्वितीयैववचने दवदव (त्रियाविशेषणत्वात् कचित् पृच्छयि) इति वार्तिकेन पृच्छ्या मत्या दवदवस्स । पूर्वं गच्छस्योपादानेऽपि तत्र सूत्रान्त रस्याप्यावश्यकत्वेनानावश्यकसूत्रान्तरप्रयोगमेव तद्वृणान्तर्गतमुदाहृतम् । द्रुत द्रुतमित्यर्थः ।

गच्छागच्छादेर्दिः ।१।१।४९॥

गच्छागच्छादेर्दिः प्रत्ययः स्यात् । गच्छागच्छि । गुम्मागुम्मि ।

खडाखडि । दिसोदिसि । परोप्पर ।

विधाने उत्तरपुरतिथिमिका । सपुत्तयो इत्याद्यापद्येत । अतोऽनेकमितीत्युक्तम् ।
तथा चानेक प्रथमान्तमित्यनेन विहितसमासादेव क प्रत्ययो भवति नान्यस्मात् ।

इत्केऽप्यतः । १४।४।६६॥

अत इकारो या स्यादप्परके कपरे । सत्तसत्तमिया भिक्तुपडिमा ।

इत्क इति—चेत्यनुवर्त्तते । अत किम् । पुञ्जगुरुका इत्यादाबुकारस्येकारो
माभूत् । इकारस्येकारभयनेऽभवने वा हानेरभावादुकारघटित प्रत्युदाहरण प्रव-
त्तम् । सत्त सत्तमा जाओ सा सत्तसत्तमिया । बहुव्रीहिसमासे कप्रत्यय इकार ।
सप्तसप्तमिका भिक्षुप्रतिमेत्यर्थ ।

दिग्वाचका मध्ये । ११।१।७५॥

दिग्वाचकाः शब्दा मध्ये वाक्ये समस्यन्ते । उत्तरपुरतिथिमा ।

दिग्वाचका इति—बहुव्रीहि समास इति पदद्वयमनुवर्त्तते । दिशयोरे-
वान्तरालो मध्यशब्देन गृह्यते प्रत्यासत्त्या । उत्तराए पुरतिथिमाए चान्तराल जा
दिसा सा उत्तरपुरतिथिमा । उत्तरपूर्वेत्यर्थ ।

सहस्तृतीयया । ११।१।७६॥

सहशब्दस्तृतीयान्तेन समस्यते ।

सह इति—बहुव्रीहि समास इति पदद्वयस्यानुवृत्ति ।

सहसमानयोः स । १४।४।३७॥

अनयो' सादेशो वा स्यात् समासे । सअड । सअतो । सअद्वो । सपुत्तो ।

सहसमानयोरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । समासे इति
किम् ? पुत्तेण सहेति वाक्ये मा भूत् । अडेण सहेति विग्रहे समासेऽनेन सह-
शब्दस्य सादेशे प्रकृतिभावे सअड । अतेण सह मअतो । अट्टेण सह सअद्वो ।
सार्थ इत्यर्थ । पुत्तेण सह सपुत्तो । समानशब्दस्य ॥ साहिकरणमुदाहर्त्तव्यम् ।
सामानाधिकरण्य तदर्थ । समान अहिकरण जस्सत्ति विग्रहे समास । समान
अहिकरण इति कर्मधारयो वा । अत्र सूत्रे बहुव्रीहिसमानानुवृत्तेरन्यत्रापि सादेश ।

इ सात्पक्खस्य वा । १४।४।६॥

सात्परस्य पक्खशब्दस्येकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । सपक्खिंस्व सपक्खो ।

प्रातिपत्तिरार्थमात्रे विधानात्पदार्थत्वाभावात् । बहुव्रीहिसमासे द्विविधः । तद्गुणमविज्ञानोऽतद्गुणमविज्ञानश्चेति । तन्म्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि समस्यमानपदार्थान्तेषां कार्यान्वयितया सविज्ञानं यत्र स तद्गुणमविज्ञान इत्यक्षरार्थः । तद्विज्ञानोऽतद्गुणमविज्ञानः । तथा चान्यपदार्थान्वयिनि अन्यपदार्थविशेषणस्यान्वयरोधनात् समामस्तद्गुणमविज्ञान इति सिद्धम् । यथा हारम्गीय पासेत्यत्र तादृशपुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेऽन्वये हारम्गीयस्यैवो भवति । न भवति च जानपुत्र आणेहि इत्यत्र पितृजनयनकर्मत्वेऽन्वये पुत्रस्याप्येव इति अतद्गुणसविज्ञानोऽयम् ।

बहुव्रीहौ सरयातेतससम्पन्तविशेषणानि ।१।४।६०॥

बहुव्रीहिसमासे मर्यादाचक्रस्तान्त इतान्त सप्तम्यन्ते विशेषणानि च पूर्वप्रयोग्यानि । उदिष्णवलवाहणे । पपण्णो । अपुत्तो । सुवण्णालङ्कारो । कठेगुणो ।

बहुव्रीहानिति—पूर्वमित्यनुवर्तते । सप्तम्यन्तेति—प्रामाणिकप्रयोगानुरोधाद् व्यधिकरणबहुव्रीहेरप्यगत्या स्वीकरणीयतया सप्तम्यन्त समस्यमानपद सम्भवति । ननु व्यधिकरणबहुव्रीहे स्वीकारेऽपि येन सूत्रेण तादृशं समानं स्यात् सामान्यसूत्रेण तु न प्राप्तिरस्ति कठे गुणो इत्यादायनेकप्रथमान्तस्याभावादिति चेन्न, प्रतिलक्ष्य लक्षणोपप्लवेन व्यधिकरणस्यैव आवश्यकान्तस्य समासविधायकस्य सूत्रस्य प्रथमान्तमिति पदस्य सुबन्तमात्रपरत्वेन समास सम्भवात् । प्रामाणिकप्रयोगानुसारेण तथा कल्पनेऽपि न स्वकपोलकल्पित प्रयोगाय तथा कल्पनम् । उदिष्णाणि बलवाहणाणि जस्सेति विग्रहे समामे उदिष्णवलवाहणे । उदीर्णवलवाहन इत्यर्थः । पपतितो पण्णो जस्सेति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपे पपण्णो । अविज्जमाणो पुत्तो जस्सेति विग्रहे समासे विज्जमाणस्य लोपे अपुत्तो । सुवण्णविकारो अलङ्कारो जस्स स सुवण्णालङ्कारो । अत्र विकारपदस्य लोपः । अथवा सुवण्णपदस्य सुवण्णविकारे लक्षणा । कठे गुणो जस्सेति विग्रहे व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः ।

अनेकमिति विहितात् को वा ।१।४।४८॥

अनेकं प्रथमान्तमित्यादिसूत्रेण विहितो यः समासस्तस्मात् क प्रत्ययो वा स्यात् ।

अनेकमितीति—प्रत्यय इत्यनुवर्तते । सामान्यतो बहुव्रीहे कप्रत्यय

ईरिति—ई० उद्धस्येति पदद्वयम् । वा इत्यस्यानुवृत्तिः । उद्ध मुह जस्सेति विग्रहे समासेऽनेनेकारे उद्धीमुहो । पक्षे उद्धमुहो ।

तुमुमो० काममणयोः ।३।४।७५॥

अनयोरन्त्यस्य लोपो वा स्यात् काममणशब्दयोः परयोः । काउ-
कामो, काउकामो । गतुकामो, गंतुकामो । सपाविउकामो,
सपाविउकामो । ए० मणशब्देऽपि ।

तुमुमोरिति—लोप इति वेति चानुवर्तते । काउ कामो जस्सेति विग्रहे
समासे काउम्+काम इति स्थितेऽनेन मकारलोपे काउकामो । गतु कामो जस्सेति
विग्रहे गतुकामो । ए० मणशब्देऽपि । ए० मणशब्देऽपि इति काउमणो, काउमणो ।
गतुमणो, गतुमणो । इत्यादि । काउकामो इत्यस्य कर्तुकाम इत्यर्थः । गतु-
कामो इत्यस्य गन्तुकाम इत्यर्थः । काउमणो इत्यस्य कर्तुमना इत्यर्थः । सपा-
विउकामो इत्यस्य सम्प्राप्तुकामः ।

नखपदस्य नष्फयः सात् ।४।४।१२॥

सात्परस्य नखपदशब्दस्य नष्फयादेशो वा स्यात् । सणष्फए । सणखपदो ।

नखपदस्येति—वेत्यनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । णत्पदेन सह इति
विग्रहे समासे सहस्य सादेशेऽनेन नष्फयादेशो सणष्फए । तदभावे सणत्पदो ।

ओटणादारपारादेर्वा ।३।४।७०॥

अणशब्दात्परस्यारपारादेरोकारो वा स्यात् । अणोरपारे । अणारपारे ।

अणोवदग्गे, अणवदग्गे ।

ओदिति—आदेरित्यस्य चानुवृत्तिः । ओद् अणात् आरपारादेरिति
पदत्रयम् । तकारोच्चारणमसन्देहार्थम् । ण आर पार जस्त स अणोरपारे ।
अणात् परस्वारपारशब्दस्यादेरोकारः । ण अवत्गमन्त जस्त सो अणोवदग्गो ।
अत्राणात् परस्वावदग्गशब्दस्यादेरोकारः ।

सरिसस्य तयावययो ।३।४।७४॥

सरिसस्थान्त्यस्य लोपो वा स्यात्तयावयशब्दयोः परयोः । सरित्तया,
सरिसत्तया । सरिन्वया, सरिसवया ।

इरिति—पञ्चमेण सहेति विग्रहे ममासे मादेशेऽनेन पञ्चमशब्दस्यान्तस्ये-
कारे “ङकारात्ता दित्यान्त्य” इत्यनेनाययत्रे सपक्षिम् । तन्भावे सपक्ष्यो ।

इमात्सन्धो प्रथमाया ।१।१।३४॥

इमशब्दात् मन्धिग्रन्धे परे प्रथमाया लोपो न स्यात् । अयसधी ।

इमादिति—न लोप इति पञ्चम्यानुवृत्ति । प्रथमाया लोपे सति इम
सधीति स्यात् । लोपामाद्य तु तत्तृतापर्यस्याप्यनिवृत्त्या अयमधीनि सिध्यति ।
अय सधी जस्सेति विग्रह । यथासमय फायकारी अयमधीति शब्दनोच्यते ।

एयारूवे वा ।१।१।३५॥

इमशब्दादेयारूवशब्दे परे प्रथमाया अलोपो वा स्यात् । अयमेयारूवे, इमेयारूवे ।

एयारूव इति—इमात् प्रथमाया न लोप इत्येतेषामनुवृत्ति । प्रथमाया
अलोपे अयमेयारूवे । लोपे तु इमेयारूव ।

अधोरवधेर्धिः ।१।१।१०॥

अधोशब्दात्परस्याधिश्चन्दस्य धिरादेशो वा स्यात् । अधोही,
अधोधी, अधोनधी ।

अधोरिति—वेत्यनुसर्तते । अनेकवर्णत्वात्मर्वादेश । अधोही । अधो
अवधी जस्सेति विग्रहे यदुप्रीहिममासे ध्यादेशे धकारस्य हकारे अधोही, धा-
राभावे अधोधी, तदभावे अधोनधी । अधिज्ञानिविशेष इत्यर्थः ।

आमोसादोसहेर्हि ।१।१।८॥

आमोमशब्दात्परस्यामहिश्चन्दस्य हि इत्यादेशो वा स्यात् । आमो
मही, आमोमोसही ।

आमोसेति—वेत्यनुसर्तते । आमोसात् ओसहे हि इति पदत्रयम् ।
अनेकवर्णत्वात्मर्वादेश । आमोमो ओसही जस्सेति विग्रहे ममासेऽनेनौसहि-
शब्दस्य हि इत्यादेशे आमोसही । आदेशाभावे आमोमोसही आमर्षोपधिरि-
त्यर्थः । आमप हस्तादिस्पर्शः ।

ईरुद्धस्य मुहे ।१।१।३४॥

उद्धशब्दस्य ईकारोन्तादेशो वा स्यान्मुहशब्दे परे । उद्धीमुहो, उद्धमुहो ।

विइदिया । तदभावे दुइदिया । द्वीन्द्रिया इत्यर्थः । दोणिं दलाणि जस्स इति विग्रहे ममासेऽनेन वे इत्यादेशे वेदल, वि इत्यादेशे विदल, तदभावे दुदल, द्विदलमित्यर्थः । दुवे सरीराणि जस्सेति विग्रहे ममासे वे इत्यादेशे वेसरीर । वि इत्यादेशे विसरीर, तदभावे दुसरीर । द्विसरीरमित्यर्थः ।

चतोरतः ।३।२।४६॥

चतुशब्दाकारस्य दीर्घो वा स्यादुत्तरपदे । चाउक्कोणं, चाउकोण ।

चउक्कोण, चउकोण ।

चतोरिति—वा उत्तरपदे दीर्घ इति च पदत्रयमनुवर्तते । चत्तारि कोणाणि जत्थेति विग्रहे समासे चउसन्बन्धिनोऽकारस्य दीर्घे चाउक्कोण उत्तरपदादेर्द्वित्वम् । द्वित्वाभावे चाउकोण । दीर्घाभावेऽपि वैकल्पिकद्वित्वेन रूपद्वयमाह चउक्कोण इत्यादि । चतुष्कोणमित्यर्थः ।

संख्यादयः संख्यया ।१।१।७७॥

संख्यादयः शब्दा संख्यावाचकेन समस्यन्ते । उवदसा आसन्नरीसा । दुदसा ।

संख्यादय इति—समास बहुग्रीहि इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । संख्यादय संख्यावाचकादय इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि संख्यया इत्यस्य संख्यावाचकेनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थस्य चाभावात् पूर्वसूत्रेण समासप्राप्तौ वचनम् । दसएह समीपे जे सति ते उवदसा । उपदशा नव एकादश वेत्यर्थः । अत्र समीपार्थकोयशब्देन संशब्दस्य समासः । बीसाए आसन्ना आसन्नवीमा आसन्न विंशतिरित्यर्थः । ३ आवित्ता दस दुदसा । अनेन च संख्येयार्थसंख्यावाचकशब्देनैव समासः । अतएव तिथकराण विंसई इति विग्रहे न समासः ।

तेश्चओश्चउरोर्वहुग्रीहौ ।१।१।४४॥

तेः परस्य चउशब्दस्य चउरो इत्यादेशः स्याद्बहुग्रीहौ । तिचउरो ।

तेश्चेति—ते चओ चउरो बहुग्रीहौ इति च्छेदः । तओ वा चउरो वा तिचउरो । त्रिचतुरा इत्यर्थः ।

इति बहुग्रीहि ।

सरिमस्येति—लोप वा इति पदद्वयमनुवर्तते । सरिमा तथा जस्सेति विप्रहे समासेऽन्यस्यानेन लोपे परमार्गेऽत्यस्य द्वये धट्टवचने सरित्तया सहक्त्वधाचित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सरिक्कया इत्यस्य सहक्त्रयसाधित्यर्थः ।

उत्तरपदस्याच्छेर ॥११४१॥

उत्तरपदभूतस्याच्छिञ्जन्दस्याकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । हरिमेलाम-
उलमल्लियच्छाण ।

उत्तरपदस्येति—उत्तरपदस्येति किम् । अञ्जी इत्याद्यौ भामून् । अञ्ज अ इति पदद्वयम् । हरिमेलाम—इत्यादेर्हरिमेलामुलमल्लिफामाणामित्यर्थः ।

अट्टाइज्जाद्धुदिवडा सार्द्धद्वयत्रयैकेषु ॥११४१५॥

अट्टाइज्जअद्धुदिवडा* सार्द्धद्वयसार्द्धत्रयसार्द्धकेषु निपात्यन्ते । अट्टाइज्ज ।
अद्धुदिवडा ।

अट्टेति—द्वयश्च त्रयश्चैरुच्च द्वयत्रयैका अर्द्धेन सह सार्द्धा । सार्द्धाश्च द्वयत्रयैकाश्चेति सार्द्धद्वयत्रयैकास्तेषु सार्द्धद्वयत्रयैकेषु । इन्द्रान्ते इन्द्रादौ वा भूयमाण इन्द्रो लभते प्रत्येकसम्बन्धमिति न्यायेन इन्द्रस्यादौ भूयमाणस्य सार्द्धशब्दस्य द्वये त्रये एके चान्वयेन सार्द्धद्वयसार्द्धत्रयसार्द्धैकेष्विति लभ्यते । तत्र यथामुख्यमन्वयेन अट्टाइज्ज सार्द्धद्वये अट्टा सार्द्धत्रये दिवड् च सार्द्धैके निपात्यत इति लघुम् । सार्द्धद्वयम् । सार्द्धत्रयम् । सार्द्धैकमिति त्रमेणार्थः ।

असो पस्य फ ॥११४१७॥

पोपसर्गस्यादे फो वा स्यादसुञ्जन्द परे । फासुओ । फासुगो ।

असाविति—आदेरिति वेति चानुवर्तते । पगता असघो जस्सेति विप्रहे समासे कप्रत्यये उपसर्गस्यादे फकारे फकारस्य यकारे तस्य लोपे प्रकृतिभावे फासुओ, पासुओ । पासुकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

दोर्वेवी ॥११४१९॥

दुश्चन्दस्य वेवि इत्येतावादेशौ वा स्त उत्तरपदे परे । वेइदिया । विइदिया ।
चिदल । विसरीर ।

दोरिति—उत्तरपदे वा इति च पदद्वयमनुवर्तते । दोर्णि इदियाणि जस्सेति विप्रहे समासेऽनेन दुश्चन्दस्य वे इत्यादेशो वेइदिया । वि इत्यादेशो

आणादिति—वेत्यस्यानुवृत्तिः । सामान्यतो विधानात्समासमात्रे बोध्यम् । समासे सत्यनेनोत्तरपदस्य पाणस्योकारान्तादेशे आणापाणू । रण्डादित्वात्पूर्ववदन्त्यस्य दीर्घः । आणापाणू इत्यस्य आनपान इत्यर्थः ।

इति द्वन्द्वः ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

वा तद्धितः प्रथमात् कृतसन्धेः । १।३।१॥

अधिकारोऽयम् ।

वा तद्धित इति—पदचतुष्टयमधिगम्यते । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितस्तद्धित इत्यन्वर्थेसहाश्रयणाय महामहाकरणम् । तेन यथाप्रयोगमेव स्युरिति लभ्यते ।

अदणिकेकणिज्जेज्जणियेयणिमेल्लकमेत्ता । १।३।२॥

अत् अण् इक इकण् इज्ज इज्जण् इय इयण् इम इल्ल क मेत्त इत्येते प्रत्यया वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु यथाप्रयोगः स्युः ।

अदणीति—इदञ्च न विधायकं तत्तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । सामान्यतया विधानेऽर्थविशेषभानानुपपत्तेश्च । किन्त्वधिकारसूत्रम् । तथा च यत्र सूत्रे प्रत्ययविशेषोपादानं तत्र चकारादियन्नं विना न सम्बध्यते । यत्रापि च सम्बध्यते तत्र सर्वत्र सर्वप्रत्ययस्य न विधानं किन्तु यथाप्रयोगम् ।

तद्धितेषु स्वरादिर्द्विद्वहुलम् । २।४।६३॥

तद्धितेषु वर्त्तमानः स्वरादिः प्रत्ययो द्विद्वहुलम् । अचन्तियः । बहुलग्रहणात् कचिन्नः । गगेयो भाइणिजो भाइणेजो । बद्धेल्लगो । मुक्केल्लगो ।

तद्धितेष्विति—प्रत्यय इति विशेषणबलाद्भव्यते । वर्त्तमान इति शेषः । स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिः प्रत्यय इत्यन्यपदार्थः । द्विद्वद्भावविधानेन स्वरादौ

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः । १।१।७८॥

समाहारे इतरेतरयोगे च वर्चमानमनेकसुबन्त समस्यते स द्वन्द्वसङ्गः स्यात् ।
पिञ्जदोसा । सीउण्ह, सीउसिण्ण । मणिकुडल । दासपोरुस । राइदिय ।
अहोनिस् । अहोनिस् ।

समाहारे इति—समास इत्यनुवर्त्तते । ममाहार समूह । इतरेतरयो
गश्च मिलितानामन्यत्र । एवञ्च यथा बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेनैकार्थ-
र्थाभावस्तथा साहित्यान्तर्भावेनैकार्थार्थाभावः । परन्तु इतरेतरयोगे साहित्य
विशेषण द्वयं विशेष्यम् । समाहारे च साहित्य विशेष्यं द्वयं विशेषणम् । अतएव
समाहाररूपसाहित्यस्यैकत्वेन तद्वैकत्वमादायैकवचनमेव भवति । न च बुद्धि
विशेषविषयत्वमेव समाहारस्तस्य विशेष्यत्वे तद्वाचनासम्भवेन भेरीमृदङ्ग वाद
येति न स्यादिति वाच्यम् । एतावद्युत्तिष्ठसम्बन्धेन वादनकर्मत्वे समाहारस्या
न्ययसम्भवात् । स्वपदेन समाहारः सदाश्रयो भेरीदिस्तदुत्तिष्ठत्वस्य कर्मत्वे
सत्त्वेन स्वार्थस्यान्ययसम्भवात् । अनेकं सुप् समास इत्येतेषामनुवृत्तिः ।
सुपा इति च नानुवर्त्तते । तथा सति अनेकसुबन्तसुबन्तेनेत्यर्थे द्विपदकद्वन्द्वस-
मासो न स्यात् किन्तु पदत्रयक एव स्यात् । द्वन्द्वे लिङ्गश्च परपदस्यैव बोध्यम् ।
पिञ्जो य दोसो य पिञ्जदोसा । सीत य उण्ह येति समाहारद्वन्द्वे तत्कारस्य यकारे
लोपऽकारस्य लोपे च प्रकृतिभावे भीउण्ह । उसिण्णशब्देन समासे सीउसिण्ण ।
उण्होसिण्णशब्दौ उप्पवाचकौ । गघो य आसो येति समासे गवास् । मणी य
कुडल यत्ति विमहे समासे मणिकुडल । दासो य पोरुसो य दासपोरुस ।
राइदिय इत्यत्र समासे सति जहण्णादित्वान्मगागमः । उत्तरस्याकारस्य तु
ममाहारे नपुसपत्वेन तथैव द्वस्त्वम् । अहोनिस्साशब्दयोः समासे जसादित्वा
दोकारे पूर्ववद्धस्त्वम् । निस्सिण्णशब्देन समासे तु अहोनिस् । पिञ्जदोसा=अनेकद्वन्द्वौ ।
सीउण्ह, सीउसिण्ण=सीतोष्णम् । राइदिय=रात्रिदिवम् । अहोनिस्=अहर्निशम् ।

आणात्पाणस्योत् । १।१।७९॥

आणात्परस्य पाणशब्दस्योकारान्तादेशो वा स्यात् । आणापाणू । आणापाणौ ।

छादिति—यत्र च विशिष्य प्रकृतिमुद्दिश्य प्रत्यय उक्तस्तत्र न सामान्य-
प्रत्ययानां गमनमस्ति प्रयत्ने । अतएव षड्वाचकछशब्दाच् षलौ द्वावेव भवत ।
एवमेवाप्येऽपि । छश्च छलमित्युभयो पट्कमित्यर्थः ।

महादालयल्लह्रियाः । १।४।२६॥

महशब्दादालयल्लह्रियप्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । महालओ, महल्लो,
महल्लओ, महल्लगो, महल्लको, महल्लिओ ।

महादिति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । आलयश्च लश्च लिय-
ञ्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । आलयप्रत्यये महालओ । लप्रत्यये महल्लो । लप्रत्य-
यान्तात्के गकारे यकारे लोपे प्रकृतिभावे महल्लओ, यकारस्य लोपाभावे
महल्लयो, यकाराभावे महल्लगो, गकाराभावे महल्लको । कपरे इकारे तु महल्लिओ ।
महत्क इत्यर्थः ।

पोत्तादुल्लः । १।४।२७॥

पोत्तशब्दादुल्लप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पोत्तुल्लओ ।

पोत्तादिति—नाम्न प्रत्यय इति द्वयमनुवर्त्तते । पुत्तस्सापत्तमित्यर्थे पुत्त-
शब्दादणि कृते आविस्वरष्ट्वौ पोत्तो । पोत्तो एव पोत्तुल्लओ । अत्रोल्लप्रत्यये सति
कप्रत्ययः । तद्धितेति महासङ्गाकरणादनुक्तस्यापि प्रत्ययस्य कल्पने तु पुत्तस्स
अपत्त इति विग्रहेऽपत्यार्थे उल्लप्रत्यये कप्रत्ययः । तथा च महासङ्गाया
(पुत्तादुल्ल च) इति वार्तिकोऽनुमीयते । अण्प्रत्यये पोत्तो । उल्लप्रत्यये
पोत्तुल्लो । स्वार्थिक कप्रत्यये पोत्तओ, पोत्तुल्लओ । पौत्रक इत्यर्थः ।

मडस्य म इल्ले । १।४।२८॥

मडशब्दस्य म इत्यादेशः स्यादिल्ले परे । मडल्लिओ ।

मडस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । मृतार्थकमडशब्दस्येले परे मादेशो
प्रकृतिभावे मडल्लिओ । कप्रत्यये परे इकारः । तदभावे मडल्लओ । कप्रत्यया-
भावे तु मडल्लो । स्वार्थिकामावे तु मडो । मृतक इत्यर्थः ।

पदमादिल्लुः । १।४।२९॥

पदमशब्दात्स्वार्थः इल्लुः प्रत्ययः स्यात् । पदमिल्लुए ।

प्रत्यये परे टेलोपो भवति । बाहुलकात् षचिन्न । यमा गगेयो इत्यादि । भार
णिजो इत्यत्र तु मयुक्ते ह्रस्वे योध्य । गगेय इत्यादीनां गाग्नेय । भागिनय ।
बद्धक । मुत्तक । इत्यादयोऽर्थाः क्रमज्ञोऽनुसन्धेयाः ।

स्वराणामादेः । ३।२।१८॥

णिति प्रत्यये परे स्वराणां मध्ये आदेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आलकारिणः ।
आभियोगिणः । आभिगगहिणः ।

स्वराणामिति—वृद्धिरित्यस्य णितीत्यस्य चापुष्टिः । स्वराणामित्यत्र
निर्धारणे पक्षी । अतएवाह स्वराणां मध्य इति । स्वराणां मध्ये य आदि
स्वरस्तस्येत्यर्थः । यदि केवल णिति परे आदे स्वरस्य वृद्धिरित्यर्थः स्यात्तदा
आलङ्कारिण इत्यादौ सिद्धायपि पोमीत्यादौ वृद्धिर्न स्यादादे स्वरत्वाभावात्
स्वरस्य चादित्वाभावात् । एष कृते तु स्वराणां मध्ये आदिस्वरत्वस्योकारादौ
सम्भवेन वृद्धिः सिद्धयति । अलङ्कारमर्हति, अभियोगमर्हति, अभिगगमर्हती
त्यर्थे 'इयण्' प्रत्यय आलङ्कारिण=आलङ्कारिक । आभियोगिण=आभियोगिक ।
आभिगगहिण=आभिगगहिक ।

प्रथमायाश्च । १।४।६॥

प्रथमान्तात्स्वार्थ उक्ता प्रत्ययाः स्युः । अच्चतिय । जायमेत्त । णियडि
ह्यया । उत्तरिह्य । “तद्धितान्तादपि तद्धितान्तरम्” । णियडिह्यया ।

प्रथमाया इति—नाम्न प्रत्यय अदणिकादिष्वानुवर्तते । “अनिर्दिष्टार्थो
प्रत्यया स्वार्थे भयन्ती”ति परिभाषया स्वार्थ इति लभ्यते । उक्ता अदादयः ।
तत्र सामान्यसूत्रे सर्वेषां गमनेऽपि न सर्वत्र सर्वेषां विधानं भवति किन्तु यथाप्रयो
गमेव । एकोक्तयेव तथोक्तम् । अच्चत एव अच्चतिक । स्वार्थिक कप्रत्यय ।
जातमेव जातमेत्त । अत्र मेत्तप्रत्ययः । मयुक्ते ह्रस्वे तु जातमित्त । णियडि एव
णियडिह्य णियडिह्यन्दादिल्लप्रत्ययः । ततः कप्रत्यये णियडिह्यया । इत्यस्य वैकल्प
वत्त्वेन न श्रुतिः । उत्तरमेव उत्तरिह्य स्वार्थे इह्य । अच्चन्तिय=आत्यन्तिकम् ।
जायमेत्त=जातमात्रम् । णियडिह्यया=निकृतिगता । उत्तरिह्य=औत्तरेयम् ।

छाच्चलौ । १।४।३५॥

छशब्दाच्चलौ प्रत्ययौ स्त । छच । छल ।

अल्पे च ।१।४।९॥

प्रथमान्तादल्पेऽर्थे उक्तप्रत्यया स्युः । अप्पो अंसो असिया ।

अल्प इति—नाम्नः प्रथमाया प्रत्यय अदणीत्यादिक चानुवर्त्तते । उक्त-
प्रत्यया अदणिके—इत्यादिसूनपठिता इत्यर्थः । अप्पो असो असिया । अश-
श-दादियप्रत्ययः । कप्रत्यये असओ । असिहो । इत्याद्युह्यम् । असिया=अशिका ।

इतस्तदस्य सजात पत्तादिभ्यः ।१।३।४६॥

प्रथमान्तपत्तादिभ्योऽस्य सजातमित्यर्थे इतप्रत्ययः स्यात् । पत्त इमस्म
सजात पत्तिय । गन्भिय ।

इत इति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । पत्तादिराकृतिगणः ।
पत्तशब्दादितप्रत्यये यकारे पत्तिय, पत्तित । पत्तितमित्यर्थः । गन्भशब्दादित-
प्रत्यये गन्भित । गन्भितमित्यर्थः ।

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे तरः ।१।४।७॥

द्वयोरेकस्यातिशये वाक्ये विभज्यमाने चोपपदे तरः प्रत्ययः स्यात् ।

इम, इमेसि अतिसयेण च्छ, तुच्छतरः ।

द्वयोरिति—नाम्न प्रत्यय इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । अतिशयेन तुच्छ-
शब्दात्तरः विभज्यमानवाचकमुपपदश्च न लक्ष्ये किन्तु वाक्ये एव ।

तरस्येके ।३।२।५०॥

तरप्रत्ययस्य दीर्घोऽन्तादेशो वा स्यात्कप्रत्यये परे । बहुतराए, बहुतरए ।
अप्पतराए, अप्पतरए । अन्महियतराए, अन्महियतरए । विपुलतराए,
विपुलतरए । विसुद्धतराए, विसुद्धतरए ।

तरस्येति—दीर्घ इति वेति चानुवर्त्तते । बहुशब्दात्तरप्रत्यये तदन्तात्त्वार्थे
क प्रत्यये तस्मिन् परे दीर्घे बहुतराए । तदभावे बहुतरए । बहुतरक इत्यर्थः ।
एवमप्रेऽपि । अप्पतराए=अल्पतरकः ।

धम्मादिभ्य इट्ठः ।१।४।८॥

अतिशयविशिष्टे वर्त्तमानेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो धम्मादिशब्देभ्य इट्प्रत्ययः स्यात् ।
धम्मिहो । अहम्मिहो ।

पठमादिति—नाम प्रत्यय इति पञ्चम्यमनुवर्त्तते । प्रथमार्धकपठम
शब्दात् स्वार्थं इल्लुप्रत्यये कप्रत्यये पठमिल्लुप । प्रथमक इत्यर्थः ।

एकादणियाकीयका असहाये ।१।४।३०॥

एकात् प्रथमान्तादसहायेऽणिय, अकिं, इय, क, इत्येते प्रत्ययाः स्युः ।
एगाणि ए । एगाणी । एगिए । एगओ । एगो ।

एकादिति—नाम प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । अणियश्च अकिश्च इयश्च
कश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । असहाये वर्त्तमानादेकशब्दात् स्वार्थं इत्यर्थो बोध्यः ।
अतएव बहुवचनेऽपि प्रयोगो भवति । यदि सप्त्यार्थकादेकशब्दात्स्यात्तदा बहु
वचने प्रयोगो न स्यात् । असहायार्थस्य तु बहुवचनेऽपि प्रयोगमन्वयेन नाहु
पपत्तिः । एगशब्दादणि प्रत्यये एगाणि ए । अकि प्रत्यये एगाणी । इयप्रत्यये
एगिए । कप्रत्यये एगओ । तदभावे एगो । एकाकी इत्यर्थः । एवमि
जादेरपि बोध्यम् ।

अण्यौ स्त्रियाम् ।१।४।३१॥

एकात्प्रथमान्तादसहाये स्त्रियामयेइयप्रत्ययौ स्तः । एगास्त्री । एगिया । एगा ।

अण्येयापिति—नाम प्रत्यय एकादिति पदप्रथममनुवर्त्तते । अणश्चेयश्चेती
तरेतरयोगद्वन्द्वः । समस्तपठकत्वेनैकदेशस्येयमात्रस्यानुवृत्त्यसम्भवासुनस्त्वद्ग्रह-
णम् । अणप्रत्यये तदन्ताङ्गीप्रत्यये एगाणी । इयप्रत्यये तु एगिया । इयप्रत्ययान्तरस्य
केवलस्य च गणे पाठाभावात्तद् द्वी । एगिया=एक्का ।

एयः सास्मै दीयतेऽस्य देवता ।१।३।४५॥

प्रथमान्तात् 'सास्मै दीयते' 'साऽस्य देवता' इत्यनयोरर्थयोरेयः प्रत्ययः
स्यात् । दक्खिणेओ । अग्गेओ ।

एय इति—नाम प्रत्यय इति द्वयोरनुवृत्तिः । अधिकारात् प्रथमान्ता
दिति लभ्यते । तथा च प्रथमान्तादस्मै दीयत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । दक्खिणा
इमस्स दिज्जइत्ति दक्खिणेओ । दक्षिण इत्यर्थः । अत्र दक्खिणाशब्दादेयप्रत्यय
टिलोपः । अग्गी देवता इमस्सत्ति अग्गेओ । आग्नेय इत्यर्थः । अग्निशब्दा-
देयप्रत्यये टिलोपः ।

इत इति—इये इत्यस्यानुवृत्ति । इयेत्यनेनेयेयणावित्युभौ गृह्येते ।
पसिणशब्दादियणप्रत्ययेऽनेन सूत्रेणकारस्याकारे पासणिष् । इये तु पसणिष्
इति सिध्यति । प्राशिक इत्यर्थः ।

तेन निर्वृत्तं क्रीतं चरति व्यवहरति जीवति गृह्यते च ।१।३।४॥

तृतीयान्तादेवर्धेषूक्तप्रत्ययाः स्युः । अब्भोगमिया । अहिगरण्या ।

दडिम । सतिय । सह्य । ओग्रहिए । विमाइमो ।

तेनेति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेषामनुवृत्ति । अतादयः प्रत्यया
उक्तशब्देन गृह्यन्ते । अब्भोगमेन निव्वत्तेति विग्रहेऽनेनाब्भोगमशब्दादिय-
प्रत्यये अब्भोगमिया । आभ्युपगमिकीत्यर्थः । अहिगरणेण निव्वत्ता अहिग-
रण्या आधिकरणिकी इत्यर्थः । दडेण निव्वत्त दडिम । सतेण कीय सह्य,
सतिय इति सिध्यति । शतिकमित्यर्थः । अतिसत्त । तकारस्य द्वित्वम् । औव-
हिए औपाधिक इत्यर्थः । उपाधिश्छद्म तेन चरतीत्यर्थः । चरत्यर्थेऽनेनेकम् ।

इये नायस्य नेया ।१।४।७६॥

नायशब्दस्य 'नेया' इत्यादेशः स्यादित्ये परे ।

इय इति—अत्र न नेयशब्दस्य बहुवचने 'नेया' किन्तु आकारान्तनेया-
शब्दस्य प्रथमेकवचने । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

उदियस्य नायस्य ।३।३।७५॥

नायशब्दसम्बन्धिन इयप्रत्ययस्यादेरुकारो ना स्यात् । नेयाउओ ।

नेयाउओ । तेछिओ ।

उदियस्येति—आदेरित्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्ति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।
अत एवाह सम्बन्धिन इति । नाएण व्यवहरति इत्याद्यर्थे नायशब्दादिय-
प्रत्यये नेयादेशे प्रत्ययादेरुकारे प्रकृतिभावे णत्वे नेयाउओ । उकाराभावे तु
नेयाइओ । तेछेण जीवईत्याद्यर्थे इयप्रत्यय । नैयायिः तैलिक इत्यर्थो यथा
क्रमेण होय ।

चक्खोरत्त सद् ।१।२।८॥

चक्खुशब्दात्परस्यात्प्रत्ययस्य सडागम स्यात् । चक्खुम् ।

धम्मादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय अतिशये इति पदत्रयमनुवर्त्तते । अय-
द्वाकृतिगण । अइसएण धम्मी इति विग्रहे धम्मशब्दादिद्वप्रत्यये । धम्मिट्ठो ।
पापिट्ठो । स चाय गुणवाचकादेव भवति । तेन न पाचकतरो इत्यादौ भवति ।
धम्मिट्ठो इत्यस्य धर्मिष्ठ इत्यर्थः । पापिट्ठो इत्यस्य पापिष्ठः । अहम्मिट्ठो इत्यस्य
अधर्मिष्ठ इत्यर्थः । द्वयोरेकस्यातिशयप्रतीतौ तरस्य विधानेन बहूना मध्ये
एकस्य द्वयोर्वाऽतिशयप्रतीतौ प्रवृत्तिरस्येति सिद्धम् ।

पियादिभ्य इज्ज ॥१४॥१०॥

अतिशयविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यः पियादिशब्देभ्यः प्रथमान्तेभ्य इज्ज'
प्रत्यय स्यात् ।

पियादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय प्रथमाया इत्येतेषा त्रयाणामनुवृत्तिः ।
अयद्वाकृतिगणः ।

पियादीनां पादिरिजे ॥२३॥११६॥

पियादिशब्दानां पादिरादेशः स्यादिरजे परे । पेज्ज । धेज्ज ।

पियादीनामिति—पेज्ज इत्यस्य प्रियतर धेज्ज इत्यस्य स्थैर्यमित्यर्थः । अत्र
'पियादिभ्य इज्ज' इत्यनेन 'इज्ज' प्रत्यये कृतेऽनेन पादेशो सिद्धिर्भवति । धेज्ज
इत्यत्र भाव इज्जप्रत्ययेऽनेन यादेशः ।

तदर्हति करोति च ॥२३॥३॥

द्वितीयान्तादर्हतिकरोतीत्यनयोरर्थयोरुक्ताः प्रत्यया स्युः । अभिसिक्को ।
अलकारिण ।

तदर्हतीति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्यादीनामनुवृत्तिः । अर्हतीति-
लब्धु योग्यो भवतीत्यर्थः । अभिसेकमर्हतीत्यर्थेऽनेन सूत्रेणाणि प्रत्यये पयात्या
दित्वात् कवारस्य द्वित्वे अभिसिक्को इति सिध्यति । आभिषेक्य इत्यर्थः ।
अलङ्कार करेइ इति विग्रहेऽनेन सूत्रेणालङ्कारशब्दादियप्रत्यये अलङ्कारिण इति
सिध्यति । अलङ्कारकर्त्ता इत्यर्थः । इकण्प्रत्यये तु आलङ्कारिण इति रूपं भवति ।
आलङ्कारिक इत्यर्थः । अलम्पूवकइधातोरियणप्रत्यये अलङ्कार्यमित्यर्थः ।

इतोऽत्पसिणस्य ॥४॥१७७॥

पसिणशब्दस्येकारस्याकारः स्यादियप्रत्यये परे । पासिणिए ।

साऽस्मिन् पुण्णमासी संज्ञायाम् ।१।३।८॥

अस्मिन्नर्थेऽण् स्यात् सज्ञायाम् । आसोओ मासो ।

सेति—प्रथमाया नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्यादीनामनुवृत्ति । सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थेऽण् प्रत्यय स्याद् य प्रथमान्तार्थं स चेत् पुण्णमासी भवति । पुण्णमासी इति पुण्णो मासो जस्सि सा पुण्णमासी । आ-सोई पुण्णमासी जस्सि इति विग्रहे आसोईशब्दादनेन सूत्रेणाणि ईकारलोपे आसोओ, अस्सोओ मासो । आश्विनो मास इत्यर्थः ।

सगड्या. सागड १।३।१४॥

मगडीशब्दात् पष्ठ्यन्तात्समूह इत्यर्थे सागड् प्रत्ययो वा स्यात् । सगडीसागड ।

सगड्या इति—नाम्न प्रत्ययः समूह इति पदत्रयमनुवर्त्तते । सगडीसागड । नाया० ७ । सगडीसागड इत्यस्य आकटमित्यर्थः ।

वातेनोपहतमीनः १।४।२॥

तृतीयान्तगतशब्दादुपहतमित्यर्थे ईनः प्रत्ययः स्यात् । वाईण, वातीण ।

वातेनेति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । वातेण उवहत इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण वातशब्दादीनप्रत्यये तकारस्य यकारे लोपे वाईण, यकाराभावपक्षे वातीण । वातीनम् (वातोपहतम्) इत्यर्थः ।

तत आगतः १।३।५॥

पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थ उक्ताः प्रत्ययाः स्युः । पासगिय । पारितोसिय ।

तत इति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेषामनुवृत्ति । अदादय प्रत्यया उक्तशब्देन गृह्यन्ते । पसगाओ आगतो इत्यर्थे पसगाशब्दादियण्प्रत्यये घृक्षौ पासगिय । प्रासङ्गिकमित्यर्थः । इक्ण्प्रत्यये पासगिको । मथुराओ आगतो माथुरो अण्प्रत्ययः । प्रायश इयण् डक्ण् अण् प्रत्यया ण्य भवन्ति आगत इत्यर्थे । तत्रेयण् प्रत्ययोऽस्तु वा इक्ण्प्रत्यये सति ककारस्य गकारे यकारोऽस्तु ।

तस्येदमपत्य समूहो वृत्तिर्व्यापारः १।३।९॥

पष्ठ्यन्तादिदम्, अपत्य, समूहः, वृत्ति, व्यापार इत्येतेष्वर्थेषुक्ता प्रत्यया

चक्षोरिति—चक्षो अत इति पदद्वयम् । चक्षुः गिण्दिह्य इत्यर्थे
चक्षुःशब्दात्प्रत्ययेऽङ्गात्प्रत्ययस्य मदागमे चक्षुः । चाक्षुषमित्यर्थः ।
आगमेऽकार वक्षारणार्थः । चक्षुषा गृह्य इत्यर्थः ।

अटणो नक्षत्रेण युक्त कालः । ११।४।१॥

नक्षत्रवाचकभ्योऽस्मिण्यादिशब्देभ्यश्चतुर्थीयान्तेभ्यो युक्तः कालः
इत्यर्थे अट् अण् प्रत्ययौ भवतः ।

अदराविति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । नक्षत्रवाचका शब्दा
वृत्तिविषये नक्षत्रयुक्त चन्द्रमसमभिधाना प्रत्यय लभते । तथाच नक्षत्रयुक्त-
चन्द्रेण युक्त इत्यर्थे प्रथमान्तात्तन्मन्वाचकाश्चन्द्राददणौ भवतो यो युक्तः स
कालश्चेदित्यर्थः । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिरिति विग्रहे मा भूत् ।
काल इति किम् ? पुष्पेण युक्तश्चन्द्र इत्यर्थे मा भूत् ।

अस्मिण्या इणस्योसणि । ११।४।७१॥

अस्मिणीसम्बन्धिन इणस्योसादेशः स्यादणि परे । आमोर्इ, अस्तोर्इ ।
आमादी । कतिया । जेहामूला । फगुणी । विमाही ।

अस्मिण्या इति—अस्मिणीशब्दपठकेण ओमादेशः । सिन्ध्यादितिलस्थान ।
अस्तोर्इ + अ इति स्थिते ऽस्सादित्वालोपे दीर्घे ईकारलोपे आसोऽशब्दात्पुनर्दीर्घ-
त्यये आसोर्इ । अस्मिणीए जुत्ता पुष्पमासीत्यर्थः । कतिया इत्यादौ तु अत्
प्रत्ययः । आसोर्इ, अस्तोर्इ=आश्विनी । आसादी=आषाढी । कतिया=कतिरी ।
जेहामूला=ज्येष्ठामूला । फगुणी=फाल्गुनी । विमाही=वैशाखी ।

मिगसिरस्येत पूर्वस्यात् । ११।४।९०॥

मिगसिरसम्बन्धिन पूर्वस्येकारस्याकारो वा स्यादति प्रत्यये परे ।
मगसिरा । मिगमिग । सावित्री । पोद्भवती । पोमी । माही । चेती ।

मिगसिरस्येति—वा अति इति पदद्वयमनुवर्तते । मिगसिरशब्दादति प्रत्य-
येऽनेन मकारोत्तरवर्त्तिन इकारस्याकारे मगसिरा । पक्षे मिगसिरा । सविट्टाप जुत्ता
सावित्री । अण् प्रत्ययः । पोद्भवताण जुत्ता पोद्भवती । प्रौष्ठपदीत्यर्थः । पुस्सेण जुत्ता
पोसी । पौपीत्यर्थः । अस्सादित्वात् मलोपः । महाए जुत्ता माही । माघीत्यर्थः ।
चित्ताए जुत्ता चेती । चैत्रीत्यर्थः । अस्सादित्वात्पूर्वतकारस्य लोपः । सर्वत्राण् प्रत्ययः ।

साऽस्मिन् पुण्णमासी संज्ञायाम् ।१।३।८॥

अस्मिन्नर्थेऽण् स्यात् मञ्जायाम् । आसोओ मासो ।

सेति—प्रथमाया नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्यादीनामनुवृत्ति । सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थेऽण् प्रत्यय स्याद् य प्रथमान्तार्थ स चेत् पुण्णमासी भवति । पुण्णमासी इति पुण्णो मासो जस्सि सा पुण्णमासी । आ-सोई पुण्णमासी जस्सि इति विग्रहे आसोईशब्दादनेन सूत्रेणाणि ईकारलोपे आसोओ, अस्सोओ मासो । आश्विनो मास इत्यर्थः ।

सगड्या सागड् ।१।३।९॥

मगडीशब्दात् पष्ठ्यन्तात्समूह इत्यर्थे सागडः प्रत्ययो वा स्यात् । सगडीसागड् ।

सगड्या इति—नाम्न प्रत्ययः समूह इति पदार्थमनुवर्त्तते । मगडीसागड् । नाया० ७ । सगडीसागड् इत्यस्य शाकटमित्यर्थः ।

वातेनोपहतमीनः ।१।४।२॥

। तृतीयान्तशब्दादुपहतमित्यर्थे ईनः प्रत्ययः स्यात् । वाईण, वातीण ।

वातेनेति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । वातेण उपहत इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण वातशब्दादीनप्रत्यये ककारस्य यकारे लोपे वाईण, यकाराभाषपक्षे वातीण । वातीनम् (वातोपहतम्) इत्यर्थः ।

तत आगत ।१।३।५॥

पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थ उक्ताः प्रत्ययाः स्युः । पासगिय । पारितोमिय ।

तत इति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेषामनुवृत्ति । अदादय प्रत्यया उक्तशब्देन गृह्यन्ते । पसगाओ आगतो इत्यर्थे पसगशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ पासगिय । पासङ्गिकमित्यर्थः । इक्ण्प्रत्यये पासगिको । मथुराओ आगतो माथुरो अण्प्रत्ययः । प्रायश इयण् डक्ण् अण् प्रत्यया एव भवन्ति आगत इत्यर्थे । तत्रेयण् प्रत्ययोऽस्तु वा इक्ण्प्रत्यये सति ककारस्य गकारे यकारोऽस्तु ।

तस्येदमपत्य समूहो वृत्तिर्व्यापार ।१।३।९॥

पष्ठ्यन्तादिदम्, अपत्य, समूहः, वृत्तिः, व्यापार इत्येतेष्वर्थेषूक्ताः प्रत्यया

चक्षोरिति—चक्षो अत इति पदद्वयम् । चक्षुणा गिणिहज्ज इत्यर्थे चक्षुशब्दादप्रत्ययेऽनेनाप्रत्ययस्य सहागमे चक्षुस । चाक्षुपमित्यर्थः । आगमेऽकार उच्चारणार्थः । चक्षुषा गृह्यत इत्यर्थः ।

अदणौ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥१४॥१॥

नक्षत्रवाचकेभ्योऽस्सिण्यादिशब्देभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो युक्तः काल इत्यर्थे अद् अण् प्रत्ययौ भवतः ।

अदणविति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । नक्षत्रवाचका शब्दा वृत्तिविषये नक्षत्रयुक्त चन्द्रमसमभिधाना प्रत्यय लभते । तथाच नक्षत्रयुक्त-चन्द्रेण युक्त इत्यर्थे प्रथमान्ताक्षक्षत्रवाचकाच्छब्दाददणौ भवतो यो युक्तः सा कालश्चेदित्यर्थः । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिरिति विग्रहे मा भूत् । काल इति किम् ? पुण्येण युक्तश्चन्द्र इत्यर्थे मा भूत् ।

अस्सिण्या इणस्योसणि ॥१४॥७१॥

अस्सिणीसम्बन्धिन इणस्योसादेशः स्यादणि परे । आसोई, अस्सोई ।

आसादी । कत्तिया । जेहामूला । फग्गुणी । विसाही ।

अस्मिण्या इति—अस्सिणीशब्दघटकेण ओसादेशः । सिक्त्वादखिलस्थाने । अस्सोई + अ इति स्थिते ऽस्सादित्वालोपे दीर्घे ईकारलोपे आसोअशब्दात्पुनर्दीर्घ-प्रत्यये आसोई । अस्सिणीष जुत्ता पुण्णमासीत्यर्थः । कत्तिया इत्यादौ तु अत् प्रत्ययः । आसोई, अस्सोई=आश्विनी । आसादी=आषाढी । कत्तिया=कार्तिकी । जेहामूला=ज्येष्ठामूली । फग्गुणी=फाल्गुनी । विसाही=वैशाखी ।

मिगसिरस्येत पूर्वस्यात् ॥१४॥९०॥

मिगसिरसम्बन्धिन पूर्वस्येकारस्याकारो वा स्यादति प्रत्यये परे ।

मगसिरा । मिगसिरा । सावित्री । पोह्वती । पोसी । माही । चेती ।

मिगसिरस्येति—वा अति इति पदद्वयमनुवर्तते । मिगसिरशब्दादति प्रत्य-येऽनेन मकारोत्तरवर्त्तिन इकारस्याकारे मगसिरा । पक्षे मिगसिरा । सविट्वाए जुत्ता साविट्ठी । अण् प्रत्ययः । पोह्वताए जुत्ता पोह्वती । प्रौष्ठपदीत्यर्थः । पुस्सेण जुत्ता पोसी । पौपीत्यर्थः । अस्सादित्वात् सलोपः । महाए जुत्ता माही । मापीत्यर्थः । चित्ताए जुत्ता चेती । चैत्रीत्यर्थः । अस्सादित्वात्पूर्वतकारस्य लोपः । सर्वत्राण् प्रत्ययः ।

साऽस्मिन् पुण्णमासी संज्ञायाम् ।१।३।८॥

अस्मिन्नर्थेऽण् स्यात् संज्ञायाम् । आसीओ मासी ।

सेति—प्रथमाया नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्यादीनामनुवृत्तिः । सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थेऽण् प्रत्यय स्याद् य प्रथमान्तार्थं स चेत् पुण्णमासी भवति । पुण्णमासी इति पुण्णो मासो अस्मि सा पुण्णमासी । आ-सोई पुण्णमासी अस्मि इति विग्रहे आसोईशब्दादनेन सूत्रेणाणि ईकारलोपे आसीओ, अस्सीओ मासी । आश्विनो माम इत्यर्थः ।

सगड्या सागड् ।१।३।१४॥

सगडीशब्दात् पष्ठयन्तात्समूह इत्यर्थे सागडः प्रत्ययो वा स्यात् । सगडीसागडः ।

सगड्या इति—नाम्न प्रत्यय समूह इति पदत्रयमनुवर्त्तते । सगडीसागडः । नाया० ७ । सगडीमागड इत्यस्य शाकटमित्यर्थः ।

वातेनोपहतमीन ।१।४।२॥

। वृत्तीपान्तवातशब्दादुपहतमित्यर्थे ईनः प्रत्ययः स्यात् । वाईण, वातीण ।

वातेनेति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । वातेण उवहत इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण वातशब्दादीनप्रत्यये तकारस्य यकारे लोपे वाईण, यकाराभावपक्षे वातीण । वातीनम् (वातोपहतम्) इत्यर्थः ।

तत आगत ।१।३।५॥

पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थे उक्ताः प्रत्ययाः स्युः । पासगिय । पारितोसिय ।

तत इति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेषामनुवृत्तिः । अदादयः प्रत्यया उक्तशब्देन गृह्यन्ते । पसगाओ आगतो इत्यर्थे पसगशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ पासगिय । प्रासङ्गिकमित्यर्थः । इक्ण्प्रत्यये पासगिको । मथुराओ आगतो माथुरो अण्प्रत्ययः । प्रायश इयण् इक्ण् अण् प्रत्यया एव भवन्ति आगत इत्यर्थे । तत्रेयण् प्रत्ययोऽस्तु वा इक्ण्प्रत्यये सति ककारस्य गकारे यकारोऽस्तु ।

तस्येदमपत्य समूहो वृत्तिर्व्यापारः ।१।३।१०॥

पष्ठयन्तादिदम्, अपत्य, समूहः, वृत्तिः, व्यापारः २ ३ ४ ५

स्यु । कानिलिय । उत्तरिज । कोसेज । वेमालिओ । मागड । कावोपा ।

तस्येति—नाम प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । यद्यपीदन्तेनापत्य
स्यापि ग्रहणमम्भयेन वृथगपत्यग्रहण व्यर्थं तथाप्यपत्यत्वेन बोधाय उद्ग्रहण-
स्यावश्यकत्तम् । तथा चेदन्तेनापत्यत्वेन च बोधस्यानुभवसिद्धत्वेनोभयोरप्यु-
पादानमावश्यकमेवेति प्रतिभानि । कविलस्म इम काविलिय कापिलकमित्यर्थ ।
इयप्रत्यय । उत्तरस्म इम उत्तरिज । औत्तरेयमित्यर्थ । इज्जप्रत्यय । डिङ्गा
वस्य बाहुल्यत्वेनात्र तदभावात्त दिलोप । वेसालीण अयस इत्यर्थ इयणप्रत्यये
वेसालिओ वैशालिप इत्यर्थ । इति टेरिफारस्य लोप । मगहाण समूहो
सागड । शाकटमित्यर्थ । ममूर्फयेऽण् प्रत्यय । कवोयस्स रिप्ती कावोया ।
कापोतीत्यर्थ । वृत्त्यर्थेऽण्प्रत्यय ।

मयश्च तस्य विकारः । १।३।६॥

पठयन्ताद्विकार इत्यर्थे मयप्रत्ययश्चकारादुक्ताः प्रत्ययाः स्युः ।

आममय । कोसेज ।

मय इति—ताम् प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । आमस्म विकार
इत्यर्थे मयप्रत्यय आममय आध्रमयमित्यर्थ । कोमस्म विकारो कोसेज ।
इज्जप्रत्यय । डिङ्गावस्य बाहुल्यत्वेनात्राप्युत्त्या न दिलोपः ।

अदणोरुतोऽव् । १।३।७॥

उकारस्यावादेशः साददणोः प्रत्यययोः परयो । पाण्डवा, पण्डवा ।

पौरवो । लाघव । मद्भव ।

अदणोरिति—पण्डुशब्दादपत्यार्थेऽति प्रत्ययेऽणि वा कृत आद्यस्वरस्य
वृद्धाबुद्धारस्यावादेशे पाण्डवा । पक्षे पण्डवा । पुरोरपत्य पौरवो । लाघोर्भावो
लाघव । मृदोर्भावो मद्भव मार्दवमित्यर्थ ।

उज्ज्वादेर इये च स्वरस्य । २।४।८५॥

उज्ज्वादिशब्दस्यादेः स्वरस्याकारः साच्चाददणो परयोरिये च ।

अजव । आजव । अजविय ।

उज्ज्वादेरिति—आदेरिति अदणोरिति चानुवर्त्तते । आदे स्वरस्यैव मत्त्वेनाह—स्वरस्येति । उज्जुस्स भावो अज्जव, आज्जव । आर्जवमित्यर्थः । उज्जुशब्दादिति प्रत्यये कृत् आनुकारस्याकारे कृतेऽन्त्योकारम्यावादेशेऽपि कृते सयुक्ते ह्रस्वे च अज्जव । आज्जव ।

चउछाभ्यां कस्यादेः ।३।३।२९॥

चउछाशब्दाभ्या परस्य कप्रत्ययस्यादेर्द्वित्वं स्यात् । चउक् । छक् ।

चउछाभ्यामिति—द्विरित्यनुवर्त्तते । चउशब्दात्स्वार्थे कप्रत्यये ककारस्य द्वित्वे चउक् । चतुष्कमित्यर्थः । छशब्दात्कप्रत्यये ककारस्य द्वित्वे छक् पट्कमित्यर्थः । उत्तरपठत्याभावात् वायान्तिवाद् द्वित्वम् ।

ऊलो बलवाताभ्यां न सहते ।१।४।३॥

बलवातशब्दाभ्या न सहते इत्यर्थे 'ऊल' प्रत्ययः स्यात् । बल्लो । वातूलो ।

ऊल इति—नाम्न प्रत्यय इत्युभयमनुवर्त्तते । बल न सहते इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण बलशब्दादूलप्रत्यये बल्लो । वात न सहते इत्यर्थे वातशब्दादूलप्रत्यये वातूलो वातरोगीत्यर्थः । पुरुषवचनयोर्विवक्षा नास्ति तद्धिते । अतएव मध्यमोत्तमपुरुषयोर्बहुवचनेऽपि च सिध्यति ।

चोरवणिग्भ्यामिजस्यादे ।४।१।२॥

चोरवणिज्शब्दाभ्या परस्येजप्रत्ययस्यादेर्लोपः स्यात् । चोरिय । वाणिज ।

चोरवणिग्भ्यामिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । चोरस्य वायानो चोञ्ज । चोरशब्दादिजप्रत्यये टिलोपेऽनेन प्रत्ययस्यादेर्लोपे त्रिव्यञ्जनसयुक्ते पूर्वस्य लोपे चोञ्ज । इयादिप्रत्यये तु चोरिय इत्यादि । चौर्यम् इत्यर्थः । वणिज्शब्दादिजप्रत्यये तु वाणिज । कार्यन्तु पूर्ववत् किन्त्वत्रेजप्रत्यय एव भवतीति विशेषः । वाणिज इत्यस्य वाणिज्यमित्यर्थः ।

अप्पणादिच्चियेजियौ ।१।३।१०॥

अप्पणशब्दात्पञ्चन्तादिदमित्यर्थे इच्चियेजियौ भजतः । अप्पणिवियं ।

॥ १।३१ ॥ अप्पणिविय ।

अप्पणादिति—नाम्न प्रत्यय तस्येदम् इत्येतेषामनुवृत्तिः । तस्येदमित्य

स्यु । काविलिय । उत्तरिञ्ज । कोसेञ्ज । वेसालिओ । सागढ । नावोपा ।

तस्येति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । यद्यपीदन्त्वेनापत्य स्यापि ग्रहणमम्भवेत् । पृथगपत्यग्रहण व्यर्थं तथाप्यपत्यत्वेन बोधाय तद्ग्रहण म्यावश्यम् । तथा चेदन्त्वेनापत्यत्वेन च बोधस्यानुभवमिद्वत्त्वेनोभयोरप्यु पादानमावश्यकमेवेति प्रतिभाति । कविलस्म इम काविलिय कापिलकमित्यर्थ । इयप्रत्यय । उत्तरस्म इम उत्तरिञ्ज । औत्तरेयमित्यर्थ । इञ्जप्रत्यय । द्विद्वा वस्य बाहुल्यत्वेनात्र तदभावात् टिलोप । वेसालीण अयश्च इत्यर्थं इयणप्रत्यये वेसालिओ वैशालिन् इत्यर्थं । इति ढेरिवारस्य लोप । मगढाण समूहो सागढ । शान्दमित्यर्थ । मगूह्यर्थाऽण् प्रत्यय । कथोयस्स निप्ती कावोपा । कापोतीत्यर्थ । घृत्त्यर्थाऽण्प्रत्यय ।

मयश्च तस्य विकार ॥१॥३॥६॥

पठ्यन्तादिकार इत्यर्थे मयप्रत्ययश्चकारादुक्ताः प्रत्यया स्युः ।

आममय । कोसेञ्ज ।

मय इति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । आमस्स विकार इत्यर्थे मयप्रत्यय आममय आम्नमयमित्यर्थ । कोसस्स विकारो कोसेञ्ज । इञ्जप्रत्यय । द्विद्वावस्य बाहुल्यत्वेनात्राप्युत्त्या न टिलोप ।

अदणोरुतोऽव् ॥३॥३॥४॥७॥

उकारस्यावादेशः स्याददणो प्रत्यययोः परयो । पाण्डवा, पण्डवा ।

पौरवो । लाघव । महव ।

अदणोरिति—पण्डुशब्दादपत्यार्थेऽति प्रत्ययेऽणि वा कृत आद्यस्वरस्य वृद्धाबुकारस्यावादेशे पाण्डवा । पक्षे पण्डवा । पुरोरपत्य पौरवो । लघोर्भावो लाघव । मृदोर्भावो महव मार्दवमित्यर्थ ।

उज्ज्वादेर इये च स्वरस्य ॥२॥४॥८॥५॥

उज्ज्वादिशब्दस्यादेः स्वरस्याकार स्याच्चाददणो परयोरिये च ।

अज्जव । आज्जव । अज्जविय ।

इदिति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । अधीत इमेण अधीई ।
'अधीती' इत्यर्थः । कित पुन्व इमेण कितपुन्वी । कृतपूर्वार्थः ।

पयडेयोऽणि । २।३।७५॥

पयडिशब्दस्योपधाया यकारो वा स्यादणि परे । पायय ।

पयडेरिति—उपधाया वा इति द्वयोरनुवृत्तिः । पयडीए इम इति विप्रहेऽणि
प्रत्यय उपधाया यकारे टिलोपे वृद्धौ पायय । प्राकृतमित्यर्थः ।

पयावत्यादीनां नाणि । १।१।३३॥

पयावतिप्रभृतिशब्दानां टेलोपो न स्यादणि परे । पायावच्च । सेणावच्च ।

पयारत्यादीनामिति—टेरिति लोप इति चानुवर्तते । पयावतिस्स इम
पायावच्च । अत्राणि कृते टेलोपनिषेधे तकारात्परस्येकारस्य चकारे तकारस्य
परसवर्णे पायावच्च । प्राजापत्यमित्यर्थः । सेणावतिस्स इम सेणावच्च सैनापत्य-
मित्यर्थः ।

इये सिलेसस्य सेसः । १।४।७५॥

सिलेसस्य सेसादेशः स्यादिये परे । ससेसिय ।

इय इति—ससिलेसेण निवृत्त ससेसिय । अत्र ससिलेसचट्सिलेस-
भागस्य सेसादेशः । ससेसिय इत्यस्य मात्रेयिकमित्यर्थः ।

णिति विरोयणादीनामइर्वा । २।४।७३॥

विरोयणादिशब्दानां णिति परे आदिस्वरस्याइ इत्यादेशो वा स्यात् । वइ-
रोयण, वेरोयण । वइसदेवो, वेसदेवो । वइसेमिण, वेसेसिण । वइसाहो, वे
माहो । जइणो, जेणो । वइचिच्च, वेचिच्च । वइघम्म, वेघम्म । कइलासो,
केलासो ।

णितीति—आदेर्वेति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । तथा च विरोयणादिशब्दानां
स्वराणां मध्य आदेः स्वरस्येत्यर्थः । तेन विरोयणादिशब्दे स्वरस्यादित्वाभावेऽपि
न क्षतिः । विरोयणस्स इम इत्याद्यर्थेऽणि कृतेऽनेन वेरिक्कारस्याइ इत्यादेशो
वइरोयण, तदभावे वेरोयण । पक्षे आदिस्वरस्य वृद्धिः । वइरोयण इत्यस्य

नुवर्त्तनादेव 'पष्ठय'तादिदमित्यर्थे' इत्यर्थो लभ्यते । आत्मवाचिनोऽप्यणशब्दादिद-
मर्थे इष्टियेऽप्यप्रत्यययो सतो अप्पणिशिय । अप्पणिजिय । आत्मीयमित्यर्थ ।

वातादोलोलौ । १।३।१५॥

पष्ठयन्ताद्वातशब्दात्समूहेऽर्थे 'ओलोलौ' प्रत्ययौ स्त । वातोली । वातूलो ।

वातादिति—तस्य समूह इत्यनुवर्त्तते । अतएवाह पष्ठयन्तादिति । तत्र
ओलप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग । वातस्य समूह इत्यर्थे वातशब्दादनेन सूत्रेण ओल-
प्रत्यये स्त्रीप्रत्यये वातोली । उक्तप्रत्यये तु वातूलो । विच्छेदात्पुनरुक्तप्रवृत्तौ नृत्तम् ।

पयात्यादीनामदणो । २।३।७०॥

एषामुपधाया द्वित्व स्यादत्यणि च परे । पायच ।

पयात्यादीनामिति—उपधाया द्वि इति पदद्वयमनुवर्त्तते । पयातीना
समूहो इत्यर्थेऽणि प्रत्ययेऽनेनोपधाया द्वित्वे टिलोप आन्विष्यरवृद्धौ पायच ।
अयस्त्राकृतिगण ।

अजिणस्येतोऽणि । ३।२।३६॥

अजिणशब्दस्येकारस्य दीर्घ स्यादणि परे । आईण, आजीण ।

अजिणस्येति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । स्वरस्येत्युपस्थित्या नेष्टसिद्धि
सम्भवति । अकारद्वयस्यापि दीर्घप्रसङ्गात् । अत 'इत' इत्युक्तम् । अजिणेन
निव्यक्त आईण । अत्र निर्गुणार्थेऽणि प्रत्यये इकारस्य दीर्घे आदिस्वरवृद्धौ जका
रस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे आईण । यकाराभावे आजीण । आजिनमित्यर्थ ।

वा पडिहार्या आत ए० । ४।४।७२॥

पडिहारीशब्दसम्बन्धिन आकारस्यैकारो वा स्यादणि परे ।

पाडिहेर । पाडिहार ।

वेति—अणौत्पन्नुवर्त्तते । पडिहारी ए इम इत्यर्थेऽणि प्रत्ययेऽनेनाकारस्ये-
कारे पाडिहेर । प्रातिहायमित्यर्थ । एकाराभावे पाडिहार ।

इत् कितपुब्बादिभ्योऽनेन । १।४।४॥

कितपुब्बादिशब्देभ्योऽनेन इत्यर्थे इत् प्रत्यय स्यात् । अधीर्ह । कितपुब्बी ।

इदिति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । अधीत इमेण अधीई ।
'अधीती' इत्यर्थः । कित पुञ्ज इमेण कितपुञ्जी । कृतपूर्वित्यर्थः ।

पयडेयोऽणि । २।३।७५॥

पयडिशब्दस्योपधाया यकारो वा स्यादणि परे । पायय ।

पयडेरिति—उपधाया वा इति द्वयोरनुवृत्तिः । पयडीय इम इति विग्रहेऽणि
प्रत्यय उपधाया यकारे टिलोपे वृद्धौ पायय । प्राकृतमित्यर्थः ।

पयावत्यादीनां नाणि । ४।१।३३॥

पयानतिप्रभृतिशब्दानां टेलोपो न स्यादणि परे । पायावच । सेणावच ।

पयावत्यादीनामिति—टेरिति लोप इति चानुवर्त्तते । पयावतिस्त्स इम
पायावच । अत्राणि कृते टेलोपनिषेधे तकारात्परस्येकारस्य चकारे तकारस्य
परसवर्णे पायावच । प्राजापत्यमित्यर्थः । सेणावतिस्त्स इम सेणावच सेनापत्य-
मित्यर्थः ।

इये सिलेसस्य सेसः । ४।४।७५॥

सिलेसस्य सेसादेशः स्यादिये परे । ससेसिय ।

इय इति—मसिलेसेण निव्वित्त ससेसिय । अत्र ससिलेसघटकसिलेस-
भागस्य सेसादेशः । ससेसिय इत्यस्य सारूपिकमित्यर्थः ।

णिति विरोयणादीनामइवा । २।४।७३॥

विरोयणादिशब्दानां णिति परे आदिस्वरस्याइ इत्यादेशो वा स्यात् । वइ-
रोयण, वेरोयण । वइसदेवो, वेसदेवो । वइसेसिए, वेसेसिए । वइसाहो, वे
साहो । वइणो, जेणो । वइचित्त, वेचित्त । वइघम्म, वेघम्म । कइलासो,
केलासो ।

णितीति—आदेवेति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । तथा च विरोयणादिशब्दानां
स्वराणां मध्य आदे स्वरस्येत्यर्थः । तेन विरोयणादिशब्दे स्वरस्यादित्वाभावेऽपि
न क्षतिः । विरोयणस्म इम इत्याद्यर्थेऽणि कृतेऽनेन, वेरिक्कारस्याइ इत्यादेशो
वइरोयण, तदभावे वेरोयण । पक्षे वृद्धिः । वइरोयण इत्यस्य

वैरोचनमित्यर्थ । 'विसदेवस्स इमं वहसदेवो । वैश्वदेव इत्यर्थ । पक्षे
वेसदेवो । विसेसस्स इमं वहसेसिण । विसेस एव वा वहसेसिण । वैशेषिक
इत्यर्थ । आदेशाभावे वेसेमिण् । त्रिमाहो पुण्णिमा जस्सि मासे वहसाहो ।
वेसाख इत्यर्थ । पक्षे वेसाहो । जिणस्स इमो जइणो । जैन इत्यर्थ । पक्षे
जेणो । विचित्तस्स भावो वहचित्त । वैचित्र्यमित्यर्थ । 'पक्षे वेचित्त ।
विधम्मस्स भावो वहधम्म वैधर्म्यमित्यर्थ । पक्षे वेधम्म । णिति परे विधा-
नेन वेलासो एव फडलासो । अत्र स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययो धोष्य । पक्षे वेलासो ।
कैलाश इत्यर्थ ।

परात्कीय ॥१३॥११॥

पष्ठयन्तात्परशब्दात् सम्यन्धिन्यर्थे कीय* प्रत्यय स्यात् । परकीय ।

परादिति—तस्येदम् नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्तन्ते । तत्कलितमाह पष्ठय-
न्तादित्यादि । परस्स इम परकीय । परशब्दात् कीय प्रत्यय ।

रायाण् ण्णो यस्य त्विद्धा ॥१३॥१२॥

रायशब्दात्सम्यन्धिन्यर्थे ण्णप्रत्यय स्याद्यस्य तु इकारो वा स्यात् ।

राइण्ण । रायण्ण ।

रायादिति—तस्येदम् नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्ति । तस्येदमित्यनु-
वृत्त्या 'सम्यन्धिन्यर्थे' इत्यर्थो लभ्यते । इदन्तेन राज्ञः कर्मणोऽपत्यादेक
ग्रहणम् । रायशब्दाद् ण्णप्रत्यये यकारोत्तरानारस्येकारे यकारलोपे प्रकृतिभावे
राइण्ण । राजन्यमित्यर्थ । इकारादेशाभावेन पक्षे तु रायण्ण । आदेशस्यैव
विवरणं विधानं । तु प्रत्ययस्यापि । अत एवोक्तं यस्य तु इति ।

कम्माण्णकौ ॥१३॥१३॥

कम्मशब्दात्सम्यन्धिन्यर्थे क प्रत्ययो

कम्मज ।

कम्मादिति

कप्रत्यये तु कम्मक, *

णप्रत्यये

अव्यन्तरगो । अवरिह । पुरच्छिमं, पुरत्थिम । पच्छिम । अन्तिम ।
उपरिहं । उवरिम । भाण्डारिण । अच्छी ।

तत्रेति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । अव्यन्तरे भवो अव्यन्तरिण । इयप्रत्ययो भवे । कप्रत्यये अव्यन्तरगो । अभ्यन्तरक इत्यर्थः । अवरे भवो अवरिह । अवरशब्दादिहप्रत्ययः । आपरमित्यर्थः । पुरत्थामव पुरच्छिम, पुरत्थिम । पौरस्त्यमित्यर्थः । पच्छामव पच्छिम । पाश्चात्यमित्यर्थः । अन्तेभव अन्तिम । इमप्रत्ययः । उवरि भव उपरिह । इहप्रत्ययः । इमप्रत्यये तु उवरिम । उपरितनमित्यर्थः । भण्डारे अहिगडो भाण्डारिण । भाण्डारिक इत्यर्थः । इकप्रत्ययः । अच्छे भवा इत्यर्थेऽतुप्रत्यये अच्छी ।

उदीर्षपडीर्भ्यां णङ् । १।३।१९॥

आभ्या भवार्थे णङ् प्रत्ययः स्यात् । उदीण । उर्दीण । पडीण ।

उदीर्षिति—तत्र भव नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्तन्ते । प्रत्ययोऽयं ङान्तस्तेन स्वरादित्वाभावेऽपि ङिति टेलोप सिध्यति । ङान्तस्य शङ्कैव नास्ति टफारोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उदीर्ष भव इत्यर्थे उदीर्षशब्दाण्णङ्प्रत्यये टिलोपे उदीण । पक्षे उर्दीण । उदीचीनमित्यर्थः । पडीर्ष भव पडीण । प्रतीचीनमित्यर्थः ।

दीवादिभ्य इच्चः । १।३।१८॥

एभ्यो भवार्थे इच्चप्रत्ययः स्यात् । दीविच्च ।

दीवादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय तत्र भव इत्येतेऽनुवर्तन्ते । अन्वे रपयादोऽयम् । दीवे भव दीविच्च । द्वीपार्थकदीवशब्दाद्वयार्थे इच्चप्रत्ययः ।

पाईतो ण । १।३।१७॥

पाईशब्दाद्भवार्थे णप्रत्ययः स्यात् ।

पाईत इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । अदादिप्रत्ययापवादः ।

णे पाईत ईतो दद् वा । १।२।५९॥

पाईशब्दसम्बन्धिन ईकारस्य ददागमो वा स्याण्णप्रत्यये परे ।

पादीण, पाईण ।

ण इति—पाईशब्दाद् णप्रत्यये ददागमे पादीण, तद्भावे पाईण ।

वैरोचनमित्यर्थ । विसद्वस्म इम वइमदेवो । वैश्वदेव इत्यर्थ । पक्षे
वेसदेवो । विसेसस्म इम वइसेसिण । त्रिसेस एव वा वइसेसिए । वैशेषिक
इत्यर्थ । आदेशाभावे वेसेसिण । विमाहो पुष्णिमा जस्मि मासे वइसाहो ।
वैशाख इत्यर्थ । पक्षे वेमानो । जिणस्स इमो चइणो । जैन इत्यर्थ । पक्षे
जेणो । विचित्तस्स भावो वइचित्त । वैचित्र्यमित्यर्थ । पक्षे वेचित्त ।
त्रिधम्मस्म भावो वइधम्म वैधर्म्यमित्यर्थ । पक्षे वेधम्म । णिति परे विधा
नेन केलासो एव वइलासो । अत्र शार्थिकोऽण् प्रत्ययो धोध्य । पक्षे केलासो ।
कैलाश इत्यर्थ ।

परात्कीयः । १।३।११॥

पष्ठ्यन्तान्पशब्दात् सम्बन्धिन्यर्थे कीय प्रत्ययः स्यात् । परकीय ।

परादिति—तस्येदम् नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुरन्तन्ते । तत्फलितमाह पष्ठप
न्तादित्यादि । परस्स इम परकीय । परशब्दात् कीय प्रत्यय ।

रायाण् ण्णो यस्य त्विद्वा । १।३।१२॥

रायशब्दात्सम्बन्धिन्यर्थे णप्रत्यय स्याद्यस्य तु इकारो वा स्यात् ।

राइण्ण । रायण्ण ।

रायादिति—तस्येदम् नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्ति । तस्येदमित्यनु-
वृत्त्या 'सम्बन्धिन्यर्थे' इत्यर्थो लभ्यते । इदन्त्वेन रास्स कर्मणोऽपत्यवेक
महणम् । रायशब्दाद् णप्रत्यये यकारोत्तरागारस्येकारे यकारलोपे प्रवृत्तिभावे
राइण्ण । राजन्यमित्यर्थ । इकारादेशाभावपक्षे तु रायण्ण । आदेशस्यैव
धिकल्पेन विधान न तु प्रत्ययस्यापि । अत एवोक्त यम्प तु इति ।

कम्माण्णकौ । १।३।१३॥

'कम्मशब्दात्सम्बन्धिन्यर्थे ण क प्रत्ययौ स्त । कम्मण, कम्मअ ।

कम्मादिति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । कम्मस्स इम कम्मण । णप्रत्यय ।
कप्रत्यये तु कम्मक, कम्मअ । कर्मणमित्यर्थ ।

तत्र भवोऽधिकृत । १।३।१६॥

सप्तम्यन्ताद्भवोऽधिकृत इत्यनयोर्थयोस्तत्प्रत्यया स्यु । अन्ततरिण,

अन्मंतरगो । अवरिह । पुरच्छिम, पुरस्थिम । पच्छिम । अन्तिम ।
उररिह । उररिम । भाण्डारिण । अच्छी ।

तत्रेति—नाम्न प्रत्यय अदाणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । अन्मंतरे भवो अन्म-
न्तरिण । इयप्रत्ययो भवे । कप्रत्यये अन्मंतरगो । अभ्यन्तरक इत्यर्थः ।
अवरे भवो अवरिह । अवरशब्दादिहप्रत्ययः । आपरमित्यर्थः । पुरत्थाभव
पुरच्छिम, पुरस्थिम । पौरस्त्यमित्यर्थः । पच्छाभव पच्छिम । पाश्चात्यमित्यर्थः ।
अन्तेभव अन्तिम । इमप्रत्ययः । उवरि भव उररिह । इहप्रत्ययः । इमप्रत्यये
तु उवरिम । उपरितनमित्यर्थः । भण्डारे अहिगडो भाण्डारिण । भाण्डारिक
इत्यर्थः । इफप्रत्ययः । अच्छे भवा इत्यर्थेऽतप्रत्यये अच्छी ।

उदीर्ईपडीईभ्यां णङ् ११३।१९॥

आभ्या भगार्थे णङ् प्रत्ययः स्यात् । उदीण । उईण । पडीण ।

उदीर्ईति—तत्र भव नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्तन्ते । प्रत्ययोऽयं ङान्तस्तेन
स्तरावित्वाभावेऽपि ङिति टेलोप सिध्यति । ङान्तस्य शङ्कैव नास्ति टकारोच्चा-
रणस्य धैयध्यापत्तेः । उदीर्ई भव इत्यर्थे उदीर्ईशब्दाणङ्प्रत्यये टिलोपे
उदीण । पड्ते उईण । उदीचीनमित्यर्थः । पडीर्ई भव पडीण ।
प्रतीचीनमित्यर्थः ।

दीवादिभ्य इच्च ११३।१८॥

एभ्यो भगार्थे इच्चप्रत्ययः स्यात् । दीविच्च ।

दीवादिभ्य इति—नाम्न प्रत्ययः तत्र भव इत्येतेऽनुवर्तन्ते । अन्गदे-
रूपवादोऽयम् । ङीवे भव दीविच्च । द्वीपार्थकदीवशब्दाङ्गार्थे इच्चप्रत्ययः ।

पाईत्तो ण. ११३।१७॥

पाईशब्दाङ्गवार्थे णप्रत्ययः स्यात् ।

पाईत इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । अदादिप्रत्ययापवादः ।

णे पाईत ईतो दद वा ११३।५९॥

पाईशब्दसम्बन्धिन ईकारस्य ददागमो वा स्याण्णप्रत्यये परे ।

पादीण, पाईण ।

ण इति—पाईशब्दाद् णप्रत्यये ददागमे पादीण, तदभावे पाइण ।

अति पच्छिमस्य पञ्चच्छिमपञ्चत्थिमौ ।१।४।८९॥

पच्छिमशब्दस्य पञ्चच्छिमपञ्चत्थिमादेशो भवतोऽति परे ।

पञ्चच्छिम । पञ्चत्थिम ।

अतीति—पच्छिमशब्दस्थानिकी पञ्चच्छिमपञ्चत्थिमौ द्वावादेशौ भवतोऽ-
ति परे भवार्थये । पच्छिमे अत्र इत्यर्थे पच्छिमशब्दादति प्रत्यये पञ्चच्छिमा-
देशो पञ्चच्छिम । पञ्चत्थिमादेशो पञ्चत्थिम । पञ्चिममित्यर्थः ।

तत्र साधुरेज्जणेयणौ ।१।३।२२॥

सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे एज्जण् इयण् प्रत्ययौ स्तः । पाहेज्ज । पाहेय ।

सापतेज्ज । सापतेय । सापतेज्ज । सापतेय ।

तत्रेति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयमनुवर्तते । पदे साहू पाहेज्ज । एज्जण्
प्रत्यये वृद्धिः । एयण् प्रत्यये तु पाहेय । पायेयमित्यर्थः । सप्तमिणि साहू साव-
तेज्ज । एयण् प्रत्यये तु सापतेय । सापतेयमित्यर्थः । पकारस्य वकाराभावे
सापतेज्जमित्यादि ।

पासादिछक शेते ।१।३।२३॥

सप्तम्यन्तात्पासशब्दाच्छेते इत्यर्थे 'छकः' प्रत्ययः स्यात् । पासिछओ ।

पासादिति—तत्र नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्तन्ते । पासे सयइ पासि-
छओ इत्यत्र पामशब्दादिह्यप्रत्यये पासिछओ । पार्ष्विक इत्यर्थः ।

अध्युत्तरपदाददीनौ ।१।४।३२॥

अध्युत्तरपदकाददीनप्रत्ययौ स्तः । परज्जो । पराधीणो ।

अध्युत्तरेति—नाम्न प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । अधिकुत्तरपद यस्य
सोऽध्युत्तरपदस्तस्मादित्यर्थः । परस्स परस्सि वा अहि इति विमहे पट्ठीसमासे
सप्तमीसमासे वा सत्यनेन सूत्रेणात्प्रत्यये ह्कारोत्तरेकारस्य क्षकारे ह्कारस्य
परसवर्णे परज्जो । ईनप्रत्यये पराधीणो । अत्प्रत्ययस्य विद्वद्भावाभावाभ
टिलोपः । ईनप्रत्ययस्य वक्रावाट्टिलोपः । तत्र बहुलग्रहणात् ।

वहियादिभ्य इरणिमणौ ।१।३।२१॥

एभ्यो भवार्थे इरण् इमण् प्रत्ययौ स्तः ।

बहीति—नाम्न प्रत्यय तत्र भव इत्येतेऽनुवर्तन्ते । तत्र भव इत्यस्यानु-
वर्तनफलमाह भवार्थ इति ।

इरणिमणोर्वहिया वह् । १४।१।७४॥

चहियाशब्दस्य बहादेशः स्यादिरणिमणप्रत्यययोः । बाहिर ३ । बाहिर्म ३ ।

इरणिमणोरिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।
यहि यहि चहिया वा भवो बाहिर । बाहिम । आद्याभ्यामुभयो प्रत्यययो
परयोऽप्युपमात्रम् । अन्त्यात्तु बहादेशोऽपि । बाह्यमित्यर्थः ।

मज्झान्मश्च । १४।३।२०॥

मज्झशब्दादुक्तेऽर्थे मप्रत्ययश्चकारादुक्तप्रत्ययाश्च स्युः । मज्झमं,
मज्झिम, मज्झलं ।

मज्झादिति—नाम्न प्रत्यय तत्र भव अदणि० इत्यादयोऽनुवर्तन्ते ।
तथा च सप्तम्यन्तान्मज्झशब्दाद्भव इत्यर्थे भो भवति चकारादुक्तप्रत्यया इत्यर्थ-
स्तत्फलितमाह मज्झशब्दादित्यादि । मज्झे भव इत्यर्थे मज्झशब्दान्मप्रत्यये
मज्झम । इमप्रत्यये मज्झिम । इहप्रत्यये मज्झल । मध्यममित्यर्थः ।

इदिण्मन्ताश्च तदस्त्यस्यास्मिन् । १४।३।२४॥

प्रथमान्तादस्यास्तीत्यर्थेऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे च इद् इण् मन्त प्रत्ययाश्चकारा-
दुक्तप्रत्ययाश्च यथाप्रयोग स्युः । अगारी । कोदुवी ।

इदिण्मन्ताश्चेति—नाम्न प्रत्यय अदणि० इत्येतेऽनुवर्तन्ते । इच इण् च
मन्तश्च इदिण्मन्ता । चकारेणादादय अनुवर्तन्ते । अत एवाह चकारादुक्त-
प्रत्यया इति । स्वेच्छया प्राप्तिमात्र दृष्ट्वा सर्वत्र न सर्वप्रत्यया प्रयोक्तव्या इति
दर्शनायाह यथाप्रयोगमिति । अगारो अत्थि जस्स अगारी । अत्रागारशब्दा-
दित् प्रत्यय । कुदुवो अत्थि जस्स कोदुवी । इण्प्रत्यये वृद्धिः । कोदुम्बी
इत्यस्य कुदुम्बीत्यर्थः ।

आन्मन्तस्य व आदेः । १४।४।७१॥

अकारात्परस्य मन्तप्रत्ययस्यादेर्चकारः स्यात् । वण्णव, वण्णवन्तो । भगव,
भगवन्तो । आत्किम्, वीइमन्तो । जातिमन्तो । तिच्चलिओ । गठिलो ।
माइल्लो । कल्लयो ।

आदिति—वण्णो अत्थि इमस्स वण्णव, वण्णमन्तो । वण्णशब्दान्मन्त-
प्रत्ययेऽनेन मकारस्य वकारेन्तस्य लोप । अकागत्परस्य मन्तस्यादेर्वकारविधानेन
वीइम, वीइमन्तो । जाती अत्थि इमस्स जातिम, जातिमन्तो । तिसूलो अत्थि
इमस्स तिसूलिओ । त्रिशूलार्थकतिसूलशब्दादिक्प्रत्यय । गठी अत्थि इमस्स
इत्यर्थे ग्रन्थ्यर्थकगठिशब्दादिह्रस्वप्रत्यये गठिल्लो । माया अत्थि इमस्स माइल्लो ।
मायाशब्दादिह्रस्वप्रत्यये टिलोपे यनारस्य लोपे प्रकृतिभाव । कलुणा अत्थि
इमस्स कलुणो । कलुणशब्दादसि प्रत्यये टिलोप । वण्णव=वर्णवार । भगव=
भगवान् । वीइमन्तो=वीचिमान् । जातिम=जातिमान् । तिसूलिओ=त्रिशूलिक ।
गठिल्लो=ग्रन्थिमान् । माइल्लो=मायावी । कलुणो=कण्ठ ।

न्त आउसात् ।१।३।२५॥

आउसशब्दादुक्तेऽर्थे न्तप्रत्ययो वा स्यात् । आउसो, आउसन्तो ।
। न्त इति—तदस्त्यस्य नाम्न प्रत्यय इति पदत्रयमनुवर्त्तते । आउसो अत्थि
इमस्स आउसन्तो । अत्र आउसशब्दाद् न्तप्रत्यय । तदभावे अति प्रत्यये आउसो ।
मन्तप्रत्यये आउसमन्तो । आउसो इत्यस्यायुष्मानित्यर्थ ।

गोमि ।१।३।२६॥

गोशब्दान्मिः प्रत्यय स्यादुक्तेऽर्थे । गोमी ।

गोरिति—नाम्न प्रत्यय तदस्त्यस्य इति पदत्रयस्यानुवृत्ति । अतएवाह
उक्तेऽर्थे इति । गावो अत्थि इमस्स गोमी । गोमानित्यर्थ ।

मिणं खियाम् ।१।३।२७॥

गोशब्दादुक्तेऽर्थे मिण प्रत्यय स्यात् खियाम् । गोमिणी ।

मिण इति—गो नाम्न प्रत्यय तदस्त्यस्य इति पदत्रयस्यानुवृत्ति ।
खियामित्युपादानात्पुंसि गोमिण इति न । गोशब्दाद् इमस्स अत्थीत्यर्थे मिण
प्रत्यये डीप्रत्यये गोमिणी । गोमतीत्यर्थ ।

छवेरिये ।३।२।३५॥

छविशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेश स्यादियप्रत्यये परे । छवीहए ।

छवेरिति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । टिलोपापवादोऽयम् । तेन कृतेऽपि दीर्घे न
टिलोप । दीर्घविधानसामर्थ्याच्च दीर्घे कृते न पूर्वपरयोर्दीर्घ । छवी अत्थि
इमस्स छवीहए । छविमानित्यर्थ ।

हासादित्त. ११।३।२८।

हासशब्दादित्तः प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे । हासइत्ता ।

हासादिति—नाम्न प्रत्यय सदस्त्यस्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । हासो अत्थि इमस्स हासइत्ता इत्यत्र हासशब्दादित्तप्रत्यय । हासवन्त इत्यर्थः । जयन्ति हासइत्ता । पण्ह० २।२॥

जसादिभ्यो वा १२।४।७२॥

जसादिशब्देभ्य परस्म मन्तप्रत्ययभ्यादेर्वकारो वा स्यात् । जसवन्तो, जस-
मन्तो, जसोमन्तो । आयारवन्तो, आयारमन्तो । णातिवन्तो, णातिमन्तो ।

जसादिभ्य इति—आदेरिति मन्तस्य घ इति चानुवर्त्तते । जसो अत्थि इमस्स जसवन्तो । वकाराभावे जसमन्तो । पक्षे ओजसादीनामित्यनेनोकारे जसोमन्तो । यशस्वानित्यर्थः । आयारो अत्थि इमस्स आयारवन्तो, यकाराभावे आचारवन्तो, वकाराभावे आचारमन्तो । आचारवानित्यर्थः । णाती अत्थि इम-
स्स णातिवन्तो । वकाराभावे णातिमन्तो । न्तलोपपक्षे तूदाहरण स्वय बोध्यम् ।
णातिवन्तो इत्यस्य ज्ञातिमान् ।

इति सङ्ख्याया १३।३।११॥

सङ्ख्याशब्दस्य ह्रस्वोऽन्तादेशो वा स्यादित्प्रत्यये परे । सङ्दई, सङ्दी ।

इतीति—हरन् इति वेति चानुवर्त्तते । सङ्खा अत्थि इमस्म सङ्दई ।
अत्र सङ्खाशब्दादित्प्रत्यये टिलोप बाधित्वा ह्रस्वे सङ्दई । ह्रस्वाभावे टिलोप
सङ्दी । श्रद्धावानित्यर्थः ।

जयादिभ्य इण ११।३।२९॥

एभ्य उक्तेऽर्थे इण प्रत्यय स्यात् । जइणो । दोमिणो । बरहिणो ।

जयादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय सदस्त्यस्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । जयो
अत्थि इमस्स जइणो । इणप्रत्यये टिलोपे यकारलोपे प्रकृतिभावः । जयी,
इत्यर्थः । दोसो अत्थि इमस्स दोसिणो । दोपीत्यर्थः । बरहो अत्थि इमस्स बर-
हिणो । बर्ही इत्यर्थः । ‘मयूरो बर्हिणो बर्ही’ इत्यमरः ।

किमेरिणस्य १४।१।६॥

किमिशब्दात्परस्येणस्यादेर्लोपः स्यात् । किमिणो ।

किमेरिति—छोप आदे इति पदद्वयमनुवर्त्तते । किमी अत्थि इमस्स विमिणो । मिमिण् दादिणप्रत्यये तस्यादेरिषारस्य छोप । किमिणो इत्यस्य वृमिणानित्यर्थः ।

पङ्कादीनां सज्ञाया मन्ते ।१।३।३८॥

पङ्कादिशब्दानां दीर्घोऽन्तादेशः स्यान्मन्तप्रत्यये परे सज्ञायाम् । पङ्कावती ।

पङ्कादीनामिति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । पङ्को अत्थि इमस्स पङ्कावती । पङ्कशब्दान्मन्ते वृते दीर्घे पङ्कावतीति सिद्धयति । पङ्किल इत्यर्थः । 'सन्मन्ते तु पङ्किल इत्यमरः । आवृत्तिगणोऽयम् ।

इलो गन्धादिभ्यः ।१।३।३०॥

गन्धादिभ्य इल. प्रत्यय स्यादुक्तेऽर्थे । गन्धिलो । तुन्दिलो ।

इल इति—ताम्र प्रत्यय तदस्त्वस्य इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । गन्धो अत्थि इमस्स गन्धिलो । गन्धिल इत्यर्थः ।

जडाया उलेलेयाला ।१।३।३१॥

जडाशब्दादुक्तेऽर्थे उल इल इयाल इत्येते प्रत्ययाः स्युः । जडुलो, जडिलो, जटियालो ।

जडाया इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । उलश्च इलश्च इयालश्चेतीतरेतरयोग-द्वन्द्वः । जटार्थश्च जडाशब्दादुलप्रत्यये जडुलो, इलप्रत्यये जडिलो । इयाल प्रत्यये जडियालो । जडिल इत्यर्थः ।

रजादिलस्सलौ ।१।३।३२॥

रजशब्दादुक्तेऽर्थे इलस्मलप्रत्ययौ स्तः । रडला, रजस्मला ।

रजादिति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । रजाद् इलस्सलौ इति च्छेदः । इलश्च स्मलश्च इलस्सलौ । रजोवाचश्च रजशब्दादिलप्रत्यये टिलोपे जस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावेऽप्रत्यये रडला । स्मलप्रत्यये तु रजस्मला । रचस्वलेत्यर्थः ।

पम्हादिभ्यो ल ।१।३।३६॥

पम्हादिशब्देभ्य उक्तेऽर्थे लप्रत्ययः स्यात् । पम्हलो । पचलो । तणुलो ।

पम्हादिभ्य इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । अत्त आह उक्तेऽर्थे इति । पम्ह

अतिथि इमस्स पम्हलो । पम्हल इत्यर्थः । पत्त अतिथि अस्स पत्तलो । पत्रल
इत्यर्थः । तणू अतिथि अस्स तणुलो । तनुल इत्यर्थः ।

लस्य कचित् ।१।३।२४॥

लप्रत्ययस्य द्वित्व स्यात् कचित् । नियडिल्लो ।

लस्येति—द्विरित्यनुवर्त्तते । लप्रत्ययोऽत्र मन्तार्थक एव ग्राह्य । कचिदि-
ननेन यत्र प्रयोगे लद्वित्व प्रतीयते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति ध्वनितम् ।

आलुर्दयादिभ्यः ।१।३।३३॥

दयादिशब्देभ्य उक्तेऽर्थे आलुः प्रत्ययः स्यात् । दयाल् । वीसरणाल् ।

आलुरिति—नाम्न प्रत्ययः तदस्त्वस्येत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । दया अतिथि इमस्स
याल् । दयालुरित्यर्थः । वीसरण अतिथि इमस्स वीसरणाल् । विशरणा-
लुरित्यर्थः ।

उश्च लजाया वा ।१।३।३४॥

लजाशब्दादुक्तेऽर्थे वा उप्रत्ययः स्यात् । लज्जू, लज्जाल् ।

उश्चेति—नाम्न प्रत्ययः तदस्त्वम्य आलुरिति पदचतुष्टयमनुवर्त्तते । लजा
अतिथि इमस्स लज्जू । पक्षे आलुप्रत्यये तु लज्जाल् । लज्जालुरित्यर्थः ।

जसादिभ्यः सिस्सी च ।१।३।३५॥

जसादिशब्देभ्यः सिस्मिप्रत्ययौ भवतश्चकारादुक्ताः प्रत्ययाश्च स्युः ।

जसादिभ्य इति—अदणि० नाम्न प्रत्ययः तदस्त्वस्येत्येतेऽनुवर्त्तन्ते ।
इदादे प्रत्ययस्योदाहरणं प्राय उक्तम् । प्रकृतप्रत्ययस्य तद् वक्ष्यते ।

जसादीनां सौ ।१।३।३६॥

जसादिशब्दानां मगागमः स्यात्सौ परे । जससी, जसस्सी । तेजसी, तेजस्सी ।

वचसी, वचस्सी । ओयमी, ओयस्सी ।

जसादीनामिति—मगित्यनुवर्त्तते । जसशब्दात् सिप्रत्यये मगागमे
जससी । सिस् प्रत्यये तु जसस्सी । यशस्वीत्यर्थः । तेजो अतिथि इमस्स तेजसी,
तेजस्सी । तेजस्वीत्यर्थः । वचो अतिथि इमस्स वचसि, वचस्सी । वर्चस्वीत्यर्थः ।
ओओ अतिथि इमस्स ओयसी, ओयस्सी । ओजस्वीत्यर्थः ।

किमेरिति—लोप आदे इति पदद्वयमनुवर्त्तते । किमी अतिथि इमस्स किमिणो । किमिणो दादिणप्रत्यये तस्यादेरिवारस्य लोप । किमिणो इत्यस्य कुमिमानित्यर्थः ।

पङ्कादीनां सज्ञायां मन्ते ।१।२।३८॥

पङ्कादिशब्दानां दीर्घोऽन्तादेशः स्यान्मन्तप्रत्यये परे सज्ञायाम् । पङ्कावती ।

पङ्कादीनामिति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । पङ्को अतिथि इमस्स पङ्कावती । पङ्काशब्दान्मन्ते कृते दीर्घे पङ्कान्तीति सिद्ध्यति । पङ्किल इत्यर्थः । 'सज्जम्याले तु पङ्किल इत्यमरः । आकृतिगणोऽयम् ।

इलो गन्धादिभ्यः ।१।३।३०॥

गन्धादिभ्यः इल प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे । गन्धिलो । तुन्दिलो ।

इल इति—नाम्न प्रत्ययः तदस्यस्य इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । गन्धो अतिथि इमस्स गन्धिलो । गन्धिल इत्यर्थः ।

जडाया उलेलेयाला ।१।३।३१॥

जडाशब्दादुक्तेऽर्थे उल इल इयाल इत्येते प्रत्ययाः स्युः । जडुलो, जडिलो, जडियालो ।

जडाया इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । उलश्च इलश्च इयालश्चेतीतरेतरयोग इन्द्र । जडार्थकजडाशब्दादुलप्रत्यये जडुलो, इलप्रत्यये जडिलो । इयालप्रत्यये जडियालो । जडिल इत्यर्थः ।

रजादिलस्सलो ।१।३।३२॥

रजशब्दादुक्तेऽर्थे इलस्सलप्रत्ययौ स्तः । रडला, रजस्मला ।

रजादिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । रजाद् इलस्सलौ इति च्छेदः । इलश्च स्मलश्च इलस्मलौ । रजोराचररजशब्दादिलप्रत्यये टिलोपे जस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावेऽप्यप्रत्यये रडला । स्मलप्रत्यये तु रजस्मला । रजस्वलेत्यर्थः ।

पम्हादिभ्यो ल ।१।३।३६॥

पम्हादिशब्देभ्य उक्तेऽर्थे लप्रत्ययः स्यात् । पम्हलो । पचलो । तणुलो ।

पम्हादिभ्य इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । अत आह उक्तेऽर्थे इति । पम्ह

इण इति—नाम्न प्रत्यय तस्य भाव इति पदत्रयमनुवर्त्तते । जडस्स भावो जडिणो । जडत्वमित्यर्थः । णिगणगणद्वौ द्वावपि नामार्थौ । तस्मादिणप्रत्यये णिगिणो णिगिणो । अस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षेऽणि कृते णम् नमत्वमित्यर्थः । मुण्डशब्दादिणप्रत्यये मुडिणो । मुण्डत्वमित्यर्थः । सघातत्राचकसघाडशब्दादि-
णप्रत्यये सघाडिणो । सघातत्वमित्यर्थः ।

इयण् इस्सरादिभ्यः ।१।३।४१॥

इस्सरादिशब्देभ्यो भावे इयण्प्रत्ययः स्यात् । इस्सरिय । अज्जविय । सामगिय ।

इयणिति—पूर्वधदनुवृत्तिः । इस्सरस्स भावो इस्सरिय । ऐश्वर्यम् । उज्जु शब्दादिप्रत्यये अज्जविय । आर्जवमित्यर्थः । आद्युकारस्याकारोऽन्त्योकारस्या-
घादेश्च । अणि तु अज्जव इत्युक्तम् । समगशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ सामगिय । सामान्यमित्यर्थः । अज्जविय इत्यादौ वृद्धावपि सयुक्ते ह्रस्वस्य बाहुलकत्वेनात्र नित्यतया प्रवृत्तौ न वृद्धिभ्रवणम् ।

अप्पवहो. कश्च ।१।३।३९॥

अप्पवहुशब्दाद्भावे कप्रत्ययश्चकाराद्यथाप्राप्तम् । अप्पावहुय । अप्पावहुग ।

अप्पावहुक । अप्पावहुत्त ।

अप्पवहोरिति—तस्य भाव इति अदणि० इति चानुवर्त्तते । अप्प च बहु च अप्पावहु । समाहारद्वन्द्वः । उत्तरपदे परे दीर्घः । तस्माद्भावे कप्रत्यये अप्पावहुय । अल्पनहुत्वमित्यर्थः । यथाप्राप्तमित्यस्य फलमाह अप्पावहुत्त इति ।

अप्पावह्वादिभ्यो भावस्य ।३।४।७२॥

एभ्यः परस्य भावप्रत्ययस्य लोपो वा स्यात् । अप्पावहु ।

अप्पेति—लोप इति वेति चानुवर्त्तते । भावपदस्य भावार्थके लक्षण्या आह भावप्रत्ययस्येति । अप्पानहुशब्दाद्भावे कादिप्रत्यये लोपे अप्पानहु । अल्प चहुत्नमित्यर्थः ।

आहिक्कादिभ्योऽण् ।१।३।४२॥

एभ्यो भावेऽण्प्रत्ययः स्यात् । आहिक्क ।

आहिक्केति—तस्य भाव नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । आहिक्स्स भावो आहिक्क । आधिक्यमित्यर्थः । पयात्यादित्वादणि द्वित्वम् ।

तत्तत्तणा तस्य भावः ।१।३।३७॥

पठ्यन्तात्ता इत्यर्थे तत्तत्तणप्रत्ययाः स्युः । अवचण । तीयचण । पटुचण ।
अधचण ।

तत्तत्तणा इति—नाम्न प्रत्यय इत्युभयमुपचक्षते । प्रकृतिजन्यबोध प्रगारी-
भूतो भाव इत्यभिधीयते । अवचणान्तं चणप्रत्यये अवचण । आग्रप्रत्ययार्थः ।
तीयशब्दात्तणप्रत्यये तीयचण । तृतीयत्वमित्यर्थः । पटुशब्दान्तं चणप्रत्यये पटुचण ।
प्रभुत्वमित्यर्थः । अधशब्दात् तणप्रत्यये अधत्वमित्यर्थः । अग्र चणान्तं छीये ।
तान्तं स्त्रिया तान्तं विकल्पेन स्त्रियाम् । तन्तौ स्त्रीप्रत्यय उदाहृतौ । तत्र द्रष्टव्यौ ।

जहातहश्चाति ।२।३।७३॥

जहातहाशब्दस्पोषघायाश्चकारो वा स्यादति परे । अहातह । अहातह ।

जहेति—उपघाया इति चेति चानुवक्षते । जहा तहा भावो अहातह
अहातह, जहातह जहातह । जहातहाशब्दादति कृते उपघायाश्चकारे सति
पयात्यादित्याद् द्वित्वम् । जहातह इत्यस्य यधातथमित्यर्थः ।

जहातहोऽदियणो ।१।३।३८॥

जहातहाशब्दाद्भावेऽङ् इयण् प्रत्ययो भवति ।

जहातह इति—तस्य भावः नाम्न प्रत्यय इत्येतेऽनुवचन्ते । जहातहा-
शब्दोऽव्ययसमुदाय सुप् सुपा इत्यनेन समस्तः । जहातहाभावो अहातह ।
जहातह । अतःप्रत्यये परे टिलोपः ।

जहातहस्तस्येयणि ।३।३।३२॥

जहातहाशब्दसम्बन्धिनस्तकारस्य द्वित्वं वा स्यादियण्प्रत्यये परे । आहत्त-
हिय, आहातहिय, जाहातहिय ।

जहातह इति—द्विरित्यस्य चेत्यस्य चानुवृत्तिः । विच्छेदेन पुनर्नहातहा-
शब्दपाठः कृतः । जहातहाशब्दादियण्प्रत्यये तकारस्य द्वित्वे वृद्धौ सयुक्ते द्वस्त्रे
आहत्तहिय । एव जाहत्तहिय । यायातथिकमित्यर्थः ।

ङणो जडादिभ्यः ।१।३।४०॥

जडादिशब्देभ्यो भावे ङणप्रत्ययो वा स्यात् । जडिणो । शिणिणो ।
खणिणो । नग्ग । मुडिणो । सघाडिणो ।

इण इति—नाम्न प्रत्यय तस्य भाव इति पदत्रयमनुवर्त्तते । जडस्स भावो जडिणो । जडत्वमित्यर्थः । णिगणगशब्दौ द्वावपि नमार्थौ । तस्मादिणप्रत्यये णिगिणो णगिणो । अस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षेऽणि कृते णग नमत्प्रमित्यर्थः । मुण्डशब्दादिणप्रत्यये मुडिणो । मुण्डत्वमित्यर्थः । सघातत्राचकसघादशब्दादि-
णप्रत्यये सघादिणो । सघातत्वमित्यर्थः ।

इयण् इस्सरादिभ्यः ।१।३।४१॥

इस्सरादिशब्देभ्यो भावे इयण्प्रत्ययः स्यात् । इस्सरिय । अज्जविय । सामगिय ।

इयणिति—पूर्वपदनुवृत्तिः । इस्सरस्स भावो इस्सरिय । ऐश्वर्यम् । उज्जु-
शब्दादिप्रत्यये अज्जविय । आर्जनमित्यर्थः । आद्युकारस्याकारोऽन्त्योकारस्या-
द्यादेशश्च । अणि तु अज्जव इत्युक्तम् । समग्यशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ सामगिय ।
मामग्र्यमित्यर्थः । अज्जविय इत्यादौ वृद्धावपि सयुक्ते ह्रस्वस्य बाहुल्यकत्वेनात्र
नित्यतया प्रवृत्तौ न वृद्धिश्रवणम् ।

अप्पावहो कश्च ।१।३।३९॥

अप्पावहुशब्दाद्भावे कप्रत्ययश्चकाराद्यथाप्राप्तम् । अप्पावहुय । अप्पावहुग ।

अप्पावहुक । अप्पावहुत्त ।

अप्पावहोरिति—तस्य भाव इति अदणि० इति चानुवर्त्तते । अप्प च बहु
च अप्पावहु । समाहारद्वन्द्वः । उत्तरपदे परे दीर्घः । तस्माद्भावे कप्रत्यये
अप्पावहुय । अल्पवहुत्वमित्यर्थः । यथाप्राप्तमित्यस्य फलमाह अप्पावहुत्त इति ।

अप्पावह्णादिभ्यो भावस्य ।३।४।७२॥

एभ्य परस्य भावप्रत्ययस्य लोपो वा स्यात् । अप्पावहु ।

अप्पेति—लोप इति वेति चानुवर्त्तते । भावपदस्य भावार्थके लक्षणया
आह भावप्रत्ययस्येति । अप्पावहुशब्दाद्भावे षादिप्रत्यये लोपे अप्पावहु । अल्प-
वहुत्वमित्यर्थः ।

अहिकादिभ्योऽण् ।१।३।४२॥

एभ्यो भावेऽण्प्रत्ययः स्यात् । आहिक ।

अहिकेति—तस्य भाव नाम्न प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । अहिकस्स भावो
आहिक । आधिक्यमित्यर्थः । पयाद्यादित्वादि द्वित्वम् ।

तेलोकादिभ्य स्वार्थे ।१।३।१४॥

तेलोकादिभ्यस्तेभ्य स्वार्थेऽण् स्यात् । तेलुक्, तेलोक् । मेन्न । सामिद्ध ।
मामीप् । ओवम्म । दोहग्ग । मोहग्ग ।

तेलोकादिभ्य इति—अण् नामः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्तते । भाव इत्यग्न्य निवृत्त्यर्थमाह स्वार्थे इति । तन्नो लोका तेलुक्, तेलोक् । तिलोक्प्रकारे स्वार्थेऽणि कृते आदिस्वरवृद्धौ मयुक्ते हरे तेलुक् । इत्याभावे तेलोक् । सेना एव मेन्न । समिधो एव सामिद्ध । मामीप एव मामीप् । उवमा एव ओवम्म । दुहग्ग एव दोहग्ग । मुहग्ग एव मोहग्ग । मर्वन्न स्वार्थेऽणि कृते पयात्यादीनामिति सूत्रेणोपधाया द्वित्वम् । तेलुक्=त्रैलोक्यम् । मेन्न=मैत्रम् । सामिद्ध=सामिध्यम् । मामीप्=सामीप्यम् । ओवम्म=ओपन्नम् । दोहग्ग=दोर्भाग्यम् । सोहग्ग=सौभाग्यम् ।

आतो जुवाणस्य वस्य द्विर्वाऽणि ।३।३।१७॥

जुवाणशब्दस्यातो हस्यो वस्य तु द्विर्वा स्यादणि । जुव्वण, जोव्वण ।
जोवरा, जोवरण ।

आत इति—अणि परे उपधाया द्वित्वविधानेनाप्राप्त्वा पुनर्विधानम् । ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तस्यात इत्यनेन सम्बन्धः । 'वा' इत्यनेन तु द्विरित्यस्यैव सम्बन्धो न तु 'ह्रस्व' इत्यस्यापि । अत एवाद वस्य द्विर्वेति । जुवाणस्त भावो जुव्वण इत्यादि । जुवाणशब्दादणि कृते ह्रस्वे द्वित्वे च जुव्वण इति । जोवणम् इत्यत्र तु अणन्तात्त्वार्थे यो योष्य । जुव्वण इत्यादे यौवनमित्यर्थः ।

दूतादीनाञ्च ।२।३।७६॥

एषामुपधायाश्चकारो वा स्यादणि परे । दोष ।

दूतादीनामिति—अणि उपधाया चेति पदत्रयमनुवर्तते । दूतस्स भावो दोष, दोत् । दूतशब्दादणि कृते उपधायाश्चकारे द्वित्वम् । चकाराभावे तकारस्योपधाभूतस्य द्वित्वम् । आदिस्वरस्य वृद्धिस्तूभयत्र । अयश्चाकृतिगण । दोष=दोष्यमित्यर्थः ।

वियावडादियण् वा ।१।३।१४॥

वियावडशब्दाद्भावे इयण् वा स्यात् । वेयावडिय, वेयावच्च ।

वियावडादिति—नाम्न प्रत्यय अण् तस्य भाव इत्येतेऽनुवर्तन्ते । व्या-
वृत्तार्थकवियावडशब्दान्नावे इयण्प्रत्यये वृद्धौ वेयावडिय । अणि तूपधायाश्चा-
कारे वेयावश्च । वेयावृत्यमित्यर्थः ।

थेरादीनां ज । १२।३।७७॥

थेरादीनामुपधाया जकारः स्यादणि परे । धेज्ज । धेज्ज । सहेज्ज ।

थेरादीनामिति—उपधाया इत्यणीति च पदद्वयमनुवर्तते । थेरस्स भावो
इत्यर्थे थेरशब्दादणि प्रत्यये उपधाया जकारे द्वित्वे धेज्ज । एव धीरस्स भावो
धेज्ज । सहायस्स भावा सहेज्ज ।

अणि कलुणस्यौत् । १३।३।७०॥

कलुणशब्दस्य स्वराणां मध्य आदेः स्वरस्योकारादेशो वा स्यादणि परे ।
कोलुण्ण ।

अणीति—स्वगणाम् आदेः स्वरस्य वा इत्येतेषामनुवृत्तिः । कलुण एव
कोलुण्ण, कालुण्ण । कलुणाशब्दात्स्वार्येऽणि अकारस्याकारे उपधाया द्वित्वे
कोलुण्ण, ओकाराभावे कालुण्ण । कारुण्यमित्यर्थः ।

वच्चादावहिपुरयोरेत् । १४।४।५५॥

अहिपुरशब्दयोरेकारोऽन्तादेशः स्याद्वच्चादौ शब्दे परे । आहेवच्च । पोरेवच्च ।
पोरेकच्च । पोरेगच्च ।

वच्चेति—अहिश्च पुरश्चाहिपुरौ तयो । अहिपतिस्स भावो आहेवच्च । अहि-
वतिशब्दादणि कृते पयावत्यादिगणपाठेन दिलोपनिषेधे तकारात्परस्येकारस्य
चकारे तकारस्य परसवर्णे वच्चे परेऽनेनाहेरिकारस्येकारे आहेवच्च । आधिपत्यमि-
त्यर्थः । पुरवतिस्स भावो पोरेवच्च । पौरपत्यमित्यर्थः । पोरेकच्च । अणि परे
कडस्योपधायाश्चकारे द्वित्वम् । पौरस्कृत्यमित्यर्थः । पोरेगच्च इत्यत्र गतशब्दस्यो-
पधाया अणि परे द्वित्वम् । पौरोगत्यमित्यर्थः ।

वा ह. सफले फस्य । १४।४।७३॥

सफलशब्दघटकफकारस्य हकारो वा स्यादणि परे । साहल्ल, साफल्ल ।

वेति—अणीत्यनुवर्तते । वा ह इति हकारोत्तराकार उच्चारणार्थः । सफले
इत्यत्र सप्तम्यर्थो घटकत्वमत एवाह शब्दघटकेति । सफलस्स भावो साहल्ल । अणि
परे फकारस्य हकार उपधाया द्वित्वश्च । पक्षे साफल्ल । साफल्यमित्यर्थः ।

भिगोश्च. शिष्य. १११४।५॥

पठ्यन्ताद् भिगुशब्दाच् चप्रत्ययः स्याच्छिष्य इत्यर्थः । भिउचो ।

भिगोरिति—नाम्न प्रत्यय इत्युभयोरनुवृत्तिः । भिगुणो मिस्मो भिवचो । भिगुशब्दाच् चप्रत्यये गकारस्य यकारे लोपे भिवचो । अपत्येऽणि भागयो । उज्ज्वादिद्यादिकारस्याकारः । उकारस्य त्वादेशः । भिन्णो इत्यस्य भृगो शिष्यो भागंय इत्यर्थः ।

करादियोगे सपद्यकर्त्तर्यन्तादिभ्य ईरभूततद्भावे १११४।३३॥
विकारात्मता प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानेभ्यो विकारशब्देभ्योऽन्तादिभ्य
म्यार्थे ई प्रत्यय स्यात् करादियोगेऽभूततद्भावे गम्यमाने । अत्तीकरोई ।
ईमरीकरो । गाहीरुओ । एगीभूण । दरिदीहय ।

करादियोग इति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । सम्पद्यश्चासौ कर्त्ता
सम्पद्यकर्त्ता तस्मिन् सम्पद्यश्चरति । तत्फलितमाह विकारात्मतामित्यादि ।
येन रूपेण प्रागभूत तेन रूपेण तस्य भावे इत्यभूततद्भावे इत्यस्य फलि-
तोऽर्थः । तथा च तत्रैवाय प्रत्ययो यत्र विकाररूपतामापशमान प्रकृति-
रूपमेव विवक्ष्यते । इति निर्गलितोऽर्थः । अन्तशब्दादीप्रत्यये । अत्तीकरोई । आत्मी-
करोतीत्यर्थः । ईसगशब्दादीप्रत्यये ईसरीकरो । ईश्वरीकर इत्यर्थः । एवमन्येऽपि ।
तत्र एगीभूण इत्यस्यैकीभूत । दरिदीहय इत्यस्य दरिद्रीभूयेत्यर्थो ज्ञेयः ।

मोल्यादिभ्य ईत १११४।५३॥

मोल्यादिशब्देभ्यः परस्येप्रत्ययस्य लोपः स्यात् । मोलिरुडो ।

मोल्यादिभ्य इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । मोलिरादिर्येषां ते मोल्यादयः ।
आकृतिगणोऽयम् । मोलिशब्दादीप्रत्यये तस्यानेन सूत्रेण लोपे मोलिरुडो । मौली
कृत इत्यर्थः ।

आमादिभ्य प्राचुर्ये १११४।७॥

आमादिशब्देभ्य प्राचुर्येऽर्थे मयप्रत्ययः स्यात् । आममय । सरमय । तिण
मय । आणदमय । णाणमय । वईमय ।

आमादिभ्य इति—नाम्न प्रत्यय मय इति पदत्रयमनुवर्त्तते । आमस्स
पाचुरिय आममय । सरस्स पाचुरिय सरमय । तिणस्म पाचुरिय तिणमय ।
आणदस्स पाचुरिय आणदमय । णाणस्स पाचुरिय णाणमय । सर्वत्र प्राचुर्येऽर्थे

मय । आममय=आम्रमयम् । सरमय=शरमयम् । तिणमय=तृणमयम् । आण-
मय=आनन्दमयम् । णाणमय=ज्ञानमयम् । वईमय=वचोमयम् ।

ओदयादीनां मये ।१।१।८४॥

अयादिशब्दानामोकारोऽन्तादेशः स्यान्मये परे । अयोमय । वओमय । जमोमय ।

ओदिति—अयस्स विकारो अयोमय । वअस्स पाचुरिय वओमय । जसस्स
पाचुरिय जसोमय । मयेत्र मये परे ओकारोऽन्तादेशः । वओमय=वचोमयम् ।
जओमय=जशोमयम् ।

सुकुमारस्य सुगमलोऽणि ।३।३।४९॥

अस्याणि परे सुगमलादेशो वा स्यात् । सोगमल्ल, सोगुमार ।

सुकुमारस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । सुकुमारस्स भावो इति विग्रहेऽणि कृतेऽनेन
सुगमलादेशे घृष्टौ द्वित्वमुपधाया । पक्षे सोगुमार । अस्य गणे पाठाभावात्त द्वित्वम् ।
सुगमलशब्दस्यैव हि विशिष्य तत्र पाठः । अन्यथासुकुमारशब्दपाठेनैव स्वस्य
स्थानिषद्भावेन सुगमलशब्दस्य च ग्रहणसम्भवेन तस्य विशिष्य निर्देशस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः ।

अङ्गादीनां मये ।३।२।५१॥

एषा दीर्घोऽन्तादेशो वा मये परे । अङ्गामय, अङ्गमय । रययामय, रययमय ।

अङ्गादीनामिति—दीर्घ इत्यस्य वा इत्यस्य च सम्बन्धः । अङ्गस्स विकारो
रययस्स विकारो इत्यर्थे मये दीर्घः । अङ्गमय रजतमयमिति क्रमेणार्थः ।

इङ्गालादिभ्यो भो भवयोगे ।१।४।३४॥

एभ्यो भः प्रत्ययः स्याद्भवधातुयोगे । इङ्गालम्भूया । छारियम्भूया । तत्तक-
वेल्लकम्भूया ।

इङ्गालादिभ्य इति—सम्पद्यकर्त्तरि इत्यस्याभूततद्भावे इत्यस्य चानुवृत्तिः ।
तथा च विकारात्मताम् प्राप्नुवत्याम् प्रकृतौ वर्त्तमानेभ्य इङ्गालादिभ्यो भः प्रत्यय
स्यादभूततद्भावे गम्यमाने इत्यर्थो निर्गलितः । प्रत्ययेऽकार उच्चारणार्थः । अतएव
परसवर्णेन बकारः । महाविभाषासम्बन्धादिङ्गालीभूयेत्यपि बोध्यम् ।

मणादिभ्य ईत् सुद् ।१।२।९॥

एभ्यः परस्येप्रत्ययस्य सुडागमः स्यात् । मणसीकरेह ।

मखादिभ्य इति—ईप्रत्ययेनाभूततद्भायार्थक एव गृह्यते । लक्ष्यानुरोधात् । तेन नान्यत्र मुडागम । विशेषप्रहितत्वेन पूर्वं मुटि स्वरादित्वाभावाद् द्विद्वद्भावाभावेन न टिलोप ।

कजतैतेभ्यः परिमाणे मन्तावतियौ ।१।४।४६॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे मन्तआवतियप्रत्ययौ स्तः ।

कजतैतेभ्य इति—कञ्ज जञ्ज सञ्ज एतञ्चेति द्वन्द्व । मन्तञ्च आपतियञ्च मन्तावतियौ ।

कान्मन्तस्यैयाद् ।१।२।६१॥

अस्मात्परस्य मन्तप्रत्ययस्य एयाडागम' स्यात् । केपाव, केयावन्तो । त्रिया केयावन्ती । जाव, जावन्तो । ताव, तावन्तो । एयाव, एयावन्तो ।

कादिति—कात् मन्तस्य एयाद् इति पदत्रयम् । कञ्जब्दान्मन्तप्रत्यये एयाडागमे स्वरादित्वाद् द्विद्वद्भावेन टिलोप । मकारस्य वकार । न्तस्य लोप । कियान् । मियन्ती । जायन्त । तावन्त । एयावन्त इति क्रमेणार्थः ।

एरावतियस्य कात् ।३।२।२१॥

अस्मात्परस्यावतियप्रत्ययस्यादेरेकार' स्यात् । केराति । जावति । तावति । एरावति ।

एतावति ।

एरिति—आदेरित्यनुवर्तते । आवतियस्यादेरनेकारे टिलोप । कात्किम् । जावति ।

कात्तिश्च सख्यापरिमाणे ।१।४।३६॥

कञ्जब्दात्तिप्रत्ययश्च स्यात्सख्यापरिमाणेऽर्थे । कड, कति ।

कादिति—सख्याया परिमाण परिच्छेद । तस्मिन् कर्तव्ये य प्रभ-स्तद्वाचकात् कञ्जब्दादस्येत्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति निर्गलितम् । चकारान्मन्ताव-तियौ भवत । उदाहरणञ्चोक्तम् ।

जतैतेभ्यस्तियचित्तौ चापि ।१।४।४७॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे । तियचित्तावपि भवत । चात्तिश्च ।

जतैतेभ्य इति—जञ्ज सञ्ज एतञ्चेति द्वन्द्व । तियञ्च चित्तञ्च तियचित्तौ । अपिकार समुच्चयार्थः । तेनान्येऽपि परिमाणार्थका समुच्चिता । चकारश्च

तिप्रत्ययस्यामेतन्स्यानुकर्षणार्थः । अत एवाह चात्तिञ्चेति । अनुकृष्टेऽथ लक्ष्यानु-
रोपाद्वयस्थितत्वेन नैतदशब्दात्तिप्रत्ययः । तादृशलक्ष्यानभिधानात् । एव तैता-
भ्यामेव तिलप्रत्ययो न तु जशब्दात् ।

जताभ्यां तियस्य ।३।३।४१॥

जताभ्या परस्य तियस्यादेर्द्वित्वं स्यात् । जत्तिए । तत्तिए । तत्तिलो । जड,
जति । तइ, तति ।

जताभ्यामिति—आदेरिति द्विरिति चानुवर्त्तते । तियप्रत्यये तकारस्य
द्वित्वम् । “जस्स जइ इदियाइ तस्स तइ भणियन्वाइ” भग० ८-१० ।

एतस्य वस्तिये ।२।३।६२॥

अस्योपधाया वकारो वा तिये परे । एवइए, एवतिए । पक्षे—

एतस्येति—उपधाया वा इत्यनयो पदयोरनुवृत्तिः । तियप्रत्यये तकारस्यो-
पधामृतस्य वकारः । उपधामृतस्यानेन वकारविधानेन लोपस्य सर्घतो यल्य-
स्वेऽपि न पूर्व लोपः । तथा सति उपधात्वस्यैव नाज्ञापत्तेः । समुदायवि-
शिष्टस्यैवोपधापदार्थत्वात् । वैशिष्ट्यं स्वघटकस्वघटकान्त्यवर्णावधिकपूर्वत्वो-
भयसम्बन्धेन । अतः पूर्वमेतस्यैव प्रवृत्तेराह पक्षे इति । लोपस्य तु तस्य विधा-
नेऽपि चारितार्थ्यं सम्भवति ।

एतस्य तियत्तिलयोः ।३।४।८२॥

एतदशब्दान्त्यस्य लोपः स्यात्तियत्तिलपरयोः । इत्तिए, एत्तिए । एत्तिलो ।

एतस्येति—लोप इत्यनुवर्त्तते । तियप्रत्ययेऽन्त्यलोपे प्रत्ययतकारस्य द्वित्वे
त्रिव्यञ्जनसयोगात्पूर्वस्य लोपः । येनानाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवति इति न्यायेन बाध्यबाधकस्थले बाध्यस्य पुनः प्राप्तावपि न प्रवृत्तिर्भवति ।
अतएव वकारविधिरपि चरितार्थो भवति । अन्यथा वकारकरणेऽनेनान्त्यलोपे
त्रिव्यञ्जनसयोगे वकारस्य लोपे परसवर्णेन तकारे च वकारश्रवणासम्भवेन
तद्विधानमेव व्यर्थं स्यात् । मन्मते तु पक्षे प्रवृत्त्या सकलेष्टसिद्धिः । अतएव मूले
उक्तं पक्षे इति । वकाराभावे इति तदर्थः । एवञ्च वकारपक्षे नैतस्य प्रवृत्तिर्भव-
तीति सिद्धम् ।

तस्य पूरणे म ।३।३।४७॥

मणादिभ्य इति—ईप्रत्ययेनाभूततद्भावार्थक एव गृह्यते । लक्ष्यानुरोधात् । तेन नान्यत्र मुहागम । विशेषविहितत्वेन पूर्वं सुटि स्वरादित्वाभावाद्भिद्वद्भावाभावेन न टिलोप ।

कजतैतेभ्य परिमाणे मन्तावतियौ ।१।४।४६॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे मन्तआवतियप्रत्ययौ स्तः ।

कजतैतेभ्य इति—कश्च जश्च तश्च एतश्चेति द्वन्द्वः । मन्तश्च आवतियश्च मन्तावतियौ ।

कान्मन्तस्यैयाद् ।१।२।६१॥

अस्मात्परस्य मन्तप्रत्ययस्य एयाढागमः स्यात् । केयाव, केयावन्तो । खिया केयावन्ती । जाव, जावन्तो । ताव, तावन्तो । एयाव, एयावन्तो ।

कादिति—कात् मन्तस्य एयाद् इति षदत्रयम् । कश्चिद्वान्मन्तप्रत्यये एयाढागमे स्वरादित्वाद्भिद्वद्भावेन टिलोपः । मकारस्य वकारः । न्तस्य लोपः । कियान् । कियन्ती । जावन्तः । तावन्तः । एतावन्तः इति क्रमेणार्थः ।

एरावतियस्य कात् ।३।२।२१॥

अस्मात्परस्यावतियप्रत्ययस्यादेरेकारः स्यात् । केवतिए । जावतिए । तावतिए । एतावतिए ।

एरिति—आदेरित्यनुषत्ते । आवतियस्यादेरनेनैकारे टिलोपः । कात्किम् । जावतिए ।

कात्तिश्च सख्यापरिमाणे ।१।४।३६॥

कश्चिदात्तिप्रत्ययश्च स्यात्सख्यापरिमाणेऽर्थे । कद्, कति ।

कादिति—सख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । तस्मिन् कर्त्तव्ये च प्रभस्तद्वाचकात्कश्चिदादस्येत्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति निर्गलितम् । चकारान्मन्तावतियौ भवतः । उदाहरणञ्चोक्तम् ।

जतैतेभ्यस्तियत्तिलौ चापि ।१।४।४७॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे । तियत्तिलावपि भवतः । चात्तिश्च ।

जतैतेभ्य इति—जश्च तश्च एतश्चेति द्वन्द्वः । तियश्च तिलश्च तियत्तिलौ । अपिकारः समुच्चयार्थः । तेनान्येऽपि परिमाणार्थकाः समुचिताः । चकारश्च

तिप्रत्ययस्याग्नेतनस्यानुकर्षणार्थं । अत एवाह चात्तिश्चेति । अनुकृष्टे च लक्ष्यानु-
रोधादपवस्थितत्वेन नैतदनुदात्तिप्रत्ययः । तादृशलक्ष्यानभिधानात् । एव तैता-
भ्यामेव तिलप्रत्ययो न तु जज्ञञ्जात् ।

जताभ्यां तियस्य ।३।३।४१॥

जताभ्या परस्य तियस्यादेर्द्वित्वं स्यात् । जचिए । तचिए । तत्तिलो । जइ,
जति । तइ, तति ।

जताभ्यामिति—आदेरिति द्विरिति चानुवर्त्तते । तियप्रत्यये तकारस्य
द्वित्वम् । “जस्स जइ इदियाइ तस्स तइ भणियन्धाइ” भग० ८-१० ।

एतस्य वस्तिये ।२।३।६२॥

अस्योपधाया वकारो वा तिये परे । एवइए, एवतिए । पक्षे—

एतस्येति—उपधाया वा इत्यनयो पदयोरनुवृत्तिः । तियप्रत्यये तकारस्यो-
पधाभूतस्य वकारः । उपधाभूतस्यानेन वकारविधानेन लोपस्य सर्वतो यलव-
स्वेऽपि न पूर्वं लोपः । तथा सति उपधात्वस्यैव नाशापत्तेः । समुदायवि-
शिष्टस्यैवोपधापदार्थत्वात् । वैशिष्ट्यं स्वयटकत्वस्वयटकान्त्यवर्णावधिकपूर्वत्वो-
भयसम्बन्धेन । अतः पूर्वमेतस्यैव प्रवृत्तेराह पक्षे इति । लोपस्य तु तस्य विधा-
नेऽपि चारितार्थ्यं सम्भवति ।

एतस्य तियत्तिलयोः ।३।४।८२॥

एतदनुदान्त्यस्य लोपः स्यात्तियत्तिलपरयो । इचिए, एत्तिए । एत्तिलो ।

एतस्येति—लोप इत्यनुवर्त्तते । तियप्रत्ययेऽन्त्यलोपे प्रत्ययतकारस्य द्वित्वे
त्रिव्यञ्जनसयोगात्पूर्वस्य लोपः । येनानाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवति इति न्यायेन बाध्यबाधकस्थले बाध्यस्य पुनः प्राप्तावपि न प्रवृत्तिर्भवति ।
अतएव वकारविधिरपि चरितार्थो भवति । अन्यथा वकारकरणेऽनेनान्त्यलोपे
त्रिव्यञ्जनसयोगे वकारस्य लोपे परसवर्णनं तकारे च वकारश्रवणासम्भवेन
तद्विधानमेव व्यर्थं स्यात् । मन्मते तु पक्षे प्रवृत्त्या सकलेष्टसिद्धिः । अतएव मूले
उक्तं पक्षे इति । वकाराभावे इति तदर्थः । एवञ्च वकारपक्षे नैतस्य प्रवृत्तिर्भव-
तीति सिद्धम् ।

तस्य पूरणे म ।३।३।४७॥

पठ्यन्तात्पूरणेऽर्थे मा' प्रत्यय' स्यात् । पञ्चम । सत्तम । अष्टम । नवम ।
अद्धारसम । चीमडम ।

तस्येति—पचण्ड, मत्तण्ड, अट्टण्ड, त्रण्ड, अद्धारसण्ड, धीसईण्ड पूरण
इत्यर्थे मप्रत्यय ।

दुतिभ्या डीयतियतीयच्चण' ।१।३।४८॥

आभ्या पठ्यन्ताभ्या पूरणेऽर्थे डीयतियतीयच्चण् प्रत्यया स्युः ।

दुतिभ्यामिति—तस्य पूरणे इत्यनुवर्त्तते । डीयच्च तियच्च तीयच्च चण चेति
द्वन्द्व ।

डीयतियतीयेषु दोर्विः ।१।४।८७॥

दुशब्दस्य व्यादेशः स्याद्वीयतियतीयेषु परेषु । वीय । विइय, वितिय । वितीय ।

डीयतियेति—दो वि इति भिन्न पदम् । डीयप्रत्यये वि इत्यादेशे टिलोप ।
विइय इत्यत्र तकारस्य चकारे लोप ।

दोस्तियतीययोर्ज्ज ।२।३।७४॥

दुशब्दात्परयोरनयोरुपधाया आदेशो वा स्यात् । वितिज्ज । पक्षे
रूपमुक्तम् । दोष ।

दोरिति—यापदोपधापदयो सम्बन्ध । आदेशे अकार उच्चारणार्थ ।
आदेशश्च जड्वयपठितः । उपधाया जकारे मयुक्ते ह्रस्वदीर्घपठिते । पक्षे वितिय ।
वितीय चण् प्रत्यये वृद्धौ दोष । यद्यप्येतेषां सम्भवति वितिज्ज । तथापि
विनिगमनाविरहादुभयोरुपादानम् । द्वितीयमर्थः ।

तेञ्चणि चात् ।१।४।८८॥

तिञ्चब्दभ्याकागन्तादेशः स्याद् षणिडीयतियतीयेषु च । तीय । तइय,
तईय, तच्च ।

तेरिति—ते, षणि, च, अत्, इति चत्वारि पदानि । डीयतियतीयेषु इत्य-
नुवर्त्तते । डीयप्रत्यये परेऽद्वादेशो विधीयता मा वा विधीयता टिलोपेन समानमेव
रूपम् । अतएव रूपस्यैक्यं तस्मिन्परे । एङ्देशानुवृत्ते षाचिस्त्वत्तया ह्यापकसाध्य-
तया च समुदायस्येवाऽनुवृत्तेरनेन तस्मिन्नपि विधीयते तदादेशः । एतेन डीयेऽद्वादेशो
विफल इति प्रत्युक्तम् । षणि परे वृद्धावपि मयुक्ते ग्राह्यलक्षमित्य ह्रस्वो भवति ।

चतोस्थः ११३।५०॥

चतुश्चन्दात्पूरणेऽर्थे त्थ* प्रत्ययः स्यात् । चउत्थ, चतुत्थ ।

चतोरिति—तस्य पूरण इत्यनुवर्तते । चउण्ह पूरण चउत्थ । चतुश्चन्दात्
त्थप्रत्यय । तकारस्य यकारे लोप । तदभावे चतुत्थ । तस्येत्यत्र वचनमविव-
क्षितम् । चतुर्थमिति तदर्थः ।

छद्छात् ११३।४९॥

छश्चन्दात्पूरणेऽर्थे छप्रत्ययः स्यात् । छढ ।

छ इति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । छण्ह पूरण छढ । छश्चन्दादुत्तेऽर्थे छ-
प्रत्यय । पञ्चमित्यर्थः ।

सखेज्जात्तितिमौ ११३।५१॥

अस्मात्पूरणेऽर्थे तितिमौ प्रत्ययौ भवत* । सखिज्जई, सखेज्जई । सखिज्जइम,
सखेज्जइम ।

सखेज्जादिति—तस्य पूरण इत्यनुवर्तते । प्रत्यये तकारोच्चारण तस्य स्थाने
यकार विधाय लोपेन सन्धि निवारयितुम् । उद्धृत्तस्वरस्य सन्धेरभावात् ।
एतेन प्रयोगे तकारश्रुतेरभावेन प्रत्यये तकारोच्चारण व्यर्थम् । सन्धिस्तु संहिताया
अविवक्षयाऽपि सुसाध्येति परास्तम् । एकपदे संहिताया नित्यत्वात् । अत
एवोक्तम्—‘सहितकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो । नित्या समासे वाक्ये तु सा
विवक्षामपेक्षते ॥’ इति । प्रयोगे तकारयकारयोरधुवितिस्तु नित्ययकारलोपाभ्याम् ।

द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे कान्नैकेभ्यस्तरः ११४।४४॥

एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने तर* प्रत्ययः स्यात् । इमेसि कतरो
साह । अन्नयरो । एकतरो ।

द्वयोरिति—निर्द्धारण गुणेन क्रियाया सक्षया च भवति । गुणस्योदाहरण
मूल एवोक्तम् । क्रियाया उदाहरणम् इमेसि कतरो अज्ञायणे । अन्नयरो । एक-
तरो । सक्षयाया उदाहरणम्—इमेसि कतरो देयदत्तो । अन्नयरो । एकतरो ।

चद्गूनां तमः ११४।४५॥

कान्नैकेभ्यो चद्गूनामेकस्य निर्द्धारणे तमः स्यात् । इमेषु कतमो पियो ।
अपतमो । षप्ततमो ।

बहूनामिति—एतस्य निर्द्वाग्णे पात्रैवेभ्य इति पदत्रयमनुवर्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियासमयोरुदाहरणं योजनीयम् । गुणस्य तु भू एवोक्तम् । घट्टामेकस्य निर्द्वाग्णेऽपि तरो भवति । द्वयोरित्युपादानं प्रायोऽभिप्रायम् । तथा च इमेसु क्तरो पुञो इत्यपि साध्वेव ।

कुभादिभ्यः प्रमाणे क ॥१४॥३७॥

प्रमाणे वर्त्तमानेभ्यः कुभादिभ्योऽस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे कः प्रत्ययः स्यात् ।

कुभग, कुमक ।

कुभादिभ्य इति—तदस्येत्यनुवर्त्तते । प्रमाणं यदि च्छेदकमात्रम् । प्रमीयतेऽनेनेति विग्रहान् । कुभो नाम धान्यमापनाय परिमाणविशेषः । कुभो प्रमाणं जस्म त कुभग । कप्रत्यये कस्य गः ।

कमादिभ्यः सो ॥१४॥३८॥

एभ्यः स्वार्थे सोप्रत्ययो वा स्यात् । कमसो । पगामसो । एगतसो ।

कमादिभ्य इति—अतिरिक्तार्थत्वात्स्वार्थ इति लभ्यते । कमेण=कमसो । तृतीयान्तात्सोप्रत्ययः । कमस इत्यर्थः । पगाम=पगामसो । एगत=एगतसो ।

बह्वल्पाथार्त्कारकात् ॥१४॥३९॥

बह्वर्थकाल्पार्थकात्कारकात्स्वार्थे सोप्रत्ययो वा । बहुसो, बहूणि । अप्सो, अप्पाणि । कुभकमो, कुभकाणि ।

बह्वल्पाथार्त्वादिति—द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वाद्दौ यच्छ्रूयते तद्वभते प्रत्येकं सम्बन्धमिति न्यायेनार्थशब्दस्य गृही अल्पे चान्ययेन बह्वर्थकाल्पाथकादिति लभ्यते । कारकात्किम् । दोण्ड सामी इति विग्रहे दुसो सामीति भाभूत् । बहुसो बहूणि वा ददासि । अत्र बहुशब्दाद्द्वितीयान्तात्सोप्रत्ययः । कुभकाणीत्यत्र प्रमाणे कप्रत्ययोत्तर सोप्रत्ययः । कुमपरिमितं धान्यं ददातीत्यर्थः ।

एकादिभ्यो वीप्सायाम् ॥१४॥४०॥

एभ्यः कारकेभ्यः सोप्रत्ययो वा स्याद्वीप्सायाम् । एगसो । दुसो । एग एग । दो दो ।

एकादिभ्य इति—अनुवर्त्तमानं कारकादिति पदं विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनान्तया निपरिणमते । सोप्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वेन न तत्र द्विवचनम् ।

उक्तार्थानामप्रयोगात् । तदभावे वीप्साया द्विर्वचनम् । अतएवाह एग एग ।
वीप्सा च व्याप्तुमिच्छा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषा । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः ।
शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच व्याप्तौ प्रत्ययः फलितः । न्याप्तिः कात्स्न्यम् ।

एकात्तिस्सिमौ काले च । ११४।४१॥

एकशब्दाद्वीप्साया चात् कालेपि मिस्सिमप्रत्ययौ स्तश्चकारात्सोः । एकमि ।
एकस्सि । एकसो ।

एकादिति—वीप्सायाम् इत्यस्यानुवृत्तिः । चकारात्सोः समुच्चयः । सिञ्च
स्सिञ्च सिस्सिमौ । एकशोऽर्थः । तदभावे ण्व एकः । वीप्साया द्विर्वचनम् ।
काले सप्तम्यन्तादेकशब्दात् सिस्सिमप्रत्यये एकस्सि, एकस्सिम । एकदेत्यर्थः ।

संख्यायाः क्रियाप्रकारे धा । ११४।४३॥

क्रियायाः प्रकारे वर्तमानात्संख्यावाचकात्स्वार्थे धाप्रत्ययः स्यात् । एकहा,
एकधा । दुहा, दुधा ।

संख्याया इति—ननु क्रियायाः प्रकारे वर्तमानसंख्यावाचकादेव प्रत्ययस्य
विधाने नवहा भत्ती बहुहा गुणो इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरिति चेत्स-
त्यम् । त्वदिस्सिह भवईत्यादिम्रियाया अध्याहारेण तत्र निर्वाहसम्भवात् । स
च प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च । तथा चैकप्रकारकमिति बोधः । प्रकाररूपार्थद्योतको
धाप्रत्ययः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्खुत्तो । ११४।२८॥

मर्यादाचकेभ्यः क्रियाया जन्मगणनाया वर्तमानेभ्यः स्वार्थे क्खुत्तोप्रत्ययः
स्यात् । दुक्खुत्तो । तिक्खुत्तो ।

मर्यादा इति—अभ्यावृत्तिर्जन्म । अतएवाह जन्मगणनायामिति । दुःश-
ब्दात् क्खुत्तोप्रत्यये दुक्खुत्तो । गच्छईत्यस्य द्विवार गच्छतीत्यर्थः । एवमन्येऽपि ।

अणतादिभ्यः क्खुत्तो । ११४।४४॥

एभ्यः परस्य क्खुत्तोरादेलोपो वा स्यात् । अणतक्खुत्तो । अणतक्खुत्तो ।

अणतादिभ्यः इति—आदेलोपो वेति सम्बध्यते । अणतशब्दात्क्खुत्तोप्रत्य-
येऽनेन सूत्रेण प्रत्ययककारलोपेऽणतक्खुत्तो ।

बहुनामिनि—एवमेव निजाम्ने वात्रैकेभ्य इति पदप्रथम
पूर्वपक्षे प्रिक्तमात्रेणोक्तदाहण्यं योजनीयम् । गुणस्य तु मूलं पयो
विज्ञानादपि तरो भवति । द्वयोस्त्युपादानं प्रायोऽभिप्रायम्
वतरो पुनो इत्येति माध्वेय ।

कुमादिभ्यः प्रमाणे क० ॥१॥१३७॥

प्रमाणं रत्नमात्रेभ्यः कुमादिभ्योऽप्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे

कुमग, कुमक ।

कुमादिभ्य इति—अद्वयैत्युपपत्तेः । प्रमाणं यदि न
एतेनैतदिति विमर्शः । कुमो नाम धान्यमावसायं पश्चिम
प्रमाणं ज्ञायते न कुमग । कप्रत्यये कस्य न ।

कुमादिभ्यः सो० ॥१॥१३८॥

एवमेव व्याप मोप्रत्ययो वा म्यात् । कमगो । पमा

कुमादिभ्य इति—अतिरिक्तार्थे वाग्राथे इति स
मृतेन नामात्मे इत्यर्थः । कमग इत्यर्थः । पमा—पमापमो

बहुन्पार्थक्यकारणात् ॥१॥१३९॥

पदार्थक्यान्वाये वाग्राथे मोप्रत्ययो वा । बहु

प्रमाणे । कुमवमो, कुमवागि

बहुन्पार्थक्येति—अत्रान्ये दृष्टान्ते यन्मते
विशेष्यत्वात्तत्त्वज्ञानं तदो अर्थः वाच्यत्वं बहुवचन
वाच्यम् । अत्रान्ये दृष्टान्ते विमर्शे कुमो ग्राभीति न
रत्नम् । अत्र बहुवचनं दृष्टिं वाग्राथे प्रमाणम् । कुम
नमो नमः । कुमवमिति वा न वदानीत्यर्थः ।

कुमादिभ्यो र्वाप्तायाम् ॥१॥१४०॥

कुमग दाहकस्य मोप्रत्ययो वा र्वाप्तायाम् ।

एवम् । दा दा ।

दाहकस्य इति—अत्रान्ये दृष्टान्ते वाग्राथे
अत्रान्ये दृष्टान्ते वाग्राथे प्रमाणम् । अत्रान्ये दृष्टान्ते

उक्तार्थानामप्रयोगात् । तन्भावे वीप्साया द्विर्वचनम् । अतएवाह एग एग ।
वीप्सा च व्याप्तुमिच्छा । व्याप्तिप्रतिषिपादयिषा । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः ।
शब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच व्याप्तौ प्रत्यय फलितः । व्याप्तिः कात्स्न्यम् ।

एकात्सिस्सिमौ काले च । ११४।४१॥

एकशब्दाद्वीप्साया चात् कालेपि सिस्सिमप्रत्ययौ स्तश्चकारात्सोः । एकमि ।
एकस्सि । एकसो ।

एकादिति—वीप्सायाम् इत्यस्यानुवृत्तिः । चकारात्सो समुच्चयः । सिश्च
स्सिश्च सिस्सिमौ । एकशोऽर्थः । तदभावे एक एक । वीप्साया द्विर्वचनम् ।
काले सप्तम्यन्तादेकशब्दात् सिस्सिमप्रत्यये एकसि, एकस्सिम । एकदेत्यर्थः ।

सख्याया क्रियाप्रकारे धा । ११४।४३॥

क्रियायाः प्रकारे वर्तमानात्सख्यावाचकात्स्वार्थे धाप्रत्ययः स्यात् । एकहा,
एकधा । दुहा, दुधा ।

सख्याया इति—ननु क्रियाया प्रकारे वर्तमानसख्यावाचकादेव प्रत्ययस्य
विधाने नवहा भत्ती बहुहा गुणो इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरिति चेत्स-
त्यम् । उच्यते न भवईत्यादिक्रियाया अध्याहारेण तत्र निर्वाहसम्भवात् । स
च प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च । तथा चैकप्रकारकमिति बोधः । प्रकाररूपार्थद्योतको
धाप्रत्ययः ।

संख्याया. क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्खुत्तो । ११४।२८॥

संख्यावाचकेभ्यः क्रियाया जन्मगणनाया वर्तमानेभ्यः स्वार्थे क्खुत्तोप्रत्ययः
स्यात् । दुक्खुत्तो । तिक्खुत्तो ।

संख्याया इति—अभ्यावृत्तिर्जन्म । अतएवाह जन्मगणनायामिति । दुश-
ब्दात् क्खुत्तोप्रत्यये दुक्खुत्तो । गच्छईत्यस्य द्विवार गच्छतीत्यर्थः । एवमन्येऽपि ।

अणतादिभ्य. क्खुत्तो । ११४।४४॥

एभ्यः परस्य क्खुत्तोरादेर्लोपो वा स्यात् । अणतक्खुत्तो । अणंतक्खुत्तो ।

अणतादिभ्य इति—आदेर्लोपो वेति सम्बध्यते । अणतशब्दात्क्खुत्तोप्रत्य-
येऽनेन सूत्रेण प्रत्ययककारलोपेऽणतक्खुत्तो ।

बहूनामिति—एतस्य निर्द्धारणे कान्तेकेभ्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियासङ्गयोरुदाहरणं योजनीयम् । गुणस्य तु मूल एवोक्तम् । बहूनामेकस्य निर्द्धारणेऽपि तरो भवति । द्वयोरित्युपात्तान् प्रायोऽभिप्रायम् । तथा च इमेसु कनरो पुञ्जो इत्यपि साध्वेव ।

कुभादिभ्यः प्रमाणे क. ११।४।३७॥

प्रमाणे वर्त्तमानेभ्यः कुभादिभ्योऽस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे क प्रत्ययः स्यात् ।

कुमग, कुमक ।

कुभादिभ्य इति—तदस्येत्यनुवर्त्तते । प्रमाणं यदि च्छेदकमात्रम् । प्रमीयतेऽनेनेति विग्रहात् । कुभो नाम धान्यमापनाय परिमाणविशेषः । कुभो प्रमाणं अस्ति त कुमग । कप्रत्यये कस्य ग ।

कमादिभ्यः सो ११।४।३८॥

एभ्यः स्वार्थे सोप्रत्ययो वा स्यात् । कमसो । पगामसो । एगतसो ।

कमादिभ्य इति—अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे इति लभ्यते । कमेण=कमसो । तृतीयान्तात्सोप्रत्ययः । कमस इत्यर्थः । पगाम=पगामसो । एगत=एगतसो ।

बह्वल्परार्थात्कारकात् ११।४।३९॥

बह्वर्थकाल्पार्थक्यान्कारकात्स्वार्थे सोप्रत्ययो वा । बहुसो, बहुणि । अप्सो, अप्पाणि । कुमकसो, कुमकाणि ।

बह्वल्परार्थादिति—द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ यच्छयते तद्वभते प्रत्येकं सम्बन्धमिति न्यायेनार्थशब्दस्य बहौ अल्पे चान्वयेन बह्वर्थकाल्पार्थक्यादिति लभ्यते । कारकात्किम् । ग्रेण्ड सामी इति विग्रहे दुसो सामीति माभूत् । बहुसो बहुणि वा ददासि । अत्र बहुसञ्ज्ञाद्वितीयान्तात्सोप्रत्ययः । कुमकाणीत्यत्र प्रमाणे कप्रत्ययोत्तर सोप्रत्ययः । कुमपरिमितं धान्यं ददातीत्यर्थः ।

एकादिभ्यो वीप्सायाम् ११।४।४०॥

एभ्यः कारकेभ्यः सोप्रत्ययो वा म्याद्वीप्सायाम् । एगसो । दुसो । एग एग । दो दो ।

एकादिभ्य इति—अनुवर्त्तमानं कारकादिति पदं विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनात्तत्रया विपरिणमते । सोप्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वेन न तत्र द्विवचनम् ।

उक्तार्थानामप्रयोगात् । तदभावे वीप्साया द्विर्वचनम् । अतएवाह एग एग ।
वीप्सा च व्याप्तुमिच्छा । व्याप्तिप्रतिषिपादयिषा । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः ।
शादबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच व्याप्तौ प्रत्यय फलितः । व्याप्तिः सात्त्वन्यम् ।

एकात्सिस्सिमौ काले च । १।४।४१॥

एकशब्दाद्वीप्साया चात् कालेपि सिस्सिमप्रत्ययौ स्तश्चकारात्सोः । एकसि ।
एकस्सि । एकसो ।

एकादिति—वीप्सायाम् इत्यस्यानुवृत्तिः । चकारात्सो समुच्चयः । सिश्च
स्सिश्च सिस्सिमौ । एकशोऽर्थः । तदभावे एक एक । वीप्साया द्विर्वचनम् ।
काले सप्तम्यन्तादेकशब्दात् सिस्सिमप्रत्यये एकसि, एकस्सिम । एकदेत्यर्थः ।

सख्यायाः क्रियाप्रकारे धा । १।४।४२॥

क्रियायाः प्रकारे वर्त्तमानात्सख्यावाचकात्स्वार्थे धाप्रत्ययः स्यात् । एकहा,
एकधा । दुहा, दुधा ।

सख्याया इति—ननु क्रियायाः प्रकारे वर्त्तमानसख्यावाचकादेव प्रत्य
यस्य विधाने नवहा भक्षी बहुहा गुणो इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरिति चेत्स-
त्यम् । उषदिस्सह भवईत्यादिक्रियाया अभ्याहारेण तत्र निर्वाहसम्भवात् । स
ध प्रकारो भेदः सादृश्यश्च । तथा चैकप्रकारकमिति बोधः । प्रकाररूपार्थद्व्योक्तो
धाप्रत्ययः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्वुत्तोः । १।४।२८॥

संख्यावाचकेभ्यः क्रियाया जन्मगणनायां वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे क्वुत्तोप्रत्ययः
स्यात् । दुक्खुत्तो । तिक्खुत्तो ।

संख्याया इति—अभ्यावृत्तिर्जन्म । अतएवाह जन्मगणनायामिति । दुश-
ब्दात् क्वुत्तोप्रत्यये दुक्खुत्तो । गच्छईत्यस्य द्विवार गच्छतीत्यर्थः । एवमन्येऽपि ।

अणतादिभ्यः क्वुत्तोः । ४।१।१४॥

एभ्यः परस्य क्वुत्तोरादेर्लोपो वा स्यात् । अणतक्खुत्तो । अणतक्खुत्तो ।

अणतादिभ्य इति—आदेर्लोपो वेति सम्बध्यते । अणतशब्दात्क्वुत्तोप्रत्य-
येऽनेन सूत्रेण प्रत्ययककारलोपेऽणतक्खुत्तो ।

अनुकम्पादो कः ।१।२।१२॥

नाम्नोऽनुकम्पादानर्थे कः प्रत्ययः स्यात् । जीवितय । मरीत्य । अस्मओ ।

अनुकम्पादाप्रति—अनुकम्पादिशब्दस्मद्विशिष्टपर । तथागापुष्पितादौ प्रत्यय मिद्ध । जीवितय जीवितयम् । अनुकम्पित जीवितमिति तदर्थ । जीवित जी-
वनम् । मरीत्य शरीरकम् । अनुकम्पित शरीरमित्यर्थ । अस्मओ । अश्नक् । अश्न इय
प्रतिरुतिरर्थ । कृणुर्ममकाष्ठानि निर्मित प्रतिमापरपर्याय वस्तु प्रतिवृत्ति । हुरिमआ
अस्मो अस्सओ इत्यागपि बोध्यमेवमेव । जीवितादिशब्दो जीवितादादेय वर्त्तते ।
कप्रत्ययस्यानुकम्पितादिरर्थ इति ताय म्यार्थिक इति । अन्ये तु जीविगादय एव शब्दा
अनुकम्पितानौ वर्त्तन्ते । प्रत्ययस्तु तेषामौपचारिकत्वस्य बोधक इति स्वार्थिक एव ।

सर्वनाम्न पञ्चम्यास्तो ।१।४।११॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः सर्वनामभ्यस्तोप्रत्ययो या । सञ्चओ । जतो । ततो ।

सर्वनाम्न इति—प्रत्ययग्रहणे तन्ता प्राप्ता इति पञ्चमीरूपप्रत्ययग्रहणे
नदन्तानां ग्रहणात् पञ्चम्यन्तेभ्य इति लभ्यते । मञ्चाओ इति पञ्चम्यन्तास्तोप्रत्यय ।
महाविभाषासम्भवात्कमे वाच्यमपि तेन मञ्चाओ इत्यपि । मर्यत इत्यर्थ ।

उत्कस्य तोत्ययो ।१।४।१७॥

अस्योक्तोऽन्तादेशो वा तोत्यप्रत्यययोः परयो । तुतो, क्तो । कृत्य, कृत्य ।

उत्कस्येति—वैत्यनुवर्त्तते । पृथीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य स्वरस्य भवति । काओ
इति पञ्चम्यास्तोप्रत्यय । तस्मिन्नुकारादेशः । वक्ष्यमाणत्वात्प्रत्यये डकारादेशो कृत्य ।
तदभावे कृत्य । कुत इत्यर्थ ।

एतस्य तवि ।१।४।८१॥

एतशब्दस्यासादेशः स्यात्तोप्रत्यये परे । अतो ।

एतस्येति—अस् इत्यनुवर्त्तते । मित्त्वात्सर्वादेशः । एताओ इति पञ्चम्य-
न्तास्तोप्रत्यय । तस्मिन्सादेशः । सिच्चात्कृत्स्नस्थाने ।

इसिमस्य तोण्हिदार्णिहहत्तरेषु ।१।४।७८॥

इमशब्दस्येसादेशः स्यात्तोण्हिदार्णिहहत्तरप्रत्ययेषु परेषु । इतो ।

इसिमस्येति—इम् इमस्येति पदद्वयम् । तोश्च ण्हिश्च दार्णिश्च हश्च हश्च
तश्चेति द्वन्द्वः । इमाओ इति पञ्चम्यन्तास्तोप्रत्यये इमादेशः ।

इमजतकेभ्यस्तोर्वा ।३।३।३०॥

एभ्यस्तोप्रत्ययस्यादेर्दित्वं वा स्यात् । इत्तो । जत्तो, जतो । कत्तो, कतो ।
इमजेति—आदेरिति द्विरिति पदद्वयमनुवर्त्तते । तोप्रत्ययेऽनेन तकारस्य
दित्वम् ।

अञ्चापिजताभ्याम् ।१।४।१२॥

आभ्या पञ्चम्यन्ताभ्याममुप्रत्ययोऽपि स्यात् । ज । त ।

अञ्चेति—पञ्चम्या इत्यनुवर्त्तते । अपिशब्दाद्यथाप्राप्तम् । जशब्दात् अमि
टिलोपेऽनुस्वारः ।

जपकामाभ्यामाएश्च ।१।४।१३॥

पञ्चम्यन्ताभ्यामाभ्यामाएप्रत्ययश्च स्यात् । जाए । पगामाए ।

जपकामाभ्यामिति—जश्च पकामञ्चेति द्वन्द्वः । जाओ इति पञ्चम्यन्तादाए-
प्रत्ययः । यत् । पगामाए इत्यस्य प्रकामत्वं इत्यर्थः । चकाराद्योक्ता प्रत्यया
भवन्ति ।

णहश्च जात् ।१।४।१४॥

पञ्चम्यन्ताजशब्दाद् णम्प्रत्ययश्च स्यात् । जण्ह ।

ण्हमिति—पञ्चम्या इत्यनुवर्त्तते । जाओ इति पञ्चम्यन्तात् ण्हमि प्रत्ययेऽ-
नुस्वारः । यस्मादित्यर्थः ।

तादादोतयश्च ।१।४।१५॥

तशब्दात्पञ्चम्यन्ताद् आत् ओ ते आए इत्येते प्रत्ययाश्च स्युः । ता । तो ।
तते । तए । ताए ।

तशब्दादिति—अनुवृत्त्या पञ्चम्यन्तादिति लभ्यते । आश्च ओश्च तेञ्चेति
द्वन्द्वः । आएरिति सम्बध्यते । आप्रत्यये दीर्घः । ओप्रत्यये वृद्धिः । टिलोपो
बोभयत्र । तकारस्य यकारे लोपे तए । आएप्रत्यये टिलोपः ।

जादिभ्यः सप्तम्यास्त्यः ।१।४।१८॥

सप्तम्यन्तेभ्यो जादिभ्यस्त्यप्रत्ययः स्यात् । जत्य । तत्य । कुत्य । कत्य ।
एगत्य । इयत्य ।

सप्तम्या इति—त्यप्रत्यये उपागतादेशे कुन्त्य । तदभावे क-थ । फरिम-
प्रित्यर्थः । एषम-येऽपि । ज, मन्त्र, त, व, एन, ण्य, अन्त इयर एते जादय ।

एश्च त्थे ॥१४१८२॥

एतश्चन्दस्य एस् अस् आदेशौ स्तस्ये परे । एत्थ । अथ ।

एमिति—एतस्य अस् इति लभ्यतेऽनुवृत्त्या । त्यप्रत्यये अमादेशे अत्थ ।
एसादेशे एत्थ । सयुषे ह्रस्वे तु इत्थ ।

एकात् त्स्य त्त ॥१४१६८॥

एकशब्दात्परस्य त्यप्रत्ययस्य चादेशो वा स्यात् । एगत्त ।

एकादिति—वेत्यनुवृत्तते । अनेकवर्णत्वात्मवादेश । एकशब्दात् त्यप्रत्यये
तरय चादेशे ककारस्य गणारे एगत्त । एकत्रेत्यर्थः ।

काङ्क्षीहर्हिणह्वश्च ॥१४१९९॥

सप्तम्यन्तात्कशब्दाद् हि इह हिं ण्डु प्रत्ययाश्च म्यु । कहि । किह । कहिं । कण्डु ।

कादिति—सप्तम्या इत्यनुवृत्तते । काङ्क्षीहर्हिणह्व इति भिन्न पदम् ।
दिह्य इह्य दिह्य ण्डुश्चेति द्वन्द्व । किह इत्यत्र टिलोपः ।

हहमौ चेमात् ॥१४१२०॥

हमात् सप्तम्यन्ताद् हहमौ प्रत्ययौ स्तः । इह । इह ।

हहमानिति—सप्तम्या इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । हप्रत्यये इतिमरयेत्यनेने-
सादेशः । अनुस्यारे इह ।

कम्मादिभ्यश्च ॥१४१९६॥

कम्मादिभ्यः सर्वविभक्तिकेभ्यस्तोप्रत्ययः स्यात् । कम्मओ । पिहओ ।

अत्थओ । धम्मओ । दब्बओ ।

कम्मादिभ्य इति—सुप्रतादेव तद्धितस्य विधानेनात्र विशेषविभक्त्युपा-
दानाभावेन सार्वविभक्तिकत्व लब्धम् । कर्मत । पृष्ठत । अर्थत । धर्मत ।
द्रव्यत इति प्रमेणार्थः ।

तवि दुह ॥१३१७॥

तोप्रत्यये परे दुहाशब्दस्य ह्रस्वो वा । दुहा=दुहओ, दुहाओ ।

तमीति—या ह्रस्व इति चानुवृत्त्या लभ्यते । दाप्रत्ययान्तात्स्वार्थे तोप्रत्यये वा ह्रस्व ।

सव्वैकान्नकजतेभ्यः काले दा ।१।४।२२॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दाप्रत्ययः स्यात् ।

सव्वैकेति—सप्तम्या इत्यनुवर्त्तते । कालार्थेभ्य इति तु सव्वत्थ देसे इत्यादौ प्रत्ययवारणाय । वर्त्तमानेभ्य इत्यध्याह्रियते । अतएव काले इत्यत्र कारक-विभक्तिर्जायते । अन्यथा क्रियान्प्रयित्वाभावेन सा न स्यात् । तथाच काले वर्त्तमानेभ्य इति योजनालभ्यफलितार्थमाह कालार्थेभ्य इति ।

सव्वस्य सो दे ।१।४।६९॥

सव्वशब्दस्य मादेशो वा दाप्रत्यये परे । सदा । सव्वदा । एकदा । अन्नदा । कदा । जदा । तदा ।

सव्वस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्स्वार्थादेशः । सव्वस्सि काले सदा । दाप्रत्यये सादेशः । एकस्सि काले एकदा । अन्नस्सि काले अन्नदा । कस्सि काले कदा । जस्सि काले जदा । तस्सि काले तदा ।

ण्हिहुणादाणिमइमात् ।१।४।२३॥

इमशब्दात्काले वर्त्तमानात्सप्तम्यन्ताद् ण्हि हुणा दाणिम् प्रत्ययाः भवन्ति ।

ण्हिमिति—काले सप्तम्या इति चानुवर्त्तते । ण्हिञ्च हुणाञ्च दाणिञ्च इति द्वन्द्वः ।

इयो ण्हिमि वा ।१।४।७९॥

इमशब्दस्येयादेशो वा ण्हिमि परे । इयण्हि, इण्हि ।

इय इति—इमस्य इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अनेकवर्णत्वात्स्वार्थादेशः । इमशब्दात् ण्हिमप्रत्यये इयादेशो इयण्हि । पक्षे इसिमस्य तोण्हमित्यादिसूत्रेणसादेशः ।

हुणेऽस् ।१।४।८०॥

इमशब्दस्यामादेशः स्याद् हुणाप्रत्यये परे । अहुणा ।

हुण इति—इमस्येति सम्बध्यते । इमस्सि काले अहुणा । हुणा प्रत्ययेऽसादेशः ।

इमस्य दाणिमि सर्वस्य ।३।४।७१॥

अस्य कृत्तस्य लोपो वा दाणिमि परे । दाणिं, इयाणिं, इदाणिं ।

इमस्येति—पक्षीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य प्राप्तौ तद्वारणाय सूत्रे सर्वस्येति पदो-
पादानम् । अनुवर्त्तते च लोप इति पद वापदश्च । इमस्मिं काले दाणि । प्रत्यये
परे इमस्य सर्वस्य लोप । दकारस्य यकारे इयाणि ।

आहेहिंहिहियमश्च कजतेभ्य ॥१४॥२४॥

काले वर्त्तमानेभ्य सप्तम्यन्तेभ्य ण्यम् आहे हिं हि हियम् प्रत्ययाश्च स्युः ।
काहे । कहिं । कहि । कहिय । जाहे । जहिं । जहि । जहिय । ताहे । तहिं ।
तहि । तहिय ।

आहे इति—आहेश्च हिश्च हिश्च हियश्चेति द्वन्द्व । सप्तम्या काले इत्यनु-
वर्त्तते । चकारो दासमुच्चयार्थ । कस्मिं काले काहे ।

तादतिश्च ॥१४॥२५॥

काले वर्त्तमानात्तद्वन्दात्स्वार्थेऽतिप्रत्ययोऽपि स्यात् । तद् ।

तादिति—अनुवृत्त्या काले इति लभ्यते । सप्तम्या इत्यपि बोध्यम् । अति
प्रत्यये टिलोप । तकारस्य यकारे लोप । उद्धृत्तस्वरत्वाच्च सन्धि ।

तएर्याक् ॥१४॥२६॥

तद्वन्दात्स्य यागागमो वा स्यात् । तइया, तइ ।

तएरिति—तइ इति पूर्वदिक्षा ससाध्य यागागमे किञ्चादन्त्यावयवे तइया ।
तदा इत्यर्थ । वा इत्यनुवर्त्तते ।

वा दस्त कचित् ॥१४॥२७॥

दाप्रत्ययस्यादेस्तकारो वा कचित् । सता, सदा । कता, कदा ।

वा दस्त इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । कचिदित्युक्त्या तकारघटितस्य
कचित्कत्व बोध्यते ।

बहोस्तोचौ ॥१४॥२८॥

बहुवन्दात् तोचौ प्रत्ययौ वा स्तः । बहुतो, बहुत्त ।

बहोरिति—पञ्चम्यन्तसप्तम्यन्ताभ्यामेव बहुवन्दाभ्यामनेनापि भवतस्तोचौ ।

पर्यभिभ्याश्च ॥१४॥२९॥

परिभिभ्याम्भ्यां तोप्रत्ययः स्यात् । परितो । अमितो ।

पर्यभिभ्यामिति—सर्धवाचकात्परिशब्दादुभयवाचकादभिज्ञन्दात्तो प्रत्ययो भवति । परितो इत्यस्य सर्वत इत्यर्थः । अभितो इत्यस्य उभयत इत्यर्थः । तो इत्यनुवर्त्तते ।

कादावतियस्यैवश्चिरे ।४।४।८६॥

कश्चिन्दात्परस्यावतियस्यैवादेशश्चिरे परे । केचश्चिर, केवश्चिर ।

कादिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । एषादेशे टिलोपे कायादित्याहकारस्य द्वित्वे केवश्चिर । कियश्चिरमित्यर्थः ।

इणमादीनामेवे दीर्घो वा ।२।३।७९॥

एषामुपधाया दीर्घो वा स्यादेवे परे । इणामेव । जामेव । तामेव । जेणामेव ।
तेणामेव । खिप्पामेव । एवामेव ।

इणमादीनामिति—उपधाया इत्यनुवर्त्तते । इणम् इत्यादिपदम् । इणमेव इत्यन्योपधाया दीर्घे इणामेव ।

इति तद्धितप्रकरणम् ।

इति श्रीलोङ्गागच्छान्तर्गतलिम्पडीसम्प्रदायतिलकायमानपूज्यपाद-
श्रीगुलाबचन्द्रजित्त्वामिशिष्य-मुनिरत्नचन्द्रविरचि-
ताया स्वोपज्ञायामर्थप्रकाशिकाभिधाया
जैनसिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया पूर्वार्द्धं
समाप्तम् ।

श्रीः

जैनसिद्धान्तकौमुदी

उत्तरार्द्धम् ।

अथ आख्यातप्रकरणे प्रथमो गणः ।

क्रियायामच्छादयो धातवः ।१।१।२९॥

क्रियावाचिनोऽच्छादयो धातुसङ्गाः स्युः ।

क्रियायामिति—वर्त्तमाना इत्यध्याह्रियते । अतएव सप्तमी सगच्छते । इतरथा क्रियान्वयित्वाभावेन कारकत्वाभावात् सा न स्यात् । तत्फलितमाह क्रियावाचिन इति । क्रिया नाम व्यापारसन्तान । यथा पञ्चातोरधिश्रयणमारभ्याध श्रयणपर्यन्तव्यापारसन्तान क्रिया अर्थ । अत एवोक्तम्—‘गुणभूतैरवयवै समूह क्रमजन्मनाम् । बुद्धया प्रकल्पिताभेद क्रियेति व्यपदिश्यते ॥’ इति । अस्यार्थ —क्रमजन्मना व्यापाराणा समूह प्रति गुणभूतैरवयवैर्युक्त सकलनात्मिकयैकत्वममुदायबुद्धया प्रकल्पिताभेदरूप समूह क्रियेति व्यवह्रियते । समुदायगतैकत्वमादायैव ‘एका क्रिये’ति व्यवहारः । क्रमेण जायमानाना क्षणनश्वराणा व्यापाराणा वस्तुभूतसमुदायाभावात् बुद्धया इत्युक्तम् । एकैकव्यापारेऽपि समूहरूपारोपोदधिश्रयणकालेऽपि पचतीति व्यवहारः । अतएवोक्तम्—‘एकदेशे समूहे वा व्यापाराणा पचादयः । स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूप समाश्रिताः ॥’ इति । अतएव चोक्तम्—‘यावत् सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥’ इति । सिद्ध=भूत विद्यमानध्वसप्रतियोगि । असिद्ध=भूतभिन्न वर्त्तमान वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगि च । यावत्=सर्वं व्यापारयुन्द साध्यत्वप्रकारेण अभिधीयते सा अभिधीयमाना क्रियेति कथ्यते । आश्रित क्रमरूप येन तत्त्वादित्यर्थः । साध्यत्वञ्च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता-

वच्छेदकरूपवत्त्वम् । एतादृशी क्रिया त्याद्यन्तपदैरभिधीयते । पच इ इत्याद्युक्तौ क्रियान्तराकाङ्क्षाया अदर्शनात् । कृदन्तैस्तथा नामिधीयते पाक इत्युक्तौ क्रियान्तराकाङ्क्षाया दर्शनात् । तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्व सिद्धव्यापारत्वमिति फलितम् । एवञ्च क्रियावाचकत्वे सति अच्छादिगणपठितत्तन् धातुत्वमिति सिद्धम् । क्रियायामिति किम् । अच्छादिगणपठितसमानानुपूर्विकस्य नाम्नो धातुसंज्ञा माभूत् । अच्छादय इति किम् । क्रियावाचकस्य पुढो इत्याद्यवयवस्य धातुसंज्ञा माभूत् ।

धातो० । २।१।१॥

आपादसमाप्तेरधिकारोऽप्यम् ।

आपादसमाप्तेरित्यस्य—पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

त्यादयः कर्मणि च सकर्मकेभ्यो भावे चाकर्मकेभ्यः । २।२।२५॥

त्यादयः प्रत्यया सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च ।

त्यादय इति—कर्त्तरि ति चादनुवर्त्तते । कर्त्तृत्व कर्मत्वञ्च कारके प्रदर्शितम् । सकर्मकेभ्य इति—सकर्मकत्वञ्च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् । अकर्मकत्वञ्च स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वम् । उक्तञ्च वैयाकरणभूषणे “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदा- हृत ॥” इति । अस्यार्थः—फलव्यापारयोः एकनिष्ठतायाम्—एकमात्रनिष्ठताया भिन्नाधिकरणावृत्तिताया सत्यामकर्मक । एतेन गम्धातोः सकर्मकतापत्तिः फलव्यापारयोरेकत्राधिकरणे सत्त्वात् सयोगस्योभयनिष्ठत्वादिति परास्तम् । गम्धात्वर्थसयोगव्यापारयोरेकमात्रवृत्तित्वाभावात् । एकमात्रनिष्ठत्वञ्च तद्व्यक्तिभिन्ना- निष्ठत्वे सति तद्व्यक्तिनिष्ठत्वम् । भिन्नाधिकरणवृत्तित्राभाववत्त्वमिति चाधत् । सयोगस्य व्यापाराधिकरणवृत्तित्वेऽपि व्यापारानधिकरणग्रामवृत्तित्वेनोत्तलक्षणा- नामान्तत्वाभावात् दोषः । तथाच फलसमानाधिकरणमात्रव्यापारवाचकत्वमकर्मकस्य लक्षणं फलति । पञ्चात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य अस्मात् धातोः सत्त्वेन सकर्मकत्वापत्तिरतः स्वार्थेति लक्षणे प्रदत्तम् । लक्ष्यत्वेनाभिमत स्वपदेन ग्राह्यम् । तथाचोदासीनधात्वर्थफलमादाय दत्तस्य दोषस्योपरितनस्य नावकाशः । ननु फलत्व हि साक्षात्प्रयोजनत्व तथान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् । ननु वृत्तिप्रभृतेरेव ननु विङ्गित्तिप्रभृते । विङ्गित्तीच्छायास्तृप्तीच्छाधीनत्वात् ।

सृष्टीच्छायास्तु अन्येच्छानधीनत्वेनान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् । पाकादेस्तु अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वात्मकगौणप्रयोजत्वात्तथा च विक्षित्यादेः कथं फलत्वव्यवहार इति चेन्न धात्वर्थजन्यत्वे सति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वरूपशास्त्रीयफलत्वस्य तत्रानपायात् । गाम गच्छइ देवदत्तो इति वाक्याद् देवदत्तरूपाश्रयवृत्तिर्माभिन्नाश्रयवृत्तिसंयोगानुकूलो व्यापार इति योधोदयेन संयोगे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वस्य व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वस्य च सत्त्वात् । कर्त्ता धात्वर्थव्यापाराश्रय । कर्म धात्वर्थफलाश्रय । तत्राश्रयाशे एव कर्त्तृकर्मप्रत्यययोः शक्तिर्नतु फलव्यापारविशिष्टे तयोर्धातुलभ्यत्वेनानन्यलभ्यतनाभावात् । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायेनानन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । तेन न व्यापारादेर्द्विधाभानम् ।

भाव त्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थप्रत्ययेनानुद्यते । अतएव क्रियाया द्विधाभानम् । कर्त्तृकर्मवाचिन एव त्यादेरभ्युत्पत्तिशब्दाभ्यामेकार्थवाचकत्वादिरूप सामानाधिकरण्यम् । अतएव तत्रैव पुरुषवचनव्यवस्था भवति । भाववाचिनस्तु अभ्युत्पत्तिशब्दाभ्या तादृशसामानाधिकरण्याभावात् नमभ्यमोत्तमपुरुषाप्राप्त्या भावेत्यादिप्रत्यये कृते सति प्रथमपुरुष एव । तत्राप्येकवचनमेव न बहुवचनम् । त्यादिवाच्यभावनया असत्त्वरूपत्वेन बहुत्वप्रतीतिः । अतएव “असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते” इति सगच्छते । तिङ्पदन्तु गच्छतीत्यादि साधकानां प्रत्ययानामुपलक्षणम् । असत्त्वरूपत्वन्तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापनतावच्छेदकधर्मवस्त्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापनतावच्छेदकधर्मवस्त्व सत्त्वरूपत्वम् । अतएव भावे कृतप्रत्यये सति सर्ववचनं भवति । भावार्थकृदन्तप्रयोगे सति क्रियान्तराकाङ्क्षोदयेन सत्त्वभूतत्वात् । भावार्थकत्वादिप्रत्यये तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुदयेनासत्त्वरूपत्वम् । भत्त्वरूपोपादान एव सत्त्वा प्रतीयते नत्वसत्त्वरूपोपादाने इत्यत्र प्रतीतिरेव मुख्य मानम् । एकवचनन्तु सामान्यत एव विधीयते नत्वेकत्वविवक्षायामेव एकवचनमिति सामान्यसूत्रकरणात् । बहुवचनन्तु बहुत्वविवक्षायामेव बहुत्वे बहुवचनमिति सूत्रकरणात् । तथा च बहुत्वविवक्षाया बहुवचनस्याप्राप्तिः स्फुटैव । भावे कर्मणि च प्रत्यये सति कर्तुरनुपत्वात्तृतीया भवति कर्मणः प्रथमा । उच्चार्यस्य नामार्थान्तर्गतत्वात्, कर्त्तरि प्रत्यये सति कर्तुरुक्तत्वात्तत्त प्रथमा । कर्मणो द्वितीया । कर्त्तृप्रत्यये सत्याया कर्त्तरि कर्मप्रत्यये तु तस्या कर्मणि समन्वयः । कालस्य तु व्यापारे न फले न वा कर्त्तरि कर्मणि वा । तथा सति व्यापारविगमे फलसत्त्वे पचइ इति स्यात् । मृतकालिक प्रयोगश्च न स्यात् ।

फलस्य विद्यमात्वात् । कर्त्रादायन्वयेऽपि तथा दोषः स्यात् । कर्त्रादौ सत्त्वे भविष्य-
त्कालिक प्रयोगश्च न स्यात् । कर्त्रादेर्विद्यमात्वात् । मन्मते तु व्यापारसत्त्वे वर्तमान-
कालिक । व्यापारविगमे भूतकालिक । व्यापारे भाविनि भविष्यत्कालिक प्रयोगो
भवति । कारकस्य नामार्थेऽभेदाच्चय । कर्तृप्रत्यये व्यापारमुत्पत्तिशेष्यको दोषः ।
कर्मणि कर्तृमुख्यविशेष्यकः । अतएवोक्त त्रियात्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि
नामापीति । न चात्र त्रियायो व्यापारस्तथा च व्यापारमुत्पत्तिशेष्यक एव बोध
वर्धित उभयप्रेति याच्यम् । क्रियत इति क्रियेति कर्मसाधनेन फलार्थकत्वस्यापि
सम्भवात् ।

आज्ञायां भविष्यति वर्तमाने च तित्तिसिद्धिमिवः । २।१।२॥

धातोर्यत्तमाने आज्ञायां भविष्यति च तित्तिसिद्धिमिवो एते पदप्रत्यया भवन्ति ।

आज्ञायामिति—अप्रेऽनुवृत्तयेऽममासिर्दिश । आज्ञा ताम वक्त्रनुमतत्वे
सति कर्तुरनिष्टहेतुत्वम् । यथा कारागार गच्छेत्त्यादौ त्वत्कर्तृक राजा तु मतस्वानिष्ट-
हेतु कारागारगमनमिति बोधे कारागारगमन कर्तुरनिष्टम् । वक्त्रभिप्रेतश्च । सैवाज्ञा
मित्रायुदीरितयावयस्थले वक्त्रभिप्रेतत्वे सति कर्तुरनिष्टहेतुत्वस्वरूपा भवति । या अ-
नुज्ञाश्चेन्नोच्यते । एव वक्त्रादिभेदेनाज्ञास्वरूपमपि परिवर्त्तनीयम् । भविष्यत्त्वश्च
वर्त्तमानो य प्रागभावस्तत्प्रतियोगित्वम् । वर्त्तमानत्व धातुविशिष्टस्य वैशिष्ट्यश्च
स्वप्रयोगाधिकरणत्वस्ववान्ययायद्रयापागप्रतियोगिकप्रागभावमूढानधिकरणत्वस्व-
वान्ययावद्रयापागप्रतियोगिकध्वंसकूटानधिकरणत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन ।

त्यादिषु द्वौ द्वौ प्रथममध्यमोत्तमौ । १।१।३१॥

एषु द्वौ द्वौ प्रत्ययौ क्रमशः प्रथममध्यमोत्तमसङ्गौ स्त ।

त्यादिष्विति—तित्तिसिद्धिमिवोषु क्रमशः क्रमेण सक्षाना त्रित्वेऽपि अभेदा
नुरोधात्समानवचनत्वम् । तत्र तित्तिसिद्धयौ प्रथमसङ्गौ । सिद्धप्रत्ययौ मध्यम-
सङ्गौ । मिमोप्रत्ययौ उत्तमसङ्गौ । घटकत्व सप्तम्यर्थः । तथा च त्यादिघटकौ
द्वौ द्वौ सक्षिनकाय सक्षाय तिस्र इत्यतः क्रमशः इत्युक्तम् ।

अम्हे प्रयुज्यमानेऽपि समानाधिकरणे उत्तम । २।१।३६॥

त्यादिवाच्यकारकवाचिनि अम्हशब्दे प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चोत्तम स्यात् ।

अम्हे इति—समानाधिकरणे इत्यतः पूर्वं त्यादिभिरिति शेषः । तथाच
त्यादिभिः समानाधिकरणेऽम्हशब्दे इत्यर्थः । त्यादिसमानाधिकरणत्व त्यादि-

वाच्यकारकवाचकत्वमेव । त्यादिवाच्यकारकवाचकाम्हादिशब्दाः प्रयुज्यन्ता-
मा वा प्रयुज्यन्ताम् । सर्वयोत्तममध्यमौ भातः । अतएवाह प्रयुज्यमानेऽपीति ।
अपिनाऽप्रयुज्यमाने इति संगृह्यते । अतएव तुम यासि, यामि इत्युभय साधीय ।
उदाहरणं यथा अह भवामि इत्यादौ मिवाच्यकर्तृकारकवाचकाम्हाशब्दस्य
प्रयुज्यमानत्वेनोत्तम । अप्रयुज्यमानस्य भवामि इत्युदाहरणम् ।

तुम्हे मध्यम । १२।१।३७॥

तथाभूते तुम्हशब्दे मध्यमः स्यात् ।

तुम्ह इति—तथाभूते—त्यादिप्रत्ययवाच्यकारकवाचिनि, प्रयुज्यमानेऽप्र-
युज्यमाने चेत्यर्थः । यथा तुम भवसि इत्यादौ सिवान्यकर्तृकारकवाचितुम्ह-
शब्दस्य प्रयुज्यमानतया मध्यमः । अप्रयुज्यमानस्य भवसि इत्युदाहरणम् ।

शेषे प्रथमः । १२।१।३८॥

उक्तविषयादन्यत्र प्रथमः स्यात् ।

शेषे इति—उक्तादन्यः शेषः । उक्तञ्च मध्यमोत्तमयोर्विषयः । ततोऽन्यत्र
प्रथमपुरुषलाभान्मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति लब्धम् । तदेवाह—
उक्तेत्यादि । यथा स, भव इ इत्यादौ मध्यमोत्तमप्रसङ्गाभावात्प्रथमपुरुषः । अत्र
तिवाच्यकारकवाची नाम्हातुम्हशब्दः किन्तु तस्य । तथा चान्हातुम्हशब्दादन्यत्र
सर्वत्र प्रथमपुरुष एवेति सिध्यति ।

एकवचनबहुवचने क्रमशः । १२।१।३९॥

त्यादिषु लब्धप्रथमादिसङ्गताः प्रत्येक क्रमेणैकवचनबहुवचनसङ्गाः स्युः ।

अच्छ उपवेशने । १ ।

एकवचनेति—क्रमशः क्रमेण । तेन लब्धप्रथमादिसङ्गकयोस्तिन्तीत्या-
दिकयोर्द्वयो पूर्वस्यैकवचनं नाम । उत्तरस्य बहुवचनं नाम सिध्यति । अत्र
नास्ति परस्मैपदात्मनेपदविभागः । अतस्तदर्थं नाकारिः प्रयत्नः । अत्र द्विवचनं
नास्तीत्युक्तमेव तेन सङ्गाद्वयमेव विहितम् । उपवेशने—उपवेशनं नाम पाठ्युप-
स्थादिसयोगानुबुद्धौ व्यापारविशेषः । पार्थिवश्च गुल्फयोरधःप्रदेशः ।

आ आज्ञाप्रवर्तनावर्तमानेषु । १२।१।७६॥

घातोरस् प्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्तनावर्तमानेषु परेषु ।

आ इति—असितिशब्दस्य प्रथमैकवचने रूपम् । प्रत्यय घातो रित्यनुवर्तते ।
अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थिकोऽयम्प्रत्यय ।

अच्छादेरसस्तेरे ।३।१।६६॥

एभ्य परस्मादसः परस्य तिप्रत्ययस्यैकारो वा स्यात् । अच्छते, अच्छइ ।
अच्छति । अच्छसि । असः किम् । वरेइ ।

अच्छादेरिति—घा इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अनेन विधीयमान एकार अन्त्यस्य
पष्ठपा इति परिभाषयाऽन्त्यस्य भवति । अच्छघातोस्तिप्रत्यये मध्ये ङ्सि प्रत्यये इका-
रस्यैकारे अच्छते । एकाराभावे अच्छइ । तकारस्य यकारे लोप । यकारादेशस्य
वैकल्पिकत्वात् सर्वत्र स । वे। तकारोऽपि श्रूयते । अच्छ, अत्थ, अरिह, इस्,
ईह, उस्, एस्, फस्, फइय्, थम्ब, कम्, सुदइ, सुप्, गरह, गस्, चर,
छिह, जप्, जुज्, डम्, डह, तण्, तितिकप्, तस्, दल्, दव्, विप्, दिस्,
डुय्, देव्, देह, इय्, रुस्, नद्, नस्, पज्, पास, पुच्छ, भास्, भुज्, मय्,
मन्, मर, रक्त्, रम्, राज्, रुस्, लह, लिप्, लेह, वद्, वइह, वर,
वस्, विगिच्, विह, बुच्, वोल्, सदइ, सम्, सय्, सर, सास्, सुस्सस्,
सेव्, सेह, स्सर, हा, हो, एतेऽच्छादय ।

अस एवाहेऽच्छादे ।३।१।४३॥

अच्छादे परस्यास एकारो वा हे परे । अच्छेह, अच्छह ।

अस इति—आज्ञावर्त्तमानयोः समयोरादेशो भवति सामान्यात् । हप्रत्यये
मध्येऽसि वृत्ते तस्यैकारो भवति विकल्पेन ।

हिमिमोष्वत ।३।२।३९॥

एषु परेषु अदन्तस्य दीर्घः स्यात् । अच्छामि । अच्छामो ।

हिमिमोष्विति—तदन्तरिधिनाऽदन्तस्येति लाम । अच्छघातोर्मिप्रत्यये
मध्येऽसि प्रत्ययेऽनेन दीर्घः । स चानुवर्त्तते ।

एकवचनम्

यद्वचनम्

प्र०—सो अच्छइ

ते अच्छति

म०—तुम अच्छसि

तुम्हे अच्छह

उ०—अह अच्छामि

अम्हे अच्छामो

कृतव्ययस्थयोरेकवचनबहुवचनयोस्तादृशाना प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणामु-
दाहरणानि प्राह सो अच्छइ इत्यादिना । द्विवचनाभावात् तदुदाहरणम् । द्वयो
वचनबहुवचन प्रयुज्येतेति नाशङ्केत । एकभिन्नस्यैव हि बहुत्वात् । अयञ्च धातुरन-
र्मक । अच्छइ इत्युक्तौ कहिं इत्यधिकरणस्याकाङ्क्षोदयेऽपि कृमिति कर्मण आका-
ङ्क्षाविरहात् । अतएव 'लज्जासत्तास्थितिजागरण वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनप्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगण तमकर्मकमाहु ॥' इति न परिगणनं किन्तूदाहरण-
मात्रमिति सिद्धम् । अन्यथाऽच्छादेरसङ्ग्रहापत्ते ।

प्रवर्त्तनायामेदेजौ ।२।१।१२॥

प्रवर्त्तनायामर्थे धातोरेतृञ्जश्च प्रत्ययौ भवतः ।

प्रवर्त्तनायामिति—प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तना । ण्यन्ताद्युच् । प्रवृत्तिप्रयोजिकेत्यर्थः ।
सा च इष्टसाधनत्वमेव । तद् विज्ञायैव सर्वत्र प्रवृत्ते । तथा च प्रवृत्तिजनर-
क्षानीयप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणमेव प्रवर्त्तना । यतो हि भोजनं मद्दिष्टसाधनमिति
मत्पुत्तरमेव प्रवृत्तिः । तत्र विज्ञाने भोजनत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पर्याप्त्यधिकरणमिष्टसाधनत्वम् ।

ननु इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानस्यापि प्रवृत्तिजनकता आवश्यकी । अत-
एव काञ्चनमयसुमेरुगिरिशिखराहरणे इष्टसाधनत्वं सद्भावेऽपि न प्रवृत्तिः,
कृत्यसाध्यत्वात् । एवञ्च प्रवर्त्तनापदभाक् कृतिमाध्यत्वमपीति चेन्न कृतिमाध्यता-
ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वसद्भावेऽपि लोकसिद्धस्य तस्य लाभाय विधेः कृतिसाध्यता-
र्थक्यनौचित्यात् । लोकसिद्धश्चेत् मादृशोऽयं स्थूलकायप्रबलबलो भोजनं
निदधाति ततश्चास्माकमपि भोजनं कृतिसाध्यमिति । एवञ्च लोकालोकितकृतिसा-
ध्यतापरिज्ञानाय न विधियाक्यस्यावश्यकतेति सिद्धम् । नन्वेवमपि बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमात्रावश्यकम् । अतएव न प्रवर्त्तन्तेऽगम्यागमनं
आरितम् । अन्यथा तत्रापि मनोभवेन पाषवेन सन्तमशरीराज्ञानलवदुर्विदग्ध-
मानसा मूढा कथङ्कारं न प्रवर्त्तेरन् । तत्रापि सन्तापशान्तिरूपेष्टसाधनत्व-
सद्भावात् । कृतिसाध्यताज्ञानस्य तु लोकसिद्धत्वात् । भग्मते चागम्यागमने नरक-
साधनत्वेन बलवदनिष्टार्जनकत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिरिति चेन्न । सर्वत्र कारण-
भावः भजता द्वेषाभावेनैवान्यथासिद्धत्वात् । प्रवृत्तिमात्रं प्रति द्वेषाभावस्य कार-
णत्वात् । अगम्यागमने प्रवृत्तिर्गुणः न । तत्र अगम्यागमनं नरकसाधनमिति द्विष्ट-
साधनताज्ञानेन द्वेषोदयेन द्वेषाभावस्यासत्त्वात् । किञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वं आस्तिक्यसुखस्यागम्यागमनं नरकसाधनमिति

द्विष्टमाधनताज्ञानयतोऽपि उत्पद्यते प्रवृत्तिप्रतिषन्धकद्वेयानुदयेन प्रवृत्तिमाध-
कस्य द्वेषाभावस्य सद्भावेन जायमाताया प्रवृत्तेरगम्यागमने तत्र मतेऽनुपपत्ति
स्यात् । यत्तद्वदनिष्टानुषङ्गित्वज्ञानस्यासत्त्वात् । आस्तिकस्यैव विपरीतज्ञा-
नस्यैव सद्भावात् । तथाचेष्टमाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेति मिथ्यम् । उक्तञ्च—‘पुत्रानेष्टा
भ्युपायत्यान् विचारान्य’ प्रवर्त्तक । प्रवृत्तिहेतु धर्मञ्च प्रयदन्ति प्रवर्त्तनाम्॥’ इति ।

एजस्य ।३।२।५८॥

अस्य दीर्घो वा स्यात् । अच्छे । अच्छिञ्जा, अच्छेञ्जा । अच्छिञ्ज, अच्छेञ्ज ।
बहुवचनेऽप्येवमेव ।

एजस्येति—वा दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । म चात्यस्य पष्ठया इत्यन्त्यस्य जायते ।
अच्छृणातोः प्रवर्त्तनायामेति प्रत्यये मध्येऽसि वृद्धौ अच्छे । एज प्रत्यये तस्य दीर्घे
मध्येऽमि सयुक्ते द्वारे अच्छिञ्जा । इत्याभावे अच्छेञ्जा । पक्षे दीर्घाभावे
अच्छिञ्ज, अच्छेजेति रूपद्वयम् । विशेषविहितत्वादेजस्य दीर्घे कृते वृद्धि । बहु-
वचनेऽपीत्यस्य प्रथमपुरुषयद्वयवचनेऽपीत्यर्थो बोध्य । मध्यमोत्तमयोर्षड्वयवचनत्वात्
वक्ष्यमाणत्वात् । व्यवस्थितविभाषणम् । तेन प्रत्यये परे मति नित्यमेव दीर्घ ।
अतएवाच्छिञ्जमीति न भवति ।

एजात्सिहमिमवो वा ।२।१।३४॥

प्रवर्त्तनार्थकैजप्रत्ययान्तात्मिहमिमोप्रत्यया वा स्यु । अच्छिञ्जासि, अच्छे-
ञ्जामि, अच्छिञ्जा, अच्छेञ्जा । अच्छिञ्जाह, अच्छेञ्जाह, अच्छिञ्जा, अच्छेञ्जा ।
अच्छिञ्जामि, अच्छेञ्जामि, अच्छिञ्जा, अच्छेञ्जा । अच्छिञ्जामो, अच्छेञ्जामो,
अच्छिञ्जा, अच्छेञ्जा । अच्छे ॥४॥

एजादिति—एजप्रत्ययोऽत्र प्रवर्त्तनार्थ एव गृह्यते व्याख्यानात् । तेन कृदे
जप्रत्ययाभ्यामी भवन्ति । अतएवाह प्रवर्त्तनेति । केवलप्रत्ययप्रयोगाभावेनाह
एजप्रत्ययान्तादिति शब्दस्वरूपविशेष्यमाशय विशेषणेन तदन्तविधि । न
वातुर्विशेष्य । तदन्तस्य घातुत्वाभावात् । अतएव सामान्येन सिद्धया विशेषत
सूत्र विहितम् । अच्छृणातोरेजप्रत्यये मध्येऽसि वृद्धौ तदन्तात्सिप्रत्यये एजस्येति
दीर्घे मयुक्ते ह्रस्वे अच्छिञ्जामि । अत्र विशेषस्तूक एव बोध्य । सयुक्तपरकद्वय-
प्रत्ययदीर्घविकल्पात्प्रलोक मत्त रूपाणि भवन्ति । मूले दीर्घाभावपक्षीयरूपाण्यनु-
ष्ठाप्यानि । मध्यमोत्तमयोरेकवचनगृह्यवचनभेदेनाच्छे इति चत्वारि रूपाणि
भवन्ति । अतएव मूले चतुः सख्या समुदीरिता । मिमोपरयो ‘एजस्येति’

‘हिमिमोष्यत’ इति वा सूत्रेण दीर्घः । केनापि दीर्घकरणे विरोधाभावात् ।
लक्ष्यानुपपत्त्यभावात् ।

तिन्त्योरुः सेर्हिः ।३।१।४८॥

आज्ञार्थे तिन्तिप्रत्यययोरुकारोऽन्तादेशः स्यात् सेर्हिश्च । अच्छउ । अच्छन्तु ।

तिन्त्योरिति—आज्ञायामित्यनुवर्तते । वर्तमानयोरिति शेषः । अतएव
कारकविभक्तिरुदपद्यत । अन्यथा क्रियायोगाभावात्सा कथमुत्पद्येत । पष्ठीनिर्दिष्ट-
त्वादन्त्यस्य स्थाने उकारः । अच्छधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि अनेनेकारस्योकारे
तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च ‘अच्छउ’ बहुवचने ‘अच्छन्तु’ ।

हे. ।३।१।४९॥

अतः परस्य हेलोपो वा स्यात् । अच्छ, अच्छाहि । अच्छेह, अच्छह ।
अच्छामि । अच्छामो ।

हेरिति—अतो लोपो वेति पदत्रयं लभ्यतेऽनुवृत्त्या । अतः किम् । करेहि ।
अच्छधातोराज्ञायां सिप्रत्यये मध्येऽसि सेर्हादेशे लोपे तत्परत्वाभावात् दीर्घः ।
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीय नसति प्रतिषन्धे इति पूर्वं लोप एव । पक्षे
हिमिमोष्यत इति इति दीर्घः । अच्छेहेत्यत्र “अस एवाहे” इति सूत्रेणैकारः ।

भविष्यति स्सहो त्यादिषु ।२।१।५॥

भविष्यदर्थे विद्यमानाद्धातोः स्सहिप्रत्ययौ भवतस्त्वादिप्रत्यये परे ।

भविष्यतीति—विद्यमानादिति शेषः । धातोः प्रत्यय इत्यनुवर्तते । भवि-
ष्यत्यञ्च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तदद्योतकौ हिस्सहिप्रत्ययौ विकृ-
रूपौ । विकरणस्य तु प्रकृतिप्रत्ययोभयमध्यपतितत्वे सति प्रत्ययस्यम् । भविष्य-
नानद्यतनभेदेन भविष्यत्कालस्य भेदो नास्ति । एवमेव तद्भेदेन परोक्षान्तर-
भूतकालस्यापि भेदो नास्ति । अतएवैकैक एव प्रयोगो दर्शितः ।

स्सादीनामिद् ।१।२।२५॥

स्सादीनामिद्भागम् स्यात् । अच्छिस्मह । अच्छिस्सन्ति ।
अच्छिस्मह ।

स्सादीनामिति—अयमागमो हि टित्त्वान्तरवयम्

ADAPTED BY

स्स, हि, स्ता, त्त, ए, त्था, उण, उम्, मोण् ण्ते गृह्यन्ते । अच्च्धातोर्भविष्यति
तिप्रत्यये मध्ये स्तप्रत्यये इहागमे अन्ठिस्मद् । एउमप्रेऽपि ।

अच्छादिभ्य सस्सस्य मेरम् ।३।१।५९॥

एभ्य. परस्य स्मप्रत्ययमहितस्य मिप्रत्ययस्यामादेशो वा । अच्छ । पक्षे
अच्छादिभ्य इति—स्सेन सह सस्सस्तस्य । अनेकवर्णत्वात्मवादेश ।
बहुलप्रहणाद्वेति लभ्यते । स्मप्रत्ययमहितस्यादेशे तत्स्थानापन्नसद्वर्गं लभत इति
न्यायेन स्थानीभूतममुदायवृत्तिधर्मानयनमेव सम्भवति ननु स्मत्प्रत्ययेकवृत्तिः ।
तेन नेट सम्भाषता । मरास्यानुगार ।

अच्छादिभ्य स्सात् ।३।४।६५॥

अच्छादिभ्य परस्मात्स्मप्रत्ययात्परस्य मिप्रत्ययस्यान्त्यलोपो ना स्यात् ।
अन्ठिस्स, अन्ठिस्सामि । अन्ठिस्सामो । अन्ठिहिति । अन्ठिहन्ति ।
अन्ठिहिसि । अन्ठिहिद् ।

अच्छादिभ्य इति—मे लोप या इत्यनुवर्तते । मिप्रत्ययस्येकारस्य लोपेऽ
नुगार । तथा सति दीर्घस्तु न शङ्क्य । मिपरस्यामावात् । एकदेशचिकृतमन
न्यवदिति न्यायस्य तु न प्राप्ति । अर्द्धाधिकविकारसद्भावात्, अर्द्धविकारेऽर्द्धाधि-
कविकारे तन्न्यायाप्रवृत्ते । लोपाभावे मिपरे दीर्घ । हिप्रत्ययस्योदाहरणमाह
अन्ठिहितीत्यादि । विकल्पस्तु बहुलप्रहणाल्लभ्यते । अच्छ, गच्छ, अहिद्, घर,
वर, लुच्, ढक्, पुच्छ, रुच्, लज्, भच्, अहियाम्, दार, गाह, पज्ज,
फर, वच्च्, निवार, माह इत्यच्चादिराकृतिगण ।

मादौ हेर ।३।१।५५॥

धातो परस्य हेरकारोऽन्तादश स्यान्मकारादां प्रत्यये परे । अन्ठिहामि ।
अन्ठिहामो ।

मादाविति—धातोऽन्यनुवर्तते । अन्त्यस्य पष्ठया इत्यनेनान्तादेश । मकार
आन्तर्यस्य म मादिस्तस्मिन् योग्यत्वादन्यपदार्थं प्रत्यय एव । तस्मिन् परे हिकारो
विकरण एव सम्भवति । अतएवोदाहृतम्—अन्ठिहामीति । हकारोत्तरेकारस्या
कारे कृतेऽदन्तत्वादीर्घ ।

इसुभूते ।२।१।१७॥

भूतेऽर्थे धातोर्सिप्रत्यय स्यात् । अन्ठिमु ६ ।

इसुरिति—भूतत्वञ्च विद्यमानध्वमप्रतियोगित्व तच्चाद्यतनानद्यतनसाधारणम् । सामान्येन विधानाद्वचनद्वये पुरुषत्रये चैवमेव रूपम् । ‘अच्छिंसु’ इति । अह् आकर्षणे । २। अह् । अद्, अद्, अद् भ्रमणे । ५। अट् । अटति । अट्ट । अट्टति । अड्ड । अडामि । अडिंसु । अण्, णम् श्वसने । ७। अण् । अणन्ति । आणमद् । आणमति । पाणमद् । अप्पण्, अप्पिण् । अर्पणे । ९। अप्पण् । अप्पणामि । पच्चप्पिण् । अप्पाह् सन्देशकथने । १०। अप्पाह् । अय् गतौ । ११। अयद् ।

भ्रमणे—भ्रमण गतिविशेष । यदुक्तं मुक्ताख्ये ‘भ्रमण रेचन स्यन्दनो-
ध्वज्जलनमेव च । तिर्यगमनमप्यत्र, गमनादेव लभ्यते ॥’ इति । प्राणने—प्राणन
श्वामाद्यनुकूलव्यापार । श्वसितीति सर्वलोकप्रसिद्धे । अण् प्राणने इत्यनेन नार्थ
प्रसङ्गः । अर्धनिर्देशस्यापि विप्रियमाणधातुर्नैव कृतत्वात् । अतः प्रसिद्धार्थव-
शः दर्शनात् कृतः । तथा च प्राणन श्वसनमभिगार्थकम् । स च व्यापारो
जीवनयोनियज्ञः । यज्ञश्च त्रिविधः । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । नमधातुश्च
प्राणनार्थं आकारोपसर्गं प्रायो न विजहाति । तेन तद्विशिष्टमेवोदाजहार
आणमद् इति । अर्पणञ्च दानमेव । स्थलविशेषेऽधीनीकरणस्वरूपं भवति चेद्भवतु
नाम दाधातोरेपि रजकाय च ददातीत्यादौ तथाऽर्थदर्शनान् । धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । अर्धनिर्देशस्तूपलक्षणम् । सन्देशकथने—सन्देशो वार्त्ता । अतएवाकर्मकम् ।
अप्पाह् इत्युक्तौ सन्देश कथयतीति वृत्ते बोधे सति सन्देशस्वरूपकर्मणो धातुत एव
लाभेन कर्मान्तराकाङ्क्षाया अवर्तनात् । यच्च कर्म विद्यमानमस्ति तद्धात्वर्थकुक्षि-
स्थमेव ।

अयादिभ्यस्त्था । २। १। १९।

अयादिभ्यो भूतेऽर्थे त्याप्रत्ययो वा । अइत्था (६) । अइत्सु (६) । उदयद् ।
पलायद् । निपलायद् । निपलाइत्था, निपलाइत्सु । अरद्, अरिद्, योग्यता-
याम् । १२। अस् सत्तायाम् । १४।

अयादिभ्य इति—वा भूते इति त्वनुवर्त्तते । अय् धातोस्त्था प्रत्यये इडा-
गमे यकारलोपे अइत्था । सन्धिस्तु न प्रकृतिभावात् । उदयद् इति तु उदुपसर्ग-
कोऽय् धातुः । पलापूर्वकादय् धातो पलायद् । सवर्णदीर्घः । सत्तायाम् । ननु
सत्ताया क्रियात्वं न स्यात् । तस्या क्रमिकत्वाभावादिनि चेन्न सत्ताया आत्म
धारणस्वरूपाया अनेककालावस्थायित्वेन कालगतपौर्वापर्यारोपेण क्रमिकत्वस-

भवन् प्रियात्ताक्षते । कर्मण आत्मनो धात्वर्थनोपमप्रज्ञादकर्मण । उक्तञ्च —
 'धानोऽर्थात्तरं वृत्तेधात्वर्थनोपमप्रज्ञात् । प्रमितेरविषयज्ञानः कर्मणोऽकर्मिणा
 क्रिया ॥' इति । धानोऽर्थान्तरं यथा मात्वादकर्मको यथा णई वहइ । स्यन्दत इत्यर्थः ।
 स्यन्दनं यथा मात्वादकर्मणः । कर्मणो धात्वर्थनोपमप्रज्ञादकर्मणस्तु प्रकृतप्रयो-
 गोक्षरित एव धातुः । कर्मणः प्रमितेरकर्मको भेषो वर्पेति । अत्र जत्तस्य कर्मण
 प्रमिते । प्रमित्तमस्यानद्वोधमम्भवे तन्मं वृत्तो यत्तो व्यथ इति भावः । विद्य-
 मात्स्यापि कर्मणोऽविषयज्ञानोऽकर्मणः । यथा मकर्मवस्यापि कर्धातो कर्मणोऽ
 विषयज्ञानाऽकर्मणः भवति । अयु, वर, मवेसु, जयु, वट, धर, धार, धाय,
 पाय, पण, मय, मान, याम, रम, गियु, याद, मज्जु, मर, सेप्, हर,
 रोह, हो, एतेऽयादयः ।

असस्तितुमिसिहमुमोयास्वस' । १४।१।५१॥

अम्धातोः परस्यागो लोप' स्यात्तितुमिगिहमुमोयामु परेषु ।

अत इति—तिअ गुअ मिअ मिअ ऋअ गुअ मोअ याओति द्वन्द्व । एफ-
 देशविधृतमान्ययदिति न्यायस्याप्राप्त्या स्थान्यादेशयोरुभयोरुपादानम् । लोप इति
 एवमुच्यते ।

तस्य सात्थ १४।४।२२॥

गकारात्परस्य तकारस्य धकार. स्पात् । अत्थि ।

सादिति—साग ध इति पदद्वयम् । अव्यय विधाय प्रायो धातय एव
 व्यञ्जनात्ता विभाति । अव्ययेऽपि धात्वस्य सवारो । ततश्च धातोरेव मकार
 सम्भवत्यत्र । अगधातोस्तप्रत्यये मध्येऽमि तस्य एपेऽनेन तकारस्य धकारे
 मकारस्य तकार सावण्यात् । मयत्राकार उच्चारणार्थः ।

ये न्तिन्तमाणपरेऽस्यतो नित्यम् । १४।४।३१॥

यापरे न्तिन्तमाणपरकेऽसि परे चासो धातोरकारस्य लोप. स्यान्नित्यम् । सन्ति ।

य इति—लोप इत्युच्यते । यापरवस्यासोऽसम्भवेन प्रथक्कृत्य निर्देश
 कृतः । न्तिअ न्तअ माणमेति द्वन्द्व विधाय ते परा यस्यात्तस्मिन् न्तिन्तमाणपरे
 इति षट्पदीहिर्विधेयः । द्वन्द्वगर्भेषट्पदीहिमि मन्त्यन्ते । बहुलप्रहणस्य निवृत्ति-
 मत्र सूपयितुं नित्य पदम् । अम्धातोर्त्तिप्रत्ययेऽसि वृत्तेऽनेन धातोरकारस्य लो-
 प्तमाणयोरुदाहरण सन्तो । समाणो । यामत्यस्य त्वधुनैव

सिहमिमुमोष्वसः । ३।१।३५॥

असो लोपः स्यात्सिहमिमुमोप्रत्ययेषु परेषु । सि । ह ।

सिहमीति—लोप इत्यनुवर्त्तते । असोनुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरुपादानं ममुना-
यलोपरिधानार्थम् । तेन अन्यस्य पष्ठया इति सूत्रस्य बाध एवात्र । अमुना
सिप्रत्ययेऽसि कृते विकरणलोपेऽनेन धातोर्लोपः ।

अंस्यस्सी समेरसः । ३।१।३६॥

मिप्रत्ययसहितस्यामो धातोरसि अस्सीत्यादेशौ वा स्तः । असि । अस्मि
मि । मु, मो ।

अस्यस्मीति—असिश्च अस्मिश्चेति द्वन्द्वः । मिना सह ममिन्मन् इति ।
आदेशश्च भवति पर्यायेण । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । विकल्पस्त्वनुवृत्त्या न न्यस्यतः,
अस् धातोर्मिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपे प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो पर्यायेणोपपन्नः
भवति । पक्षे सिहमिमुमोप्रत्ययेन विकरणसहितस्य धातोश्च लोपः ।
अच्चादित्वान्मुत्वे लोपे मु । तस्य वैकल्पिकत्वान्मो ।

असादिभ्यो याः । ३।१।३७॥

प्रवर्त्तनाऽर्थेऽसादिधातुभ्यो याप्रत्ययः स्यात् । एतेऽसादिभ्यो

असादिभ्य इति—प्रवर्त्तनायामित्यनुवर्त्तते । विशेषणित्वात्
सामान्यविहितयोरेदेज्योर्नाधादाह एदेज्योरिति । अस्, इस्, उस्, ऋस्, एस्, औस्, एतेऽसादयः ।

असूचयूजाणहणो यः । ३।१।३८॥

एभ्यः परभ्य याप्रत्ययस्येडागमः स्यात् । मिया । इति ।

असूचयिति—इदित्यनुवर्त्तते । ममाहारद्वन्द्वे असूचयूजाणहणो यः
धातोर्याप्रत्यये मध्येऽमि तस्य लोपेऽनेनेडागमे अस् इति सूत्रेण न न्यस्यतः ।
धातोरकारलोपे मिया । नन्वेडेडागमे सति इयात्तस्य इति सूत्रेण न न्यस्यतः ।
तस्मिन् परेऽलोपः । न च पूर्वं लोपे कृते इह मयिप्रत्यये न न्यस्यतः ।
असोऽभावेन तदसम्भवात् । नचैकदेशविकृतमन्यवर्त्तते । अर्द्धविकृतं न न्यस्यतः ।
असूधातुत्वन्यवहारः स्यादिति वान्यम् । अर्द्धविकृतं न न्यस्यतः ।
याप्रत्यये । अन्यथा छिन्नार्द्धसरीरे दन्तावयवस्य न न्यस्यतः ।
म्या । एकदेशे जातिव्यञ्जकत्वाभावेन न तदवयवम् ।

रस्याद्धमात्रित्वेन स्वरस्थ मात्रित्वेनाद्धाधिकत्रिकारमत्त्वात्कथङ्कात् तद्वगवहाग
स्यादिति चेन्न यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेन आगम-
विशिष्टस्य याश्चदेन ग्रहणसम्भवात् । परिभाषार्थश्चैव यमुद्दिश्य आगमा विहिता
ये, ते तदवयवीभूता । अतस्तद्विशिष्टास्तद्ग्राहणेन शब्देन बोध्यन्ते । तथा
चात्र यात्रोधकशब्देनेयाऽपि बोध्यते । एवमेव प्रथमपुरुषबहुवचने मध्यमोत्तम-
योर्वचनद्वये च रूपाणि बोध्यानि । अत्यु इत्यप्राज्ञाऽर्थं तेरिकागस्योकार ।

अस इणीणो ।२।१।२०॥

असः पराविखीणां प्रत्ययौ भवतो भूते । इसोरपमाद' ।

अम इति—भूते इत्यनुवर्तते । विशेषविहितेनानेन प्रत्ययेन सामान्यवि-
हितैर्मोर्षाधादाह—इमोरिति ।

ह्रस्वोपधाया णिति ।३।२।१७॥

ह्रस्वोपधाया वृद्धि' स्याद् णिति परे । आसि । आमी ।

ह्रस्वोपधाया इति—वृद्धिरित्यनुवर्तते । ह्रस्वश्चोपधेति । कर्मधारय । अन्त्या-
त्पूर्व उपधा । अस्धातोर्भूतेऽर्थे इणि प्रत्ययेऽनेनोपधाभूतस्याकारस्य वृद्धि । प्रयु-
ज्यते च “आसी निष्पो महानसो” उक्त० २५।१। आसीद्विप्रो महायशा इत्यर्थ ।

उत्तमबहुत्वे मोण् ।२।१।२१॥

असो भूतेऽर्थे मोण् प्रत्यय स्यादुत्तमबहुत्वे । आमिमो ।

उत्तमेति—असो भूते इत्यनुवर्तते । उत्तमबहुत्वे किम् । इणीण्भ्या सप्त-
व्यो माभूत् । उत्तमेति किम् । मन्त्रबहुवचने माभूत् । बहुत्वे किम् । उत्तमैव
वचने माभूत् । मोणि प्रत्यये स्मादिगणपठितत्वेन इडागमे उपधावृद्धि । प्रयु-
ज्यते च “आसिमो भायग दोरि” उक्त० १३।५॥ आस्म भ्रातरौ द्वावपीति
तदर्थ ।

अस् भक्षणक्षेपणयो' ।१५। अमह । जमाभि । जमामो । इत्यादि अच्छरत् ।

भक्षणक्षेपणयो । गलविलाध सयोगानुसूलव्यापारो भक्षणम् । न न्वेव
जलपानकालेऽपि असङ्ग इति स्यात् । तत्रापि चलप्रतियोगिकगलाध सयोगानुसूल
व्यापारसत्त्वादिति चेत्सत्यम् । सयोगे द्रवेतरद्रव्यप्रतियोगिनस्त्वस्योपलक्षणविधया
प्रवेशात् । अतएव नाकर्मकत्तम् । तस्य घात्वर्थान्प्रवेशात् । द्रव्ये द्रवेतरत्वदानेन
न पुनस्तथापत्तिस्तदवस्था । नक्षपत्तितादवस्थेन

विशेषणप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । श्लेषणञ्चोत्तरदेशसयोगानुबूलो व्यापारविशेषः । श्लेषणस्यापि गतिविशेषत्वात् । अतएव अधोदेशादौ प्रक्षिप्ते लोप्टादौ अधो गच्छति लोप्ट इत्यादि प्रतीतिर्भवति । अतएव 'उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाबुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥' इति कारिकाव्याख्यानावसरे मुक्तावलीदि।फरीटीकायाम् 'गमनादेवोत्क्षेपणादीनामपि लाभसम्भवात्किमर्थं सेवा पृथक्कृत्योपादानं'मित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति समाहितम् । अन्यथोत्क्षेपणादेर्गमनान्तर्भावा भाव्यभावात्तच्छब्दासमाधानयोरुभयोरपि निर्दलस्य स्यात् । समभिव्याहृतसत्तार्थकासुधातुसादृश्यभ्रमसमाकर्तुमाह अच्छादिति । अतएव पृथक्कृत्य निर्देशोऽपि समर्थितः ।

इङ्ग चेष्टायाम् । १६। इगइ । इगति । इगिस्सइ । इगिस्तु । इच्छ, इस्, ईह्, इच्छायाम् । १९। इच्छइ । इसइ । ईहए, ईहइ । इष् वृद्धौ । २०। इधइ । इरिस् गतौ । २१। इरियइ । ईस् ऐश्वर्ये । २२। ईसइ । उच् कौटिल्ये । २३।

चेष्टायाम्—चेष्टा हि शरीरव्यापारस्तदनुबूलव्यापारो धात्वर्थः । सच प्रयत्नः । इच्छायाम्—इच्छानुबूलव्यापारो धात्वर्थः । सच व्यापारो ज्ञानम् । विना ज्ञामिच्छाया अनुत्पत्तेः । फलश्चेच्छा । फलतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता । अतएव 'जाणइ' 'इच्छइ' इति प्रतीतिः । नचातीतानागतयोर्विषयतया फलशालित्वाभावेन कर्मत्व न स्यादिति वाच्यम् । तयोरपि बुद्ध्युपारोहात्फलशालित्वाक्षते । धातुपाठे प्रायः फलमात्रस्यैव निर्देशः । तेन साधनमात्रार्थकत्वं धातोरिति न भ्रमितव्यम् । तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणसमानाधिकरणव्यापाराचकत्वरूपसकर्मकत्वाकर्मकत्वयोर्व्यापारतापत्तेः । नन्वस्तु फलमात्र धात्वर्थः । व्यापारप्रतीतेस्तु व्यापारतात्पर्यतयाप्युपपत्तेः । न च व्यापारस्याप्यतात्पर्यत्वे कर्तृप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । लक्षणयाऽपि तत्प्रतीतिसम्भवात् । तथाच धातोर्व्यापारार्थकत्वं विफलमिति चेन्न । फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे गामो गमनवन्तो इत्याद्यापत्तेः । एतेन व्यापारार्थकत्वाभावेऽपि व्यापारव्यधिकरणसमानाधिकरणफलवाचकत्वरूपसकर्मकत्वाकर्मकत्वस्वीकारेणैव तद्व्यवहारसिद्धौ फलमात्र धात्वर्थः इत्यपास्तम् ।

उंचादिभ्योऽय इडेडादौ च । २। १। ८३॥

एभ्योऽयः प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्चनावर्तमानेऽपिडेडादौ च प्रत्यये । उच-
यइ, उचइ । उचयन्ति, उचन्ति । उचइस्मइ ।

उचादिभ्य इति—रा आह्लाप्रवर्तनायवर्तमानेऽप्यित्यनुवर्तते । इट् च एट् च इडेडौ तावादौ यस्य स इडेडादिस्तस्मिन् । द्वन्द्वे सति बहुव्रीहि । अन्यपदार्थ प्रत्यय । सच विशेषणवलादाकृष्यते । ताटशप्रत्यया स्स, हि, ता तए ऊण्, ऊम् प्रभृतय । अनिर्दिष्टार्था हि प्रत्यया द्वार्ये भवन्तीति न्यायादय प्रत्यय स्वार्थिन्, अनिर्दिष्टार्थत्वात् । अयप्रत्ययेऽवार उच्चारणार्थ । उच् धातोर्निप्रत्ययेऽनेनायप्रत्यये धातुसज्ञायामसि उचयन्ति । अयाभावे उचन्ति । भविष्यत्त्वाने उच् + इस्सइ इत्यनेनायप्रत्यये यकारलोपे प्रकृतिभावे उचइस्सइ । अयाभावे उचिस्सइ । एय उचइत्ता । उचित्ता । उचइत्तण उचित्तण इत्यादि । उच्, अस्थ्, आस्, उद्-ईर, कप्, सिस्, न्नुभ, गोभ्, चोय्, छाद्, जण्, ह्य्, णुल्, तग्, इर, घाद्, धाद्, भन्, पाल्, पूज्, मत्, माण्, मिल्, राह्, वज्, धर्, वेद्, साह्, म्मय् इत्युचादिगकृतिगण ।

उछ् सेचने । २४। उछइ । उज् योजनेऽन्युदीपने च । २५। उजइ । उनउजइ । निउजइ । उद् सकोचने । २६। उटइ । उज् उत्सर्गे । २७। उज्मइ । ऊह् मितर्के । २८। ऊहइ, ऊहए । ऊहति । एय् कम्पने । २९। एयइ । एयति । कडार् खनने । ३०। कडारइ । कडय्, कडय् गात्रविधर्पणे । ३१। कडयए । कडयइ । कडयए, कडयइ । कत् छेदने । ३२। कतइ । कद् आक्रन्दने । ३४। कदइ । कप् कम्पने । ३५। कपइ । कपन्ति । कजल् ब्रुडने । ३६। कजलइ । कजलति । कइद् व्यक्ताया वाचि आरुपणे च । ३७। कइइ । कइति । कद् निष्पारे । ३८। कडइ । कडति । कण् ग्रन्थे । ३९। कणइ । कणति । कन् मेदने । ४०। आकण्णइ । आकण्णति । आयक्कइ । आयक्कति । प्राये-
णापमापूर्व । कत् छेदनतन्तुमन्तानयो. । ४१। कत्तइ । कत्तति । कत्थ्
श्लाघाया व्यक्तायां वाचि च । ४२। कत्थइ । कत्थति । कस् प्राप्तौ तनूकरणे
आरुपणे च । ४३। कमइ । कमति ।

अन्युदीपने—अग्निरिति न धातुर्थस्य कुभौ प्रविशति । किन्तु बहेरुदीपने
एवाय प्रयुज्यते धातुरिति विज्ञानाय तदुपादानम् । उत्सर्गे । उत्सर्गो नाम
स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुवृत्ते व्यापार । नह्यत्रार्थकुशौ - परस्वत्वेत्पत्तेरपि प्रवेश ।
नानार्थकेन धातुना पर्यायतापत्ते एतावानेव ततोऽस्य विशेष । गात्रविधर्पणे ।
तच्च गात्ररज्जनम् । आक्रन्दने । आक्रन्दन नाम दुःखजन्यशब्दस्तादनुकूल-
व्यापारो धातुर्थः । ब्रुडने । ब्रुडन सवरण मञ्जनमप्येके । खनने । खनन

रनित्रादिना मृदादिनि सारणम् । भेदने । भेदन छिद्रकरणम् । स एव धातुरा-
पूर्वक श्रवणार्थ । प्रायोऽयमापूर्वक एव प्रयुज्यते । अतएव तथैवोदाहृत ।
आकण्णइ इत्यत्र णत्वमुभयोर्नकारयो । आयन्नइ इत्यत्र ककारस्य यकार । णत्वस्य
यैकत्पिकृत्वाद्भ्रं न णत्वम् । तन्तुसन्तानयोः । तन्यत इति तन्तु । तन्धातो-
रौणादिकस्तुनप्रत्यय । सन्तान इत्यपि सम्पूर्णतन्धातोर्ध्वप्रत्ययेन । तथा च
समीचीन विस्तारकरण सन्तानशब्दार्थ । तन्तो सन्तानमिति विग्रह । तन्तू-
त्पादनमिति यावत् । कप्पास कत्तइ इत्यादौ समवायेन तन्तुवृत्तिनरेवच्छेदक-
तासम्बन्धेन कार्पासे सत्त्वेन तादृशफलवत्तन्मादाय कर्मत्वम् । तन्तु कत्तइ इत्यादौ
तु कत्तधातुर्निष्पादनमात्रार्थ । तथाच तन्तु निष्पादयतीत्यर्थ । श्लाघायाम् ।
अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापन श्लाघा । तनूरुणे । तनूरुण कृशकरणम् ।
आकर्षणे । आकर्षण बलादानयनम् ।

ओदुदोभ्यां कस आकर्षणे । २।४।१०२॥

उदुओपूर्वकस्य कस्धातोरुपधाया ओकारो ना स्यात् । उकोमइ, उक्सइ ।
ओकोसइ, ओरुसइ । करिस् आकर्षणे तनूरुणे च । ४४। करिसइ । कास्
बन्धने । ४५। कायइ । कास्कुत्सिते शब्दे प्रकाशनायाञ्च । ४६। कासइ । पका-
सइ । किइ क्रीडायाम् । ४७। किइइ । किलिद् आर्द्रिमावे । ४८। किलिदइ ।
किलिस्, किलेस् उपतापे । ५०। किलिस्सइ । किलेसइ । किस् तनूरुणे । ५१।
किसइ ।

ओदुदोभ्यामिति—येल्लनुवर्त्तते ओत् उदोभ्यामिति पदद्वयम् । आकर्षणे
वर्तमानस्य कस्धातोरुपधाया ओकारविधानेन प्राप्तौ तनूरुणे च तस्योपधाया
नौकार । तेन तत्र उक्सइ इत्येव । उदोभ्यामिति कम् । पक्सइ, कसइ इत्यादौ
साभूत् । बन्धने । देशान्तरसयोगविरोधिसयोगानुकूलव्यापारो बन्धनम् । कुत्सिते
शब्दे । कासव्याधिप्रपीडिता मनुजा यदा कफनिर्गमनाय शब्दयन्ति तदा एव
प्रयोगो जायते । कुत्सितशब्दानुकूलव्यापारो धात्वर्थ । अस्मिन्नर्थे चाकर्मकोऽयं
विभाति । शब्दत्रियत्वात् । प्रकाशनायाम् । प्रकाशनेत्यत्र हेतुमण्यन्ताद्युच ।
तथाच प्रकाशानुकूलव्यापारोऽर्थ सिध्यति । एवञ्चास्मिन्नर्थेऽयं सकर्मक ।
प्रकाशयतीत्येतत्समानार्थत्वात् । न तु प्रकाशमात्रमर्थ । प्रकाशे इत्यपह्वाय प्रका-
शनायामिति ण्यन्तप्रकृतिक्युचो निर्देशस्य वैयर्थ्यापत्ते । क्रीडायाम् । क्रीडा नाम
मनोविनोदजनको व्यापारविशेष । उपतापे । उपतापो विषाण् ।

जल्पनमात्रत्वादिति चेन्न । कुण्धातोर्विहितैत्रत्यस्य लोपो माभूदतस्तद्ग्रहण-
स्यावश्यकत्वात् । अनेन लोप पर्यायेण न भवति किन्तु सहैव । तेन केवल णका-
रस्यैकारस्य चा लोप विधाय न रूपाधिक्य शङ्क्यम् । कूर्द्धने । उत्प्लवन कूर्द्धनम् ।

अत्यप्यवानां च ।४।१।२३॥

एषामादेर्लोपो वा स्यात् । वक्कमइ, अवक्कमइ ।

अत्यप्येति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते । उपसर्गस्य धातुभिरेव सम्यन्धादत्रो-
दाहरणोपक्रममाभित्य निजगाद । वक्कमइ इत्यत्राकारलोप ।

निर० क्कम० ।४।१।९॥

निरः परस्य क्कधातोरादेर्लोपः स्यात् ।

निर इति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते ।

क्कमचिण्त्तरूपजां द्वितीयः ।२।४।८४॥

एषामादेर्द्वितीयः स्यात् । निक्खमइ ।

क्कमचिणिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । निर+क्कमइ इत्यत्र निर क्कम इति
सूत्रेणादेर्लोपेऽवशिष्टकस्यानेन रकारे रेफस्य परसवर्णे निक्खमइ ।

सम० ।४।१।१४॥

समः परस्य सयुक्तादेर्लोपः स्यात् । सकमइ ।

सम इति—सयुक्तस्यादेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । अपूर्वत्वाभावात् सयुक्तादेर्लो-
पाप्राप्ती वचनम् । एव पूर्वमपि सकमइ इत्यत्र धातोरादेर्लोपे सकमइ ।

ईर्वेरतौ वा ।३।२।२८॥

वेरिक्कारस्यातौ परे पूर्वपरयोरीकारादेशो बहुल स्यात् । वीइक्कमइ ।

ईरिति—पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्देशेनान्त्यस्यैव सम्भवीत्यादेकार-
स्येति । वि अति क्कमइ इत्यत्रोभयो स्थाने ईकारे वीइक्कमइ । तस्य यकारे लोप ।

किस्स्, किस् क्लेशे । ६७। किस्सइ । किस्सइ । कोस् आक्कोशे । ६८। कोसइ ।

अक्कोसइ ।

आक्कोशे—आक्कोशो निन्दा । अक्कोसइ । सयुक्ते ह्रस्व । तिस्सादित्वान्
सयुक्तादेर्लोपे दीर्घे आक्कोसइ ।

क्वद् गतौ । ६९। खदइ । क्वम् रोधने । ७०। खमइ । खमेडा । क्वल्
पतने । ७१। खलइ । पक्खलइ । क्वोइ प्रस्फोटने । ७२। खोडइ । पक्खो-
डइ । खन् खनने । ७३। खनइ । निक्खणइ, निक्खणति ।

रोधने । रोधन नाम देशान्तरसयोगविरोधिष्यापार । पतने । पतन
यदि अध सयोगानुकूलव्यापारस्तदा सरमक । अत एव नरफ पतितो इति
भयति । तथा च गच्छवत्सरमक । विभागजन्यसयोगमात्रार्थपत्वे त्वफ-
मक । प्रस्फोटने । प्रस्फुटन नाम अवयवविभागानुकूलव्यापार । निक्खणइ
इत्यत्र परसवर्णेन रेफस्य ककार ।

निरः खन इडेडादौ । ४। १। ३०॥

निर. परस्य खन्धातोऽऐलोपो वा स्यादिडेडागमादिप्रत्यये परे । निक्खि-
स्मइ । निक्खणिस्सइ । निक्खहिइ, निक्खणिहिइ । उन्निक्खिस्सामि,
उन्निक्खणिस्सामि । एडागमस्य तु उन्निकरेयञ्च ।

निर इति—देरिति लोपो वेति चानुवर्तते । इडेडौ आदी यस्य स इडे-
डादिस्तस्मिन्निडेडादौ । अन्यपदार्थस्तु प्रत्यय एव । इडेडोरन्यस्याधिधानादाह
प्रत्यय इति । निर + खन् + इस्सइ इति स्थितेऽनेन टिलोपे परसवर्णे । परसवर्णोत्तर
लोपेऽपि न क्षति । अपूर्वकनिर परस्यैव लोपो भवतीति विभ्रममपाकर्तुमाह
उन्निक्खिस्सामि । ण्डागमोदाहरणाकाङ्क्षाशमनाय निर्दिशति एडागमस्येति ।

खम् सहने । ७४। खमइ ।

खमादेह । ३। १। ७०॥

अस्मात्परस्मादम परस्य हेरेसादेशो वा स्यात् । खमे, खम, खमाहि ।

खमादेरिति—असौ वेल्लनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सवादेश । खम + हि
इत्यवस्थाया हेरेसादेशे वृद्धि । पक्षे लोप । तदभावे दीर्घ । क्षमस्वेत्यर्थ ।
अतएव 'भगव ण्त्थ मे खमे' उक्त० । १८। ८॥ एव मग्गे, मग्ग, मग्गाहीत्याद्युद्धम ।

आज्ञायां खमादेरसो हे । ३। २। ५७॥

अस्मात्परस्यासौ दीर्घो वा हे परे आज्ञायाम् । खमाह, खमह ।

आज्ञायामिति—दीर्घो वेल्लनुवर्तते । आज्ञाया किम् । वर्त्तमानादौ यमा-
हेति माभूत् । एव दलाह, भनाह इत्यानि बोध्यम् । तथा चोदाहरन्ति 'अ हीलिया

तस्स समाह भन्ते' उक्तं ॥ १२।३१॥ सम्, दल्, इत्यादयः समादय ॥

खर् क्षरणे । ७५। खरइ । खल् सचलने । ७६। खलइ । खिस् निन्दा-
याम् । ७७। खिसइ । खिसति । खिज्ज् दैन्ये । ७८। खिज्जइ । खुइ
तोडने । ७९। खुइइ । खुद् आयुर्हानौ । ८०। खुदइ । खुध् बुभुक्षायाम्
। ८१। खुधइ । खुभ्, खुभ् चोमे । ८३। खुभेइ । खुमेइ । खेल् क्रीडा-
याम् । ८४। खेलइ । खेलति । गच्छ् गतौ । ८५। गच्छइ । गच्छति ।
गच्छेइ । गच्छइ । गच्छ, गच्छिस्स, गच्छिस्सामि, गच्छिस्सामो । गज्ज्
गर्जने । ८६। गज्जइ । गण् सख्याने । ८७। गणइ । गब्भ् प्रागल्भ्ये । ८८।

गब्भइ । गम् गतौ । ८९। गमइ । गमति ।

दैन्ये । दैन्य परिदेवनम् । सेद इति यावत् । तोडने । तोडन द्विधाभव-
नानुकूलो व्यापार । अघ्रायमकर्मक । सकर्मकत्वन्तु प्रेरणामन्तर्भाव्य भवति ।
आयुर्हानौ । हानिर्नाश । आयुपो नाश इत्यर्थः । आयुपो हानिरिति विग्रहः ।
आयुपो न धात्वर्थकुक्षौ प्रवेशः । हानिमात्रस्यैव धात्वर्थत्वात् । आयुपो हाना-
वेव प्रायः प्रवर्त्ततेऽयं धातुरिति बोधनाय तदुपादानम् । बुभुक्षायाम् । भोक्तु-
मिच्छार्थः । इच्छाया न साक्षात्कार किन्त्वनुमानाद्बोद्धव्यः । खुभइ । तुसा-
दित्वाद् द्वित्वम् । गच्छ । अत्र स्तम्भोरुभयो स्थानेऽमादेशः । पक्षेऽन्त्यलोपेऽनु-
स्वारे गच्छिस्स । गर्जने । गर्जनं शब्दानुकूलव्यापारः । यत्र च दीर्घतरदीर्घ-
तमा शब्दा जायन्ते तत्रैवायं प्रयुज्यते । तेन न सामान्यशब्दानुकूलव्यापारदशा-
यामेतस्य प्रवृत्तिः । प्रागल्भ्ये । प्रागल्भ्यं घाट्यम् ।

आगमस्तावेः । १२।१।८८॥

आपूर्वकगम्धातोरेम् प्रत्ययो वा स्यात्तौ परे । आगमेइ, आगमइ । गरह्,
गरिह् निन्दायाम् । ९१। गरहइ । गरिहइ । गल् स्रवणे । ९२। गलइ ।
गलच्छ् चेष्टायाम् । ९३। गलच्छइ । गलच्छति । गवच्छ् आच्छादने । ९४।
गवच्छइ । गवच्छति । गवेस् अन्वेषणे । ९५। गवेसइ । गवेमति । गवेसित्या,
गवेसिसु । गस् मचणे । ९६। गमइ । गमति । गसिसु । गिज्ज् आसक्तौ
। ९७। गिज्जइ । गिज्जति ।

आगम इति—आपूर्वको गम्—आगम् तस्मादागमः । मध्यमपदलोपी
समासः । विशेषविहितत्वात्पूर्वमेतिप्रत्यये आगमेइ । पक्षे अस् प्रत्ययः ।

आच्छादने । आच्छादनप्रपञ्चणम् । अन्वेषणे । अनुपूर्वकादिप्रातोर्न्युटि
अन्वेषणम् । श्वेमित्या । अयादिभ्यस्तथा वेति सूत्रेण त्याप्रत्यये इडागम ।
पक्षे ऽसु । आसक्तौ । आसक्तिरभिकाङ्क्षा । आत्यन्तिकीच्छेति यावा । तद-
नुकूलन्यापारो धात्वर्थः ।

गिज्झादा च । २।१।१४॥

गिज्झातो. प्रवर्त्तनायामाप्रत्ययश्च स्यात् । गिज्झा, गिज्झे, गिज्झिजा,
गिज्झेजा । गीर् निगरणे । १७। गीरइ । गीरति । गीरिंसु । गुञ् अव्यक्ते
शब्दे । १९। गुजइ । गुजति । गुर्जिंसु । गुर् रज.ससर्गे । १००। गुडइ ।
गुडति । गुडिंसु । गुर् उद्यमने । १०१। गुर्इ । गुरति । गुरिजा । गुरिंसु ।

गिज्झादिति—प्रवर्त्तनायामित्यनुवर्त्तते । समुच्चयार्थोऽयं चकार । तेनाने
नैदेज्यो सामान्यविहितयोरपधाने न आप्रत्यये दीर्घः । एति कृते वृद्धिः ।
निगरणे । निगरणमपि भक्षणमेव यथाश्लादिरसमननुभवन्तो मुञ्जते मनुजास्त-
त्रायन्प्रयोगो विशेषेण । अत्येवोदुपमर्गससर्गे सति उद्यमनमप्यर्थः । अव्यक्ते
शब्दे । अव्यक्तः शब्दो नाम अप्रीयमानकत्वादिधर्मः । अयञ्च चञ्चरीकदम्बा-
वेष प्रवर्त्तते । अतएव भेयांश्चव्यक्तशब्दे नास्य प्रवृत्तिः । रजःससर्गे । रजसा
ससर्गो रजो धूलिस्तेन सम्बन्ध इत्यर्थः । तदनुकूलन्यापारो धात्वर्थः । दुष्कूल
गुडइ इत्यत्र दुष्कूलस्य रजःसयोगानुयोगितया फलाश्रयत्वे कर्मत्वम् । सम्बन्धस्य
प्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयो सत्त्वात् । द्विष्टत्वे सति सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति
विशिष्टबुद्धिनियामकत्वस्यैव सम्बन्धपर्यायत्वात् । उद्यमने । उद्यमनमुपमः ।
उगोऽ । प्रयत्न इति यावन् ।

भगवादपस्य गुरगुणो ॥ १४।१।८॥

अवात्परस्यापोपमर्गस्यादेर्लोपो भगागमश्च गुरगुणधात्वो. परयो । अयप
गुर्इ । अवपगुरति । अवपगुरे । अवपंगुरिंसु ।

अनादिति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । सयोगविशिष्टत्वात्सदेव प्रवृत्तिनिवृत्त्या
न पर्यायता द्वयोर्विधेययोः । अत्र कार्यनिमित्तयोर्न यथासत्त्वम् । तेन प्रत्येक परे
सति कार्ययुग सयुज्यते । गुणात्तु अवपगुणे । अपाकारस्य लोपः । आगमेऽकार
व्यारणार्थः ।

गुर् व्याकुलत्वे । १०२। गुह । गुवति । गुर्विसु । गुह् मवरणे । १०३।
गुहइ । गुहिसु । गूह् आलिङ्गने सवरणे च । १०४। गूहइ । गूहति । गूहिसु ।
घस् सघर्षणे । १०५। घसइ । घच् गवेपणे प्रयत्ने च । १०६। घत्तइ ।
घत्तिसु । घस् सघर्ष अदने च । १०७। घसइ । घास् सघर्षे । १०८। घामइ ।
घुट् पाने । १०९। घुटइ । घुम् घूण् भ्रमणे । १११। घुम्मइ । घूणइ । घुस्
शब्दे । ११२। घुमइ । घोल् सघर्षे । ११३। घोलइ । चक्क् भये । ११४।
चक्कइ । चक्क् आस्वादने । ११५। चक्कवइ । चक्कवति । चन्च् विलेपने
। ११६। चच्चइ । चम् आर्द्राकरणे । ११७। चमइ । चमद् मर्दने । ११८। चम-
टइ । चर् गतिमक्षणयोः । ११९। चरइ । चच् पतनचयनयोः । १२०। चयइ,
चयइ । चयति, चयति । चिगिन्च् चिकित्सायाम् * । १२२। चिगिच्छइ ।

भ्रमणे—भ्रमणमपि गमनमेव । परञ्च यत्र नियतदेशसयोगानुकूलो
व्यापारस्तत्र गच्छइ इति भवति । यत्र धानिवनदेशसयोगानुकूलव्यापारस्तत्र
घुम्मइ इति भवति । घुम् शब्दे । शब्दानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । यत्र सजा
तीयशब्दानुकूल एव व्यापारो नतु निजातीयशब्दानुकूलस्तत्रैवाय धातु प्रयुज्यते ।
घोल् सघर्षे । चूर्णप्रतियोगिकद्रवद्रव्यसयोगानुकूलव्यापारोऽत्र सघर्ष । सत्तु
घोलइ इत्येव प्रयोगात् । आस्वादने । आस्वादनमित्यत्रेपदर्थ आहारो न किन्तु
सम्यगर्थे । तथा च सम्यगास्वादनमर्थः । रसज्ञानानुकूलव्यापार आस्वादाम् ।
विलेपने । आर्द्राङ्गितचूर्णद्रव्यसयोगानुकूलव्यापारो विलेपाम् । चिकित्सायाम् ।
व्याधिप्रतीकार, निमह, अपनयाम्, नाशनम्, सशयश्च चिकित्सापदार्थः ।

चिण् चयने । १२३। चिणइ । चिणंति ।

चयन इति—चयन राशीकरणम् ।

चिणो डुः । १३। १। ७। १॥

चिणोऽमः परस्य हेर्दुमादेशो वा स्यात् । चिण्, चिण, चिणादि, चिणसु ।
चिणिसु । चिल् दीप्तौ । १२४। चिछइ । चुक् चुम्बने । १२५। चुम्बइ ।
चुक्क् अशने । १२६। चुकइ । चुण्ण् दलने । १२७। चुण्णइ । चेद्व चेष्टा-
याम् । १२८। चेदइ । च्व् मरणे । १२९। च्वइ । च्चुय पतने । १३०। चुयइ ।
च्यइ त्यागे । १३१। छइ । च्छद् निमन्त्रणे वाञ्छायाञ्च । १३२। छइ ।

* इत आरम्भ प्रथमतः पर्यन्त प्रत्येक स्यायामकाङ्क्षो न्यूनी बोध्यम् ।

च्छज् दीप्तौ । १३३। छजइ । छड् वितुपीकरणे । १३४। छडइ । छण्
 हिंसायाम् । १३५। छणइ । छिक् छीज छिकायाम् । १३७। छिकइ ।
 छिर् स्पर्शे । १३८। छिवइ । छुम् छुम् प्रक्षेपणे । १४०। छुमइ, छुन्मइ ।
 चुड् स्पर्शे प्रक्षेपे च । १४१। छुइइ । छोल् छोल्ल् छेदने । १४३।
 छोलइ । छोल्लइ । जत् वशीकरणबन्धनयो । १४४। जतइ । जप् जप्
 व्यक्ताया वाचि । १४६। जपए, जपइ । जप्पए, जप्पइ । जम् गात्रविस्तारे
 । १४७। जमायइ । जमइ । वियमइ । जग् गात्र निद्राक्षये । १४९।
 जगइ । जागरइ । जत् प्रयत्ने । १५०। जयइ, जतइ । कुणादित्वात् जयसु,
 जय, जयाहि ।

चिण इति—हे असौ वेत्यनुवर्तते । सिद्धत्वात्सर्वादेशः । द्विषाद्विलोप
 षादेशेऽनेन कुसादेशे चिणु । तदभावे हिलोपे चिण । तदभावे दीर्घे चिणाहि ।
 कुणादित्वात्तु चिणसु । चुचने । चुम्बनमोष्ठद्वयप्रतियोगिकसयोगानुकूलव्यापार-
 विशेष । ननु बाल चुषइ इत्यसङ्गतम् । सङ्गलावयवमिलितस्यैव बालत्वेन
 तादृशसयोगस्य त्वेषदेश एव वृत्तित्वादिति चेत्सत्यम् । हस्तपुस्तकसयोगात्
 शरीरपुस्तकसयोग इति सयोगजसयोगस्य न्यायशास्त्रे प्रसिद्धत्वात् मुद्रमात्रपालेपि
 सयोगजमयोगसत्त्वात् । भ्रशने । भ्रशनम् अध पतनम् । दलने । दलनमत्र
 चूर्णीकरणम् । मरणे । मरणमत्र प्राणवियोगानुकूलव्यापार । वितुपीकरणे ।
 वितुपीकरण तुषनिरसनम् । तुषाभायरूपफलाभयत्वाद् अन्न छडइ इत्यादावन्नस्य
 कर्मता । छिकायाम् । छिकाशब्दो वैशिकः । नासाया शब्दविशेषश्छिका । तद-
 नुकूलव्यापारो धात्वर्थः । जपए । अच्छादित्वादेकार । एषममेऽपि । गात्र-
 विस्तारे । प्रायो मुखविस्तारविशेषानुकूलव्यापार एवायम्प्रयुज्यते । जमायइ ।
 पचलजम इति वक्ष्यमाणसूत्रेणायप्रत्ययः ।

जय् जये यागे च । १५१। जयइ । जह् त्यागे । १५२। जहइ । जाण् अव-
 बोधने । १५३।

जाणादेस्तिट्यो । १५४। १५५॥

अस्मात्परस्यासौ दीर्घो वा तिट्यो परयो । जाणाइ । जाणइ । जाणासि ।
 जाणसि ।

जाणादेरिति—अस् इत्यनुवर्तते दीर्घो वेति च । जाण्धातोस्तिप्रत्यये

मध्येऽसि दीर्घे जाणाइ । दीर्घाभावे जाणइ । सिप्रत्यये जाणासि, जाणसि । जाण्, क्षिण्, जूर्, तिप्, दल्, धूण्, पिह्, पीह्, सद्, दह् ण्ते जाणादय ।

जाणो यः । २।४।८०॥

अस्य घातोरादेर्यकारो वा । याणाइ । याणइ ।

जाण इति—वा आदेरिति चानुवर्तते । आदेर्जकारस्य यकारार्थमिदं सूत्रम् । अनादेस्तु तस्य सन्धिस्थसूत्रेणैव सिद्धे ।

जाणादेस्सिम्योर्वा । २।४।६४॥

अस्मदितजाणघातोः परयोः सिम्योरेसादेशो वा स्यात् । जाणे । जाणामि । जाणसि । जाणे । जाणामि ।

जाणादिति—अस्प्रत्ययविशिष्टरनाज्जाणेत्यस्याकारान्तत्वम् । सिञ्च मिञ्च सिमी तयो । मध्यमोत्तमपुरुषैकवचनयोरित्यर्थः । एसित्यस्य सिप्तयात्सर्वादेशः । जाणू अ सि इति स्थितेऽनेन सिप्रत्ययस्यैसादेशो वृद्धौ जाणे । न तुम जाणे अणा-हस्स' उक्त० । २०।१६॥ त्व न जानासीत्यर्थः । मिप्रत्ययेपि जाणे । जाणामीति—'आड जाणे जहा तहा' उक्त० । १८।२९॥ अत्र जाणे इत्यस्य जानामि इत्यर्थः । कुणादित्वाज्जाणसु ।

जाणूणो वा । २।१।१५॥

आभ्यां या प्रत्ययो वा स्यात् प्रवर्त्तनायाम् । जाणिया । जाणे । जाणेजा । जाणसु । जाण । जाणाहि । जाणिस्सइ । जाणिंसु ।

जाणिति—प्रवर्त्तनाया येत्यनुवर्तते । जाणूघातोर्वाप्रत्यये अस् चय् जाणिति सूत्रेणैवागमे जाणिया । याप्रत्ययाभावे ण्दादौ जाणे जाणेजा इत्यादि । कुणात्-त्वात् जाणसु ।

जिण् जिण् आघ्राणे । १५५। जिणइ । जिणइ । जिण् जये । १५६। जिणइ । जीर् प्राणधारणे । १५७। जीवइ । जुज् भोजनेच्छाया योगे च । १५८। जुजइ । जुज् सप्रहारे । १५९। जुज्मइ । जुहुण् दाने । १६०। जुहुणइ । जुहुणामि । जूर् रोगे वयोहानौ च । १६१। जूर्इ । जूर् मिश्रणे । १६२। जहइ । निज्जहति । जोय् दर्शने । १६३। जोयइ । जोस् नाशने सेवायाञ्च । १६४। जोमइ । उजल् मलहल् ज्वलने । १६६। उजलइ । मलहलइ । भग् सुम्

अदनेच्छायाम् । १६८। भ्रम्ह, शुभ्रम्ह । भ्रप् आच्छादने भ्रमणे च । १६९।
 भ्रपइ । भ्रर् क्षरणे । १७०। भ्ररइ । भ्रर् क्षपणायाम् । १७१। भ्ररइ ।
 भ्रिश् क्षये । १७२। भ्रिभ्रइ । भ्रर् अश्रुनिमोचने । १७३। भ्ररइ । दुह् निर-
 सने । १७४। दुहइ । निदुहइ । डम् दम्भने । १७५। डमइ । डस् दशने । १७६।

आघ्राणे । आघ्राण घ्राण च प्रत्यक्षम् । तदनुपूर्वव्यापारो धात्वर्थः । गन्धो
 पादानमिति यावत् । प्राणधारणे । प्राणधारणानुपूर्वव्यापारः । स च व्यापारो
 जीवनयोनिनामा यत्नः । धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादनर्मकः । भोजनेच्छायां योगे
 च । शुभुथा भोजनेच्छा । अत्रार्थे सकर्मकः । योगः सम्बन्धस्तदनुपूर्वव्यापा-
 रोऽर्थः । अत्रार्थेऽकर्मकः । प्वन्तत्वे तु सकर्मकः । क्षपणायाम् । क्षपणा प्रेरणा ।
 निरसने । निरसन प्रक्षेपः । दम्भने । दम्भनश्च कपटेन धार्मिकत्वादिना रजो
 रक्पक्ष्यापनेच्छा । दशने । दशन दष्ट्राव्यापारः । दष्ट्रा व्यापार इति विग्रहः ।

डंसो वाऽसि । ४।१।४६॥

डसधातोरनुस्वारस्य लोपो वाऽसि परे । डसइ, डसइ । डसंति, डसति ।

डंस इति—अनुस्वारस्य लोप इति पदद्वयमनुवर्तते । डसइ इत्यत्रासि परेऽ-
 नुस्वारलोपः ।

डोय् गतौ । १७७। डोयइ । शाम् अर्पणे । १७८। शामइ । शुम् णूम् आरणे
 । १८०। शुमइ । णूमइ । तच् सकोचने । १८१। तचइ । तक्व तच् तनूकरणे
 । १८३। तक्खइ । तच्छइ । तन् विस्तारे । १८४। तनइ । तप् तर्पणे । १८५।
 तप्पइ । तम् म्लानौ । १८६। तमइ । तिउङ् तुङ् रोठने । १८८। तिउङ्इ ।
 तुङ्इ । तिगिच्छ् तिगिच्छ् चिकित्सायाम् । १९०। तिगिच्छइ, तिगिच्छइ ।
 तितिक्ख सहने । १९१। तितिक्खइ । तिप्प दुःखदाने तर्पणे वृत्तौ च । १९२।
 तिप्पाइ, तिप्पइ । तिप्पति । तुद् व्यथने । १९३। तुदइ । तुर नूर् त्वरायाम्
 । १९५। तुरइ । तुरइ । तुस् तस् सन्तोषे । १९७।

अर्पणे । अर्पण दानम् । तर्पणे वृत्तौ । रुप्यनुपूर्वव्यापारो धात्वधिकरणो व्यापा-
 रस्तर्पणम् । एवमात्रार्थे सकर्मकः । तृप्तिश्च रुप्यनुपूर्वव्यापारसि सार्मानाधिकरणो
 व्यापारः । तथाचात्रार्थेऽकर्मकः । अतएवोभयोरुपादानं सङ्गतम् । तिप्पाइ इति
 आणादित्वादीर्थः । सन्तोषे । सन्तोषस्तृप्तिः । तदनुपूर्वो व्यापारः ।

तुसादीनामसेसो । ३।३।३१॥

एषा धातूनामन्त्यस्य द्वित्व वा स्यादसेसो परयोः । तुस्सए, तुसए । तुस्सइ, तुसइ । तुस्से, तुसे । तुस्सिज्जा, तुसिज्जा । तूस्सए, तूस्सइ । तूमति ।

तुमादीनामिति—पष्पीणिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यैव सम्भवादाहान्त्यस्येति । वेत्यनुवर्तते । तुस्सए इत्यत्रामि परे द्वित्वम् । अच्छादित्वात्तेरिकारस्यैकार । तुस्से इत्यत्रैति प्रत्ययेऽसि द्वित्वम् । एष तुस्मिज्जा ।

तस् उद्वेगे । १९८। तस्सइ, तमइ । त्थण् शब्दे । १९९। थणइ । थञ्भ अहङ्कारे स्तम्भने च । २००। थञ्भइ । थञ्भति । त्थुण् स्तुतौ । २०१। थुणइ । सथुणइ । मथुणे । थम् स्तम्भने । २०२। थमइ । थोम् भ्रमणे । २०३। थोमइ । दद् दाने । २०४। ददइ । दम् उपशमे । २०५। दमइ । दय् दयादानेच्छासु । २०६। दयइ । दर विदारणे । २०७। दरइ । दरस् दरिम् दर्शनायाम् । २०९। दरसइ । दरिसइ । दल्, दिय् दाने । २११। दलयइ । दलइ । दलाइ । दियइ । दस् दशने । २१२। दसइ । दह् धारणे । २१३। दहइ । दहसु, दह, दहाहि । दहिस्सइ ।

उद्वेगे । उद्वेगो भयम् । तच्च भाषित्वेन स्वानिष्टचिन्तनम् । तस्सइ । अत्र तुसादित्वाद् द्वित्वम् । स्तम्भने । स्तम्भन रोधनम् । सथुणइ । मम परस्य त्थुण् धातोस्ताकारलोपे सथुणइ । दर्शनायाम् । दर्शन चाक्षुषज्ञानानुबूलव्यापार । तदनुबूलव्यापारो दर्शना । दृष्टधातोर्ष्यन्तानुचप्रत्ययात् । अनेन प्रेरणार्थकप्रत्ययेऽपि न तृतीयव्यापारप्रतीति । प्रेरणार्थाविवक्षणात् । एवमेवान्यत्राप्येतादृशस्थले बोध्यम् । दहसु । कुणादित्वात्सु ।

आतो दह । २।४।९६॥

आत, परस्य दहधानोरादेर्दकारो वा स्यात् । आडहइ, आदहइ । जाणादित्वात् सइहाइ । सइहइ । कुणादित्वात् सइहसु, सइह, सइहाहि । दिक्ख दीक्षायाम् । २१४। दिक्खइ । दिप्प् दीप्तौ । २१५। दिप्पइ । दिस् प्रेक्षणे दाने च । २१६।

आत इति—आदेर्वैलनुवर्तते डञ् । आत किम् । दहइ । पददइ । दीक्षायाम् । दीक्षा प्रव्रजन महाव्रतस्वीकरण वा । प्रेक्षणे । प्रेक्षण दर्शनम् ।

दिसो हश्च प्रेक्षणे ।३।२।१४॥

प्रेक्षणार्थरुदिसधातोर्न्त्यस्य हकार, स्वरस्य वृद्धिश्च वा स्यात् । देहण,
देहइ । दिसण, दिसइ । देहति, दिसति ।

दिस इति—पठ्यानिर्दिष्टत्वाद्धन्त्यस्य ह । स्वरस्य च वृद्धि । देहण
अच्छादित्वादेकार । तनु एकत्र वृद्धिरपरत्र हकार इति शुनो नेति चेन्न एषयोग
निर्दिष्टात् सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन एषयोगनिर्दिष्टकार्योणा
सहैव प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवेऽप्यायथाया असम्भवात् । वृद्धिर्येति त्वनुवृत्त्या
लभ्यते ।

दिस प्रेक्षणे सस्सहेट्ठिच्छि ।३।१।३४॥

प्रेक्षणार्थरुदिसधातो स्महिसहितस्य दच्छि इत्यादेशो वा स्यात् । दच्छिति,
दच्छन्ति । देहिस्मइ, देहिस्मति । दिसिस्सइ, दिसिस्मति । देहिहिइ,
देहिहिंति । दिसिहिइ, दिसिहिंति ।

दिस इति—धा इत्यनुवर्त्तते । स्मदिभ्या मह सस्सहितस्य सस्सहे ।
अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । वृद्धिहकारौ भवता मा वा भवतामुभयधाऽऽदेश ।
पक्षे आदेशप्रयणात् ।

डक्खुर्दिस ।२।१।२३॥

दिसधातोर्भूतेऽर्थे डक्खुप्रत्ययो वा स्यात् । अदक्खु । दिसिंसु । दाने तु
दिसइ । दिसउ । दिसे । दिसिस्मइ । दिसिहिइ । दिमिंसु ।

डक्खुरिति—भूते वेत्तानुवर्त्तते । डक्खुप्रत्यये हित्वाङ्गिष्ठोपेऽङ्गागमे अदक्खु ।
दाने उदाहरणमाह दिमइ इत्यादि । भूते अदक्खु इति विशेषः ।

दिह् वृद्धौ ।२।१७। दिहइ । दिहिस्मइ । दिहिंसु । दुगुछ् जुगुप्सायाम् ।२।१८।
दुगुछइ । दुम् श्वेतकरणे ।२।१९। दुमइ । दुमिंसु । दुम् दम् वैकृत्ये अप्रीती
च ।२।२१। दुस्सइ । दुमइ । पउस्मइ । पउस्सति । दूस्सइ । दूस्सति । दुह् द्रोहे
प्रपूरणे च ।२।२२। दुहइ । दुहिस्मइ । -दुहिहिंसि । रेख् विलापे ।२।२३।

वृद्धौ । वृद्धिरवयवोपचय । तदनुकूलन्यापारो धात्वर्थ । दुस्मइ । तुसादि-
त्वाद्वित्यम् । द्रोहे । द्रोहोऽपकार । विलापे । विलाप परिवेदनम् ।

असो देवादिभ्यस्ते । ३।२।४८॥

एभ्योऽसः परस्य तिप्रत्ययस्य दीर्घो वा स्यात् । देवती, देवए, देवति । देवएजा । दोज्द् दोहने । २२४। दोज्मइ । धम् शब्दे । २२५। धमइ । धय पाने । २२६। धयइ । धस् धस् पतने । २२८। धसइ, धसह ।

असो देवादिभ्य इति—दीर्घ वा इति पदद्वयमनुवर्तते । दीर्घाभावेऽ-
च्छादित्वादेकारः । देव्, थण्, वेह्, सधया, सोय् एते देवादयः । आकृति-
गणोऽयम् । दोहने । अन्तस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । विभा-
गरूपफलाश्रयत्वात्कर्ममज्ञाया गा दोज्मइ इत्यत्र द्वितीया ।

धुण् कम्पने । २२९। जाणादित्वात् धुणाइ, धुणइ । धुत्तार् वज्रने । २३०।
धुत्तारसि । धूव् सतापे । २३१। धूवति । नव् नन्दने । २३२। नन्दइ । नच्च्
गात्रविक्षेपे । २३३। नचइ । नइ नृत्तौ व्याकुलत्वे च । २३४। नडइ । नव्
अव्यक्ते शब्दे । २३५। नदइ । नदति ।

धावए । अच्छादित्वादेकारः । धावित्था । त्याप्रत्यये सति इडागमः ।
नृत्तौ । नृत्ति नाट्यम् । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । एतदेव पूर्वस्मादधिकम् ।

नम् नम्रीभावे । २३६। नमइ । नमह ।

नमादेरस् इन्मवि वा । ३।१।१॥

नमादेः परस्यास इदादेशो वा भोपरे । नमिमो, नमामो । नमिस्मइ । पच्छु-
ण्णामह ।

नमादेरिति—भोपरेऽनेनास इकारो विधीयते विकल्पेन । नम, इक्कृ,
अर, भण्, भय्, वक्च्, सुण्, हर, एते नमादयः ।

विप्पान्नमो वो न्तिपरे । ३।१।८॥

विप्पोपसर्गपूर्वकस्य नमृधातोरन्त्यस्य वकारो वा स्याद् न्तिपरेऽमि परे ।
विप्पणवति । निप्पणमति ।

विप्पादिति—एकवचननिर्देशात्समुदाय एव गृह्यते । तेन न प्रत्येकपूर्व-
कस्यान्त्यस्य वकारोऽनेन । असीलनुवर्तते । तद्विशेषणं न्तिपरे इति । तेन न
विपण्णयइ इति भवति न वा विप्पणवेन्तीति च ।

नमम् नमस्कारे । २३७। नममइ । नमंसइ । नममिस्मइ । नमसिंहिति ।

नम् नान्ते । २३८। नम्नइ, नानइ । निद् निन्दायाम् । २३९। निन्दइ । निह्
 ग्रीर्त्ता । २४०। निहइ । न्हव् गोपने । २४१। न्हनइ । पउत् पाके । २४२। पउल् ।
 पउलति । पक् मित्रणे । २४३। पक्इ । पत् पाके । २४४। पयइ । पज्ज
 गतौ । २४५। पजइ । पजति । पजिस्स, पजिस्सामि । पजित्था । पजित्तु ।
 पजिअइ । पजिअति ।

नमस्कारे । नमस्कारो नाम स्वाधियोत्पन्नप्रकारक्षापानुबुद्ध्यापार ।
 इय नमस्कर्ता । तत्त्वधियोत्पन्नप्रकारक्षापानुबुद्ध्यापारनिष्ठम् । तदुत्पृष्ट्या
 पार परस्मिन् मयोगविशेष । विषयित्वा पञ्चाव्ययेदन्त्यन्ध । पजिस्म ।
 अच्छादिभ्य स्मात् इति सूत्रेणकारलोपेऽनुस्वार । समप्रत्ययसहितमिप्रत्ययस्या
 मादेशे पजमित्यपि बोध्यम् । पजित्था । अयादिभ्यश्च इति सूत्रेण त्याप्रत्यये
 इडागम । पजइत्तु । पजिअइ इति तु स्वाधिरित्यप्रत्यये मति ।

पज्जादीना पो य । ३।३।६२॥

एषा धातूनामनादिभूतामयुक्तपकारस्य वकारो वा स्यात् । जाणइ । जाण-
 अइ । उण्णइ ।

पज्जादीनामिति—अनादिभूतामयुक्तेति त्वुत्पृष्ट्या लभ्यते । असयुक्तोपा-
 दानफलमाह उण्णइ इति । अनादिभूतेति त्रिम् । पज्जइ । पग्ज्, पइ, पय्,
 पिब्, पील्, ण्ते पज्जादय ।

पइ पन् पतने । २४७। पडइ, पयइ । पइ पठने । २४८। पडइ । पव् पिल्
 पतनप्रनयो । २५०। पनइ । पिलइ । पस्स् दर्शने । २५१। पम्मइ । पाउण्
 प्राप्तौ । २५२। पाउणइ । पाउणति । पाउणित्ता । पाउणित्तु । पिट् पीडने
 । २५३। पिडइ । पीण् तर्पणे । २५४। पीणइ । पीस् चूर्णने । २५५। पीमइ ।

पुच्छ प्रश्ने । २५६। पुच्छए, पुच्छइ । पुच्छ, पुच्छिस्म, पुच्छिस्सामो ।

पुच्छए—अच्छादित्वात्तेरिकारस्यैकारः । सप्तप्रत्ययसहितमिप्रत्ययस्यामादेशे
 पुच्छ । मेरिफारलोपेऽनुस्वारे पुच्छिस्स ।

पुच्छ एवा । २।१।२२॥

पुच्छधातोर्भूतेऽर्थे एप्रत्ययो वा स्यात् । पुच्छे पुच्छिष्ठु । पूज् पूजायाम्
 । २५७। पूयइ, पूजइ । पूअयइ । पेयाल् समालोचने । २५८। पेयाल्इ ।

पुच्छ इति—भूते इत्यनुवर्त्तते । एप्रत्यये पुच्छे । पक्षे इषु । पूयइ । जकारस्य यकारो वा । पूअयइ । उचादित्वादयप्रत्यय । जकारस्य यकारे लोप । फस् कलङ्कारोपणे । २५९ । फमइ । फण् गतौ । २६० । फणइ । फिइ, फुड्, फुड् स्फुटने । २६३ । फिडइ । फुड्इ । फुडइ । फुडिही । फुम् फूत्कारे । २६४ । फुमइ । फुस् स्पर्शे, शुद्धौ च । २६५ । फुमइ । फेद् गतौ । २६६ । फेडइ । वध् चन्धने । २६७ । वधइ । वध, वधाहि । वधे । वधेजा ।

कलङ्कारोपणे । आरोपण नाम बाधकालिरेच्छाजन्यज्ञानम् । यथा पर्वतो वह्निमानिति निश्चयेऽपि पर्वते बह्व्यभावज्ञान जायतामिति मतिजन्य पर्वतो बह्व्य-भाववानिति ज्ञानम् । ननु तदभाववत्ताबुद्धौ तद्वत्तानिश्चयस्य विरोधित्वेन कथं वह्निमानिति निश्चये सति बह्व्यभाववानिति बुद्धिरिति चेन्न तदभाववत्ताबुद्धी-च्छाविरहविशिष्टतद्वत्तानिश्चयस्यैव तदभाववत्ताबुद्धिनिरोधित्वात् । अत्रेच्छाया सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टतद्वत्तानिश्चयस्यैवाभावेन न विरोधित्त्वशङ्काकलङ्कफणिकापि । तथा च कलङ्काभावेऽपि कलङ्कज्ञानकरण कलङ्कारोप । स्फुटने । स्फुटन नाम अवयवविभागानुबूलो व्यापार । फुडिही । फुडिहि इ इत्यत्र दीर्घे फुडिही । प्रकृतिभावे फुडिहिइ । वध् । अत परस्य हेर्लोप । तदभावे दीर्घ ।

वधादिभ्यो हेरेद् । १।२।१४४।

एभ्यः परस्य हेरेडागमः स्यात् । वधेहिइ । वधिस्मइ ।

वधादिभ्य इति—इटोपवाद । वध्धातोर्हिइप्रत्यये तस्यैडागमे वधेहिइ । सप्तप्रत्यये तु नैट् तेनेडागमे वधिस्सइ । वध्, प+आन्, जा+उस्, कर्, गाह्, गगह्, छोह्, उद्+डा, उद्+इप्, वि+ब्धस्, वि+भत्थ्, आ+भोग्, णि+मत्, स+माण्, णि+कभ्, वद्, सञ्ज्, अभि+सिच् एते वधादय ।

वध ई । २।१।२४।

वधधातोर्भूतेऽर्थे ईप्रत्ययो वा स्यात् । वधी, वधिंसु । बाध् बाह् प्रतिघाते । २६९ । बाधइ । बाहइ । बीह भये । २७० ।

वध इति—भूते वेत्यनुवर्त्तते । वध्धातोर्भूते ईप्रत्यय । पक्षे इषु । भये । भय नाम भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनम् । तथाच सप्येहितो बीहइ इत्यादौ सर्पहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तन यत् तदनुबूलो व्यापार कर्तृवृत्ति-रित्यर्थ । तसादिधातोरप्येवमेवार्थ ।

भायभीयो तौ ।२।३।१०३॥

वीहृधातोर्भायभीयानादेशौ पर्यायिण्य वा स्तम्भौ परे । मायण, मायह । भीयण, भीयह । वीहण, वीहह । पुञ्ज अवगमने । १०७१। पुञ्जम् । पुह निमज्जने । १०७२। पुहह । पुहृ हृहणे । १०७३। पुहह । भस्म अदने । १०७४। भस्मह । भज सेतायाम् । १०७५। भजह । भयह । भज् भर्जने । १०७६। भजह । भण कथने । १०७७। भणह ।

भायेति—वीह इत्यनुवर्तते । एकरस स्थाने आदेशद्वयामभवात्तद् पर्यायेत्येति । आदेशयोस्त्वात् उच्चारणार्थं । अङ्गविगते वीहः तदादिष्टभायभीययोश्च पाठादुभयत्रैकाने वा । अनेकवर्णत्वाद् भवद्विधाः । त्वमीत्येषोऽप्यनो किंतिप्रहणेनेति चेन्न आसामविष्यद्वर्त्तमानेभ्यो भवन्न गाभूदिति तस्याकर्मकत्वात् । तमा च पूर्वगादेशः । ततो विकरणप्रत्ययः । मामध्यात् । एतेन पूर्वममि निपरत्वाभावादादेशो न स्यादित्यपास्तम् । अवगमने । स्नातापुङ्गव्यापारोऽवगमनम् । अदने । अदन भक्षणम् । भर्जने । विना च छ भ्राष्ट्रमिसयोगापुङ्गव्यापारो भर्जनात् । जलमम्बये सति पचह इत्येव प्रयोगो भवतीति तद्वारणाय जलवितेति भ्राष्ट्रेत्युपलभ्य भर्जनाधारपात्रमाप्रत्ययः ।

भम् भ्रमणे । १०७८। भमह । भमिस्मह । भमिही, भमिहिह । भमिहिति । भम् सत्तायाम् । १०७९। भमह । भव, भविस्म, भविस्मामि । भविस्मामो । भमिही । अत्र सवर्णदीर्घः । पक्षे प्रवृत्तिभावे भमिहिह । रसमदितस्य मेरमादेशे भव । मेरेकारलोपे भविस्म । लोपाभावे भविस्मामि ।

भवईद्विम ।२।१।२५॥

भरधातोर्मृते ई इ इम् प्रत्यया वा स्युः ।

भव इति—ईय इय इम् चेति द्वन्द्वे वृत्ते ईद्विम । भूते चेत्यनुवर्तते ।

इम्योर्भव ।४।१।६०॥

भरधातोर्द्विगमो न स्यादिमूर्धप्रत्यययोः परयोः ।

इम्योरिति—इमीशब्दस्य द्विवचने रूपम् । नेति अव्यक्ति चानुवर्तते ।

इम्योर्भवः ।२।४।४२॥

भरधातोस्त उकारः स्यादिमूर्धप्रत्यययोः परयोः । भूमी । भूमि । अभू । अभविषु ।

इम्योरिति—भ्रूधातोर्भूतेऽर्थे ईप्रत्यये प्राप्तस्याडागमस्य निषेधे भकारोत्तराकारस्योकारे भुवी । इमि प्रत्यये भकारस्यानुस्वारे ह्रस्वप्रत्ययेऽडागमे टेरवस्य लोपे अभ्रू ।

भस् श्वशब्दे । २८० । भमइ । भिद् विदारणे । २८१ । भिदइ । भिदे ।

आतो भिदोन्म एति । ३१।३७॥

आतः परस्य भिद्धातोर्न्म इत्यादेशो वा स्यादेति प्रत्यये विवक्षिते सति ।
अन्मे, आभिदे ।

आत इति—वेत्यनुवर्त्तते । एति प्रत्यये विवक्षितेऽनेनादेशविधानात्पूर्वमादेशस्ततः प्रत्ययः । अतएवासौ न व्यवधानशङ्का । आदेशे चाकार उच्चारणार्थः । आपूर्वकभिद्धातोर्नेन न्मादेशे एति प्रत्यये मध्येऽसि सयुक्ते ह्रस्वे वृद्धिः । भिक्व भिच्चायाम् । २८२ । भिक्वइ । भिलिङ्, भिलिङ् अभ्यङ्गने । २८४ । भिलिङइ । भिलिङइ । भिस्, भास् दीप्तौ । २८६ । भिस्इ । भास्इ । भुज् भक्षणे भोगे च । २८७ । भुजए । भुजइ । भुजसु । भुज, भुजाहि । भुजे । भुजेडा ।

भिच्चायाम् । विनयादिपूर्वकपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । एष एव याचनापदेनोच्यते । अभ्यङ्गने । तैलादिप्रतियोगिकसयोगानुकूलव्यापारविशेषोऽभ्यङ्गनम् । विदारण भेदनम् । भोग इति । भोगश्च सुखदुःखसाक्षात्कारः । भुजए । अच्छादित्वादेकारः । कुणादित्वात्त्वादेशे भुजसु । आदेशे लोपे भुज ।

भुजः ख । २।१।६॥

अस्मात्खः स्याद्विष्यति त्यादौ ।

भुज इति—भविष्यति त्यादावित्यनुवर्त्तते । सामान्यप्रत्ययापवादः ।

भुजः खे । ३।२।३॥

भुजः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्खे परे । भोक्वइ । भोक्वामि । भूस् अलङ्करणे । २८८ । भूसयइ । भूसइ । मेर विस्तारे । २८९ । मेरइ । मथ् निलोढने । २९० । मथइ । मक्व भ्रक्षणे । २९१ । मक्वइ । मग्ग् अन्वेपणे । २९२ । मग्गइ ।

भुज इति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । तद्वलात्स्वरस्येत्युपतिष्ठते । भोक्वइ ।

भुज्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये रसादि प्रधाप्य यप्रत्यये स्वरस्य वृद्धौ सयुक्तेऽनुस्वारलोपे भोक्त्वाभि । सयुक्तं ह्रस्वे तु भुक्त्वाभि ।

मग्गादेरसो हस्य ।३।२।५६॥

मग्गादिधातोः परस्मादस्यः परस्य आज्ञाया इप्रत्ययस्य दीर्घो वा स्यात् । मग्गाहा, मग्गाह । मज्ज् शुद्धौ ।२९३। मज्जइ । मध् मन्यने ।२९४। मथइ । मद् प्रमादे ।२९५। मदइ । मद् मर्दने ।२९६। मद्इ । मर् प्राणत्यागे ।२९७।

मरए । मरइ । मरिस्मइ ।

मग्गादेरिति—आज्ञायामित्यनुयत्तते । यत्तमानादौ ह्रस्व दीर्घघारणायाहा-
महणम् । या दीर्घ इति चानुवतते । मग्ग्धातोर्हप्रत्ययेऽनेन दीर्घे मग्गाहा । अत
एव “ज मग्गाहा याहिरिय चिसोहि” इत्युक्त० ।२०।३८॥ मन्यने । मन्था
नाम उद्धानानुपूलव्यापारः । यथा सुह्र समुद्र महेन्द्र देवदत्तो इत्यादौ सुधोत्या
नानुपूलव्यापार समुद्रस्थस्तदनुपूलश्च व्यापारो देवदत्तस्थ । अतएव चाय
द्विकर्मकः । एवकर्मकत्वे तुद्धानानुपूलव्यापारोऽर्थः । एवमन्यत्रापि द्विकर्मक-
कर्मकत्वं समालोचनीयम् । अच्छादित्वाङ्मरणम् ।

मरादेरीय ।२।१।२६॥

एभ्यो धातुभ्य ईयः प्रत्ययो वा स्याद् भूते ।

मरादेरिति—भूते वेत्यनुयत्तते । आदिपदेन यसादेर्महणम् ।

मरोऽहीश्च ।२।१।२७॥

मरधातोर्हीप्रत्ययो वा भूते । मरही, मरीअ । मरिसु ।

मर इति—भूते वेत्यनुयत्तते । मरधातोर्हीप्रत्यये मरही । ईयप्रत्यये मरीअ ।
मरइ मरिस् तितिचायाम् ।२९९। मरहइ । मरिमइ । मल् मर्दने ।३००।
मलइ । मद् इच्छायाम् ।३०१। मदइ । माद् प्रमादे ।३०२। मायइ । प्रवर्त्त-
नाया मायए, माए । मिज्ज् मरणे ।३०३। मिज्जइ । मिल् संगमे ।३०४।

तितिचायाम् । क्षमा तितिक्षा । वर्त्तमानत्वभ्रममपावत्तुमाह प्रवर्त्तनाया
मिति । प्रकृतिभावान् वृद्धिः । वृद्धौ तु माए । दकारस्य यकारे लोपः ।

मिलो ये ।३।२।४०॥

मिलो दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्यकारे परे । मिलायइ, मिलइ । मिलायति,

मिलंति । मिलल् त्यागे ।३०५। मिछइ । मिस् स्पर्द्धायाम् ।३०६। मिमइ ।
मील सकोचे ।३०७। मीलइ । मुच् मोचने ।३०८। मुचइ । मुद् मुण्डने
।३०९। मुंडइ । मुच्छ् मूर्च्छायाम् ।३१०। मुच्छइ ।

मिल इति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । उचादित्वांन्मिलधातोः प्रत्यये मिलयइ
इति स्थितौ मिलश्चन्दाकारस्य दीर्घं मिलायइ । विकर्णविशिष्टस्याकारान्तत्वात् ।
स्पर्द्धा । सा च सङ्घर्ष । स च पराभिभवेच्छा । अतएव अकर्मक । कर्मणो
धात्वर्थेन सङ्ग्रहात् । अन्ये त्वभिभवेच्छैव धात्वर्थे । अतएव स्पर्द्धार्थस्य
सकर्मकत्वं दृश्यते । मुण्डने । मुण्डनञ्च मुण्डनमिति । मूर्च्छायाम् । मूर्च्छा मोह ।
समुच्छ्रायश्च । वृद्धि ।

समो मुच्छारंभरप्सु ।३।४।६०।

समो मस्य लोपो वा स्यान्मुच्छधातौ परे आपूर्वकयो रभ्रमोश्च ।
समुच्छड । समुच्छति । समुच्छड । समुच्छति । मुज्ज् मोहे ।३११। मुज्जइ ।
मुण् ज्ञाने ।३१२। मुणइ । मुस् स्पर्शे ।३१३। मुमइ । मूर् भज्जने ।३१४। मूरम्
मेइ उन्मादे ।३१५। मेडइ । मेल् सङ्गमे ।३१६। मेलइ । मोद् हर्षे ।३१७।
मोदइ । यच् गतौ ।३१८। यचइ । यचति । यत् सकोचे ।३१९। यतइ ।
यतति । रग् गतौ ।३२०। रगइ । रच् पृथक्त्वे ।३२१। रचइ । रध् पाके
।३२२। रधइ । रभ् रभ् आरम्भे ।३२४। रभइ । आरभइ ।

समो इति—लोपो वेल्लनुवर्त्तते । रभ् च रभ् च रभ्रमौ । आपूर्वकौ
रभ्रमौ आरभ्रमौ । मुच्छश्चारभ्रमौ च मुच्छारभ्रमस्तेषु मुच्छारभ्रप्सु ।
द्वन्द्वगर्भमध्यमपदलोपिकर्मधारयसमासोत्तर द्वन्द्व । अतएव रभ्रभ्रभ्या सह
आकारस्य सम्बन्धेऽपि न मुच्छा । अतएवाह आपूर्वकयोरिति । सम् + मुच्छइ
इत्यवस्थाया मकारलोप । वा धातूपसर्गयो सम्बन्धे सति सर्वत पूर्वमेव
मकारलोपो ज्यायान् । धातूपसर्गकार्ययोरन्तरङ्गत्वात् । स्पर्शे । नोदनसयोगानु-
बूलव्यापारः स्पर्श । नोदनो नाम शब्दाजनक सयोग । अभिधातसयोगानु-
बूलव्यापारस्तु ताडनात् । अभिधात शब्दजनक सयोग । एतद्भेदात्सयोगो
द्विविध । सयोग एव किमिति चेच्छृणु । अप्राप्तयोस्तु या प्राप्ति सैव सयोग
ईरिण इति मुक्तावलीकारिकयाऽप्राप्तयो प्राप्तेरेव सयोगत्वावधारणात् । आरम्भे ।
आरम्भ आद्यकृति । तदनुबूलव्यापारो धात्वर्थे । स चेच्छा । आद्यकृतित्वञ्च

कृतिविशिष्टान्यकृतित्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वसमवायिसमवेतत्वस्वक्षणध्वसाधि-
परणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन ।

न्तेरारभ ।३।१।६९॥

आपूर्वकरभूधातो. परस्मादसः परस्य न्तिप्रत्ययस्यैसादेशो वा स्यात् ।
आरमे, आरमति । सारभइ, ममारभइ । सारमे, समारमे । सारमति ।
समारमति । रक्त्व रक्षायाम् ।३२५। रक्त्वइ ।

न्तेरारभ इति—अस एसिति वेति धानुवर्त्तते । सिन्वात्सर्वादेश ।
आपूर्वकरभूधातोर्न्तिप्रत्यये मध्येऽसि न्तेरेसादेशो वृद्धौ आरमे । सारभइ इत्यत्र
सकारलोपे दीप । पक्षे समारभइ ।

रक्त्वृहणृहर्षु सम सा० ।२।४।१०३॥

एषु परेषु सम. सादेशो वा स्यात् । सारक्त्वइ । सरक्त्वइ ।

रक्त्वृहणिति—अनुवृत्त्या विकल्पलाभ । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । सम्-
पूर्वकरक्त्वृधातोस्तिप्रत्यये सम सादेशो सारक्त्वइ ।

रज्ज् रागे । रज्जइ ।३२६।

एज्जपरकेऽसि रज्जो वा ।३।४।५८॥

रज्जृधातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यादेज्जपरकेऽसि परे । रएज्ज । रइज्ज । रजेज्ज ।
रजेजा । रजिजा । रजे ।

एजेति—लोप इत्यनुवर्त्तते । एज्ज परो यस्मात्सः एज्जपरकस्तस्मिन्—पट्टी
निर्वेशादन्त्यस्य लोप । रज्ज्+एज्ज इति स्थिते मध्येऽसि अन्त्यजकारस्यानेन
लोपेऽयंशिष्टजकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे रएज्ज । सयुक्ते द्वस्वे रइज्ज ।
लोपामाये रजेज्ज ।

रज्ज् पाके ।३२७। रज्जइ । रइ परिमाणे ।३२८। रइइ । रण् अन्यक्तै
शब्दे ।३२९। रणइ । रम् क्रीडायाम् ।३३०। रमइ । रव् शब्दे ।३३१। रवइ ।
राज् रिज् दीप्तौ ।३३३। राजइ । रिजइ । राजति । रिजति । रिच् पृथकरणे
।३३४। रिचइ । रिचति । रिष् वृद्धौ ।३३५। रिघइ । रिघति । रिधिसु । रिय
रीय गतौ ।३३७। रियइ । रीयइ । रियति । रीयति । रिइत्था । रीइत्था । रिइसु ।
रीइसु । रुद् गुञ्जितघ्नौ ।३३८। रुइ । रुइ शब्दे ।३३९। रुइइ । रुश् रुम्

आग्रणे ।३४१। रुम्भइ । रुम्भिस्सइ । रुम्भिहिइ । रुज्भइ । रुज्भति । रुमइ ।
रुमिस्मइ । रुमेहिइ । रुमिहिइ । रुम्भइ । रुम्भति । रुद् रोपे ।३४२। रुहइ ।
रुहति । रुहिसु । रुद् अश्रुविमोचने ।३४३।

पृथक्करणे । पार्थक्य विभागस्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । वृद्धिः अवयवो-
पचयः । रिद्धिः । अयादित्नात् त्याप्रत्यये इडागम । रुज्भेस्मइ । यधादिभ्य
एङिति सूत्रेणैडागमः । पक्षे सयुक्ते द्वस्वे च रुहिस्सइ । परसवर्णस्य वैकल्पिकत्वे-
नानुस्वारपठितप्रयोगमुदीर्य परसवर्णपठितप्रयोगमाह रुज्भइ इति । अश्रुविमो-
चने । नेत्रजलत्यागमात्र न रोदनम् । तथा सति भुग्गकपायनिस्सारणाधीननेत्र-
जलत्यागेऽपि रोषइ इति प्रयोग स्यात् । न चेष्टापत्ति । अनुभवविरोधान् ।
किन्तु नेत्रजलवृत्तिरन्यत्त्वध्वसानुकूलो व्यापारविशेष । व्यापारे विशेषत्वच्छेष्ट-
सयोगत्रियोगजन्यहर्षशोकस्वरूपत्वम् ।

रुदोऽसि ।३।२।१३॥

अस्य स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यादसि परे ।

रुद इति—वृद्धिर्धेयानुवर्त्तते ।

रुदो व ।३।१।७॥

रुद्धातोर्दकारस्य वकारो वाऽसि परे । रोमइ, रुमइ । रोयइ, रुयइ । रोदश
रुदइ । रुम् रुम् रोपे ।३४५। रुसइ । रुमय, रुमइ । रेह दीप्तौ ।३४६।
रेहइ । लघ् लङ्घने ।३४७। लघइ । लङ् लाञ्छने ।३४८। लछइ । लक्व
अङ्कने । लक्वइ । लग् सगे ।३४९। लगइ । लभ् लह् प्राप्ता ।३५१।
लमइ । लहइ ।

रुदो व इति—असि धेयानुवर्त्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य दकारस्यैव
स्यादत आह दफारस्येति । रोमइ । रुद्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसिप्रत्यये रुद इत्य-
नेन स्वरस्य वृद्धावनेन दकारस्य वकारे रोवइ । वृद्धयभावे वकारे रुयइ । वका-
राभावे वृद्धौ रोयइ । वृद्धयभावे रुयइ । वकारयकाराभावेऽप्येव रूपद्वयम् ।
रुमए । अच्चादित्वाच्चेरेकार ।

लभूलहो भ० ।२।१।१०॥

आभ्यां धातुभ्या भविष्यति भप्रत्ययो वा स्यात्पादौ परे । लम्भइ । लम्भति ।

लब्धसि । लब्धइ । लब्धामि । लब्धामो । लभिस्मइ । लहिस्मइ । लभि-
स्समि । लहिस्मसि । लभिहिइ । लहिहिइ ।

लभ्लह इति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । भविष्यति त्यादिषु इति
पदद्वयमनुवर्तते । लभ्धातोर्लह्धातोर्वाति प्रत्यये मध्ये भप्रत्यये परसवर्णेन भट-
योर्वकारे लब्धइ इत्यादि समानमेव रूपम् । भप्रत्ययस्य स्सान्निगे प्रागभावात्ता-
स्येद् । अकारस्तु नोच्चारणार्थः ।

लभ्लह' सस्सहेहस्य तथः ।३।१।६०॥

लभ्लह्धातुभ्या परस्य स्महिमहितस्य हस्य त्यादेशो वा स्यात् । लभित्थ ।
लहित्थ । लभिस्मामि । लहिस्मामि । लभिहामि । लहिहामि । लभिस्मामो ।
लहिस्मामो । लभिहामो । लहिहामो ।

लभ् लह इति—वेलनुवृत्ति । स्महिभ्या सह सस्सहिस्तस्य सस्सहे । स्सहि-
प्रत्ययसहितस्य हप्रत्ययस्य त्यादेशे इडागमे लभित्थ । मादौ हेर इत्यनेन हरिका
रस्याकारे वीर्षे लभिहामि । एवमन्यऽपि । लभ्लह इत्यत्र समाहारद्वन्द्वः ।
अत एवेकवचनम् ।

लभ्लह इण् वा ।२।१।१८॥

लभ्लह्धातुभ्या भूतेऽर्थे इणप्रत्ययो वा स्यात् । अलामि । अलाहि । अल-
भिंसु । अलहिंसु ।

लभ्लह इति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । भूते इति लभ्यते । लभ्
धातोर्भूतेऽथ इणप्रत्ययेऽडागमे णित्युपधाया वृद्धौ अलामि । पक्षे इंसु ।

आदुपोवेभ्यो लभ ।४।२।१५॥

एभ्य' परस्य लभ्धातोर्ममागमो वा स्यात् । आलभइ, आलभइ । उलभइ,
उलभइ । लल् क्रीडायाम् ।३।५३। ललइ । ललिंसु । लल् व्यक्तायां वाचि
।३।५४। ललइ । लल् इच्छाक्रीडयो' ।३।५५। ललइ । लाल् पालने ।३।५६।
लालइ । लिङ् लिम् लिस् आलिङ्गने ।३।५९। आलिङ्गइ । लिसइ । लिस्सइ ।
लिच् निस्मारणे ।३।६०। लिचइ । लिह् लेखने ।३।६१। लिहइ । लुच् लुञ्चने
।३।६२। लुचइ । लुप् नाशने ।३।६३। लुपइ । लुक् दर्शने ।३।६४। लुकइ ।
लुट् लुष्टने ।३।६५। लुटइ । लुण् छेदने ।३।६६। लुणइ ।

आदुपो इति—ममित्यनुवर्त्तते । आद्य उपश्च उवश्च आदुपोयास्तेभ्य आदु-
पोवेभ्य । आगमे अकार उच्चारणार्थ । अन्त्यमकारस्त्वित्सङ्गत्वेन मित्त्वेन
स्वराणामन्त्यस्वरात्परो मिदिनि सूत्र प्रवर्त्तते । अतएव च लङ्कारोत्तगङ्गारोत्तरी-
भूय प्रवर्त्ततेऽत्रागम । लेखने । लेखनमक्षरविन्याम । निस्मारणे । अन्त-
र्गतस्य बाह्यदेशमयोगानुसूलव्यापारानुकूलव्यापारो निस्सारणम् । लुञ्चने । लुञ्च-
गमप्रनयनम् । लुण्टने । घलात् स्वरयोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार । स्तेयार्थे तु बला-
त्कारपूर्वकत्वञ्च निविष्टमिति ततो विशेष ।

लुण एजे यः ।३।१।३८॥

लुणधातोर्न्त्यस्य यकारो वा स्यादेजे परे लुएजा, लुणेजा । लुभ् गार्ध्वे
निमोहने च ।३६७। लुब्मइ, लुभइ । लुस् स्तेयमञ्जनदशनखण्डनेषु ।३६८।
लूसइ । लोड् परिवर्त्तने ।३६९। लोड्डइ । लोड् निष्पीडने ।३६९। लोढइ ।
ल्लिय् लीय् सङ्गे ।३७३। लियइ । लीयइ ।

लुण इति—वेत्यनुवर्त्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लब्धम् । लुण्धातो
एजप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यये वृद्धौ णकारस्यानेन यकारे लोपे लुएजा । गार्ध्वे ।
गार्ध्वमभिकाङ्क्षा । विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुब्मइ । लुभ्धातो
रितिप्रत्यये मध्येऽसि तुमादित्वाङ्कारस्य द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णेन यकारे लुब्मइ ।
दशनेति । दशन दष्टाव्यापार ।

उपसर्गाह्लिन्तौ ।२।३।११८॥

उपसर्गात्परस्य लीयो लि इत्यादेशो वा न्तौ परे । पलिति, पलीयति । विलिति,
विलीयति । ह्राद् हर्पे ।३७२। ह्रायइ ।

उपसर्गादिति—लीयो वा इत्यनुवर्त्तते । विकरणसहितस्य धातोर्लि इत्या-
देशेन नास श्रवणम् । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश ।

वप् इच्छायाम् ।३७४। वफइ । वच् व्यक्ताया वाचि गतौ च ।३७५। वचइ ।
वचति । वचिमो, वचामो । वचतु । वचसु, वच, वचाहि । वचह ।
वचिमो । नमादित्वादिकारो वा । वचसु । कुणादित्वात्से ह्र । पक्षे
ह्रादेशे लोप ।

अगतौ वच्च खलौ ।२।१।७॥

गतिभिन्नेऽर्थे वच्धातो पर्यायेण खलौ प्रत्ययौ स्तो भविष्यति त्यादौ ।
वक्त्वइ । वक्त्वति ।

अगताविति—न गतिगतिस्तस्मिन्प्रगतौ गतिभिमेऽर्थे इत्यर्थः । तेन न गतौ वक्तव्य इति । भविष्यति त्यागावित्युपसर्गते । वच्च्धातोस्तिस्रस्त्यये मध्ये रसादीर प्रवाच्य सप्तत्यये व्यञ्जनप्रथमयोगे पूर्वचकारलोपेऽयं शिष्टचकारस्य परस्यर्थात् ककारे वक्तव्यम् ।

वक्त्वोच्छदाहघेच्छेभ्यो मे ।३।४।६४॥

एभ्यः परस्य मेरन्त्यस्य लोपो वा स्यात् । वक्त्व, वक्स्यामि । वक्त्वामो ।

वक्नेति—लोपो वा इत्यस्य चातुष्टुति । वक्त्व । मिस्रत्यये मध्ये सप्तत्यये इकारलोपेऽनुस्वार । ततश्च मिस्रत्वामावाप्त दीर्घः । न च एष देशविहित-मनन्त्यवत् इति न्यायेन मिस्रत्वमक्षरमेवेति पाच्यम् । अधर्माधिकविकारे तन्न्यायाप्रवृत्ते ।

वच्च ओडच्छेऽतः ।३।१।४१॥

वच्च्धातोरेत ओकारः स्याच्छे परे । वुच्छद्, वोच्छद् । वुच्छ, वोच्छ ।

वुच्छामि, वोच्छामि । वोच्छामो ।

वच्च इति—च्छप्रत्यये कृते सति अनेतोकारादेशे समुक्ते द्वारे वुच्छद् । मेरिफारलोपेऽनुस्वारे वुच्छ ।

वोच्छश्च ।३।१।८॥

वोच्छः स्महिप्रत्ययौ वा स्तस्त्यादौ । वोच्छिस्मद् । वोच्छिहिद् । गतौ तु वचिस्मद् । वचिहिद् । शेष समानम् ।

वोच्छ इति—स्महौ त्यादिष्विति सम्बध्यते । भविष्यति च्छप्रत्ययान्ता-दनेन स्महौ भवत । द्वौ ब्राह्मणौ इतिवन्न वैयर्थ्यम् । ण्ठदभावे तु रूपमुपसम् । गतौ स्वादेरभावेन स्महिप्रत्ययावेव भवत अत आह गतावित्यादि । भविष्यत्येव रूपभेदो नान्यत्रेति बोधयति शेष समानमित्यनेन ।

वम् उद्गिरणे ।३।७६। वमद् । वमति । वमिसु । वल् सचरणे ।३।७७। वलड ।

वव् बीजसन्ताने छेदने च ।३।७८। ववद् । वस् निवासे ।३।७९। वसद् ।

वमति । वसीय वसिसु ।

बीजसन्ताने—बीजसन्तान क्षेत्रे विकिरण गर्भाधानश्च । अतएव बीज ववद् । अय धातुरछेदनेऽपि । अतएव वेद् ववद् इति भवति ।

चास् वर्षणे ।३८०। चासह । विञ्, वीज् व्यजने ।३८२। विजह । वीजह ।
 विध् । विज् । विह् । ताडने, वेधने च ।३८५। विघह । विज्मह । विहह ।
 विगिञ् विञ् पृथक्करणे ।३८७। विगिञह । विचह । विगिञ्छ सशये ।३८८।
 विगिञ्छह । विञ् भये ।३८९। उब्बिजह । विज्जसत्तायाम् ।३९०। विजह ।
 विद् ज्ञाने ।३९१। विदह । विरल्ल् विस्तारे ।३९२। विरल्लह । विस् प्रवे-
 शने ।३९३। विसह । विसद् विकासचूर्णनयोः ।३९४। विसद्दह । विस्र्
 दैन्ये ।३९५। विस्रह । वीद् लज्जायाम् ।३९६। वीडह । वृह् उद्यमने ।३९७।
 बृहह । वेव्, वोल् कम्पने ।३९९। वेवह । योलह । योलद्, वोसद् जलोद्रेके
 ।४०१। योलद्दह । वोसद्दह ।

वर्षणे । अयञ् धातुरकर्मक । विज्ञाशे । अवयवविस्फेपानुकूलव्यापार-
 विशेषो विकास ।

व्य गतौ ।४०२।

व्यो वर्त्तमाने वसो वा ।३।१।५॥

व्यधातोर्नसादेशो वा वर्त्तमाने । वह, वयह । वन्ति, वयति । वय, वयाहि ।

वयह । वय । वयञ्जा । वहस्सह । वह्हिति । वह्सु ।

व्य इति—सिच्चात्सर्वादेश । आदेशेऽकार उच्चारणार्थे । व्यधातो-
 स्तिप्रत्यये वसादेशेऽसि वह । वर्त्तमाने विवक्षित एवास्य विधानेनास पूर्वमेव
 प्रयुक्त्या न व्यवधानशङ्का ।

उपसर्गाद् व्यो बहुलम् ।४।१।२४॥

उपसर्गात्परस्य व्यधातोरादेलोपो बहुलम् । अणुवयह । परिवयह, परिष्वयह ।

उपसर्गादिति—आदेरिति लोप इति चानुवर्तते । सयुक्तत्वापूर्वत्वाभावा-
 दप्राप्तौ वचनम् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम् । कचिच्च वा । प्रथम उदाहरणे नित्यम् ।
 द्वितीये वा भवति ।

स् अवसाने ।४०३। ववसह । *सक् शङ्कायाम् ।४०४। सकह । समर् स्मरणे
 ।४०५। समरह । सस् कथनहिंसनयोः ।४०६। ससह । सद् दौर्गन्ध्ये ।४०७।
 सदह । सद् गमनविशरणयोः ।४०८। सदह । सद् आस्वादाने ।४०९। सइए,
 सदह । सप्प् गतौ ।४१०। सप्पह । सम्प् उपशमे ।४११। सम्मह । सम्मति ।

सय् शयनाग्रादनयो' । ४१२ । मयइ । मस् स्मरणे गतौ च । ४१३ । सरइ । मलइ
 श्लाघायाम् । ४१४ । मलइइ । सल्ल् गतौ । ४१५ । सल्लइ । सह् सहने । ४१६ ।
 सहइ । मिच् सेचने । ४१७ । मिचइ । मिञ्च् शिञ्चायाम् । ४१८ । मिक्वइ ।
 मिज्ज् निष्पत्तौ । ४१९ । मिज्जइ । मिण् सेनायाम् । ४२० । मिणइ । सिणति ।

सइए । अच्छान्तितातेरेकार । सप्प गतौ । उरसा उत्तरदेशसयोगानुकूल-
 व्यापारविशेष मर्पणम् । विशेषत्तञ्चोत्तरसादिकरणक्त्वमेव । उपशमे । उपजम
 शान्ति । शिञ्चायाम् । शिक्षा च ज्ञानादुक्तव्यापार ।

सिण ओमौ वा । ३।१।४६॥

सिणः परस्यास ओकारो वा स्यान्मौ परे । मिणोमि, मिणामि । मिणामो ।
 समुस्मिणइ । समुस्सिणोमि । समुस्सिणामि । सिर विसर्गे । ४२१ । सिरइ ।
 मिरे । मिरेजा ।

मिण इति—अनुवृत्त्या अस इति लभ्यते । मिण् + अमीति स्थितेऽस ओकारे
 सिणोमि । पक्षे दीर्घे । मामान्यतो विधातात्सोपसर्गेऽपि भवतीति दर्शयति
 समुस्सिणोमि । तकारस्य परसघर्णेन सकार ।

एजेतयो सिर सा विउभ्याम् । ३।१।४७॥

विउभ्या परस्य मिरघातो' समादेशः स्यादेज्जइतप्रत्यययो, परयो' । विउ-
 सिरे । विउसेज्ज । सिलीम् आलिङ्गने । ४२२ । सिलीमइ । सिब्ब तन्तुसन्ताने
 । ४२३ । सिब्बइ, सीयइ । सिब्बति, मीयति । सिब्बिसइ, सीविस्सइ । सिब्बि-
 हिति, सीविहिति । सिय् सीय् विशरणगत्यजमादनेषु । ४२५ । सियइ ।
 सियति । सीयइ । सीयति ।

एजेतयोरिति—एज्जश्चेतश्चेज्जेतौ तयोरेजेतयोरित्यर्थः । इतप्रत्ययस्य तु
 विउसिय इत्युदाहरणम् । आदेशो व्यञ्जनान्तः । अकारस्तुच्चारणार्थः । सित्त्वात्
 सर्वादेशः । विउपूर्वकसिरघातोरेज्जप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यये वृद्धावनेन घातो
 ससादेशो विउसेज्ज । नन्वस्तु ए इत्यकारान्तादेशस्तेनैव सिध्यति विउसेज्ज इति
 रूपम् । इति चेज्ज विउसेज्ज इति सिद्धावपि विउसिय इति वृद्धन्तासिद्धे ।
 सीयइ । सिस्सादित्यात्सयुक्तादेशेऽपि दीर्घः । निशरणेति । विशरणम् अवयवात्
 विश्रम्प । अवसादन नाशः ।

ने सिय्सीयोर्वज्ज प्रेरणायाञ्च ।३।१।९॥

ने परयोरनयोर्ज्जादेशो वाऽसि प्रेरणायाञ्च । शिपज्जइ, शिमियइ, शिसीयइ । शिवज्जति, शिमियति, शिसीयति । शिपज्जसु, शिवज्ज, शिवज्जाहि, शिसिय, शिसियाहि, शिसीय, शिसीयाहि । शिपज्जह, शिसियह, शिसीयह । शिवज्जे, शिपज्जेज्जा, शिसिए, शिसिएज्जा । शिमीए । शिसीएज्जा । शिसिइस्सइ । शिसीइस्मइ ।

नेरिति—नाऽसीत्यनुवर्तते । वज्जादेशो व्यञ्जनान्त । अकारस्तुच्चारणार्थ । प्रेरणायाम् । प्रेरणार्थकप्रत्यये परे इत्यर्थः । शिवज्जइ । निपूर्वकात्सिच्धातोः सीयधातोर्वा तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्मिन् वज्जादेशः । शिवज्जसु इत्यत्र कुणादित्वात्सु । कुणादिगणे वज्ज एव पाठाच्च शिसियस्वित्यादि ।

सुभ् हिंसने ।४२६। सुभइ । सुज्ज् नैर्मल्ये ।४२७। सुज्जइ । सुइ निन्दायाम् ।४२८। सुडइ, सुडिज्जइ । सुडति, सुडिज्जति । सुमर् स्मरणे ।४२९। सुमरइ । सुमरति । सुय् दौर्गन्ध्ये ।४३०। सुयइ । सुव् शयने ।४३१। सुयइ, सुयति । सुमि । सुवामि । सुगामो । सुव, सुवाहि । सुवह । सुवे, सुवेज्जा । सुनिस्मइ । सुनिंसु । सुस् शोषणे ।४३२। सुस्मइ । सुस्सुस, सुस्सुस् सेवायाम् ।४३३। सुस्सुमइ । सुस्सुमइ । सुस्सुसए । सुस्सुमए । सुस्सुसति । सुस्सुमति । सुर् नाशने ।४३५। सुइ । सेय् धर्मश्रुतौ ।४३६। सेयइ । सेव् सेवायाम् ।४३७। सेनइ । सेह् शिक्षायाम् ।४३८। सेहइ । सोच् शोके ।४३९। सोयइ । स्सद् किञ्चिच्चलने ।४४०। मदइ । निस्मदइ । स्सभ् विश्वासे ।४४१। सभइ । स्मद् । आस्वादने ।४४२। सयइ । स्मम् सम्म् तपमि सेदे च ।४४४। समए । समइ । समति । वीसमए, वीसमइ । वीममउ । वीसमह । सम्मइ । स्सय् आस्य ढने सेवाया स्रवणे च ।४४५। सयइ । सयति । आसयइ । आसयति । स्मस् प्राणने ।४४६। ससइ ।

सुडिज्जइ । स्मार्थे इज्ज । अयञ्च प्रत्यय सर्वत्र प्रत्यये परे भवति । तेन सुडिज्जिसु । सुस्सुमए । अज्जादित्वादेकार । आस्वादने । आस्वादा यदाऽनु भवस्तदा सकर्मक । यथा घणाणि सयह इति । धनान्यनुभवेत्यर्थः । यदा रचिस्तदाऽकर्मक । यथा—तित्ताए न सयइ जल । एत्ताय न स्वदते जलमित्यर्थः ।

एताय जल न रोचते इत्यर्थः । स्वद्धातो रन्त्यर्थत्वादेव । “अपां हि मृमाय न पारिधारा, स्वादु सुगन्धिः स्वदते गुपारा” इति श्रीहर्षाक्षे रन्त्यर्थयोगे चतुर्थी सङ्गच्छते । एवञ्चात्रापि तदर्थं नापुभवविरुद्धः । अत्रणे स्वकर्मक एव सेवामान्नु सकर्मक स्पष्ट एव । प्राणने । प्राणन आमाद्यनुपूत्रव्यापारः ।

स्त्रुम् विधासे पृथग्भावे च । ४४७। मुमद् । वीमुमद् । वीमुमेज्जा । हद्
प्रहणे । ४४८। हदद् ।

वीमुमद् । मयुक्तादेशोपे दीर्घः । पन्ने विस्त्रुमद् ।

हत्साहो डि सो. । ३। १। ७२॥

हद्साद्धातुभ्या परस्य सोऽङि रादेशो वा स्यात् । हदि, हदसु, हद, हदादि ।
हदह । हकरुनिपेधे । ४४९। हक्ह । हद् चेष्टायाम् । ४५०। हडह । हन्
हिंसायाम् । ४५१।

हत्माह इति—वैत्यनुवृत्तिः । समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । रुकारोष्ठा-
रणत्वादि लोपार्थम् । हद्धातोराभावात् सिप्रत्यये स्वादेशे मध्येऽसि पक्षीनिर्दिष्ट
त्वादित्यस्य ट्वादेशे टिलोपे हदि । तदभावे हदसु । स्वादेशाभावे हेर्लोपे हद ।
लोपाभावे दीर्घे हदादि ।

तिन्तिन्तेषु हनो वा । ४। १। ५२॥

हन्धातोः परस्यासो लोपो वा एषु परेषु । हति, हयाह, हयह । हति, हणन्ति ।
हण, हणादि । हणिया, हणे, हणेज्जा, हणिस्मद्, हणिदी, हणिहिद्, हणिसु ।

तिन्तीति—अस इत्यस्य लोप इत्यस्य चापुवृत्तिः । हन्धातोस्तिप्रत्यये
मध्येऽसि प्रत्यये तस्यानेन लोपेऽपुस्थारे हति । आणादित्वादीर्घे हणाह । असो
लोपे हन् + न्ति इति स्थिते व्यञ्जनप्रत्यययोगे पूर्वाकारलोपे हति । न्तपरे तु
हतो । हणिया । हण्धातोः प्रवर्त्तनाया याप्रत्यये अस्चयूजाणूहणे य इतीडा-
गमे लोपोऽन्यतरत्येति सूत्रेणासो लोपे हणिया । याप्रत्ययाभावे एदादिः । तथा
च हणे हणेज्जेत्यादि ।

वेर्हन । ३। ३। ३४॥

वे' परस्य हन्धातोर्न्त्यस्य द्वित्वं वा स्यात् । विहण्यह । विहन्नह, विहयह ।
विहनह । हस् हसने । ४५२। हसह । हिंद् गती शब्दे च । ४५३। हिंढह ।

हिंडंति । हिंडेह । हिंडह । हिंस् हिंसायाम् । ४५४ । हिंसह । हिंव् विरेचने । ४५५ । हिवइ । हिवति । हुण् होमे आह्वाने कम्पने च । ४५६ । हुणइ । हेड अनादरे हिंसायाञ्च । ४५७ । हेडइ ।

वेह्न इति—द्विर्वेल्यनुवर्त्तते । हिंडेह । अस एवां हे इति सूत्रेणैकार ।

खा अदने । ४५८ ।

खादिभ्यो वा । २।१।८०॥

एभ्यो यः प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु । खायइ । खाइ । खति ।

खादिभ्य इति—धातो प्रत्यय य आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु इत्यनुवर्त्तते । असोऽपवाद । अकारान्तोऽयम्प्रत्यय । खाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये यकारे खायइ । यकाराभावे असि सवर्णदीर्घे खाइ । सयुक्ते ह्रस्वे खति । खा, गिला, ग्या, जा, सिया, डा, ता, दा, हा, न्हा, मो, मिला, ला, सिणा, हा एते खादयः ।

गा गाने । ४५९ ।

गादिभ्यो यः । २।१।७९॥

एभ्यो यः प्रत्ययो नित्य स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु । गायइ । गायति । गायन्तु । गाए । गाएज्जा । गाइस्सइ । गाहिइ । गाइसु । गिला ग्लानौ । ४६० । गिलायइ । गिलाइ । ग्या गन्धोपादाने । ४६१ । घायइ ।

गादिभ्य इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । उत्तरसूत्रे वामहणसामर्थ्यादिद् नित्यमित्याह नित्यमिति । गा, ज्ञा, क्रिय, पी, न्हि प्रभृतयो गादयः । गिलायइ । खादिस्त्वाद्विकल्पेन य । पक्षे अस् । गन्धोपादाने । गन्धोपादान गन्धप्रहणम् ।

ग्घो जिग्घो वर्त्तमानेऽसि वा । ३।१।१२॥

ग्याधातोर्जिग्घादेशो वा स्यादसि वर्त्तमानपरके । जिग्घइ । घाइ ।

ग्घ इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

जहा त्यागे । ४६२ ।

जहोऽसणिज्जयो । ३।४।७९॥

जहाधातोरन्त्यस्य लोपो वाऽसि अणिज्जजे च परे । जहइ, जहाइ । जहउ, जहाउ । जहिज्जा । जहिस्सइ । जहाहिइ । जहाइसु ।

जह इति—लोपो वेलानुवर्त्तते । अमि परे आकारलोपे जहइ । जहति । जहन्तो । जहमाणो । सयुक्ते ह्रस्वे जहिस्मइ ।

जा गतौ । ४६३ । जाइ । जति । जासि । जाठ । जामि । जामो । जाए । जाएज्जासि । जाइस्सइ ।

गताविति । गतिञ्च उत्तरदेशसयोगानुपूलयापार । अत्र सयोगप्रतियोगि-
प्रदर्शनायैवोत्तरदेशेत्युपादानमतस्य धात्वर्थनिविष्टमन्त्वाभावात्सकर्मकत्व
सिद्धिः । धा येन रूपेण फर्मता तेन रूपेण धात्वर्थकुक्षिप्रवेश एवाकर्मकत्व न तु
येन केनापि रूपेण । अत उत्तरदेशत्वेन रूपेण ग्रामादेर्धात्वर्थप्रवेशेऽपि न क्षतिरिति ।

निरो जो वा । ३३६॥

निरः परस्य जाधातोर्ह्रस्वो वा तौ । रिज्जइ । रिज्जाइ । रिज्जायति । रिज्जति ।

निर इति—ह्रस्व इति ताविति चानुवर्त्तते ।

जादिभ्यो हे । ४१२।४२॥

जादिभ्य परस्य हेरिण् स्यात् । जाहिइ । जाइसु ।

जादिभ्य इति—ह्रस्वेति तु लभ्यतेऽनुवृत्त्या । बहुषु स्वल्पे प्रायो हेरिण्
भवति । अनेन निषेधात् । जा, ला, लिया, दा, ता, दा, पा, भा, मा, धा
इत्येते जादय । आकृतिगणोऽयम् ।

उदो ज । ४११।२२॥

उद परस्य जाधातोर्लोपो वा । उदाइ । उज्जाइ । आयाइ । पयाइ ।

उद इति—आदेर्लोपो वेलानुवर्त्तते । तथा च जाधातोर्जकारस्य लोपे
उदाइ । पक्षे परसवर्णे । जाधातुरत्र गत्यर्थको ग्राह्य ।

जा प्रादुर्भावे । ४६४ । जायइ । जाइ । ज्मा ध्याने । ४६५ । म्मायइ । म्मिया
ध्याने । ४६६ । म्मियायइ । म्मियाइ । दा , दा विदारणे । ४६८ । आदायइ ।
आदाइ । दायइ । दाइ । ण्हा, सिखा स्नाने । ४७० । ण्हायइ । ण्हाइ । सिखा-
यइ । सिखाइ । चा पालने । ४७१ । तायइ । आ अवबोधने । ४७२ । णाइ ।

णति । णाउ । णाहि । णाइज्जा । णाइइ । णाइसु ।

म्मायइ । गादित्वाभित्य यप्रत्यय । श्रियाधातोस्तु खादित्वादिप्रत्ययेन यप्र

त्यय । आदायइ । दाधातुर्नित्यमापूर्वक एव प्रयुज्यते । अतस्तथैवोदाहृतम् ।
णाहिइ । जादिगणे पाठादिदो निषेध ।

पा पी पाने ।४७४।

त्ताणिज्जावावेपु च ।३।१।११॥

पाधातोः पिनादेशः स्यादस्यणिज्जात्तावावेपु च । पियइ, पिनइ । पिन । पिवाहि ।

त्ताणिज्जेति—प पिन असीति पदत्रयमनुवर्त्तते । आदेशश्च व्यञ्जनान्तः ।
त्ताश्च अणिज्जश्च आबश्च आवेच्चेति द्वन्द्वः । आधावेप्रत्ययौ प्रेरणार्थकौ शेषौ ।
एतेषु प्रत्ययेषु नित्य पिनादेशः ।

त्तएप्रवर्त्तनापरयो. प. पिव. ।३।१।१०॥

पाधातोः पिनादेशो वा स्यात्प्रवर्त्तनार्थकपरकेऽसि त्तएप्रत्यये च । पिए, पाए ।

पिविज्जा, पाइज्जा । पाहिइ । पाइसु ।

त्तए इति—असि चेत्यनुवर्त्तते । त्तएश्च प्रवर्त्तनापरश्चेति द्वन्द्वः । त्तए इत्यस्या-
ल्पाक्षरत्वात्पूर्वप्रयोगः । प्रवर्त्तनापरशब्दस्यान्यत्र सापेक्षत्वेऽपि समासः ।
सूत्रत्वात् । एतस्य हि वर्त्ततेऽपेक्षाऽनुवर्त्तमानेऽसि । यत्त एतद्द्वयमन्यपदार्थ-
माश्रित्य बहुव्रीहेः करणात् । त्तएप्रत्ययस्य पिवित्तए, पाइत्तए । इत्युदाहरणं बोध्यम् ।
पाहिइ इत्यत्रेदो निषेधः ।

मा दीप्तौ ।४७५। भायइ । भाइ । भास्मइ । माहिइ । भाइसु । पडिहायइ ।
पडिहाइ । भा माने ।४७६। माइ । माहिइ । माइसु । वा गतौ ।४७७। वाइ ।
वाहिइ । वाइसु । स्मा पाके ।४७८। साइ । हा त्यागहासनिघ्नचक्रासु ।४७९।

हायइ । इ गतौ ।४८०।

इप्रभृतिभ्योऽसेसो ।३।४।३४॥

एभ्यः परयोःसेसोर्लोपः स्यात् ।

इप्रभृतिभ्य इति—लोप इत्यनुवर्त्तते ।

एस्तिसिमिषु वा ।३।२।८॥

इधातोर्द्विर्वा तिसिमिपरेषु । एति, इति । इति । एसि, इसि । इह । एमि,
इमि । इमो । एतु, इतु । इहि । इह । एमि, इमि, इमो ।

एरिति—शृद्धिरित्यनुवर्त्तते । इधातोर्लिप्रत्यये मध्येऽमि तस्य लोपे वृद्धौ पति । अत्र सिमिप्रत्ययौ मकारमकारविशिष्टावेव निमिभारत्वेन गृह्येते । तेन इदि इत्यत्र ण वृद्धिः । स्यात्विभक्त्यावेऽपि सकारविशिष्टत्वात्तामाम्भयान् । छिन्न-पुच्छे गुणि श्रुत्यव्ययहारेऽपि पुच्छवत्त्वव्ययहाराभावात् ।

एरेदेज्जयो ।३।४।३३॥

इधातोर्लोप स्यादेदेज्जयोः परयोः । ए । एज्जा, इज्जा । एज्जासि ।

एज्जामि । एज्जामो ।

एरेदिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । इधातोः प्रवर्त्तनाथे धप्रत्ययेऽनेन धातोर्लोपे ए । एज्जप्रत्यये तु एज्जा । समुच्चदत्वे इज्जा । एज्जप्रत्ययात्तामिप्रत्यये दीर्घे एज्जासि ।

इकानेज्जाहोभ्यो न ।४।२।२६॥

एभ्यः परेषां स्मादीनामिडागमो न स्यात् । इस्मा । इदिह । इइसु ।

इकेति—इहस्मादीनामित्यनुवर्त्तते । इधातुगन्तर्यक एव माह । अध्ययना-र्थकस्य नित्यमहिपूर्वकस्यास्तस्याननुपादानात् । यत्र यत्रेधातुः पेयल गृहीतस्तत्र तत्र गत्यर्थक एव बोध्यः । पर कास्त्यागीति सूत्रेण विहित कादेशोत्र पाश-ब्देन माह । पते पच धातवः सर्वथाऽऽदि सन्ति । उदाहरण तत्र तत्र स्वयं गृह्णीयमिति ।

पडिपतिपरिभ्य पर्यस्त्यादौ ।३।१।२०॥

एभ्यः परस्येधातोर्थादेशः स्यात्त्यादौ परे । पडिण्, पडियङ् । पटियति ।

पडिए । पडिएज्जा । पडिस्मद् ।

पडिपतीति—आदेशोऽकारो नोच्चारणार्थः । त्यादाधित्यप्रादिपदेन न्तिसिद्ध-मिमो एत् एज्ज इति प्रत्यया गृह्यन्ते । उपसर्गग्रहणकलन्तु इह, अतीह इत्यादौ यकाराभावः । पडिपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्ये आगतस्यासो लोपे वृद्धौ पडिण् । वृद्धयभावेऽनेन यकारः । पडिए इत्यत्र तु धातोर्लोपे प्रवृत्तिभावः । एव पडिण्जा । पडिस्मद् इत्यादौ तु ण यकारः सप्रत्ययेन व्यवधानात्त्यादिपरत्वामावात् ।

पतेरौ द्वि ।२।३।६९॥

पतेरुपधाया द्वित्व स्यादिधातौ परे । पतिण् । पतियङ् । पतियति । पतिए ।

पतिएज्जा । परिण् । परिण्ज्जा ।

पतेरिति—इशब्दस्य सप्तम्येक्यचने आविति । तेनेधातौ परे इति लभ्यते । उपधाया इत्यनुवर्तते । पतिपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसिप्रत्यये तस्य लोपेऽनेनोपसर्गतफारस्य द्वित्वे धातोर्वृद्धौ पत्तिपइ । तदभावे यकारे तु पत्तियइ । धातो-र्यकारे यकारभागस्य लोपे प्रकृतिभावे पत्तिप ।

पादिच्चस्त्यादौ ।३।१।७८॥

पोपसर्गात्परस्येधातोर्निष्ठादेशः स्यात्स्यादौ । पेच्छइ । पेच्छंति । पेच्छसि ।

पादिच्च इति—एरिति इधातो पठ्यैक्यचनम् । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । पपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि इधातोर्नेनेचादेशे पेच्छइ । एवमप्रेऽपि ।

पादेर्मोहमाणानाम् ।४।२।४७॥

पोपसर्गात्परस्मादिधातोः परेपामेपामेडागमः स्यात् । पेच्छेइ । पेच्छामि । पेच्छेमो । समेइ । समिन्ति । अच्चेइ । उवेइ ।

पादेरिति—एडित्यनुवर्तते । एडागमे वृद्धौ पेच्छेइ । पेच्छेमो । माणे तु पेच्छे-माणो । अच्चेइ । अति + एतीति दशाया तकारोत्तरेकारस्य चकारे तकारस्य परस्यर्णेन चकारे अच्चेइ । वेइ । वि + एइ इत्यवस्थायाम् (धा० इकारस्यासा-वर्ण्यमेकारे क्वचित्) इति धार्तिकवलेनैकारस्वरूपासवर्णेऽपि परे इकारस्य वकारे ज्वेति इति स्थितौ सयुक्तादेशोपे वेइ । सयुक्ते ह्रस्वे विति ।

अदौ स्तपरे वेः ।२।१।६२॥

स्तपरेके इधातौ वेरुपसर्गस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् । वइस्तइ ।

अदाविति—सवर्णदीर्घापवादरूपमिदम् । स्त परो यस्मात्स स्तपरस्त-स्मिन्स्तपरे । विइस्तइ इत्यवस्थाया सवर्णदीर्घेप्राप्तावनेन वकारोत्तरेकारस्याकारे प्रकृतिभावे वइस्तइ ।

उदो ज्ज ए० ।२।१।९॥

उदः परस्मादिधातोर्मविष्यदर्थे ज्जप्रत्ययो वा स्यात्स्यादौ परे । उइज्जइ ।

उइज्जति । उइस्तइ । उइस्तति । इ अध्ययने ।४८१। नित्यमहिपूर्व ।

उद इति—भविष्यति त्यादावित्यनुवर्तते । उत्पूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽनेन ज्जप्रत्यये दकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च उइज्जइ । ज्जप्रत्ययाभावे तु स्ताही भयत । अध्ययनार्थकस्येधातोर्ध्ययनमर्थो हि न केवलात्प्रतीयते । किन्त्व-दिपूर्वकादेवात एव तत्पूर्वकस्य कदापि नाय धातुर्विज्जहाति तदाह नित्यमिति ।

इज्जं क्वचित् । २।१।३५॥

धातोरिज्ज प्रत्ययः स्याद्वा स्वार्थे क्वचित् । अहिज्जइ, अहीयइ । अहिज्जि-
स्मइ । अहिज्जिस्सन्ति । अहिज्जिस्स । अहिस्स । अहीस्म । अहिज्जिस्सु ।
अहीइस्सु । अहिइ ।

इज्ज इति—प्रत्ययो धातोर्वेत्यनुवर्तते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया स्वार्थं
भवतीति । विधीयमानस्य यस्य प्रत्ययस्यार्था सूत्रे न निर्दिष्टा सन्ति स स्वार्थं
एव सम्भवतीत्यत आह स्वार्थे इति । कचिदित्यनेनास्य सूत्रस्यात्यल्पविषयकत्व
बोध्यते । तेन शिष्टपरम्परापरिगृहीतेष्वेवैष प्रत्ययो विधातव्यः । अहिपूर्वके
धातोस्तिप्रत्यये मध्य इज्जप्रत्यये तदन्तस्यापि धातुत्वेनासि सवर्णे दीर्घे सयुक्ते
ह्रस्वे अहिज्जइ । तदभावे नित्य यप्रत्यये दीर्घे अहीयइ । इज्जप्रत्यये अहिज्जि-
स्सइ । अहिज्जिस्सति । इहि वृद्धौ सयुक्ते ह्रस्व । स च बहुलग्रहणामित्य तेन न
अहिज्जिस्सइ इति । मेरिकारलोपे तु अहिज्जिस्स । इज्जप्रत्ययरहितस्य त्वनिट्त्वम् ।
इज्जाभावे तु अहिस्स इत्यादि । भूते तु अहिज्जिस्सु । अहीइस्सु । अहिस्सु ।

क्वित्तु चये । ४८२। खियइ । खियउ ।

इदुदेदोत एज्जेज्यो । ४।१।१९॥

एभ्यो विहितस्यैज्जेज्जप्रत्ययस्यादेर्लोपो वा । खिज्जा, खिएज्जा । खिए ।

इदुदेदोत इति—आदेर्लोपो वा इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । तपरफरणमसन्दे-
हार्थम् । तेनेकारान्तादुकारान्तादेकारान्तादोकारान्ताश्च विहितस्येत्यर्थो लभ्यते ।
क्वित्तुधातोरैज्जप्रत्यये मध्ये जायमानस्यासौ लोपे प्रत्ययैकारलोपे खिज्जा । पक्षे
निपज्जा । एकारान्तस्य नेज्जा, नएज्जा । ओकारान्तस्य होज्जा, होएज्जा, होए ।
इधातोस्तु इज्जा, एज्जा । इज्जस्य तु अहिज्जइ । हुज्जइ ।

मिह ईपद्धमने । ४८३। मिहयइ । निमिहयइ । जु मिथणामिथणयोः । ४८४।
जुइ । जुति । जुइम्मइ । जुइहि । जुइंसु । सु स्मृतौ । ४८५। मुअइ । ने प्रापणे । ४८६।

तिन्तिसिहमिमोहोदेज्जानातारैस्सुत्तुप्पय । ३।१।२६॥

ति न्ति सि ह मि मो हि एत् एज्ज अन अ तार इस्सुत्तु इत्येतेषु प्रत्ययेषु परेषु
नेरयादेशो वा स्यात् । नयइ, नेइ । नयति, निति, नेति । नयसि, नेसि ।

तिन्तीति—नेर्वैल्लनुवर्तते । तिश्च न्तिश्च सिश्च हश्च मिश्च मोश्च हिश्च एष
एज्जश्च अनश्च अश्च तारश्च इस्सुश्च चुश्चेति द्वन्द्व । मिहिश्चन्दयो पृथगुपादान-

कारणमुक्त पूर्वमेव । आदेशस्त्वदन्त । नेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपेऽया-
देशो नयइ ।

नयस्यैर्हे । ३।१।५१॥

नयशब्दस्यैकारोऽन्तादेशो वा हेपरे । नएह, नयह, नेह । नयामि, नेमि ।
नयामो, नेमो । नयतु, नेतु । नयतु, नितु, नेतु ।

नयस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । पञ्चीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्याकारस्यैकार । यकारलोपे
नएह ।

हौ नेरात् । ३।१।२४॥

नेधातोराकारान्तादेशो वा हौ परे । नाहि, नय, नेहि । नएह, नयह, नेह ।
नइज्जा, नएज्जा । नइज्ज, नएज्ज, नेज्जा । नए । नएज्जासि । नएज्जामि,
णिज्जामि ।

हौ नेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । नेरेकारस्याकारे नाहि, । तदभावे नयादेशे
हेलोपे नय । लोपाभावे दीर्घे नयाहि । अयाभावे नेहि । नए । नयादेशे यकारलोप ।
अयादेशाभावे नेए ।

नेर्वा । ३।१।१६॥

नेधातोः प्रवर्त्तनायां याप्रत्ययो वा स्यात् । नेया । नेस्सइ । नेहिइ । नइसु,
नेइसु ।

नेरिति—प्रवर्त्तनायामिति या इति चानुवर्त्तते । धातोर्वेति च । नेया ।
अनिदृक्त्वाभेद् । एनमग्रेऽपि । नइसु । अयादेशे यलोप ।

अत्पवेस्तौ । ३।१।२५॥

पविपूर्वकस्य नेधातोरन्त्यस्याकारो वा तौ परे ।

अत्पवेरिति—नेरिति वा इति चानुवर्त्तते ।

पान्नयि वेः । ३।२।५५॥

पात्परस्य वेरुपमर्गस्य दीर्घो वा नेधातौ परे । पवीणइ, पविणइ । पवीणेइ,
पविणेइ । पवीणयइ, पविणयइ । हो सत्तायाम् । ४८७ । होइ । हुन्ति, होन्ति ।
होउ । होहि । होआ । हुअइ । हुअति । हुआमि ।

पादिति—रीषो धेत्यनुवर्तते । पविनइ इत्यवस्थाया नेधातो परेऽनेन
दीर्घ । पक्षदेशविकृतन्यायेन नेनयोरुभयोर्नेशब्देन ग्रहणान् । अतएवोभयविध-
मुदाहरणमाचक्षते मूले । नेरयादेशे पथीणयइ । हुति इत्यत्र तु समुक्ते ह्रस्व ।
होज्जा । होधातोरेज्जप्रत्यये मध्ये जायमानस्य विकरणस्य लोपे प्रत्ययस्यादेर्लोपे
होज्जा, समुक्ते ह्रस्वे हुज्जा । लोपाभावे होएज्जा । होए । हुज्जइ । होधातोरिज्ज-
प्रत्यये तदन्तात्तौ मध्येऽसि प्रत्ययस्यादेर्लोपे समुक्ते ह्रस्वे हुज्जइ ।

हो० स्तस्य क्त्वं । ३।१।५६॥

होधातोः परस्य स्मप्रत्ययस्य क्त्वादेशः स्यात् । होक्त्वंइ । होक्त्वामि ।
होहिइ । होहिति ।

होः स्तस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । होस्तइ इत्यवस्थायामनेन क्त्वा-
देशे होक्त्वंइ । समुक्ते ह्रस्वे तु हुक्त्वंइ ।

होर्दिसिः । २।१।२८॥

होधातोर्दिसिः प्रत्ययो वा भूतेऽर्थे । अहिसि । हुत्या । होत्या ।

होरिति—भूते धेत्यनुवर्तते । होधातोर्दिसि प्रत्ययेऽङ्गागमे टिलोपे अहिसि ।
पक्षे त्वाप्रत्यये समुक्ते ह्रस्वे हुत्या ।

असि पाद्धो० प्य० । २।१।८२॥

पात्परस्माद् होधातोः प्यप्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु । पहुप्पइ ।

पहुप्पते । पहुप्पति । पहुप्पउ । पहुप्पेज्जा । पहोक्त्वंइ, पहोहिइ ।

असीति—आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेष्वित्यनुवर्तते । पपूर्वपहोधातोस्तिप्रत्यये
मध्येऽसि प्रयाध्य प्यप्रत्यये समुक्ते ह्रस्वे पहुप्पइ । अङ्गादित्याक्षरे पहुप्पते ।
पहोक्त्वंइ इत्यत्र तु हो स्तस्येति क्त्वादेशः ।

इत्याख्यातप्रकरणे प्रथमो गण समाप्तः ।

अथारण्यातप्रकरणे द्वितीयो गणः ।

अन्च् पूजायाम् ।१।

अच्चादिभ्य एस् ।२।१।७७॥

एभ्य एस् प्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्तनार्त्तमानेषु । अच्चेह । अच्चेति । अच्चेसि ।
अच्चेह । अच्चेमि ।

पूजायाम्—पूजा च गौरवप्रयुक्तप्रीत्यनुकूलव्यापार । गौरवश्च पुनरारा-
ध्यत्वापगाहि 'अय ममाराध्य' इत्याकारको ज्ञानप्रभेद । तत्र क्रमेण विषयत्वा-
चेयत्वाभ्या गौरवप्रीत्योर्गुर्वादावन्वयेन गुरु अच्चेह इत्यादावाश्रयवृत्तियों गुरुवृत्ति
प्रीत्यनुकूलो गुरुविषयकगौरवप्रयुक्तो व्यापार इति बोधः । एकमेवाराहादिधातो-
रप्यर्थो बोध्यः । अच्चादिभ्य इति—धातो प्रत्यय आज्ञाप्रवर्तनार्त्तमानेष्वित्यनुव-
र्त्तते । अयश्च प्रत्ययोऽसौऽपवाद । अयमपि चाज्ञाप्रवर्तनार्त्तमानेषु परेषु भवति ।
सकारस्तु सप्तम्यन्तत्वादिनाश्रीयमाणे एसीत्यादावसन्वेहार्थ । एत्प्रत्ययेन भेद-
ज्ञानार्थश्च ।

अच्चादेर्मोः कचित् ।३।३।१६॥

अच्चादिभ्यः परस्य मोप्रत्ययस्य स्वरस्य ह्रस्वो वा कचित् । अच्चेष्टु, अच्चेमो ।
अच्चेमो । अच्चेठ । अच्चेन्तु । अच्चेहि । अच्चेह ।

अन्च्चादेरिति—या ह्रस्व इत्यनुवर्तते । अतएव स्वरस्येत्युपतिष्ठते । पट्टी-
निर्दिष्टत्वेनान्तस्य पष्ठया इति तु पूर्वं नोपतिष्ठते शान्दबोधोत्तर स्थानपट्टीनि-
र्णये सति स्थानपट्टीनिमित्तिकाया अस्या परिभाषायाः प्रवर्त्तिष्यमाणतया यद्दि-
रङ्गत्वेन तत्तत् पूर्व प्रथमान्तपदबोध्यविधेयताकगुणादिवोधकपदलिङ्गकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वात् "स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय" इत्यस्योपस्थितौ स्थानिनि निर्दिष्टे सति तस्य
निराकाङ्क्षतया पश्चादप्यनुपस्थितिः । कचिदित्युक्त्याऽसार्वत्रिकत्वमस्य प्रयोगस्य
सूचयति । कचिदपि प्रवृत्तिर्विबन्धेनैव भवतीति बोधयितुं वा इत्युपात्त । यत्र
प्रयोगे आगमादौ ह्रस्वो दृश्यते तत्रैव जानीयात् । नान्यत्र कल्पना विधाय
सादृश प्रयोगो विधातव्य इति सिद्धमनेन । अन्चिमो । नमादित्वादिकारो वा ।

एः प्रत्ययस्येस्विडेदेजेजेतेषु ।३।४।३२।

इत् इत् एज् इज् इत् इत्येतेषु परेषु प्रत्ययस्यैकारस्य लोपः स्यात् ।
अचे । अचिजा, अचेजा । अचेजासि । अचेजाह । अचेजामि । अचेज्जामो ।

एरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । इसुश्च इद् च एष एज्श्च इज्श्च इतश्चेती
तरेतरयोगद्वन्द्वः । अच्चे इति । अच्च्धातोर्विध्यर्थक एप्रत्यये मध्ये एसि अने-
नैप्रत्ययलोपे अच्चे ।

अचिस्मद् । अचिहिद् । अचिचसु । अत्थम् अस्तमयने ।२। अत्यमेद् । अप्
अर्पणे ।३। अप्पेद् । इर् गतौ ।४। इरेद् । उक्त्वं सेचने ।५। उक्खेद् । उद्
बन्धने ।६। उडेद् । एद् उत्सर्गे ।७। एडेद् ।

अस्तमयने—अस्तमिति मान्तमव्यय विनाशार्थकम् । गत्यर्थकाय्धातोर्भावे
ल्युटि प्रत्ययेऽयनम् । उभयो समासेऽसमासे वाऽस्तमयनमिति सिद्धम् । समा-
सस्तु सुप्सुपेत्यनेन । विनाशप्राप्ताविति तदर्थः । तथाच अत्थमेद् इत्यत्र विनाश
प्राप्नोतीत्यर्थः । नश्यतीति यावत् । नन्वेवम् अत्थमेद् सूरियो इति न स्यात्
द्वीपान्तरगमनेनाषरकद्रव्येणाचाक्षुषत्वेऽपि विनाशाभावादिति चेत्सत्यम् । दर्शना-
धिपयत्वेऽस्त्वमित्यस्य लक्षणया तत्सम्भवात् । प्रकटने । प्रकटन विवेचनम् ।
सेचने । यत्किञ्चिद्द्रवद्रव्यप्रतियोगिकसयोगानुकूलो व्यापारः । बन्धने । बन्ध-
नश्च उत्तरदेशसयोगविरोधिरञ्ज्यादिसयोगानुकूलो व्यापारः ।

ओयच् ससिद्धौ जये च ।८। ओयवेद् । ओयवेमो । काम् इच्छायाम् ।९।
कामेद् । कास् दीप्तौ ।१०। कासेद् । कासेमो । किलाम् ग्लानौ ।११। किला-
मेद् । किलामेति । किलामेसि । कृल् आवरणे ।१२। कूलेद् । कोड् कूर्धने कुट्ट-
ने च ।१३। कुट्टेद् । कोर् विलेखनचित्रीकरणयोः ।१४। कोरेद् । क्खाल्
शौचकर्मणि ।१५। खालेद् । खद् खण्डने ।१६। खडेद् । गय् ग्रन्थने ।१७।
गधेद् । गग् ग्रहणे ।१८। गहेद् । चाय् सामर्थ्ये ।१९। चाएद् । सचाएद् ।
सचाएमि । चाय् चर्वणे ।२०। चावेद् । चित् चित्रीकरणे ।२१। चित्तेद् ।
चूर् चूर्णने ।२२। चूरेद् । चेत् करणावबोधनदानस्मृतिषु ।२३। चेयेद् । चोय्
प्रेरणे ।२४। चोएद् । चोययन्ति । चोएमो । जेम् भोजने ।२५। जेमेद् ।
जोय् घोटने ।२६। जोएद् । जोइसु । डेव् उल्लघने ।२७। डेवेद् । डोय् विस्तारे

॥२८॥ डोवेइ । तक्क् कल्पनायाम् ॥२९॥ तकेइ । वियकेइ । ताइ, ताल् ताडने
॥३१॥ ताडेइ ।

संसिद्धौ । ससिद्धिर्निष्पत्ति । जये । अभिभवापुक्कलो व्यापारो जय ।
ग्लानौ । ग्लानिर्हर्षक्षय । चर्वणे । चर्वण दष्ट्राव्यापारः । तथा चावयवविभा-
गानुक्कलतद्व्यापारो घात्वर्थ सम्पन्न । अतएव अन्न चण्वेइ इत्यादौ तादृश-
विभागरूपफलाश्रयतयाऽग्रादे कर्मत्व सिध्यति । दष्ट्राव्यापार इत्यत्र दष्ट्रा-
व्यापार इत्यर्थो ननु दष्ट्राया व्यापार इति । दष्ट्राया अन्न चण्वेइ देवदत्तो
इत्यादेरेवानुभवात् । चर्वणे दष्ट्राया करणत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । विष-
क्षया कर्तृत्वमपि स्यादिति स्वन्यवेतत् । तथा तु सर्वत्र कर्तृत्वसम्भावना । उक्तञ्च
वाक्यपदीये भर्तृहरिणा—“धातुनोक्तक्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यते” इति ।
चित्रीकरणे । चित्रीकरणमालेख्यकरणम् । चूर्णने । चूर्णन नामावयवविभागा-
नुक्कलो यो मुखादिकरणकव्यापार । स चोर्द्धादध पातादिक । करणे । करण
नामोत्पत्त्यनुक्कलव्यापार । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणसमयध्वसानधिकरणसमय-
सम्यन्ध । स्वमुत्पत्तिमात् । स्वाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्व प्रथमक्षणे एव
सम्भवति ननु द्वितीयादिक्षणे तत्र स्वाधिकरणप्रथमादिक्षणस्य ध्वसस्यैव सत्त्वात् ।
पूर्वपूर्वक्षणध्वसाधिकरणत्वस्योत्तरोत्तरक्षणे सर्वसिद्धत्वात् । ननु स्वाधिकरण-
समयध्वसानधिकरणत्व स्वाधिकरणसमयात्पूर्वसमयेऽपि वर्त्तते इति चेद्वर्त्तताम् ।
तत्क्षणसम्यन्धाभावादेव तत्र तदुत्पत्तिव्यवहाराभावात् । कालिकसम्यन्धस्यापि
वर्त्तमान एव पदार्थे स्वीकारात् तत्क्षणे च तत्पदार्थस्यैवाभावात् । स्मृतिष्विति ।
संस्कारमात्रजन्य ज्ञान स्मृति । संस्कारोद्बोधकाज्ञानन्तर एव । अस्यायमुद्बोधक
इति तु तत्तत्सन्निहितकार्याभिर्णेत्य । चोययन्ति । उच्चादित्वावयवप्रत्यये चोय-
यन्ति । तदभावे चोयइ ।

पंतावेस्ताइतालो. सेस्वो. ॥३१॥३६॥

अनयोरिसुप्रत्ययसहितयोः पन्तावे इत्यादेशो वा स्यात् । पतावे, तार्डिसु ।
तालेइ । पतावे, तार्डिसु । तीर् पुवनतरणयोः ॥३२॥ तीरेइ । तुइ सघाते
तोडने च ॥३३॥ तुडेइ । तुल्, तोल् तोलने ॥३५॥ तुलेइ । तोलेइ । दस् दर्श-
नायाम् ॥३६॥ दसेइ ।

पतावेरिति—वा इत्यनुषर्त्तते । इमुना सह संसुः । तयो सेस्वो. ।

दर्शनायाम् । शानानुङ्गल्यापाराणुङ्गल्यापारो दर्शना । ण्यताणुचि दर्शना-
शब्दस्य सिद्धत्वात् ।

दाय् दर्शनायाम् ।३७। दायेइ । दाल् उद्घाटने विदारणे च ।३८। दालेइ ।
दालिसु ।

अवाहालआदे ।३।३।३६॥

अवात्परस्य दान्घातोरादेर्द्वित्य वा स्यात् । अवाहलेइ । अवदालेइ । दीग्
दीपने क्रीडने च ।३९। दीवेइ । धरिस् परामवे ।४०। धरिसेइ । धुम्ह, धुम्ह
सन्दीपने ।४२। धुवेइ । धुम्मेइ ।

अवादिति—द्विवैत्यनुयतंते । अवात्परस्य दालस्यादेर्दकारस्य द्वित्ये
अवहलेइ ।

पामिच्च् उच्छिन्नग्रहणे ।४३। पामिघेइ । पाग् अन्तगमने ।४४। पारेइ । पीह्
इच्छायाम् ।४५। पीहेइ । पूर् पालनपूरणयो ।४६। पूरेइ । पोस् पोषणे
।४७। पोसेइ । प्फाल् विदारणे ।४८। फालेइ । फास् स्पर्शे ।४९। फासेइ ।
मच्च् तिरस्कारे ।५०। मच्चेइ । मत्स् मर्त्सने ।५१। मत्थेइ । भोग् दर्शने
।५२। भोगेइ । मद् भूषायाम् ।५३। मडेइ । मत् मन्त्रणे ।५४। मतेइ । मूल्
रोहणे ।५५। मूलेइ । मोद् मोडने ।५६। मोडेइ । यस् आच्छादने ।५७।
पियसेइ । याम् परिवेषणे ।५८। यामेइ । याम् आलिङ्गने ।५९। यासेइ ।
राह् राधने ।६०। राहेइ । लद् गतौ ।६१। लडेइ । लूद् शुद्धौ पारुष्ये च ।६२।
लूडेइ । लेस् सश्लेषणे ।६३। लेसेइ । वच् प्रतारणे ।६४। वचेइ । वण् वर्णने
।६५। वण्णेइ । वार् वारणे ।६६। वारेइ । वेद् वेष्टने ।६७। वेटेइ । वेल् वेष्टन-
कम्पनसंज्ञनेषु ।६८। वेलेइ । वेस् व्यापने ।६९। वेसेइ । व्यद् दुःखे
।७०। वहेइ । सगाम् युद्धे ।७१। सगामेइ । सक्क सामर्थ्ये ।७२। सवेइ ।
सच् छेदने ।७३। मवेइ । साह् सहगमने ।७४। साहेइ । स्य् सूचने ।७५।
स्येइ । सेस् भेदने ।७६। सेसेइ । हरिस् हर्षे ।७७। हरिसेइ । हेरुयाल्
निन्दायाम् ।७८। हेरुयालेइ ।

मन्त्रणे । मन्त्रण नाम गुप्तपरिभाषणम् । राधने । राधन ससिद्धयनुबूलो
ध्यापार ।

दा दाने ।७९। देइ । देन्ति । देउ । देहि । देह ।

दाने । दान स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्तोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । त्यागा-
धेनं सद् पर्यायताज्जरणाय परस्वत्वेति दत्तम् । स्वस्वत्वस्य सद्भावेऽपि परकीय-
स्वत्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारदशाया देइ इति वारणाय स्वत्वनिवृत्तीत्युक्तम् । एप्रत्यये
घृदौ देइ । अतः परत्वाभावात् देहि इत्यत्र हेलोप ।

एति द. ।३।३।४॥

एति परे दाधातोर्ह्रस्वः स्यात् । दए । देआ । दास्मइ । दाहिइ । दाहिमि ।

एतीति—ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । प्रकरणादेत्पदेन प्रवर्त्तनार्थप्रत्यय एव गृह्यते ।
दइति दाशब्दस्य पष्ठयेक्यचनम् । आन्तरगतम्यादाकारस्य ह्रस्वोऽकारः । दाधातो
प्रवर्त्तनायामेति प्रत्यये मध्ये एम्प्रत्यये तस्य लोपेऽनेन ह्रस्वे प्रकृतिभावे दए ।
अत्र बाहुल्यभित्यमेव प्रकृतिभावो भवति । तेन दे इति न भवति । अनिदृक्-
स्यात् दास्मइ इत्यादौ नेट् ।

दो हेर्ह्रस्व तथः ।२।४।१०१॥

दाधातोः परस्माद् हिप्रत्ययात्परस्य ह्रप्रत्ययस्य स्यादेशो वा स्यात् । दाहित्थ,
दाहिह । दाह, दाहामि । दाहामु, दाहामो ।

दो हेरिति—वा इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । दाधातोर्ह्रप्रत्यये
मध्ये हिप्रत्ययेऽनेन स्यादेशो दाहित्थ । त्याभावे दाहिह । दाधातोर्मिप्रत्यये मध्ये
हिप्रत्यये 'वक्त्रयोच्छदाहयेच्छेभ्यो मे' इत्यनेन हेरिक्कारस्य परत्वात्पूर्वं लोपेऽपि
मादित्वानपायात् 'मानौ हेर' इति सूत्रेण हेरिक्कारस्याकारेऽनुसारे दाह ।
अत्र दीर्घस्तु नेकारलोपे मिपरत्वाभावात् । न च पूर्वं परत्वालोपे
भान्निप्रत्ययपरकत्वाभावात् हेरिक्कारस्याकार सम्भवतीति वाच्यम् । मादौ
परे इत्येतावन्मात्रार्थकरणेनैव सिद्धौ प्रत्ययपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्येन
दीर्घविधौ धाघकाभावात् । नचैव घृत्तौ कथं मादौ प्रत्यये परे इत्युक्त-
मिति वाच्यम् । अन्यपदार्थतया प्रत्ययस्यैव सम्भवतया तथाभिधानात् । तात्पर्यन्तु
मादौ परे इत्यत्रैव । न च तथापि केवलभकारे भकारादित्वं कथं साधयथ एव
सादित्वादिव्यवहारादिति वाच्यम् । अन्यत्र तथा सत्त्वेऽपि व्याकरणे 'व्यप-
देशिवदेकस्मिन्' इति परिभाषया निरवयवेऽपि शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय सादित्वा-
दिव्यवहारस्य स्वीकारात् । अतएव मादित्त्वं भकारे न विरुद्धम् । अगत्या
स्वस्मिन्नेव स्यादित्त्वस्वीकारात् ।

पस्य देज्जदाऊणपट्टिसण्णेषु ।३।२।५३॥

पकारोपमर्गस्य दीर्घो वा स्यादेज्जदाऊणपट्टिमवणमन्देपु परेषु । पादेज्जा ।

परस्येति—दीर्घो चेत्यनुवर्तते । पपदेन पकारोपमर्गस्यैव ग्रहण नास्य पकारस्य । देज्जदाऊणपरे तस्यैव सम्भवात् । इतरन्योरुभयो, परयोरन्यस्य पकारस्य देज्जदाऊणयो पूर्वमुपस्थितेरादुगोषात्पपरेणोपसर्गस्य प्रथमोपस्थितेरावश्यकनयाऽन्यदीयोपस्थितौ भाताभावाच्च । उपसर्गादुपसर्गपदादयोरैकशेषमाभित्य सौप्रम्यादुपवचनवाभयण वृत्तुष्टकन्यतनु न म्याप्यमसति तादृशप्रयोगे । तथाच 'सहृदुचरितः शब्दः सहृदुर्धं गमयतीति म्यायादुपसर्गस्यैव पकारस्य चतुर्थे परेषु सम्भवात्ताद 'उपमर्गस्येति' । दीर्घ इत्यनुवर्तते । दाघातोरेज्जमन्यये देज्ज, ऊणमन्यये दाऊण । यद्दघातोरेणुमन्यये षट्ठि । सप्धातोराप्रत्यये सण्ण । तत्तन्पार्थमाह देज्जदाऊणेत्यादि ।

डि डी निहायमा गतौ ।८१। डियइ । डियति । डीयइ । डीयति । पक्षे ।

डवणोवर्णयोरेसि ।३।४।३७॥

इवर्णम्योवर्णस्य च लोप' स्यादेमि परे । डेइ । डिति । उडियइ । उडियति । उड्डीयइ । उड्डीयति ।

विहायमा गताविति—लोप इत्यनुवर्तते । विहायसा गमने गतावेवाय धातुराग्यायते । न च त्रीश्रविरहितप्रदेशभावादिदमसङ्गतमिति चेन्न । आकाश पन्यानमारुह्य गमन एव तस्य प्रयोगविधानेन शङ्काया एवाप्राप्ते । भूमिपथमारुह्य गमने आकाशमन्यन्धेऽपि तत्पथकरणवत्त्वाभावात् । वृत्तीयानिर्देशोऽप्यतएव सार्थकः । तस्याकरणार्थत्वात् । डियइ । गिलादित्वात्प्रत्यय । पक्षे यथागणम् । इवर्णोवर्णयोरेति—लोप इत्यनुवर्तते । णसि वृत्ते लोपे डेइ । सयुक्ते द्वस्वे डिति ।

उतो डिडीभ्यामेसो डाडो ।३।१।५३॥

उतः पराम्याभाम्यां परस्येसो डाडावादेशौ वा स्त' । उडाइ । उड्डइ ।

उड्डति । उड्डेइ । उड्डिति । उड्डति । उड्डिस्सइ । उड्डिहिइ ।

उत इति—चेत्यनुवर्तते । अत्र यथासत्यान्वयो न । तेन डीधातो परस्याप्येकारस्य ड इत्यादेश । डाप्रत्यये डिति टिलोपे उडाइ, एव उड्डइ ।

पु व्यक्तायां वाचि ।८२॥

बुवस्तिन्तिसिमिन्तमाणेषु ।३।१।२९॥

एसा सहितस्य बुधातोर्बुवादेशो वा तित्तिंसिमिन्तमाणेषु परेषु । बुवइ ।

तित्तिंसीति—वा बुव. सैस इत्यनुवर्त्तते । एसा सह सैस । आदेशोऽ-
यमदन्त* । बुवादेशे बुवइ ।

न्तावो रूवः ।३।१।३०॥

बुधातोरुकारस्योवादेशो वा न्तौ परे । बूँति, बुवति । बेति । विंति ।
बुवसि । बेसि ।

न्तावोरिति—वा बुव इत्यनुवर्त्तते । ऊवादेशे सयुक्ते ह्रस्वे बूँति । पक्षे
बुवादेशे बुवति । तदभावे बेइ । विंति । एसि परे उकारलोप । सयुक्ते ह्रस्व* ।

एसि ह्मोहियापरे बुवः ।३।२।३४॥

बुधातोरुकारस्य ह्मोहियापरक एसि परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घो वा
स्यात् । बूह, बेह । बुयामि, बेमि । बूमो, बेमो ।

एसि ह्मोहीति—दीर्घः पूर्वपरयोः पूर्वस्य सवर्ण इत्यनुवर्त्तते । बुधातोर्ह-
प्रत्यये मध्ये एसि धोरुकारस्यैकारस्य चोभयोः स्थाने पूर्वोकारसवर्णदीर्घोकारे
बूह । पक्षे धोरुकारस्यैसि लोपे बेह । मपरे बुवादेशे वकारस्य वकारे बुयामि ।

सैसो बुव आहस्तिन्त्योर्वर्त्तमाने ।३।१।३८॥

एसा सहितस्य बुधातोराहादेशो वा तित्त्योः परयोर्वर्त्तमाने ।

सैस इति—वेत्यनुवर्त्तते । एसा सह सैस । आदेशश्चायमदन्त* । वर्त्त-
माने किम् । आज्ञाप्रवर्त्तनासु माभूत् ।

आहात्ते ।३।४।३८॥

आहात्परस्य तिप्रत्ययस्य लोपः स्यात् । आह ।

आहात्तेरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । आह तेरिति वक्तव्ये तथोपादान सर्व-
लोपार्थम् । तेन नान्यस्य लोप । आह + तीत्यवस्थायामनेन तिलोप ।

न्तेरुडंसुडावाहात् ।३।१।६१॥

आहात्परस्य न्तिप्रत्ययस्योद् असुद् इत्येतावादेशौ पर्यायेण भवतः । आहु,
आहसु ।

न्तेरिति—उद् च असुद् चोडसुडौ । एकस्मिन् स्थानिन्यादेशद्वयासम्भ-

यादाह पर्यायेण । त्तिप्रत्ययस्योदादेशे टिलोपे आहु । असुदादेशे तु आहसु ।
उभयत्रैसा सहितस्य धोरादादेशे न्तिपरे ।

बुवउ, वेउ । बुवत्, वृर्वित् । वित्, वेत् । बृहि । बृह, बेह । बृआ, बृया ।

बुइस्मइ । बुहिइ ।

बुव ईत् । २।१।२९॥

बुधातोरीत्प्रत्ययः स्याद् भूते ।

बुव इति—भूत इत्यनुवर्त्तते । नित्यत्वादिसोत्पत्तादोऽयम् ।

बुव ओरीत्यवो वस्य । ३।३।२३॥

बुधातोरुकारस्यादेशः स्यादस्य द्विथेति परे । अन्यरी ।

बुव इति—द्विरित्यनुवर्त्तते । बुव इत्यस्मैरित्यनेन सम्बन्धः । अनेकवर्ण-
त्वात्सर्वस्य स्थाने प्राप्तावोरित्युक्तम् । अयादेशस्तु व्यञ्जनान्तः । वस्येत्यत्रापि बुव
इति सम्बध्यते । तेन बुवो यो द्विरिति लभ्यते । बुधातोरीति प्रत्ययेऽङागमेऽने-
नोकारस्यायादेशः । वकारस्य च द्विः ।

इत्याद्यातप्रकरणे छितीयो गणः समाप्तः ।

अथ आख्यातप्रकरणे तृतीयो गणः ।

अच् पूजाया सङ्कोचने चयने च । १।

अचादिभ्यो वा । २।१।७८॥

एभ्यो धातुभ्य एः प्रत्ययो वाऽऽज्ञाप्रवर्त्तनार्तमानेषु । अचेइ । अचइ । अचिंति ।
अचति । अचेसि । अचसि । अचेइ । अचइ । अचेमि । अचामि । अचेमो ।
अचामो, अचेहि । अच, अचाहि । अचेइ, अचइ । अचे, अचए । अचिञ्जा,

अचेजा । अचिज्ज, अंचेज्ज । अचइज्जा, अचएज्जा । अचइज्ज, अचएज्ज ।
अचिज्जासि । अचिज्जाह । अचिज्जामि । अचिज्जामो ।

पूजायाम् । अत्रत्यविचारोऽन्वधातौ द्रष्टव्य । एसित्यनुवर्त्तते । अनुवृत्त्यैव
चाक्षाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेऽपि लभ्यते । पक्षे सामान्यतया विधीयमानस्यास, प्रवृत्तिः ।
अचिंति । सयुक्ते ह्रस्वत्वादिकार । अच । हेरत इति हेर्लोपो वा । अचे ।
मध्ये एसि तस्य लोपे यद्वाऽसि वृद्धौ च अचे । प्रकृतिभावे तु अचए । बहुलप्रह-
णादेसि न प्रकृतिभाव । अतएव नित्य लोप । एवमेवैज्जप्रत्ययेऽपि बोध्यम् ।
एज्जप्रत्ययान्तात्स्यादौ कृते तु अचिज्जासीति । लोपप्रकृतिभावसयुक्तह्रस्वविक-
ल्पात्तु रूप स्वयमूहम् ।

अज् व्यक्तिप्रचरणकान्तिगतिषु । २। अंजेइ, अजइ ।

अभेरजो गः । २। ४। ५८॥

अमेः परस्याजधातोरन्त्यस्य गकार स्यात् । अब्भगेइ, अब्भगइ ।

अज इति—व्यक्तिविशेषचनम् । प्रचरणे स्निग्धता । अन्यत्तु स्पष्टार्थमेव ।
नित्यमिष सूत्रेण तेन नाब्भजेइ इति साधु । कृत्स्वपि अब्भगो । अब्भगणम् ।
अब्भगिओ । अब्भगिअव्य । अब्भगणिज्ज । अब्भगणीअ । अब्भगओ ।

अदोल् आन्दोलने । ३। अदोलेइ, अदोलइ । अग्ग् योग्यतायाम् । अग्घेइ,
अग्घइ । अज्ज्, अज्जिण् उपार्जने । ६। अज्जेइ, अज्जइ । अज्जिसु । अज्जि-
णेइ, अज्जिणइ । समज्जिणेइ, समज्जिणइ । समज्जिणिंसु । अत्थ याचने । ७।

पत्थयइ, पत्थेइ, पत्थइ ।

अज्जिणिति । अय धातु प्रायः सम्पूर्वक एव लभ्यते न तु केवलम् ।
याचने । याचनञ्च विनयादिपूर्वक परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारः । स च व्यापार कृपया दीयतामिति शब्दाभिलाषः । विनयादिपूर्व-
कत्वनिवेशादेव न दृष्टधातुना सहास्य पर्यायता । तत्र घटात्कारपूर्वकत्वस्य
निवेशात् । भिन्नादिधातोरप्येवमेवार्थः ।

आव् प्राप्तौ । ८। आवेइ ।

प्राप्ताविति । स्वत्वानुकूलव्यापार प्राप्ति । तथाच धन आवेइ लब्धइ
इत्यादौ धननिष्ठस्वत्वानुकूलो व्यापार इति बोधः । स्वत्वरूपफलाश्रयत्वेन
धनस्य कर्मत्वम् ।

पादावः सासित प्योः ।३।१।२३॥

पात्परस्य सिद्धिकरणसहितस्याव्धातोः प्यो इत्यादेशो वा स्यात् । पप्पोइ, पावेइ, पावइ । पाविस्मइ । पावेस्मइ । पाविहिइ, पाविही । पावेहिइ, पावेही । पाविहिसि ।

पादान इति—पात् आय इति पदद्वयम् । सिता सट् ससित् तस्य ससित । सकार इत्यत्र ममित् । असेसो सहितस्येत्यर्थः । अनेषवर्णत्वात्सर्वादेशः । आव्धातोर्सेसो सहितस्य प्यो इत्यादेशे पप्पोइ । तदभावेऽसेसोः श्रयणम् । एटि समुक्ते ह्रस्वे इटि वा पाविस्मइ । मयर्णदीर्घे पाविही ।

आस् उपवेशने ।९। आसइ । अहियासेइ । आमे । आम ।

उपवेशने । यद्यपि विश्धातो प्रवेशनमर्थे । तत्र च सकर्मक । तथा-प्युपसर्गवशेन विश्धातोः पाप्प्युपर्यसयोगानुपूलव्यापारार्थकत्वसम्भवाद्भा-कर्मकत्वम् । यदुक्तम्—“उपमर्गेण धात्वर्थो बलादन्य प्रतीयते । प्रहाराहारसहार-विहारपरिहारपइ” ॥ इति । इधातोर्बलात्कारपूर्वकपरस्मत्त्वनिवृत्तिपूर्वकत्वस्थव्योत्प-द्यनुपूलव्यापाररूपहरणार्थकत्वेऽपि प्राप्नुपसर्गवशेन प्रहाराद्यर्थवत् । सर्वेषां धातूनामुपसर्गादिपक्षे मसिद्धार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थो भवतीति भावः । तत्र कारिकाया यत्किञ्चिदुपसर्गमात्रदर्शनेऽपि द्योतकमात्रोपलक्षणं तद्दर्शनम् । अतएव साक्षादित्याद्यवयववशेन धातोर्ध्यानंतरभवनेऽपि न क्षति । अत्रेदं बोध्यम् । उपसर्गादि-समभिव्याहारे प्रतीयमानोऽर्थो न निपातस्य किन्तु धातून्नामैव । निपातास्तु द्योतकाः । अतएव तदसन्निधाने न तदर्थप्रतीति । निपातस्य तदर्थत्वे तु अनुपूर्वक-भूधातोर्नुभयानुपूलव्यापारार्थकत्वेन जायमान सकर्मकत्व न स्यात् । अनुभवस्थो-पसर्गार्थत्वेन तदनुपूलव्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । धात्वर्थनिर्देश-स्तूपलक्षणं तत्तदर्थस्यापि तेन न विरोधः । प्रवर्त्तनायामेतत्प्रत्यये आसे । आस इत्यत्र ह्रस्वोपः ।

इकव् दर्शने व्यक्तायां वाचि च ।१०। इक्खेइ, इक्खइ । इक्खिमो, इक्खेमो, इक्खामो ।

व्यक्तायां वाचि । स्पष्टवचनं व्यक्ता वाक् । व्यक्तत्वञ्च वाचिकत्वादितत्त-द्रूपेण परव्ययविषयत्वम् । एवञ्चाव्यक्तशब्दानुपूलव्यापारे सति नेक्यइ इत्यादिप्रयोगः ।

पादिक्खइलो वा ।३।१।७३॥

पोपसर्गात्परस्येकत्वोऽन्त्यस्य लृकारो वा स्यात् ।

पादिति—अनैमित्तिकत्वेन छादेशस्य कृत्स्नपि भवत्ययमादेश । पेच्छण ।
पेच्छणीय । पेच्छ, पेच्छणिञ्ज । पेच्छा । पेच्छओ । पेच्छित्ता । एवममे हादेशेऽ-
पीयङ्गति ।

, पेच्छइ । पेक्सेइ,

गने हादेशकरणे तु
नान्तो नत्वदन्त ।
नवर्णदीर्घेण पेहाइ
त्र । नमादिस्वादि-

॥

। पेहि । पेच्छ,
। पेहेह, पेछेह,
इ ।

तोर्लोप स्यादत-
एति द्विपर इत्यु-
एयानेन विधीयते
निरगात् । लोप
। विकरण एसि
। पेहि । असि
एाहि । इहोप्यसि
स्यापीह उवेहि ।

। अवयक्त्वइ,
स गता १९९।

इसेइ, इसइ । ईण् स्तुता । १२। ईणेइ, ईणइ । ईर् प्रेरणे । १३। ईरेइ, ईरइ ।
उदीरेन्ति, उदीरति । पेरेइ, पेरइ । पेरिंसु ।

अत्रादिनि—आदेर्वेल्यनुवर्त्तते । तेनेकारस्य यकारो वा । आदेश सत्यर ।
यकारलोपादयअन्नेइ इति प्रयोग मारम व्यस्मरः । अवयवित्त्वमो । तमादि-
त्वादिका । स्तुतौ । स्तुतिर्दि गौरवप्रयुक्तप्रीत्यनुकूलक्यापारः । गौरवप्रा-
राध्यत्वावगादि “अय ममारार्य” इति विमानम् । अतएव “आहाकठ चेव तिपा
ममीणे” इति सूत्र १।१०।८॥ ईर् धातोः प्रेरणार्थत्वेऽपि कथनमुत्पूर्वकस्यार्थः ।

उदीवेत्सोभ इंसोरेत् । १।४।७९॥

एभ्यो धातुभ्यः परस्यैतुप्रत्ययस्यादेरेकारो वा स्यात् । उदीरेँसु, उदीरिँसु ।
उड् छेदने । १४। उडेइ । उडइ । उम्, उस्म, ओम् निन्दोपालम्भनतिरस्का-
रेषु । १७। उसेइ, उमइ । उस्सेइ, उस्मइ । ओसेइ, ओमइ । एस् अन्वेपणे
। १८। एसेइ, एसइ । एसे । एसेआ ।

उदीरिति—अप्राप्तादेर्वेलि सम्प्रथ्यते । उत्पूर्वकादीर्धातोर्निमुप्रत्ययेऽनेनेका-
रस्येकारे उदीरेँसु । पैदधातोर्वेँदसु । सोम्धातो सोभेँसु । अन्वेपणे । तत्र मार्गेणम् ।

अनोरेस एत डम् । ३।१।६५॥

अनोः परस्यैसधातोरेतः प्रत्ययस्येमादेशो वा । अनेसिँ, अनेसे । कत्
वाञ्छायाम् । १९। कतेइ । कखइ । कद् अपनयने । २०। कडेइ, कडइ । कद्
आवरणे । २१। कडेइ, कडइ । कप् छेदने मामर्थ्ये उत्पादने च । २२।
कप्पयइ । कप्पेइ, कप्पइ ।

अनोरिति—वेल्यनुवर्त्तते । एस्धातोर्विहितस्य प्रवर्त्तनायामेतः प्रत्ययस्या-
नेनेमादेशो भवति । अत्र मकारो नेत्सहक । अन्यथाऽऽदेशो मकाररहित एव
विधीयेत । तत्रेतो मस्य प्रयोजनाभावात् । एत इमादेशे मकारस्यानुस्वारेऽनेसिँ ।
सन्धिवाच्यन्तु स्वयमप्युहेत । पक्षे श्रवणमेतोऽपि । अनोरिति किम् । पेसिँ
एसिँ इति मारम भवत् । कप्पयइ । अत्रायप्रत्यय पाक्षिको भवति ।

कर् करणे । २३।

कर कास्त्यादिहियास्ससिस्स्युमूणतव्वेषु । ३।१।२७॥

कर्धातो का इत्यादेशो वा तित्तिसिहमिमोहियास्ससिसीउम्ऊणतव्वेषु
परेषु । काइ । कति । कासि । काह । कामि । कामो । काउ । कतु । काहि ।

कर इति—वेत्यनुवर्त्तते । त्यादिश्च हिश्च याश्च स्सश्च सिश्च सीश्च उश्च उणश्च तव्वश्चेति द्वन्द्वसमास । त्यादिपद तिमारभ्य मोपर्यन्त प्रत्ययमाचष्टे तदाह तिन्तीत्यादि । हिशब्देनाज्ञाभविष्यदर्थयोरुभयोर्महणम् । न तु पूर्व-परसान्निध्यादाज्ञार्थकमात्रस्य सन्निहितासन्निहितयो सन्निहितस्यैव महणमिति परिभाषाया अनित्यत्वात् । अतएव काहिइ, काही इत्यादि सिद्धयति । कर्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यय एसि वा कृते इप्रभृतित्वात्तस्य लोपे कादेशे काइ । कर्धातोस्तत्र गणे पाठाभावात् तत् परयोःसेसोलोप । विष्कृतप्रहणे प्रकृतेर्महणाभावाच्च ।

को यः सिद् ॥११॥५७॥

काधातोः परस्य याप्रत्ययस्य सिडागमः स्यात् । कासिया । कस्सइ । काहिइ, काही । काहामो ।

क इति—असादिभ्यो या इति विहितस्य याप्रत्ययस्य प्रवर्त्तनार्थस्यानेन सिद्धिधीयते । टिप्त्वादाद्यवयव । एदेजापचादत्वात् तद्विधानं वेद्यम् । कर्धातोःयाप्रत्यये विकरणलोपे कादेशे सिडागमे कासिया । सयुक्ते ह्रस्वे कस्सइ । दीर्घे काही । प्रकृतिभावे काहिइ । मादौ हेरदिति सूत्रेणेकारस्याकारे दीर्घे काहामो ।

वा क सिस्स्यौ ॥२१॥३०॥

काधातोः सिसीप्रत्ययौ वा स्तो भूतेऽर्थे ।

वा क इति—भूत इत्यनुवर्त्तते । सिश्च सीश्च सिस्स्यौ । विकल्पेनेनौ प्रत्ययौ । तेन पक्षे सामान्येसुप्रत्यय । उदाहरणञ्चामे प्रदर्शयिष्यते ।

भूते काप्रभृतीनामद् ॥११॥५८॥

एषामडागमः स्यादाख्याते भूतार्थरूपप्रत्यये परे । अकासि । अकामी । अकाइसु ।

भूते काप्रभृतीनामिति—भूते किम् । काइ इत्यादौ मास्म भवत् । अडागमे टिप्त्वादाद्यवयवे अकासि । त्यादिविवक्षायामेव कादेशो भवति । अतएव सिस्स्योर्विवक्षितयो सतो पूर्वमेव कादेशे सिस्स्यौ भवत । कचित्परत्वव्याख्यानन्तु भावि-परत्वमादायैव । का, कर्, तर, दव, दिस्, लभ, हो, एते फादय । आहृतिगणोऽयम् ।

न मायोगे ॥११॥५९॥

मायोगे भूतार्थप्रत्यये परेऽडागमो न स्यात् । मा कासि कामी वा अधम्म ।

पक्षे करेइ, करइ । करेस्सइ, करिस्सइ ।

न मेति—भू इति अङिति प्राप्नुवन्ते । यद्यपि सन्ध्यागमे दीर्घे मा भामि इत्यादि सम्भवति । तथापि कासि प्रा इति मासन्ध्यागमोत्पत्त्येवोऽ-
द्यागमागम्य पञ्चमिणि सूत्रम् । पदे । वाहेनाभावपक्षे । बह्वादिवाहेना
गमे परेऽस्य । समुत्ते हरे परित्स्मिन् ।

कर इस्सम् । २।१।३१॥

कर्धातोर्भूतेऽर्थे इस्मप्रत्ययो पा । अकरिस्म, अजरित्था, अकरिस्सु ।

कर इति—भूते चेत्युपचरते । कर्धातोर्भूतेऽर्थे इस्मिन् प्रत्ययेऽद्यागमे अङ-
रिस्म । गस्यापुस्वा । एतद्भावे रधाप्रत्यय । तस्येति अकरिधा । पक्षे इत्सु ।
सामान्यतो विधानात्सोपमर्गादपि चोप्यम ।

शुगाटे करादे । ३।२।१२॥

शुगादिभ्यः परम्भ करादे स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यात् । शुकारेह, शुकरेह ।
शुकारह, शुकरह । धितारेह, धिकरेह । धितारह, धितरह । सकारेह, सप-
रेह । सपारह, सपरह ।

शुगादेरिति—वृद्धिर्येत्युपचरते । सामान्यतो विधानात्पर्यस्मिन् परे भवति
वृद्धि । अव्ययादिपूर्वस्य धातोस्तु ताद्यागमो भवति । तथा प्रयोगादज्ञानम् ।
धितारेह । धितारानुलब्ध्यापारो धात्वर्थः । वृध्यभावे तु शुकारेह धिकारेह
इत्यादि । भूते तु शुकारिस्म, शुणारित्था, शुकारिस्सु, शुकारिस्म, शुकारित्था, शुका-
रिस्सु । शुकार्, धिकार्, सकार् । आत्, उट्, उपट्, पट्, निसम्, परि-
ट् पते शुगादिकरादयः ।

उवात्कर क्वड पाकसंस्कारयोः । २।४।६०॥

उवात्परस्य कर्धातोः क्वडादेशः स्यात्पाकेऽर्थे मस्कारे च । उरक्त्वडेह,
उक्क्वडह ।

उवादिति—अपेक्षार्णत्वात्सर्वविज्ञ । अकार उच्चारणार्थः । पाकसंस्कारयो-
रिति किम् । करणाद्यर्थे भाभूत् । अतएवोपकाराद्युल्लङ्घ्यापारदशायाम् उव-
करेह इत्यादय एव प्रयोगा भवति । सामान्यतया विधानाद् उक्क्वडिभ्यः, उव-
क्वडिड इत्याद्यपि भवति ।

कह कथने । २४। कहेह, कहह । कहेउ, कहउ । कहेत्तु, कहत्तु । कहेहि । कहेसु,

कहसु । कह, कहाहि । कहे, कहेजा । कहिस्मइ । कहिहिति । किट् कीर्त्तने । १२५। किट्हेइ, किट्इ । किर्, कीर् विक्षेपे । १२७। किरेइ, किरइ । विक्षेपे । विभेपो हि उत्तरदेशसयोगानुकूलव्यापार ।

पात् किर. । ३।३।३९॥

पात्परस्य किरधातोरादेर्द्वित्व वा स्यात् । पकिरेइ । पकिरइ ।

पादिति—आदेर्द्विर्वेति पदत्रयमनुवर्त्तते । सामान्यतया विधानात् निमित्त-विशेषापेक्षा । पकिरमाण इत्यागमप्रयोगदर्शनेनेदं सूत्रं स्थालीपाकन्यायेन विधीयते । यथा स्थाल्या पच्यमानेऽग्नेद्वेकस्यैव पाकदर्शनेन सर्वेषां पाको विज्ञायते । तथैवात्रापि द्विककारघटितैकप्रयोगदर्शनेन पकिरेइ इत्यादिषु ककार-द्वित्वमनुमीयते । नचाय न्याय सार्वत्रिक । यत् कुत्रचिदेकस्मिन्मन्त्रे दृष्टे एतद्-मामीणा सर्वेऽन्धा इति न निश्चीयते । ततश्च यत्र नागमलोकविरोधसभावना तत्रैवैतन्न्यायाभयणमिति विज्ञेयम् ।

वेः क्खिर. किर । १।४।१००॥

वेः परस्य किरधातोः क्खिरादेशो वा स्यात् । विक्खिरेइ, विक्खिरइ । निकिरेइ, विकिरइ । कीरेइ, कीरइ । विकीरेइ, विकीरइ । कीइ कील् कील् क्रीडायाम् । ३०। कीडेइ । कीडइ । कीलेइ, कीलइ । पकीलेइ, पकीलइ ।

वेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशोऽरेफान्तो बोध्यः । सामान्यतो विधानात्कृत्यपि बोध्यम् । क्रीडायाम् । आनन्दानुकूलव्यापारविशेषः क्रीडा ।

कम् पादविक्षेपे । ३१। कमेइ, कमइ । क्खिण् क्रयणे । ३२। किणेइ, किणइ । किणाइ । किणेहि । किण, किणाहि । विक्खिणेइ, विक्खिणइ, विक्खिणाइ ।

क्रयणे । तच्च मूल्यदानजन्यपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । मूल्यस्य कार्यापणादिकमेव राजनिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा मापादीनां विनिमये न मासे किणेइ इति प्रयोगः । विपूर्वकस्य तु मूल्य-महणपूर्वकस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । प्रथमे मूल्य-दानजन्यस्वनिवेशात् लब्धादिधातुभिरस्य पर्यायता । विपूर्वकार्थं मूल्यमहण-पूर्वकत्वनिवेशात् दाप्रभृतिधातुभिरस्य पर्यायता । अथवा परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक-स्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलं मूल्यदानमेव क्रयः । विव्रयस्तु स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपर-

स्वत्वानुबूल भूल्यग्रहणमेव । सर्वत्र स्वत्वरूपफलाश्रयतया कर्मत्वम् । किंवाह ।
जाणादित्वादीर्घ ।

वे. किण. क एहे ।३।१।३१॥

वे परस्य किण्धातोः कादेशो वा स्याद् हपरके एसि परे । विक्केह, विक्कि-
णेह, विक्किणह ।

वेः विण इति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । किणेहेत्यत्रत्ये-
त्यनुवृत्त्ये इति निर्दिष्टम् । तेन हपरक एसीति लघ्वम् ।

क्खिव् प्रेरणे ।३३। खिवेइ, खिवइ । खिवेसु, खिवेहि, खिवसु, खिव, खियाहि ।

खिवेस्विति—कृणादित्वात्से सु । तदभावे हि । तस्याव परत्वे वा लोप ।

उञ्जे क्खिव स्से ।४।१।३१॥

उद्भिपूर्वकस्य क्खिव्धातोऽल्लोपः स्यात्स्से परे । उञ्जिक्खिविस्सामि । उक्खि-
विस्सामि । निक्खिविस्सामि । ख्व् छयकरणे ।३४। खवेइ, खवइ । गाह्
स्थापनाग्रहणप्रवेशेण ।३५। गाहइ, गाहइ । गिण्ह् गेण्ह् ग्रहणे ।३७। गिण्हेइ,
गिण्हइ । गिण्हेसु, गिण्हसु । गिण्हेहि । गिण्ह, गिण्हाहि । गेण्हेइ, गेण्हइ ।
गेण्हेसु, गेण्हसु । गेण्हेहि । गेण्ह, गेण्हाहि ।

उञ्जेरिति—टेल्लोप इत्यनुवर्त्तते । उञ्जेरिति समुदायग्रहणम् । तेनैकैकपूर्व-
कस्य विपरीतानुपूर्वीविशिष्टपूर्वकस्य च धातोऽल्लोपो न । तथेवोदाहृत मूले ।
विपरीतानुपूर्वीविशिष्टपूर्वस्य तु निउक्खिविस्सइ । छयकरणे । नाशकरणमे-
तस्यार्थः । तथाचाय सकर्मक । गिण्ह्गेण्हिति । सयुक्ते ह्रस्वकरणेनापि गिण्हइ
इत्यादिरूपसिध्धात्प्रभुभयधातुग्रहण भवेत्प्रोभयो प्रयोगो भवति न तु कचि-
दिति बोधनार्थम् । सम्भवति सार्थकत्वे वैयर्थ्यमन्याग्यम् ।

गिण्ह्गेण्हो सस्सयो. केवलयोर्धेच्छ ।३।१।३३॥

स्सप्रत्ययमहितयोर्निस्पर्मग्योर्गिण्ह्गेण्ह्धात्वोर्धेच्छादेशो वा स्यात् ।

गिण्ह्गेण्होरिति—वेत्यनुवर्त्तते । स्सेन सह सस्सौ तयोरित्यर्थः । केवलयोरिति
किम्, उपमर्गसहितस्यादेशो भास्य भवत् । यद्यप्येकस्यापि धातोरादेशविधानेन
निबध्ति तथापि विनिगमनाविरहादुभयोर्विधानेऽपि न क्षति । आदेशश्चायम-
दन्तस्तेनाप्रेतनेन सूत्रेणात्यस्येकारविधानेऽपि उकारभ्रमणम् । अन्यथा तस्यैवा-

न्त्यत्वेनादेशेनापहारात्तत्र स्यात् । विकरणविशिष्टस्यादेशविधानेनागमविशिष्टस्यै-
षादेशसम्भवेनेकारो न श्रूयेत इति पुनरन्त्यस्येकारो विहितः ।

घेच्छस्येत्तो वा ।३।१।२१॥

घेच्छशब्दस्येकारोऽन्तादेशो वा तौ परे । घेच्छिइ, घेच्छइ । घेच्छति । घेच्छसि ।

घेच्छस्येति—इत ताविति पदद्वयम् । घेच्छादेशोऽनेनान्त्यस्याकारस्येकारे
प्रकृतिभावे घेच्छिइ ।

वा घेच्छान्मेर्डीः ।३।१।६४॥

घेच्छात्परस्य मिप्रत्ययस्य डीमादेशो वा स्यात् । घेच्छी, घेच्छ, घेच्छामि ।

घेच्छामो । गिण्हिस्सइ, गिण्हिहिइ । गेण्हिस्मइ, गेण्हिहिइ ।

घेच्छादिति—अनुबन्धकृतमनेकवर्णत्व न भवतीति ङकारकरणेऽपि पञ्ची-
निर्दिष्टत्वादन्यस्य प्राप्तौ सन्नियारणार्थं सिदादेशकरण तथा च सिच्वात् सर्वादेश ।
डीसादेशे टिलोपे घेच्छी । घोच्छदाहपेच्छेभ्य इति मेरन्त्यलोपेऽनुस्यारे घेच्छ ।
गिर् गिल् निगरणे उद्यमने च ।३९। गिरेइ, गिरइ । गिलेइ, गिलइ ।
गुण् आवर्त्तनायाम् ।४०। गुणेइ, गुणइ । अवपगुणेइ । गोर् गोपने ।४१।
गोवेइ, गोवइ । ग्गह् ग्रहणे ।४२। गहेइ, गहइ । घट् स्पर्शकिञ्चिद्यलनयोः
।४३। घट्टेइ, घट्टइ । घट् घेष्टायां रचनायाञ्च ।४४। घडेइ, घडइ । घात्
हिंसायाम् ।४५। घाएइ, घायइ । घोस् व्यक्तवचने ।४६। घोसेइ, घोसइ ।
चय् सामर्थ्ये ।४७। चएइ, चयइ । चयति ।

निगरणे । गलयिछाद्य कवलसयोगानुकूलो व्यापारो निगरणम् । उद्यमन
प्रयत्न । अवपगुणेइ । मगवादपस्य गुरुगुणोरिति सूत्रेणापशब्दस्यादेलोपे मगागमे
चावपगुणेइ । एवमवपगुरेइ । हिंसायाम् । हिंसा नाम प्राणवियोगानुकूलो व्यापारः ।
साष्टशवियोगरूपफलाश्रयत्वेन प्राणिना कर्मत्वात् पाणिं घातयइ इति भवति ।

ये चयश्च क्क ।२।३।९९॥

चयधातोश्चकादेशः स्याद् याप्रत्यये परे । चकिया । चल सञ्चलने ।४८।
चलेइ, चलइ ।

ये चय इति—अन्त्यस्य कादेशविधानेन मिद्धि सम्भवति । अनेकवर्णत्वे-
नादेशस्य सर्वादेशापत्तेः । अतश्चकादेशो व्यधायि । चकिया । असादित्वाच्चय-

धातोर्थाप्रत्यये “असूचयि”ति सूत्रेणेडागमे चष्ठादेशे चक्षिया ।

पचलूजभ आय ॥२॥१॥८१॥

पपूर्वकचलधातोर्जभधातोश्चाय* प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु । पच-
लायइ, पचलइ, पचलेइ । चित् चिन्तने ॥४९॥ चितेइ । चितइ । चिट् गति
निवृत्तौ ॥५०॥ चिट्तेइ, चिटइ ।

पचलिति—पकारोपमर्गश्चल एव विज्ञेयणम् । न तु जमोऽपि । तदेवाह
पपूर्वकचलधातोरिति । वा आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेऽप्यनुवर्त्तते । आयप्रत्यये
पचलायइ । पक्षे असेसौ । चिन्तने । चिन्तन ध्यानम् । तच्च स्मृतिजनकम् ।
स्मृतिस्तु तज्जन्या । एतेन ध्यानस्मृत्योरैक्यमिति प्रत्युक्तम् । तदनुकूलव्यापारो
धात्वर्थः ।

समश्चिट् ख ॥३॥१॥२॥

सम्पूर्वकस्य चिट्धातोर्नन्त्यस्य खकारो वा स्यादसेसो परयो. । सचिक्त्वेइ,
सचिक्वड । सचिट्तेइ, सचिटइ । चोर स्तेये ॥५१॥ चोरेइ, चोरइ । चय् च्छइ
त्यागे ॥५३॥ चयेइ, चयइ । पचएइ, पचअइ । छहेइ, छइ । च्छल् वञ्चने
प्रक्षालने च ॥५४॥ छलेइ, छलइ । च्छाद् सवरणे ॥५५॥ छादेइ, छादइ । च्छाल
च्छोल् क्षालने ॥५७॥ छालेइ, छालइ । छोलइ, छोलइ । च्छिद् छेदने ॥५८॥

सम इति—असेसोर्ध्वेत्यनुवर्त्तते । पट्टीनिर्दिष्टत्वादनन्त्यस्य ठकारस्य खकारो
भवति । अकारोऽत्रोच्चारणार्थः । आदेशे सति ठकारस्य परसवर्णेन ककारः ।
सामान्यतो विधानात्कृत्स्वपि बोध्यम् । स्तेये । स्तेयश्च परद्रव्यापहरणम् ।
नन्वेव बलाकृत्य भीषयित्वा वा द्रव्यापहरणेऽपि चोरेइ इति प्रयोगः स्यादिति
चेन्न रक्षणाभावपूर्वकपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वत्वतोऽप्यनुकूलव्यापारेऽर्थे तात्प-
र्यात् । रक्षणाभावश्च तद्दृष्टिरेव । तेन सत्यपि तस्मिन् शयनादिना प्रति-
बन्धे सति द्रव्यापहरणे चोरेइ इति जायते । त्यागे । त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्य-
नुकूलव्यापारः । चेति सयुक्ताक्षरस्य फलमाह पचएइ । वञ्चने । वञ्चनश्च इष्टा-
निष्टसाधनाज्ञानतिरोभावानुकूलो व्यापारः । तादृशतिरोभावरूपफलाश्रयत्वेन
कर्मत्याग्मा छलेइ इत्यादि भवति । प्रक्षालने । तच्च मलापहरणम् । सवरणे ।
सवरणमाच्छादनम् ।

वा छिन्द एदस्तिन्तिपरयोरसेसो ।२।३।३६॥

छिन्धातोष्टिभागस्यैदादेशो वा स्यात्तिन्तिपरयोरसेसोः । छेदेइ । छेदइ ।
छिन्देइ । छिन्दइ । छेदिन्ति । छेदन्ति । छिन्दिन्ति । छिन्दन्ति । छिन्दे ।
छिन्देआ । छिन्देहि । छिन्द । छिन्दाहि ।

वा छिन्द इति—देरित्यनुवर्तते । इन्द इति टिभागस्तस्यैदादेश । आदेशेऽ-
कार उच्चारणार्थ । धातोष्टिभागस्यैदादेशे मध्ये एसि छेदेइ । असि छेदइ ।
आदेशाभावे छिन्देइ, छिन्दइ । एवमग्रेऽपि ।

आतश्छिन्द एत्परयोरसेसो ।४।१।२८॥

आतः परस्य छिन्धातोष्टेलोपो वा स्यादेत्परकयोरसेसोः परयोः । अच्छे ।
अच्छिदे ।

आत इति—टेलोपो वेल्यनुवर्तते । एत्परो चाभ्या तावेत्परौ तयोरसेसो-
रित्यर्थ । आ + छिद् + ए + ए इति स्थितेऽनेन धातोष्टिलोपे । ए प्रत्ययस्येति
विकरणेकारलोपे अच्छे । असि विकरणेऽपि अच्छे । टिलोपाभावे अच्छिन्दे ।

समुदो हिन्तिक्तोः ।४।१।२९॥

समुदः परस्य छिन्धातोष्टेलोपो वा हिन्तिचापरयोरेत्परकयोरसेसोश्च । समुच्छे,
समुच्छिदे, समुच्छिदए ।

समुद इति—एत्परयोरसेसोश्छिद इत्येतानि पदानि च सम्बध्यन्ते । हिन्ति-
शब्देन त्तिपरको हिप्रत्ययो गृह्यते । समुदिति समुदायो गृह्यते । तेनैकैकपरान्न भवति ।
च्छेद् त्यागे । ५९। छोडेइ, छोडइ । छट् सेचने । ६०। छटेइ, छटइ । जण्
उत्पादने । ६१। जणयइ, जणेइ, जणइ । जम् निवृत्तौ । ६२। जमेइ, जमइ ।

उत्पादने । रूपस्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थ । प्रथमव्यापाररूपफलमादाय
कर्मसहाभवनाद् धम्म जणयइ इत्यत्र द्वितीया ।

त्ति नेर्जमो यच्छ ।३।१।३॥

ने' परस्य जम्धातोर्यच्छादेश' स्यादसेसोस्तापरे च । नियच्छेइ । नियच्छइ ।
जिण् जये । ६३। जिणेइ, जिणइ । जर वयोहानौ । ६४। जरेइ, जरइ ।

त्ति नेरिति—असेसोरित्यनुवर्तते । अनेववर्णत्वात्मबादेश । आदेशश्चाय
छान्त ।

निरो जर इंसो रे ।३।३।७४॥

निरः परस्माज्जरधातोः परस्येत्तुप्रत्ययस्यादेरेकारो वा । निजरेंसु, निजरिंसु ।

निर इति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । इमुप्रत्ययस्यादेरेकारे णिच्प्रसु । रेफस्य परसवर्णेन जकार ।

जाय् याचने ।६५। जाण् । जायइ । जोय् प्रकाशने योजनायाश्च ।६६।

जोण्ड, जोयड । ज्झाम् ज्वालने ।६७। ज्झामेइ, ज्झामइ । विज्झामेइ, विज्झामइ ।

याने । यान गमनम् । योजनायामिति । योचना च सयोगाऽऽकूळव्यापारानुद्धल्यापार ।

वेज्झामस्तुपरेऽसि ।३।४।५९॥

वे० परस्य ज्झाम्धातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यात्तुपरकेऽपि परे । विज्झाउ,

विज्झामउ । झम् भोम् अर्पणसेनप्रीतिषु ।६९। झ्मेइ, झ्मउ । भोसेइ,

भोसइ । ठर् स्यापनायाम् ।७०। ठवेइ, ठवइ ।

वेरिति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । पटीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य । तु परो यस्मात्स तुपरस्तस्मिन् । तुमहणेन तेस्तु न ग्रहणम् । प्रकृतिग्रहणे विवृतिग्रहणसम्भवेऽपि विवृतिग्रहणे प्रकृतेरग्रहणात् । असि विम् । विज्यामेउ । तुपरे किम् । असि परे सर्वत्र माभूत् । अर्पणेत्यादि । अर्पणमपि दानमेव । सेवनञ्च प्रीत्यनुबुद्धौ व्यापार । अन्तार्थं चायमवर्मक । एकस्यापि धातोरर्थभेदेऽपि कर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् । अतएव सफर्मकभिन्नत्वमकर्मकत्वम् । अवर्मकभिन्नत्व सकर्मकत्वमिति न व्यधायि लक्षणम् । यथा भूधातोरकर्मकत्वेऽपि अन्ते सन्निधाने सकर्मकत्वम् । अन्तेस्तु नानुभवार्थत्वम् । तथा सति अणुमविज्झइ अप्पा इत्यादौ कर्मणि प्रत्ययो न स्यात् । धातोरकर्मकत्वात् । किन्तु तदर्थस्योक्तत्वम् । अतएव तदसमभिख्याहारे न तदर्थप्रत्यय । यथा धुक्कुमादौ गन्धसत्त्वेऽपि व्यञ्जकगोघृतादिसम्बन्धाभावे न तत्प्रत्यय । सम्बन्धे च तस्य तत्प्रत्यय इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्य तद्व्यञ्जकत्व सिध्यति । तथाऽत्रापि गति ।

डह् मस्मीकरणे ।७१। डहेइ, डहइ । शुल्ल् शोल्ल् प्रेरणे ।७२। शुल्लयइ, शुल्लेइ,

शुल्लइ । शोल्लयइ, शोल्लेइ, शोल्लइ । तज्ज् मर्त्तने ।७४। तज्जयइ, तज्जेइ, तज्जइ ।

तर् तरणे सामर्थ्ये च ।७५। तरेइ, तरइ । अतरिंसु । तल् मर्जने ।७६। तलेइ,

तलइ । तव् सन्तापे ।७७। तवेइ, तवइ । तीर कर्मसमाप्तौ ।७८। तीरेइ, तीरइ ।

शुल्लयड । उचादित्वादय । भर्जने । भर्जनं नाम विना जल रूपादिपरा-
वृत्तिफलकतेज सयोगानुकूलो व्यापार । अत्रैवार्थे तलेइ इत्यस्यापि प्रयोगः ।
जलसन्निधाने तु पचइ इति प्रयोग इति तूक्तम् ।

तुर् नृ त्वरायाम् । ८० । तुरेइ, तुरइ । तूरेइ, तूरइ । तुल् तूल् उन्माने । ८२ ।
तुलेइ, तुलइ । तूलेइ, तूलइ । त्वर् आच्छादने । ८३ । थरेइ, थरइ । तिथम्
आर्द्राभावे । ८४ । थिमेइ, थिमइ । थर् आच्छादने । ८५ । थगेइ, थगइ ।
थएसु, थपसु । थइस्स, थइस्सामि । दल् दाने । ८६ । दलेइ, ढलइ । दलेसु,
दलसु । दलेहि, दल, दलाहि । दलेह, दलाह । दलिस्सामि । दलिहामि ।
दीव् दीप्तौ । ८७ । दीवेइ । दीनइ ।

त्वरायाम् । त्वरा सम्प्रभ । उन्माने । ऊर्द्धमान उन्मानम् । ऊर्द्धावस्थि-
तेन येन मीयते तदुन्मानम् । अत्र तून्मानशब्दो भावत्युदन्तत्वेन न परिच्छेदक-
विशेषपर किन्तु क्रियापर । तथाचोत्थाप्य तोलनमुन्मानमत्र बोध्यम् । थएसु ।
कुणादिस्वात्से सु । थइस्स इत्यत्र मेरिकारलोप ।

पात्प्रवर्त्तमानायाम् । १२।४।७७॥

पोपसर्गात्परस्य दीव्धातोरादेर्लकारो वा प्रवर्त्तनार्थकप्रत्यये परे । पलीवे,
पदीवे । पलीवेज्जा, पदीवेज्जा । दुक्त्वं दु'खने । ८८ । दुक्त्वेइ । दुक्त्वं । दू-
खेइ । ८९ । दूमेइ । दूमइ । इव् प्राप्नो पीडने च । ९० । दवेइ । दवइ । उद्-
वेइ । इह् दहने । ९१ । दहेइ । दहइ । अद्देइ । द्वस् अवस्रसने नाशने च
९२ । धसेइ, धसइ ।

पादिति—दीवो ल आदेर्वैलानुवर्त्तते । प्रवर्त्तनाशब्दस्य तदर्थकप्रत्यये
लक्षणा । अतएवाह प्रत्यय इति । एति प्रत्यये मध्ये एसि तस्य लोपे दकारस्य
लकारे पलीवे । असि वृद्धौ लकार । पादिति किम् । उपसर्गान्तरान्माभूत् ।
प्रवर्त्तनायामिति किम् । प्रत्ययान्तरे मा भूदिति । अउस्रंसने । तच्चाध पतनम् ।
एतस्मिन्नर्थे चाकर्मक । नाशने सकर्मक । तच्च नाशानुकूलव्यापार । नाशश्च
ध्वंसस्तिरोभावो वा ।

अभेर्द्धस् १४।१।२१॥

अभेः परस्य द्वेस्धातोरादेर्लोपो वा स्यात् । अभिधसेइ, अभिधसइ ।

अमेरिति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्तते । अनादिभूतसयुक्तादेर्लोपार्थमिदं सूत्रम् ।
तथाच दकारस्यानेन लोपे अभिधसेइ ।

धर् धार् धारणे । ९४। धरेइ । धरइ । धारेइ, धारइ । धारयइ । पहारयइ ।
पहारेइ, पहारइ । धाद् अमणे निःसरणे निःसारणे प्रेरणाया नाशने च । ९५।
धाडेइ, धाडइ । धाव् शीघ्रगतौ । धावेइ । धानइ । पहावेइ । ९६। धोव् शुद्धौ
। ९७। धोएइ, धोअइ, धोवेइ, धोनइ ।

धारयइ । उच्चादित्वादय । धुधादित्वाद् घस्य ॥ । पहारयइ इत्यादौ ।

धोव एत्परयोरसेसोः । ३। ३। १५॥

अस्य धातो स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादेत्परयोरसेसो । धुवे, धोत्रे । धोवेजा ।
पहोयइ । नद् नर्त्तने । ९८। नट्टेइ । नट्टइ ।

धोव इति—ह्रस्वो वेति अनुवर्तते । एति प्रत्यये ह्रस्वे धुवे ।

नद्ध, नद् बन्धने । १००। पिणद्धेइ । पिणद्धइ । नहेइ । नहइ । अद् ज्ञापने
। १०१। ननयइ, ननेइ, ननइ ।

ज्ञापने । ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो ज्ञापनम् । नवयइ । उच्चादि-
त्वादय ।

आतो न्नवो नित्यम् । ४। १। ७॥

आत्परस्य अन्धातोरादेर्लोपो नित्यम् । आखवयइ, आखवेइ, आखवइ । पण्ण-
वयइ, पण्णवेइ, पण्णवइ । पाल् पालने । १०२। पालयइ, पालेइ, पालइ ।
पास् दर्शने । १०३। पासेइ, पासइ । पासिस्तइ । पासिहिइ । पिल्ल, पैल्ल
प्रेरणे । १०५। पिळेइ, पिल्लइ । पेळेइ, पेळइ । पिह् इच्छायाम् । १०६। पिहेइ ।
पिहइ । पिहाइ । पीह् पील् पीडायाम् । १०८। पीडेइ । पीडाइ, पीडइ ।
पीलेइ । पीलइ । पेंखोल् आन्दोलने । १०९। पेंखोलेइ । पेंखोलइ । प्फोड्
मेदने । ११०। फोडेइ, फोडइ । फद् किञ्चिच्चलने । १११। फदेइ । फदइ ।
फूर् सञ्चलने । ११२। फुरेइ । फुरइ । बूह्, बूह् अन्दे । ११४। बूहेइ, बूहइ ।
यूहेइ, यूहइ । मञ्ज् मञ्जने । ११४। मजेइ । मजइ । भस् अथ पतने । ११६।
भम्सेइ । भस्मइ । भसेइ । भसइ । भर् भरणे । ११७। भरेइ । भरइ । भास्
भाषणे । ११८। भासेइ । भासइ ।

आत इति—आदेर्लोप इति सम्बध्यते । अनादिभूतसयुक्तलोपार्थमिदम् । प्रत्युदाहरणञ्च पणवयइ इति । आणवयइ । ननु पूर्वं सयुक्ते ह्रस्वे पश्चाद्दोषे अणवयइ इत्यपि भवितव्यमिति चेन्न । सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिद्धिभिश्च बलवानिति परिभाषया पूर्वं लोपस्थैत्र प्रवृत्तौ सयुक्तपरत्वाभावेन ह्रस्वाभावात्तादृशरूपासम्भवात् । भस्सेइ । तुमादित्वाद् द्वित्वेऽनुस्वारलोप ।

भासादिभ्यः सेः ।३।१।६७॥

एभ्यः परस्मादसः परस्य सिप्रत्ययस्यैकारो वा । भाससे । भाससि । भोग् प्रेक्षणे ।११९। आमोएइ । आमोयइ । आहोएइ । आहोयइ । आहोइस्मइ ।

आहोएहिइ, आहोएहिंति । मज्ज् गर्वे ।१२०। मज्जेइ । मज्जइ ।

भासादिभ्य इति—अस एकारो वेत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अस किम् । भाससे इति माभूत् । भोगिति । अयञ्च प्राय आपूर्वक एव दृश्यते । आहोएइ । अनाद्यसयुक्तत्वाद्भस्य हो वा ।

मन् अवबोधने ।१२१। मन्नए । मन्नइ । मन्नसि । मन्नह ।

मन्नो मेरे ।३।१।६८॥

मन्धातोः परस्य मिप्रत्ययस्यैसादेशो वा । मन्ने । मन्नामि । मण्णे, मण्णामि । मन्नसु, मन्न, मन्नाहि, मन्नह । मण्णेजा । मन्निस्तइ । मन्नित्या, मन्निसु ।

मन्न इति—वा अस इत्यनुवर्त्तते । सिच्चात्सर्वादेशः । मन्धातोर्मिप्रत्यये मध्येऽसि कृतेऽनेन मेरेसादेशो वृद्धौ मन्ने । पक्षे णत्वम् । अयादित्वात् त्थाप्रत्यये इडागमे मन्नित्या । पक्षे इसु ।

माण् पूजायाम् ।१२२। माणेइ । माणइ । मुच् मोचने ।१२३।

मुचोऽसेसो ।३।२।१०॥

अस्य स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यादसेसोः परयोः । मोएइ । मोयइ । मुएइ । मुयइ ।

मोएजा । मुएजा । मोएसु । मुएसु ।

मुच इति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते । मुच्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि वृद्धौ मोएइ । असि मोयइ । वृध्यभावे मुएइ, मुयइ । कुणादित्वात्सुप्रत्यये मोएसु ।

मुच्सुणादिच्छर्वा ।२।१।११॥

आभ्या भविष्यदर्थे द्विः प्रत्ययो वा त्यादौ परे ।

मुचिति—धातो भविष्यति त्यान्तिन्यनुवर्त्तते । अत्र कर्तृवाचक-
त्यादिप्रत्ययो प्राङ्गस्तेन कर्मणि भविष्यति मुचिस्सइ मुचिहिइ इत्यादि । न तु
मोच्छिइ इति भवति ।

छौ मुच्सुणो वृद्धि ।३।२।२॥

मुच्सुणधात्वोः स्वरस्य वृद्धिः स्याच्छौ परे । मोच्छिइ । मोच्छिति ।

मुइस्सइ । मुइहिइ । मुइसु ।

छानिति—नित्यार्थं पृथक्पृथोक्तम् । मुच्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये च्छिप्रत्ययेऽ-
नेनोकारस्य वृद्धौ त्रयाणामिति प्रथमचकारस्य लोपे मोच्छिइ । एव मोच्छि-
न्ति मोच्छिसि प्रभृतय । चैव लिपकृत्वात् च्छिप्रत्ययाभावे हिस्सौ भवत । तथा
च मुइस्सइ मुइहिइ इत्यादीनि रूपाणि स्वयमूहानि ।

मुच् प्रसरणे ।१२४। मुत्तेइ । मुत्तइ । म्हुइ, म्हुइ स्मृतौ ।१२६। म्हुहेइ ।
म्हुहइ । म्हुहेइ । म्हुहइ । म्हुम् विस्मरणे स्पर्शे स्तेये च ।१२७। म्हुसेइ ।
म्हुमइ । रच् रचनायाम् ।१२८। रणइ । रयइ । रस् आस्वादनाक्रन्दनयोः
।१२९। रसेइ । रमइ । रुम् रोम् रुह रोह् प्रादुर्भावे ।१३३। रुमेइ । रुमइ ।
रोमेइ । रोमइ । रुहेइ । रुहइ । रोहेइ । रोहइ ।

दो रुहो वा ।३।२।४३॥

दोः परस्य रुहधातो स्वरस्य दीर्घो वा स्यात् । दुरुहेइ, दुरुहइ । दुरुहेइ,
दुरुहइ ।

दो रुह इति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । सामान्यतो दीर्घविधानात्कृत्वपि वा
दीर्घो भवति । दुपूर्वकरुहधातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि दीर्घे दुरुहेइ । असि दीर्घे
दुरुहइ । दीर्घाभावे दुरुहेइ, दुरुहइ ।

रल् आलोठने ।१३४। रलेइ । रलइ । रल् घटनायाम् ।१३५। र्वेइ । र्वइ ।
लल् लम्बनायाम् ।१३६। लवेइ । लवइ । लज्ज लज्जायाम् ।१३७। लजेइ ।
लजइ । लास् नर्त्तने ।१३८। लासेइ । लासइ । लिप् लेपने ।१३९। लिपेइ ।
लिपइ । लेह् स्वलनायाम् ।१४०। लेहेइ । लेहइ । लोक् दर्शने ।१४१।

आलोण्ड । आलोयड । लोड् परिवर्त्तने प्रक्षेपे च । १४२। लोड्डेड । लोड्डड ।
लोड् आलोठने दर्शने च । १४३। लोलेड । लोलड ।

आलोठने—आलोठन प्रतिघातः ।

लोलः स्तेः । १३। १०॥

लोलधातोः स्वरस्य ह्रस्वो वा स्ते परे । लुलिस्सड । लोलिस्सड । वद् स्तुतौ
। १४४। वदेड । वदड । वग्ग् वल्गने । १४५। वग्गेड । वग्गड । वज्ज् वर्जने
। १४६। वजेड । वजड । वड् वृद्धौ । १४७। वड्डेड । वड्डड ।

वड्वादिभ्यः स्तस्य । ४। २। ४५॥

एभ्यः परस्य स्तस्यैडागमः न्यात् । वड्डेस्मड । वड्डिस्सड ।

वड्वादिभ्य इति—एडित्यनुवर्त्तते । वड्धातो स्तप्रत्यये तस्यैडागमे वड्डे-
स्सड । सयुक्ते ह्रस्वे वड्डिस्सड । वड्ड, फर्, मुण्, स्तार्, एते वड्धादयः ।

उत् वड् वर्त्तने । १४९। वत्तेड । वत्तड । वड्डेड । वड्डड ।

आविभ्यां वट्ट उट्ट । २। ४। ९८॥

आभ्या परस्य वड्धातोरुदादेशो वा । आउड्डेड । आउड्डड । आवड्डेड । आव-
ड्डड । विउड्डेड । विउड्डड । विवड्डेड । विवड्डड । वद् व्यक्ताया वाचि । १५०।
वदेड । वदड । वदिस्सड । वदिहिड ।

आविभ्यामिति—वेत्यनुवृत्तिः । वट्टधातोरुदादेशकारकरणेन न निर्वहति ।
आदिभूतस्य वकारस्योकारे सत्यप्यकार श्रूयेत । तद्विशिष्टस्य स्थान उकारस्य
विधानाय प्रयतेत चेत्ततो लाघवात्समुदायादेश एव श्रेयानिति वट्ट उट्ट इति
समुदायादेशो निहितः । अकारस्तुच्चारणार्थः । अनेमिचित्त्वेन कृत्त्वपि विजा-
नीयादेवमादेशम् ।

वद आसी । २। १। ३२॥

वदधातोर्भूतेर्ज्ये आसीः प्रत्ययः स्यात् । वदासी, वयासी । वर् स्वीकारा-
च्छादनव्यापामेषु । १५१। वरेड । वरड । वरस्, वीरस् वर्णणे । १५३। वर-
सेड । वरसड । वरिसेड । वरिसड ।

वद इति—भूते इत्यनुवर्त्तते । इदञ्च नित्यं तेन नास्माद्धातोर्भूत इमु । वद्
धातोर्भूते आसीप्रत्यये दकारस्य यकारे वयासी । वर्णणे । वर्णं वर्णः ।

षट् प्राणपीडनयोः । १५४। यद्वद् । यद्वद् ।

वहो वोज्झ् इहो । ३। १। ३५॥

यद्वातोर्ज्ज्मादेशो वा स्यादिहो परे । वोज्झिहिति । वोज्झिहिति । इहो
रिम् । यहाहि ।

यद् इति—अनेकवर्णत्वात्मकादेशः । समुक्ते द्वारे आदेशाभावे च मयम्-
समुदाहरण नोदाहृतम् । इहो किम् । समुदायद्वागऽप्ययथे प्रथम । अतएव त्वादि-
विधाय यहादि इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । अन्यथा प्रथमोपस्थित धर्त्तमान परि-
त्यग्याशाया प्रत्युदाहरणप्रदान निर्णीत स्यात् ।

वाय् घाघने । १५५। वाएइ । वायड । निडय अनुररणे । १५६। विडवेइ ।
निडवेइ । वीमस् विमर्से । १५८। वीमसेइ । वीमगइ । वेदू येदने । १५८।
वेदयइ । वेदेइ । वेदइ ।

वेदने । वेदन ज्ञानम् । वेदयइ । उपादित्वादय ।

सक्क गतौ । १५९। सपेइ । मयइ । मज्ज् सङ्गमिगर्जनसङ्गीमवनेषु । १६०।
सजेइ । सजड । सद् आह्वाने आस्वादने च । १६१। सदेइ । मद्इ । सम् शान्तौ
। १६२। समेइ । समइ । सच् घरणश्रवणप्राणिप्रमवेषु । १६३। सवेइ । सयड ।

प्राणिप्रसवेषु । प्रसव उत्पत्तिः तदनुकूलो व्यापारोऽर्थः । प्रसव इत्येताव-
न्मात्रेण तु न निर्वाहः । मट्टिआ घट सवेइ इत्यापत्तेः । तदुक्तौ ॥ घटस्य प्राणि-
त्वाभावान्न दोषः । एतच्च घटोत्पत्तौ तादृशप्रयोगवारणार्थमेव प्राणिग्रहणम् । न
तु शब्दबोधवृत्तिप्रवेशाय । पुनः सवेइ इत्यादौ पुत्रादेरन्वयापत्तेः । निराकाङ्क्ष-
त्वात् । सवेइ इत्यस्य प्राणिनमुत्पादयतीत्यर्थात् । प्राणिन उत्पत्तावेधाय प्रयुज्यत
इति बोधनाय वदुपात्तमिति ।

माम् अनुशासने । १६४। सासए । सामइ ।

सासस्य मौ । ४। २। १७॥

साम्शब्दस्य ममागम स्यान्मौ परे । साममि । सासामौ । अणुमासमि ।

सासस्येति—ममित्युवर्त्तते । अमा सहितो धातुरत्र निर्दिष्टः । अतएव
धातुशब्द विहाय शब्दशब्द उपात्तः । विशिष्टे धातुत्वाभावात् । तथा चादन्त-
त्वाभावान्न दीर्घः ।

साह् कथनसाधनशासनसहगमनेषु । १६५। साहयइ, साहेइ । साहइ । साहि,
साहेइ । साहइ । साहे, साहए । साहेजा । साहिस्स, साहिस्सामि । सुण
श्रवणे । १६६। सुणेइ । सुणइ । सुणेमि । सुणामि । सुणिमो, सुणेमु, सुणेमो ।
सुणामो ।

साहयइ । उचादित्वादय । माहि । इत्साहो हि सोरिति सूत्रेण डिर्भवति
सो स्थाने ततोऽतो लोपो भवति डिच्चात् । एति असि कृते प्रकृतिभावे साहए ।
मेरिकारलोपेऽनुस्वारे साहिस्स । श्रवणे । श्रावणप्रत्यक्षानुबूलो व्यापार श्रावणम् ।
फलतावच्छेदक सम्बन्धो विपयिता । येन सम्बन्धेन फल वर्तते स सम्बन्धो
फलतावच्छेदक । तथाच धम्मकइ सुणेइ इत्यादौ विपयतासम्बन्धेन तादृश-
फलाश्रयत्वेन कर्मसहा । एवञ्च तादृशप्रत्यक्षस्य समवायेन श्रोतरि विद्यमान-
त्वेऽपि न क्षति ।

सोच्छिइ । सोच्छिति । सोच्छिसि । सोच्छिइ । सोच्छिमि । सोच्छिमो ।
सुणेस्सइ, सुणिस्सइ । सुणिहिति । सेइ गत्याम् । १६७। सेहेइ । सेहइ । सोच
शोके । १६८। सोएइ । सोचइ । सोभ् दीप्तौ । १६९। सोमेइ । सोमइ । स्साइ
आस्वादने प्राप्तौ सम्मतिदाने विज्ञाने च । १७०। साइज्जइ, साएइ । सायइ
साइज्जिस्सामि । आसादेस्सामो, अस्मादेस्सामो । अस्सादिस्सामो । हकार
आह्वाने । १७१। हकारेइ । हवारइ । हच् निबिडबन्धने । १७२। निहत्तेइ ।
निहत्तइ । निहत्तिस्मइ । निहत्तिमु । हर् हरणे । १७३। हरेइ । हरइ । हरिमो,
हरेमो । हरामो ।

सोच्छिइ । मोच्छिइ इतिषट्ठोऽप्यम् । सोएइ । चकारस्य यकारे लोप ।
साइज्जइ । स्वार्थिक इज्ज । दकारस्य यकारे लोप । एडागमे आसादेस्सइ ।
एवमप्येऽपि । हरिमो । नमादित्वादिकार ।

आतो हर* । ३। २। ११॥

आत* परस्य हरघातोः स्वरस्य वृद्धिर्वा । आहारेइ, आहरेइ । आहारइ,
आहरइ । आहारिमो, आहारेमो, आहारामो । आहरिमो, आहरेमो, आहरामो ।
हच् सत्तायाम् । १७४। हवेइ । हवइ । हवेति । हवति । हवे । हवेजा । हाल्
दर्शने । १७५। हालेइ । हालइ । हीर् लज्जायाम् । १७६। हीरेइ । हीरइ । हील
अनादरे । १७७। हीलेइ । हीलइ । हृण् कम्पने । १७८। हृणेइ । हृणइ ।

वद् प्रापणपीडनयोः । १५४। वहेइ । वहइ ।

वहो वोज्झू इहौ । ३। १। ३५॥

वद्घातोर्वोज्झादेशो वा स्यादिहौ परे । वोज्झिहिति । वोज्झिहिति । इहौ
किम् । वहाहि ।

वह इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सयुक्ते हस्ते आदेशाभावे च रयम्
हामुदाहरण मोदाहृतम् । इहौ किम् । समुदायद्वाराऽवयवे प्रभ । अतएव त्यादि
विहाय वहाहि इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । अन्यथा प्रथमोपस्थित वर्तमान परि
त्यग्याज्ञाया प्रत्युदाहरणप्रदान निर्बीज स्यात् ।

वाय् वाचने । १५५। वाणइ । वायइ । विडव अनुकरणे । १५६। विडवेइ ।
विडवइ । वीमस् विमर्शे । १५८। वीमसेइ । वीमसइ । वेदू वेदने । १५८।
वेदयइ । वेदेइ । वेदइ ।

वेदने । वेदन ज्ञानम् । वेदयइ । उच्चादित्वादय ।

सक्क् गतौ । १५९। सवेइ । सकइ । सज्ज् सङ्गमिसर्जनसज्जीमनेषु । १६०।
सजेइ । सजइ । सद् आह्वाने आस्वादनं च । १६१। सदेइ । मइइ । सम् शान्तौ
। १६२। समेइ । समइ । सक् चरणश्रयणप्राणिप्रसवेषु । १६३। सवेइ । सगइ ।

प्राणिप्रसवेषु । प्रसव उत्पत्तिः तन्नुकूलो व्यापारोऽर्थः । प्रसव इत्येताव-
न्मात्रेण तु न निर्वाहः । महिआ घट सवेइ इत्यापत्तेः । तदुक्तौ तु घटस्य प्राणि
त्वाभावात्त दोषः । एवञ्च घटोत्पत्तौ तादृशप्रयोगवारणार्थमेव प्राणिग्रहणम् । न
तु शब्दबोधकृत्प्रवेशाय । पुत्त सवेइ इत्यादौ पुत्रादेरान्वयापत्तेः । निराकार-
त्वात् । सवेइ इत्यस्य प्राणिनमुत्पादयतीत्यर्थात् । प्राणिन उत्पत्तावेवाय प्रयुज्यत
इति बोधनाय तदुपात्तमिति ।

साम् अनुशामने । १६४। सासए । सासइ ।

सासस्य मौ । ४। २। १७॥

सामशब्दस्य ममागमः स्यान्मौ परे । सासमि । सासामो । अणुमासमि ।

सासस्येति—ममित्यनुवर्तते । असा सहितो घातुरत्र निर्दिष्टः । अतएव
घातुशब्द विहाय शब्दशब्द उपात्तः । त्रिदिष्टे घातुत्वाभावात् । तथा चादन्त-
त्वाभावात् दीर्घः ।

साह् कथनसाधनशामनमहगमनेषु । १६५। साहयइ, साहेइ । साहइ । साहि,
साहेइ । साहइ । साहे, साहए । साहेजा । साहिस्स, साहिस्सामि । सुण
श्रवणे । १६६। सुणेइ । सुणइ । सुणेमि । सुणामि । सुणिमो, सुणेसु, सुणेमो ।
सुणामो ।

साहयइ । उचादित्वादय । साहि । इत्साहो ङि सोरिति सूत्रेण ङिर्भवति
सो स्थाने ततोऽसो लोपो भवति ङित्वात् । एति असि कृते प्रकृतिभावे साहए ।
मेरिकारलोपेऽनुस्वारे साहिस्स । श्रवणे । श्रवणप्रत्यक्षानुकूलो व्यापार श्रवणम् ।
फलतावच्छेदक सम्बन्धो विपर्ययता । येन सम्बन्धेन फल वर्तते स सम्बन्धो
फलतावच्छेदक । तथाच धम्मकह सुणेइ इत्यादौ विपर्ययतासम्बन्धेन तादृश-
फलाभयत्वेन कर्मसङ्गा । एवञ्च तादृशप्रत्यक्षस्य समवायेन श्रोतरि विद्यमान-
त्वेऽपि न क्षति ।

सोच्छिइ । सोच्छिति । सोच्छिसि । सोच्छिह । सोच्छिमि । सोच्छिमो ।
सुणेस्सइ, सुणिस्सइ । सुणिहिति । सेइ गत्याम् । १६७। सेहेइ । सेहइ । सोच
शोके । १६८। सोएइ । सोवइ । सोभ दीप्तौ । १६९। सोमेइ । सोभइ । स्साइ
आस्यादने प्राप्तौ सम्प्रतिदाने विज्ञाने च । १७०। साइजइ, माएइ । सायइ
साइजिस्सामि । आसादेस्सामो, अस्सादेस्सामो । अस्मादिस्सामो । हकार
आह्वाने । १७१। हकारेइ । हकारइ । हत् निविडबन्धने । १७२। निहत्तेइ ।
निहत्तइ । निहत्तिस्सइ । निहत्तिसु । हर हरणे । १७३। हरेइ । हरइ । हरिमो,
हरेमो । हरामो ।

सोच्छिइ । मोच्छिइ इतिबद्ध्यम् । सोएइ । चकारस्य यकारे लोप ।
साइजइ । स्नार्धिक इज्ज । वकारस्य यकारे लोप । पडागमे आसादेस्सइ ।
एवमप्येऽपि । हरिमो । नमादित्वादिकार ।

आतो हर* । ३। २। ११॥

आतः परस्य हर्घातो* स्वरस्य वृद्धिर्वा । आहारेइ, आहरेइ । आहारइ,
आहरइ । आहारिमो, आहारेमो, आहारामो । आहरिमो, आहरेमो, आहरामो ।
हव् मत्तायाम् । १७४। हवेइ । हवइ । हवेति । हवति । हवे । हवेजा । हान्
दर्शने । १७५। हालेइ । हालइ । हीर् लजायाम् । १७६। हीरेइ । हीरइ । हील्
अनादरे । १७७। हीलइ । हूण कम्पने । १७८।

आतो हर इति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते । आहारेऽ इत्यनेन हकारोत्तराकारस्य वृद्धिर्वा भवति । आहारिमो इत्यत्र नमादित्वादिकार । दर्शने । दर्शन चाक्षुष-
ज्ञान तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।

क्वा कथने । १७९। खाण्ड । खाड । खति ।

आत क्खो घवो वा । २।४।५०॥

आतः परस्य क्वाधातोर्घादेशो वा । आघवेऽ । आघवह ।

खाइ । असि परे दीर्घः । एसि तु न वृद्धिः प्रकृतिभावात् । मयुक्ते ह्रस्वे-
रति । आतः क्ख इति । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वकारान्तोऽयमादेशः ।

आह एज्जेतात्सुक्खो बहुलम् । ३।१।४२॥

एज्ज इत अत इत्येतेषु परेषु आतः परस्य क्वाधातोराहादेशो वा । आहंजा-
आघवेजा । अक्खेजा ।

आत इति—आत इत्यनुवर्त्तते । अत् पदेन लक्ष्यानुरोधाद्भावार्थक एव
गृह्यते । तथैव प्रयोगदर्शनात्तथा च 'विआहपण्णत्ति' इति भग० । १।१॥ सङ्ग-
च्छते । व्याख्याप्रसङ्गिरिति तदर्थः । व्ययस्थितविभाषेयम् । तेन प्रवर्त्तनार्थकै-
वा भवति । कर्मार्थकेऽति इते च तिलम् । तेन विआहिज्जइ, विआहिओ इति
सिद्धम् । एज्जेन प्रवर्त्तनार्थस्य कर्मार्थस्य चोभयोर्महणम् । आहादेशो सयर्णदीर्घः ।

आघं क्ख आत । २।१।३३॥

आपूर्वकस्य घन्धातोर्भूतेऽर्थे आघमिति निपात्यते । आघ । पञ्चक्खाण्ड, पञ्चक्खा-

आघमिति—भूत इत्यनुवर्त्तते । निपातनञ्चेहापूर्वकघन्धातोर्धर्मप्रत्यय-
तयाच ङित्वाट्टिलोपः । असिद्धाश्च एव साध्यते निपातनेन । आदेशस्तु सिद्ध-
एव । घवादेशभावे तु अक्खाण्डसु ।

हा गतिनिवृत्तौ । १८०। ठाह । अन्धुद्धेइ ।

ट्टश्चाहे । ४।१।४८॥

अहे, परस्य ट्टाधातोरेन्त्यस्य लोपो वा स्यादमि परे । अहिद्धइ । अहिट्टाइ
अहिद्धेइ ।

ट्ट इति—असि लोपो वेति धानुवर्त्तते । असि परे अहिपूर्वकट्टाधातोरातो-
लोपे अहिद्धइ । एसि तु वृद्धिः ।

अहिद्वोऽसो डिरेति ।३।१।५०॥

अहिपूर्वकद्वाधातोः परस्यासो व्यादेशो वा स्यादेति परे । अहिद्विण् । अहिद्वण् ।

अहिद्व इति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेनासो व्यादेशे टिलोपे अहिद्विण् । असि पर आतो लोपे अहिद्विण् ।

घा धारणे पोषणे च ।१८१। घेइ । घाइ ।

एत्ति परेऽने समो ध० ।४।१।४९॥

एत्तिपरकेऽसि परेऽने च परे सम० परस्य घाधातोस्त्यस्य लोपो वा स्यात् । सघइ । सघेइ । सघए, सघाए । सघाएजा ।

एत्तिपर इति—लोपो वेत्यनुवर्त्ततेऽसीति च । एत्ती परौ यस्मादिति घहु-
ग्रीहि । अन्यपदार्थोऽत्रासीति । एत्तिपरेऽने इति भ्रममपाकर्तुमाह चेति । तथा
चैत्तिपरे चानेनान्वेतीति छाभात्र विभ्रम । असि परे धातोरातो लोपे सघइ ।
तदुक्तम्—‘हासपि णो सधति पायधन्मे’ । सूय० ।१।१४।२१॥ सघेइ इत्यत्र तु
वृद्धि । एधमप्रेऽपि ।

आलोपात्समो धोऽसस्तौ वा ।४।१।६२॥

समः परस्मादालोपकधाधातोः परस्यासो यागागमो वा स्यात्तौ । सधयाई,
सधयाइ, सधाइ ।

आलोपादिति—यागित्यनुवर्त्तते । आकारस्य लोपो यस्मिन्नालोपस्तस्मा-
दित्यर्थः । एतद्ग्रहणाभावे सधयाई इति स्यात् । तन्माभूदिति । सधाधानो-
स्तिप्रत्यये मध्येऽसि कृते तस्मिन्नालोपे यागागमे सधयाई । देवादित्वादीर्घः ।

परेर्धो डिस्तौ ।३।१।४५॥

परेः परस्माद्वाधातोः परस्यामो डिरादेशः स्यात्तौ परे । परिधिइ, परिधेइ ।
परिधिस्तामि । परिधेहिइ ।

परेरिति—अस इत्यनुवर्त्तते । व्यादेशे टिलोपे परिधेइ । परिधिस्तामि ।
एडागमे वृद्धौ सयुक्ते ह्रस्व । इडागमे तु वृद्धि । ततः सयुक्ते ह्रस्व । परिधेहिइ
इत्यत्र वृद्धिरेडागमे इडागमे वा ।

पेर्धि वा ।३।१।८४॥

पेरिकारस्यैकारो वा धाधातौ परे । परिपेहेइ । परिपिटेइ । परिपेहाइ । परिपिहाइ ।

पेरिति—गरित्युपसर्गते । इकारस्येति तदर्थं । पीत्यप्यर्थकमव्ययम् । धाधातो विपूर्वकत्वे पिधातमाच्छादनमित्यर्थः । परिपेहेइ । परीत्युपसर्गपीत्यव्ययपूर्वक-
धाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि पीतास्येकारस्येकारः । एवमपेपि ।

मिला म्लाने । १८२ । मिलापइ । मिलाणइ । मिलाइ । ला ग्रहणदानयो'
। १८३ । लायइ । लाएइ । लाइ ।

मिलापइ । मिलाधातोस्ति प्रत्यये मध्ये यप्रत्ययः । तदभावे एसि प्रत्यये
प्रकृतिभावे मिलापइ । तदभावे अमि प्रत्यये ङीर्षे मिलाइ ।

इति आप्यातप्रकरणे दुनीयो गणः समाप्तः ।

अथ आख्यातप्रकरणे क्रियासमभिव्याहारप्रक्रिया ।

अल् व्यञ्जनादेरेकस्वरारक्रियासमभिव्याहारे । २ । २ । ६५ ॥

व्यञ्जनादेरेकस्वरधातोरल् स्यात् पौनःपुन्ये मृशार्थे च धोत्ये ।

अलिति—क्रियासमभिव्याहारो नाम क्रियापौनःपुन्य क्रियातिशयश्च तत्र
शोत्ये भवति प्रत्ययोऽयमत आह पौनःपुन्य इत्यादि । पुणो पुणो अयइ इत्यर्थे
अयधातोर्वाङ्माय व्यञ्जनादेरिति । तथाच स्वरादित्वादस्मान्न । पुणो पुणो
किलिस्सइ इति विग्रहे माभूदत एकस्वरारदिति । पुणो पुणो जाइ इति विग्रहे
जाधातोरलि द्वित्वे जाजाइ इति । मध्यस्थजकारस्य यकारे तु जायाइ ।

धातोरलि । ३ । ३ । १९ ॥

धातोर्द्वित्वमलि परे ।

धातोरिति—द्विरिति सम्बध्यते । द्विरुच्चारणमिति तदर्थः । नत्वेकस्य
स्थाने द्वावादेशौ भवतः । एकत्र द्वयोरेकस्मिन् कालेऽसम्भवात् ।

द्विरुक्ते पूर्वोऽभ्यासः ।१।१।३४॥

द्विरुक्तघटकः पूर्वोऽभ्याससङ्गः स्यात् ।

द्विरुक्त इति—द्विरुच्यत इति द्विरुक्त तस्मिन् द्विरुक्ते सप्तम्यर्थो घटकत्वम् ।
तदाह घटक इति । सङ्गाफलमनुपद ज्ञास्यते ।

अकमादेरभ्यासस्य तत्र वृद्धिः ।३।४।३०॥

कमादिभिन्नाभ्यामान्त्यस्य लोपस्तस्मिन् सति स्वरस्य वृद्धिः स्यात् ।

अकमादेरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । तत्र पष्ठयन्त्यस्य सम्बन्धः । तत्रेत्यत्र
सति सप्तमी । तच्छब्देन लोपः परामृश्यते । अतएवाह तस्मिन् सतीति । लो
सतीत्यर्थः । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । सामिध्याद्भ्यासस्य स्वरस्येति लभ्यते । तथा
धान्त्यस्य व्यञ्जनस्य लोपे सति स्वरस्य वृद्धिर्भवति । पर्यायताभ्रममपाकतुं च-
शब्दमपहाय तत्रेत्युक्तम् । अकमादेरिति किम् । 'चकमइ' इत्यादौ लोपो माभूदिति ।

तत्र परस्याफुरादेः ।३।३।२०॥

द्विरुक्तौ फुरादिभिन्नस्य परभागस्यान्त्यस्य रेफादिभिन्नस्य द्वित्वं वा स्यादलि
परे । खोरुग्मइ । रेरिजइ ।

तत्रेति—द्विरलि धातोःरित्यनुवर्त्तते । तदा द्विरक्तिः परामृश्यते । तच्छब्दस्य
बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । खोरुग्मइ इत्यत्र पूर्वभकारस्य परसवर्णेन वकारः ।
एव सर्वत्र चतुर्थवर्णे बोध्यम् । अफुरादिफलमनुपद दर्शयिष्यते ।

फुरादेरगभ्यासस्य ।४।१।६३॥

फुरादेरभ्यासस्यागागमः स्यात् । फुरफुरइ । रवरवइ । डहडहइ ।

फुरादेरिति—किन्त्वादन्त्यावयवः । पुणो पुणो फुरइ । अतिसयेण वा
फुरइ इति फुरफुरइ । फुरित्यभ्यासरेफस्यागागमः ।

अल फुरादेः ।३।१।५२॥

फुरादेरल एकारो वा । फुरफुरेइ । रवरवेइ । मिसमिसेइ । मिसमिसइ । डहडहेइ ।

अल इति—एवेत्यनुवर्त्तते । पूर्वत्र पष्ठयन्तत्वेऽपि योग्यत्वाद्वा पञ्चम्यन्तता ।
सम्बन्धसामान्ये पष्ठया फुरादेर्विहितस्येत्यर्थो वा । कमादित्वाभ्यासकार्यमा
गम विहाय किञ्चित् । फुरादित्वान्तोत्तरभागे कश्चिद्विकारः । एकारस्त्वलो
भवतीति ।

लवः पोऽलि । २।४।९३॥

लवधातोर्न्त्यस्य पकारः स्यादल्यत्यये परे । लालप्पइ ।

लव इति—पुणो पुणो लवड इति लालप्पइ । सामान्यतो विधानादलि परे कृतवपि लालप्पमाणो लालप्पण ।

अभ्यासे कवर्गस्य चवर्गो हस्य च जः । ३।३।६७॥

अभ्यासे आदिभूतस्य कवर्गस्य चवर्गो हकारस्य जकारश्च स्यात् । चरुम्मइ, चरुम्मइ । जगम्मइ । जगम्मइ ।

अभ्यासे इति—अन्त्यस्य लोपेनापहारादिभूतस्यैव सम्भवादाहादिभूत-
स्येति । अभ्यासे वर्त्तमानस्येत्यर्थो बोध्योऽभ्यासे इत्यस्य । अन्यथा त्रिप्रयाऽयो-
गात्सप्तमी दुर्लभा स्यात् । एतत्प्रकरणस्थस्य प्रथमगणे पाठात्केवलमसेव प्रत्यय
चरुम्मइ । कम्धातो तिप्रत्यये मध्येऽम्प्रत्ययेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं सयुक्तादेर्लोपे द्वित्वे
पूर्वभागसम्बन्धिककारस्य चकारे कमादीनामन्त्यस्य लोपाभावादवशिष्टमकार-
स्यानुस्वारे उत्तरभागसम्बन्धिनो मकारस्य द्वित्वे चक्कम्मइ । बहुलप्रहणाद्द्वित्या-
भावे चरुम्मइ । उदाहरणान्तरन्तु स्वयम्भूतम् ।

इति क्रियासमन्विताहारप्रक्रिया ।

अथ आख्यातप्रकरणे नामधातुप्रक्रिया ।

करणे यो द्वितीयायाः । १।४।५१॥

द्वितीयान्ताच्चास्रः करोतीत्यर्थे य प्रत्ययः स्यात् । निदायइ । निदायण् ।
निदायमाणो ।

करण इति—प्रत्ययमहणे तदन्तप्रहणाद् द्वितीयान्तादिति लभ्यते । तेन

द्वितीयायाः स्थाने इति भ्रमनिरासः । निह करेइ इत्यर्थे निदाशब्दाद्यप्रत्यये तदन्तस्य आवेणादय इति सूत्रेण धातुसंज्ञाया तदवयवसुपो लोपे तिप्रत्यये निदायइ वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घा भवतु मा वा भवतु न विशेषः ।

उत्सुयादिभ्यो भुवि ।१।४।५२॥

उत्सुयादिशब्देभ्यो भवतीत्यर्थे यः प्रत्ययः ।

उत्सुयादिभ्यो भुवीति—य इत्यनुवर्तते । द्वितीयाया इति तु नानुवर्तते भूधातोरकर्मकत्वेन तदन्वयासम्भवात् । तथाच प्रथमान्ताद्भवत्यर्थे य सिद्धः यथा उत्सुयो भवइ उत्सुयायइ । उत्सुको भवतीत्यर्थः ।

नाम्नः करोत्याद्यर्थे ये ।३।२।४२॥

करोत्याद्यर्थक्यप्रत्यये परे नाम्नो दीर्घोऽन्तादेशः स्यात् । उत्सुयायइ ममायए ।

नाम्नः करोत्याद्यर्थे इति—स्वरस्येत्युपतिष्ठते । दीर्घ इत्यनुवृत्ते । य प्रत्यये दीर्घ उत्सुयायइ । ममेति करइ इति ममायए । अनुकरणत्वेऽपि न तस्मात्परस्य यस्य लोपः । बहुलप्रहणसम्बन्धात् कचिदप्रवृत्ते । एव मिसि मिसीयइ ।

अनुकरणधवलादिभ्यो यस्य बहुलम् ।३।४।८३॥

अनुकरणेभ्यो धवलादिभ्यश्च परस्य यप्रत्ययस्य लोपः स्याद्बहुलम् कहकहइ । धवलइ । दीहइ ।

अनुकरणेति—लोप इत्यनुवर्तते । बहुलप्रहणफलन्तु पूर्वसूत्रव्याख्या प्रसङ्ग एवोक्तम् । लोपस्य धवत्वतया पूर्वं सति तस्मिन् यपरत्वाभावात् दीर्घः कहकहेति सह करेइ इति कहकहइ । यप्रत्ययलोपात्पूर्वं दीर्घस्तु न लोपस्य धवत्वादिभित्तस्य विनाशोन्मुखत्वाच्च । धवल करेइ धवलइ । दीह करेइ दीहइ । धवल, तडव, तणु, दीह, पमुल, पविच, पीण, मइल, विअग, विउस, सिद्धि, एते धवलादयः ।

विसेसादिभ्यश्च ।४।१।१॥

एभ्यो यप्रत्ययस्य लोपो बहुलः स्यात् । विसेसइ । विइजइ । विउमइ । मिसिमिसिइ ।

विसेसादिभ्य इति—यस्येत्यस्य बहुल लोप इत्यस्य चापुपृच्छि । विसेसादिभ्यो विहितस्य यस्य लोपाभावे पमुलादित्वाभ्यमानाद्देह्रित्यादेशो भवति । तेन पक्षे विसेसेऽ । विकुञ्जेऽ । विटमेऽ । मिसिमिसेऽ । डेसादेशो बहुलप्रहणाद् मिसिमिसिश्चे वा भवति । विसेसादिभ्यस्तु तद्विन्नेभ्यो नित्यमेव । तेन मिसिमिसीयद् इत्यपि पक्षे भवति । ३ भवति विसेसायद् ।

पंसुलादिभ्यो यस्य डेर्वा ॥११४॥५५॥

एभ्यः परस्य यप्रत्ययस्य डे इत्यादेशो वा स्यात् ।

पंसुलादिभ्य इति—तस्य फल पूषसूत्रे व्याख्यातम् ।

पंसुलस्य पसः ॥३११॥१४॥

पंसुलशब्दस्य पसादेशो वा ये परे । पसेऽ । पमुलेऽ । टिड्वियावेऽ । तडवेऽ । तडएति । धवारेऽ । पविचेऽ । पविचयद् ।

पंसुलस्येति—ये इति वा इति च सम्भव्यते । यप्रत्यये डेसादेशे पसादेशे पसेऽ । तदभावे पमुलेऽ । बहुलप्रहणात्पवित्तद् इत्यादौ वा डेकारो यकारस्य ।

उपमानादाचारे ॥११४॥५३॥

उपमानाचक्रादाचारेऽर्थे यः प्रत्ययः स्यात् । विज्ञायद् । धुत्तायद् ।

उपमानादिति—य इत्यनुवर्त्तते । विज्ञो चैव । स इवायरद् विज्ञायद् । धुत्तो धूत् । स इवायरति धुत्तायद् । यपरे दीर्घ उभयत्र । सहापूर्वको विधि रनित्य इति धुत्वयत्त इत्यादि ।

कटगादिभ्यो डः ॥११४॥५४॥

एभ्य आचारेऽर्थे डप्रत्ययः स्यात् । कटगद् । कटगति ।

कटगादिभ्य इति—आचार इत्यनुवर्त्तते । कटग इव आयरद् इति विभेदे कटगशब्दाद्भ्रत्यये टिलोपे कटगद् । आचारसटशाचार प्रतीयते प्रत्ययेन । तथाच कटवकर्तृवाचरणसटशाचरण देवदत्ताभिश्चाभयवृत्ति ।

विज्जोर्विज्जुयो ये ॥३११॥१३॥

विज्जुशब्दस्य विज्जुयादेशो वा स्याद्ये परे । विज्जुयायद् । विज्जूयद् ।

विज्जोरिति—चेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सवादेशः । विज्जुशब्दाद्भ्रत्यये विज्जुयादेशो दीर्घे विज्जुयायद् । पक्षे केवल दीर्घ । विज्जुदिवाचरतीत्यर्थः ।

यस्य विउसात्सङ् ॥३॥१५७॥

विउमशब्दात्परस्य यप्रत्ययस्य सङ्गादेशः स्यात् । विउस्सङ् । विउस्मान्ति ।

यस्येति—आदेशोऽयं सस्वरकस्तेन लक्ष्ये सकारेऽकारश्रुतिः । सङ्गादेशे टिलोपे विउस्मङ् ।

इति आख्यातप्रकरणे नामधातुप्रक्रिया ।

अथ आख्यातप्रकरणे प्रेरणाप्रक्रिया ।

आवेणादय ॥१॥१३०॥

एतत्प्रत्ययान्ता धातुमज्ञाः स्युः ।

आवेणिति—धातव इत्यनुवर्त्तते । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति परिभाषया आवेणादिप्रत्ययान्ता गृह्यन्ते । आदिपदेन आवेण्, आव, अयण्, यण्, अण्, इति पञ्चप्रेरणार्थका, य ङ इति द्वौ नामधात्वर्थकौ । इज्ज, अत्, य इति त्रयो भावकर्मार्थका, अय् स्वार्थिक, अल् च क्रियासमभिव्याहारार्थक इत्येते द्वादश प्रत्यया प्राप्ताः ।

प्रेरणायामावेण् ॥२॥१३१॥

प्रयोजकव्यापारे वाच्ये धातोरावेण्प्रत्ययः स्यात् । अङ्गावेङ् । अज्भावेङ् । खेवावेङ् । लोमावेङ् । मडावेङ् ।

प्रेरणायामिति—प्रेरणा नाम प्रयोजकव्यापारः । ग्राम यातु प्रवृत्ते शिष्ये प्रवर्त्तयितुव्यापारदशाया “ग्राम प्रयान्तं मा गुरवः प्रेरयन्ति” इति प्रतीतेः । प्रेरयितुर्व्यापार एव प्रेरणा । प्रपूर्वकादीरधातोर्युच्चा साधनान् । प्रेरयिता चैव

बोहइ । बोहेइ । तोसइ । तोसेइ । आसामइ । आसासेइ । पडइ । पडेइ । पयडसु ।

वितादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते । चकार एण समुच्चयार्थे । आवेणस्तु न समुच्चय । तेन वेसावेइ इत्यादि न । एणि कृते वृद्धौ वेसेइ । तेरि-कारस्यैकारो वा भवति । कुणादित्वात्से सु । पयडसु । विसू, तुम्, पइ, बुज्ज् एते वितादय । अकणि णेति सूत्रेण बुज्ज्धातोर्जकारककारयोर्हकार ।

खमादिभ्य ॥२॥१॥४५॥

एभ्य एण् स्यात्प्रेरणायाम् । खामेइ । खोमेइ । तारेइ । वादेइ । वारेइ । ठावेइ । सन्नाहेइ ।

खमादिभ्य इति—एण् सम्बध्यते अण् तु न । चानुरुष्ट नोत्तरप्रेति निषेधाच्चनानुरुष्टस्य पूर्वसूत्रेऽणोऽन सम्बन्धासम्भवात् । एणि सति वृद्धिर्जायते । खम्, सम्-कम्, किलाम्, किलिस्सु, किलेस्सु, कुप्प, कित्थव्, खुम्, गल, आ गस्, गाह, उद्-घइ, सम घइ, चर, चल, निर्-जम्, उद्-जोय्, निज्झाम्, तर, तव्, तुम्, चस्, दिम्, धस्, नद्, नम्, तस्, उद्-पज्ज्, उव-पज्ज्, निर्-पज्ज्, स पडि-पज्ज्, पय्, फुद्, बुज्ज्, परि-भज्, सम् भर, भव्, मर, लम्, लव्, लुम्, आ लोक्, आ लिख्, अभि वद्, वद्दइ, यद्, यम्, वर, वय्, वह, निर्-वह, वि-वह, सम्-वह, विसू, अणु एव विसू, वीय्, व्वय्, पडि-सइ, आ सद्, प-मद्, सद्दइ, उव सम्, ओ सम्, नि-सम्, वी-सम्, सर, आ-सर, प-सर, ओ सर, पडि सर, सव्, सिक्ख्, सिब्ब, निसीय्, सुज्ज, वि-सुय्, सेह, सोय्, आ-स्सस्, नि स्सस्, प हण्, सम्-ओ हण्, आ हर, निर्-हर, प हर, हा एते समादय ।

जोयुज्झाम ॥२॥३॥९४॥

अनयोरन्त्यस्य वकारो वा प्रेरणार्थे परे । जोवेइ । जोएइ । भावेइ । भामेइ ।

जोयिति—प्रेरणार्थे वाव इत्यनुवर्त्तते । जोयो यकारस्य वकारे जोवेइ । यकारलोपाभ्या वैकल्पिकत्वेन च रूपमूहम् ।

एज्जपरे ज्झाम एणि वा ॥३॥३॥९५॥

ज्झाम्धातो, स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादेज्जपरक एणि परे । भावेज्जा, भावेज्जा ।

एज्जपर इति—वा ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । एज्ज परो यस्मात्स एज्जपरस्तस्मिन्नेज्जपरे । एणन्यपदार्थे । ज्झाम्धातोरातो ह्रस्वे ज्ञावेज्जा ।

वा रुहादिभ्य एण् च ।२।१।४४॥

एभ्य एण् वा स्यात् प्रेरणायाम् । वाहेह । पक्षे वहावेह ।

वा रुहादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते । एणो वैकल्पिकत्वेन पक्षे प्रेरणाया सामान्यतो विहित आवेण् भवति । रुहादेरुदाहरणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाद् बहुधातोरुदाहरणमत्र दर्शितम् ।

वीहो भिस० ।२।३।१०२॥

वीहधातोर्भिसादेशः स्यादेषि परे । भेसेह । भेसेज्ञा । वीहावेह । वीहावेज्ञा ।

वीह इति—एणीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । भिसादेशे वृद्धौ भेसेह । पक्षे आवेणि वीहावेह ।

बुध् आवेणो याद् ।४।२।२॥

बुधातोः परस्यावेणो याडागमः स्यात् ।

बुध् इति—बुधातोरावेणि तस्य याडागमे बुयावेह ।

एकादेशस्य जादीनामावेणि ।३।३।८॥

जादिधातूनामावेणि परे कृतैकादेशस्य ह्रस्वो वा स्यात् । जवेह, जावेह ।

दवेह, दावेह । न्हवेह, न्हावेह । भवेह, भावेह ।

एकादेशस्येति—ह्रस्वो वेत्यनुवर्त्तते । एकादेशस्यानुपादाने तु ह्रस्व कृत्वापि प्रत्ययसम्बन्धिनाऽऽकारेण पुनर्दीर्घापत्तिः स्यात् । नच ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न दीर्घ इति वाच्यं तथा सति जआवेह इत्यनिष्टापत्तेः । नचान्यतरस्य लोपेन निर्वाह इति वाच्यम् । तस्यागतिकगतित्वात् वैकल्पिकत्वेन पक्षे तथा श्रवण-प्रसङ्गाच्च । सामान्यसूत्रेणावेणि प्रत्यये पूर्वपरयोर्दीर्घेऽनेन ह्रस्वे जवेह इत्यादि । जा, दा, न्हा, भा, वा, एते जादयः ।

एणि नस्सः ।३।४।३९॥

नस्सधातोरन्त्यस्य लोपः स्यादेषि परे । नासेह । नासिज्जा ।

एणीति—लोप इत्यनुवर्त्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लभ्यते । नस्स धातोः समादित्वादेणि प्रत्ययेऽनेनान्त्यस्य सकारस्य लोपे वृद्धौ नासेह । नासे + इज्जा इत्यत्रैकारस्य लोपे नासेज्जा ।

इति चेति—प्रेरणार्थे इत्यनुवर्तते । आदेशश्चायं हात । मुञ्जधातोर्विभा
दित्वादेणि श्रुते मुञ्जदेशे वृद्धाद्युपधाया मोदेह । अणि तु सोदह ।

आज्ञायामात. स्मसः साणेण. स्ता । ३।१।४७॥

आतः परस्याणेणा सहितस्य स्मसधातोः स्मादेशः स्यादात्रार्थके परे ।

अस्मामि, आगामि, अस्माह, आमाह ।

आत्रापामिति—अणेण्भ्या मह साणेण् । तस्य साणेण ओक्वर्णत्वा
त्मवादेश । आताशब्दस्य नदर्थे लक्षणा । अतएवात्रार्थके परे इत्युक्तम् । मामा
न्यतो विधाताद्वचनद्वये भवति । मिप्रत्ययेऽणेणा सहितस्य धातोः स्मादेशो सप्तुक्ते
ह्रस्वे अस्मासि । एषमन्येऽपि । अस्मसेह । अस्मसह इत्यादीनि रूपाण्यन्यत्र ।
आतासि इत्यत्र सप्तुक्तादेर्लोपे दीर्घः ।

सरादिभ्योऽयण् । ३।१।४७॥

एभ्यो धातुभ्योऽयण् प्रत्ययः स्यात्प्रेरणायाम् । सारयइ । वेसयइ । हारयइ ।

नवयइ । लूमयइ । कुट्टयइ । छोलयइ । रमयइ ।

सरादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्तते । अयणि सत्युपधापृद्धौ सारयइ ।
रमयइ इत्यत्र निपेधात्त वृद्धिः । मर, छोल, हव, तव, भव, पीन, कुट्ट, रज्ज्,
रय, लम्, पर, विम्, सर, हर, एते सरादयः । आकृतिगण ।

रज्ज इते च रज । ३।३।९०॥

रज्जधातोर्जादेशः स्यादिते प्रेरणार्थके च परे । रजयइ ।

रज इति—प्रेरणार्थक इत्यनुवर्तते । आदेशश्च व्यञ्जनान्तः । सरादित्वाद्
अणि मति रजादेशोऽनुपधात्वान्न वृद्धिः । इते तु रजियः ।

जेश्च प । ३।१।४३॥

पाधातोर्लप्रत्ययः स्याच्चकाराद्यथाप्राप्तम् । पजेइ । पज्जेति । पियावेइ । पियावए ।

जेरिति—चकारोऽत्र प्रत्ययसमुच्चयार्थः । तेनावेणायौ भवतः । किंतु
जेप्रत्यये परे पिभादेशविधानात्मयुक्ते ह्रस्वे पजेइ । आत्यो प्रत्यययो परयो
प पिभादेशविधानात्पियावेइ । पियावए । तेरेकारोऽच्छादित्वात् ।

अभिवदो वाय् । ३।३।९२॥

अभिपूर्वकवद्वातोर्वायादेशः स्यात्प्रेरणार्थे प्रत्यये परे । अभिनाएइ ।

अभीति—प्रेरणार्थ इत्यनुवर्त्तते । समादितादेण् । सम्बन्धार्थकृदन्ते अभिवाङ्मण । वर्तमानकृति अभिवायन्तो । अभिवायमाणो ।

हेनून्तपरे जायि प० ।३।१।१६॥

हि एत् न्त इत्येतत्परके ज्ञेप्रत्यये परे सति पाधातोः रिकार स्यात् । पिञ्जे ।

हेनून्तपरे इति—इदित्यनुवर्त्तते । पञ्चीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यात् इकारो भवति । एत्परफञ्जे परे पाधातोः रकारस्येकारे पिञ्जे ।

हो जेरात् प० ।३।१।१७॥

पाधातोः परस्य ज्ञेप्रत्ययस्याकारोऽन्तादेशः स्याद् हो परे । पिञ्जाहि ।

हाविति—पाधातोर्ज्ञेप्रत्यये तदन्ताद्विप्रत्यये धातोः रकारस्येकारेऽनेन प्रेरणार्थकसम्बन्धिन एकारस्याकारे पिञ्जाहि ।

पात्स्विवश्च्छ प्रेरणार्थे वा ।२।३।८७॥

पकारोपसर्गात्परस्य स्विवधातोः प्रेरणार्थकप्रत्यये परे च्छादेशो वा स्यात् ।

पच्छावेड । पस्विवावेड ।

पादिति—अनेकवर्णत्वात्सर्गादेशः । आवेणि प्रत्यये च्छादेशे पच्छावेड । अनुपसर्गताया स्विवावेड इत्येकमेव । विभिन्नोपसर्गेऽपि च ।

अहेरेर्य आवेणि न्तिपरे ।३।१।७७॥

अहेः परस्येधातोः रयादेशो वा स्यान् न्तिपरक आवेणि परे । अज्झावेड ।

अज्झयाविति, अज्झाविति ।

अहेरिति—न्ति परो यस्मात्स्मिन् न्तिपरस्तस्मिन् न्तिपरे । या इत्यनुवर्त्तते । अहिइ + आवेन्ति इत्यवस्यायामनेन धातोः रयादेशे 'तरहेभ्यश्चज्झा' इत्यनेन इकारोत्तरेकारस्य इकारे इकारस्य परसवर्णे अज्झयाविति । मयुक्ते ह्रस्वाभावे अज्झयावेति । अयादेशाभावे अज्झाविति । ह्रस्वाभावे अज्झावेति ।

नेरादावेणि वा ।२।३।१२७॥

नेधातोः रन्त्यस्याकारो वा स्यादावेणि परे । उवाङ्णावेड । उवाङ्णेआवेड ।

नेरिति—आवेणि परे धातोरेकारस्याकारे दीर्घे उवाङ्णावेड । उपाती चोपसर्गौ ।

अथ आख्यातप्रकरणे भावकर्मप्रक्रिया ।

इज्जस्त्यादौ । २।१।७१॥

धातो, भावकर्मणोरिज्ज, प्रत्यय, स्यात् त्यादौ परे । अञ्छिज्जइ । अचिज्जइ ।
अजिज्जइ ।

इज्ज इति—धातो प्रत्ययो भावकर्मणोरिति पदप्रयानुवृत्ति । भाव क्रिया
मा च भावार्थप्रत्ययेनानुवृत्ते । अतएव तस्या ण द्विषा भान भावार्थकस्यले ।
तस्याश्चासत्त्वभूतत्वेन सख्याद्यन्वयाभावान्न द्विषचनानि तत्र । किन्त्वेवचनम् ।
तस्य सामान्यतया विधानेनैकस्यान्ययवियक्षाऽविवक्षयोरभावात् । किञ्च
तुन्हादिशब्दसामानाधिकरण्याभावोद्देशचनमपि प्रथमपुरुषीयमेष । कर्तु-
स्तृतीया भवति । तस्य त्वेवचनमप्युचने भवति । कर्म नाम धात्वर्थफला-
श्रय । तत्र फलस्य धातुनैव लाभान्भवमात्रं त्याद्यर्थे । तस्य सत्त्वभूतत्वेन
सख्याद्यन्वयो भवत्येव । अतएव भवत्र सर्वचनानि नत्र । कर्तुस्तृतीयाऽपि ।
अनुक्तत्वस्य साम्यात् । कर्मणस्तु प्रथमा । उक्तत्वेन द्वितीयाया अप्राप्ते । अत्रा-
कर्मकाङ्क्षावे सकर्मकात्मकेण प्रत्यये । अञ्छिज्जइ । अच्छाधानो कर्मणि
तिप्रत्यये मध्येऽननेज्जप्रत्यये । प्रेरणार्थकप्रत्ययान्तान् अच्छाविज्जइ । अशावि-
ज्जइ । अजाविज्जइ । कारिज्जइ इत्यादि । सर्वत्रेज्जप्रत्यये परे प्रेरणामन्धन्धि-
न प्रकारस्य “ए प्रत्ययस्त्वेष्वेदिज्जेति” सूत्रेण लोपः ।

किणादिभ्यो ज । २।१।७२॥

किणादिधातुभ्यो ज् प्रत्ययः स्यात्त्यादौ भावकर्मणो । किज्जइ । चिज्जइ ।
छिज्जइ । पराइज्जइ । मिज्जइ । मिज्जइ ।

किणादिभ्य इति—सादावित्यस्य भावकर्मणोरित्यस्य चानुवृत्ति । विशेष-
विहितत्वादिकापवादः । किण्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये ज्प्रत्यये व्यञ्जनत्रयसमुत्ते
पूर्वस्य णकारस्य लोपे समुत्तादे णकारस्य च लोपे किज्जइ । एवमन्यत्रापि ।
किण्, कर्, विण्, छिद्, पग-जिण्, मिद्, मर्, एते किणादयः ।

कत्तादिभ्यो बहुलमतः । २।१।७३॥

कत्तादिभ्योऽत् स्याद्बहुल त्यादौ भावकर्मणो ।

कृतादिभ्य इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्य कचिद्विक-
त्वेन । षर्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेन मध्येऽत्प्रत्यये स्वरस्य करादीनामीरिति सूत्रेण
ककारोत्तराकारस्येकारे कीरइ । कत्, कर्, क्तिप्, अधि-गम्, गिण्ह, घस्,
चकम्, च्छण्, जिण्, जुज्, ङ्ह, त्युण्, स दिस्, दव्, दह्, धरिस्, धुण्,
नस्, पूर्, यप्, भण्, भज्, भुज्, मुच्, रस्, रुम्, लिप्, लुप्, लोक्, वच्च्,
वह्, सिच्, सुण्, हण्, हर, हस् एते कृतादय ।

जे करादीनामि. स्वरस्य ।३।१।१५॥

करादिसम्बन्धिनः स्वरस्येकारो वा अप्रत्यये । किजइ । कजइ । गिजइ,
गजइ । घिजइ, घजइ ।

जे करादीनामिति—वेत्यनुवर्तते । बाहुलकादभावे अप्रत्ययेऽनेन कका-
रोत्तराकारस्येकारे व्यञ्जनत्रयसयोग आद्यव्यञ्जनरेफस्य लोपे किजइ । बैकल्पि-
कत्वेनेकाराभावे कजइ । एष च रूपत्रय सिद्धयति । गाघातो गिजइ । धर्-
धातोर्धिजइ ।

आतस्तुड इजे ।३।२।५॥

आत परस्य तुङ्धातोरुकारस्य वृद्धिः स्यादिति । आतोडिजइ । आतोडिजामि ।

आत इति—वृद्धिरित्यनुवर्तते । आपूर्वकतुङ्धातो कर्मणि इजप्रत्यये
वृद्धौ आतोडिजइ । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य तु न वृद्धेर्व्यञ्जने बाधादिति परिशो-
पादुकारस्य । सामान्यतो विधानात् कृत्यपि भवति आतोडिजमाणो इत्यादि ।

अति कत्तुङ्हहहामिक् ।४।१।५४॥

एषा धातूनामिगागमः स्यादति परे । किचड । डज्भइ । ढज्भइ । गिज्भइ ।

अतीति—कत्-अ-ति इति स्थिते वक्ष्यमाणसूत्रेणकारे इगागमे सति
'तरहेभ्यश्चजझा' इति सूत्रेण तात्परस्येकारस्य चकारे व्यञ्जनत्रयसयुक्ते सति
पूर्वस्य लोपे शेषतकारस्य परसवर्णे चकारे सयुक्ते ह्रस्वे किचड । ङ्हधातो
डज्भइ । ङ्हधातो ढज्भइ । गिण्हधातोर्गिज्झादेशे गिज्भइ ।

स्वरस्य करादीनामी ।२।३।१४॥

एषा स्वरस्येकारः स्यादति परे । कीरइ । हीरइ । दीसइ । दिसिजइ । खजइ ।

नजइ । दुजइ । जुजइ ।

स्वरस्येति—अतीत्यनुवर्तते । ङ्हधातोर्प्रत्ययेऽनेनेकारे हीरइ । तदभावे

हरिज्जइ । दिम्धातो रति दीसइ । इजे तु दिमिज्जइ । यण्धातो सज्जइ । नह्
धातोर्नज्जइ । दुस्धातोर्दुज्जइ । हुण्धातोर्हुधातोर्वा हुज्जइ ।

गमादीनामिति त्यादौ ।३।३।२७॥

एषामन्त्यस्य द्वित्व स्याद्यादिपङ्केऽति परे । गम्माइ । मच्चइ, भण्णइ । लच्चइ ।

गमादीनामिति—द्विरित्यनुवर्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लभ्यते । गम्
धातो रति मकारस्य द्वित्वे गम्माइ । भण्धातोर्भण्णइ । लभ्धातोर्लच्चइ । परस-
वर्णेन वकार । गम्, गिण्ह, किल्लय्, च्छण्, जिण्, जुज्, थ्यण्, दिस्,
धम्, धुण्, यध्, भण्, भज्, भुज्, मुच्, रम्, रुम्, लभ्, लिप्, लुप्,
लोक्, सिच्, सुण्, हण्, हस्, एते गमादय ।

क्खिक्खवः प ।३।३।३७॥

क्खिक्खधातो* पकारोऽन्तादेशः स्यादति परे । खिप्पइ ।

क्खिक्ख इति—अतीत्यनुवर्तते । अन्त्यस्य पकारे गमादित्वाद् द्वित्वे
खिप्पइ ।

गिण्हो घेप* ।२।३।१७॥

गिण्हधातो घेपादेशः स्यादति परे । घिप्पइ, घेप्पइ । घिप्पेज्ज ।

गिण्ह इति—अतीत्यनुवर्तते । पकारान्तोऽयमादेशः । घेपादेशोऽति द्वित्वे
सयुक्ते द्वित्वे घिप्पइ । हस्याभावे घेप्पइ । ननु गमादौ घेप पाठाभावेन कथं
द्वित्वमिति चेन्न । गिण्ह पाठमन्वेन तत्स्थानिकघेपस्तद्ग्रहणेन ग्रहणसम्भवात्
चठङ्काया अनवकाशात् ।

त्थुण्धुण्सुणां व ।२।३।१०॥

एषामन्त्यस्य वकारः स्यादति । थुव्वइ । धुव्वइ । सुव्वइ ।

त्थुण्धुणिति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । अतिपरे वकारे गमादित्वाद् द्वित्वे
थुव्वइ । धुण्धातोर्धुव्वइ । सुण्धातो सुव्वइ ।

वधो झ ।२।३।१९॥

वधधातो रन्त्यस्य झकारोऽति परे । वज्झइ ।

वध इति—अतीत्यनुवर्तते । अति वधधातोर्धकारस्य झकारे गमादित्वाद्
द्वित्वे परमवर्णेन जकारे सयुक्तेऽनुस्वारलोपे वझइ । आदेशो अकार उच्चारणार्थः ।

हणो मो वा ।२।३।८॥

हण्धातोर्मकारो वा स्यादति परे । हम्मइ । हन्नइ । हम्मिस्तइ । हम्मिहिइ,
हम्मिसु ।

हण इति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । हण्धातोरति तस्मिन्ननेन मकारे गमादि-
त्वाद् द्वित्वे हम्मइ । मकाराभावे णस्य द्वित्वे हन्नइ । आदेशेऽकार उच्चारणार्थ ।
हम्म + इहिइ इत्यत्र लोपोऽन्यतरस्येत्यकारलोपे हम्मिहिइ ।

वहो वोज्झः ।२।३।९॥

वह्धातोर्गोञ्झादेशः स्यादति भावकर्मणोः । वुज्झइ, वोज्झइ ।

वह इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेश । आदेशश्च व्यञ्ज-
नान्त । सयुक्ते हस्वे वुज्झइ ।

वा गादिभ्यो य ।२।१।७४॥

एभ्यो यः प्रत्ययो वा स्याद्भावनकर्मणोस्त्यादौ । णायइ । नज्झइ । नज्झति ।

वा गादिभ्य इति—भावकर्मणो त्यादावित्यनुवर्त्तते । यप्रत्यये णायइ ।
जप्रत्यये सयुक्ते हस्वे नज्झइ । नज्झति । गा, णाव, धा, ज्ञा, हा एते गादय ।
आकृतिगण ।

गाधाहां ।३।१।९८॥

एषामन्त्यस्येकारः स्याद्ये परे । गीयइ । धीयइ । हीयइ, हीयए ।

गाधाहामिति—ये इत्यनुवर्त्तते । यप्रत्यये आत ईकारे गीयइ । धाधातो-
र्धीयइ । तेरिफारस्येकारे हीयए ।

लक्खादिभ्यो यस्य ।४।२।२८॥

एभ्यो यप्रत्ययस्येडागमो भवति । लक्खियइ, लक्खिज्झइ । धाडियइ,
धाडिज्झइ । घट्टियइ, घट्टिज्झइ । अभिघट्टिय । खावियइ ।

लक्खादिभ्य इति—इडित्यनुवर्त्तते । लक्ख्धातोर्धप्रत्यये तस्येडागमे लक्खि-
यइ । पक्षे इज्जप्रत्यय । हेतुंकि अभिघट्टिय । लक्ख, धाड, घट्ट, खाव एते लक्खा
दय । खावेतिखादनार्थकत्वाधातुविहितप्रेरणार्थकावप्रत्ययान्तनिर्देश ।

जिणश्च ।२।३।१५॥

जिणोऽन्त्यस्य चकार. स्यादति परे । जिच्चइ ।

जिण इति—अतीत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् परेऽनेन णकारस्य चकारे गमादित्वाद् द्वित्वे जिञ्जइ ।

जिणादेदेज्जयोर्मा० ।३।१।६३॥

भावप्रत्ययान्ताजिण परयोरेदेज्जयोर्ममादेशः स्यात् । जिञ्ज ।

जिणादिति—भावप्रत्ययादित्यनुवर्त्तते । तच्च जिणादित्यस्य विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविजिना भावप्रत्ययान्तादिति लभ्यते सिक्त्वात्सर्वादेशः । नत्वनैकवर्णत्वात् । तत्राकारस्योच्चारणार्थत्वात् । जिण्धातोरेत्प्रत्यये मध्येऽत्प्रत्यये “जिणञ्च ” इत्यनेन णकारस्य चकारे गमादित्वाद् द्वित्वेऽनेनैतो मसादेशोऽनुस्थारे जिञ्ज । एयमेज्जप्रत्ययेऽपि धोध्यम् । अतएव “कइण्णु जिञ्जमेलिकस जिञ्जमाणो न सयिदे” इत्युक्तं ७।२२॥ सङ्गच्छते ।

इज्जे तरो वा ।४।१।३२॥

तरधातोऽटेलोपो वा स्यादिक्षे परे । तिज्जइ । तरिअइ । तिज्जेज्जा । तरिज्जेज्जा ।

इज्ज इति—टेलोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । इज्जप्रत्यये टेररो लोपे तिज्जइ । पक्षे तरिज्जइ ।

इवो दुः ।३।१।१९॥

इवधातोर्दु इत्यादेशः स्याद् ये परे । दुयइ । दविज्जइ ।

इव इति—ये इत्यनुवर्त्तते । इवधातोर्दुप्रत्यये दुइत्यादेशे दुयइ । इज्जप्रत्यये दविज्जइ ।

धरिसो धास ।२।३।१९॥

धरिस्धातोर्धासादेशः स्यादति प्रत्यये परे । धासति ।

धरिस इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशोऽयं व्यञ्जनान्तः । अति प्रत्यये धामादेशे धासइ ।

उदोपडिभ्यो मो मिणो जे ।२।३।३०॥

उद्ओपडिभ्यो माधातोर्मिणादेशः स्याज्जे परे ।

उदोपडिभ्य इति—उत्पूर्वकमाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये ज्जे सति ज्जे करादीना स्वरस्येत्त णवारोत्तराकारस्येकारे उन्मिणिज्जइ । वेवलासु मिज्जइ ।

वच्च इति—अतीत्यनुवर्तते । अति सति वच्चधातोर्वुच्चादेशे गमादित्वे
द्वित्वे वकारस्य यकारे लोपे उच्चइ । यकाराभावे वुच्चइ । एकारे कृते उच्चए
यकारलोपस्तु नित्यमेव । तेन न वुच्चइ इत्यपि । तत्प्रत्ययस्योदाहरण तु उक्तो वुक्तो इति

हरोऽत एत्यादौ वा ।३।१।५८॥

हर्धातोः परस्यात एकारो वा त्यादौ परे भावकर्मणोः । हीरेइ, हीरइ
हीरेमाणो, हीरमाणो । हरिज्जइ ।

हर इति—हर्धातोन्तिप्रत्यये मध्येऽति प्रत्यये 'स्वरस्य करादीनामी' इ
सूत्रेणोक्तादेशेऽनेनाकारस्यैकारे हीरेइ, तदभावे हीरइ । 'अत्कत्तादिभ्य' इत्य
बहुलग्रहणात्कचिद्विकल्पेन भवतीत्याह हरिज्जइ इति । अत्रात्प्रत्ययाभावे इज्ज
प्रत्ययो भवति ।

त्यादौ घसोऽणिणत् ।२।४।५१॥

घमधातोः परस्यात्प्रत्ययो णिन्त्यात्यादौ । घासइ ।

त्यादौ घस इति—अतो णित्त्वे णित्त्वाद् वृद्धौ घासइ ।

भावप्रत्ययाल्लभ एर्वा ।३।१।६२॥

भाप्रत्ययान्ताल्लभधातोः परस्य न्तिप्रत्ययस्यैकारोऽन्तादेशः स्यात्
लब्धन्ते, लब्धन्ति ।

भाप्रत्ययादिति—न्तेरित्यनुवर्तते । लभधातोन्तप्रत्यये मध्येऽत्प्रत्ययेऽ
नेन न्तिसम्बन्धिन इकारस्यैकारे गमादित्वाद् द्वित्वे पूर्वमकारस्य परसवणे
लब्धन्ते इत्यादि ।

इति भावकर्मप्रक्रिया ।

इति श्रीलोह्नागच्छान्तर्गतलिम्बडीसम्प्रदायतिलकायमानाचार्यवर्यपूज्य-
पादश्रीगुलाबचन्द्रजित्त्वामिषरणाम्बुजचञ्चरीफुनिरत्नचन्द्र-
धिरचितायामर्थप्रकाशिकाभिधाया जैनसिद्धान्त-
कौमुदीस्योपज्ञन्याययामारयातप्रकरण
समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ।

कृत् ॥२॥४८॥

धात्वधिकारे विहिता प्रत्यया कृत्मा स्युः ।

हृदिति—अधिकारमूत्रमिदम् । वच्यमाणा इति शेषः । प्रत्यय इत्यनुवर्तते । धातोरिति च । तत्कलितमाह धात्वधिकारे इति ।

एककर्तृकयोः पूर्वकाले तोमूणेया ॥२॥४९॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालिरुधात्वर्थे विद्यमानाद्धातोस्ता उम् ऊण इय एते प्रत्यया यथाप्रयोग स्युः । अच्छिता । अच्छिउ । अच्छिऊण । अच्छिय ।

एककर्तृकयोरिति—धातोरित्यधिकारेऽपि एक कर्ता ययोरिति विग्रहे यस्य देन धात्वर्थ एव गृह्यते । न तु धातुः । तस्य समानकर्तृकत्वामम्भणात् । अतो धात्वर्थान्यपदार्थकयदुग्रीहमिप्रायेणोक्त धात्वर्थयोर्मध्ये इति । अत्र निर्द्धारणे पट्टी । अतएव पूर्वकाल इत्यत्र बहुग्रीहि समाम मिद्ध । पूर्व कालो यस्येति विग्रहः । पूर्वधाम्नी कालश्चेति कर्मपाठ्यस्तु न । तथा सति पूर्वकालस्य एककर्तृकत्वपदार्थकयदुग्रीहमिप्रायेण निर्द्धारणत्वाभावाद्वैककर्तृकयोरित्यत्र निर्द्धारणे पट्टी न स्यात् । स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मेण स्वस्य पृथकारणस्यैव निर्द्धारणत्वात् । तथाच तात्पत्रबहुग्रीहिसिद्धान्तमाह—पूर्वकालिरुधात्वर्थे इति । पूर्वकाले इत्यत्र वर्त्तमानादिति शिष्यते अतएव फारफधिभक्तिः । धातोरित्यनुवर्तते । तस्मिन्माह विद्यमानाद्धातोरिति । सामानाधिकरण्योत्तरफलित्वादिरूपसम्बन्धविशेषतात्पर्यग्राहकास्त्यादयः । तात्पत्रसम्बन्धग्राहकत्वमेतैषा सम्बन्धार्थकत्वम् । सामानाधिकरण्यन्तु एककर्तृकयोरित्यनेनापि लभ्यते । यथा भुञ्ज चयइ इत्यत्र भोजनसमानाधिकरणं तदुत्तरकालिकजनमिति बोधः । क्वचित्सामानाधिकरण्यं जनकत्वञ्च सम्बन्धः । यथा भुञ्ज पयइ इत्यादौ भोजनसमानाधिकरणो भोजनजनक पाकः । क्वचिच्च सामानाधिकरण्यं जन्यत्वञ्च सम्बन्धः । यथा भुञ्ज तित्तो इत्यादौ भोजनसमानाधिकरणा भोजनजन्या एतिगिति बोधः । क्वचि सामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वञ्च सम्बन्धः । यथाऽहि-

छन्दन्तप्रकरणम् ।

जित्ता चिट्ठ । मुह वियादाय सुनइ इत्यादौ अध्ययनसमानाधिकरणा त
स्थितिरित्यान्विबोध । व्याप्यत्वस्वीकारादेव नाध्ययनव्यापानयोर्भिन्नकालि
तादृश प्रयोग । 'सञ्ज्ञाय पट्टवित्ताण । विसमेज्ज खण मुणी' इत्यस्य स्व
प्रस्थाप्य विश्राम्येत क्षण मुनिरिति छाया । तथाच स्वाध्यायकर्मनोत्पत्त्य
व्यापारसमाप्ताधिकरणतदुत्तरकालिन्मुनिकर्तृकक्षणाधिकरणकविश्राम इष्टस
मिति बोध । अत्र मामानाधिकरण्यमुत्तरकालिन्त्वञ्च भासेते । अच्छ
स्ताप्रत्यये रसादित्वादिडागमे अच्छित्ता । उमि प्रत्यये अच्छिउड । उण
अच्छिऊण । इयप्रत्ययेऽच्छिय ।

अजादिभ्यस्त. १४।२।४६॥

अजादिगणपठितेभ्यः परस्य चाप्रत्ययस्यैडागम स्यात् । अब्भगे
अचेत्ता । जाणेत्ता । जाणित्ता । उट्टेत्ता । उट्टित्ता । हीलेत्ता । करावे
कारावेत्ता । कारेत्ता । कारित्ता ।

अजादिभ्य इति—एदित्यनुवर्तते । स्सादीनामित्यनेन प्राप्त इद् धा
नेन । अभिपूर्वकाज्धातोस्ताप्रत्ययेऽनेनैडागमे 'अभे रजो ग' इति ज
गकारे अब्भगेत्ता । अच्धातो अचेत्ता । जाण्धातो जाणेत्ता । सयुत्ते
जाणित्ता । एवमन्यत्रापि यत्र यत्रेकारविशिष्ट रूप दृश्यते तत्र सयुत्ते ह्रस्वो य
प्रेरणार्थकप्रत्ययान्ता सर्वेभ्यत्र गणे श्रेया । अज्, अच्, इक्त्, एह्, ओयव
कप्, कर, कसव्, प+क्खल्, तिस्, गाह्, उद्+गिल्, अव+गुण्, प
ग्गह्, मद्, घात्, चित्, चूर्, च्छोइ, च्छोल्, निर्+जा, जाण्, जोय्,
उत्+ट्ठा, ण्णव्, उद्+दस्, अव+दाल्, उद्+धस्, परि+धा, उद्+
उय+पग्ज्, पार्, पास्, पीह्, पुच्छ्, पूर, प+फोइ, भर, भास्, आ+
णि+भत्, आ+भत्, प+मज्ज्, मह्, मुच्, याम्, रच्, आ+राह्, आ+
पञ्चो+रुह्, लव्, अणु+लिप्, लह्, वड्, वट्, वर, वेह्, वि+अ
ज्य, सक्क्, सज्ज्, उद्+सव्, सिच्, सुण्, परि+हण्, स+हर,
हील्, एते अजादय ।

अज्जोऽणक् ति १४।१।५५॥

अज्जधातोस्खगागमः स्यात् चापरे । अज्जणित्ता ।

अज्ज इति—अत्रागमोऽणक् क्त्विबलिङ्गात् । अज्जधातोस्ताप्रत्यये इह
लोपप्रत्ययेऽणक् क्त्विबलिङ्गात् । अज्जधातोस्ताप्रत्यये इह

धातुत्वान्नेष्टभाष्यदृष्टा ।

उदधिणस्त ॥१॥१॥१॥

उद् परस्य चिण्मन्विनस्ताप्रत्ययस्य नेद् । उधिता ।

उद् इति—नेत्यनुवर्तते । अनेतो णिषेपे । परमर्णो णकारस्य नकारे उपमर्गतकारस्य चकारे पूर्वस्य णस्य च लोपे उधिता ।

त्तएत्तोर्वा प. ॥१॥२॥३॥

पाधातुमस्यन्विनोस्तएत्ताप्रत्यययोरिटागमो वा स्यात् । पिबिता, पिता ।

त्तएत्तोरिति—इदित्यनुवर्तते । पाधातोरत्ताप्रत्यये इटागमे पिषादेशे पिबिता । तदभावे षकारलोपे पिता ।

उपसर्गाङ्गं भस्ति ॥१॥१॥४॥

अस्मात्परस्य रग्धातोस्तनुस्वारस्य लोप स्यात् चापरे । आरभिता ।

उपसर्गादिति—अनुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्तते । आपूर्वकारभूपातोस्ताप्रत्यये इटागमेऽनेनातुरवारलोपे आरभिता । अन्यत्र रभिता । रभिड । रभि-
ऊण । रभिय ।

लभोऽति ॥१॥२॥१६॥

लभ्धातोर्ममागमो वा म्यादति चाप्रत्यये च परे । लभिता । लभिता ।

लभ इति—मम् चीत्यनुवर्तते । लभ्धातोस्ताप्रत्यये इटागमे धातोर्ममागमे लभिता । मिथ्यादन्त्यस्वरारूपतो मम् । ममभावे लभिता ।

अभेस्ति ॥१॥१॥४॥

अमे परस्य बद्धधातोर्कारस्योकार. स्यात् चापरे । अभिवुद्धिता ।

अमेरिति—बद्ध इत्यस्या इत्यस्योदित्यस्य चानुवृत्ति । अभिपूर्वबद्ध-
धातोस्ताप्रत्यये इटागमेऽनेन धातोर्त्त उकारे अभिवुद्धिता । अभिवद्धिड ।
अभिवद्धिय । निरुपसर्गवत् । उपसर्गान्तरवत् ।

नेस्ततिमाणेषु च ॥२॥१॥४॥

ने परस्य बद्धधातोर्कारस्योकार स्यात्ततिमाणेषु चापरे च । शिवुद्धिता ।

नेरिति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । निपूर्वबद्धधातोर्णिवुद्धिता । नस्य ण ।

ओ॰ समो वस्तेतयो॰ ।२।३।८६॥

ओः परस्य सम्धातोर्कारः म्यात् चा इत प्रत्यययोः परयोः । ओसवित्ता ।

ओरिति—पृथीनिर्देशेनान्त्यस्य भवति वकारः । ओपूर्वकसम्धातोस्ताप्रत्ययेऽनेन मकारस्य वकारे इडागमे ओसवित्ता । ओसमिऊण । ओसमिठ । ओसमिय । समित्ता । इत्याद्यन्यत्र ।

पवे॰ सव सुरिति ।३।१।९०॥

पवे॰ परस्य सवधातोः सुरादेशः स्यादित्सहितत्ताप्रत्यये परे । पविसुइत्ता ।

पवेरिति—पविपूर्वकसवधातोस्ताप्रत्यये इडागमेऽनेन सवधातो सु इत्यादेशे प्रकृतिभावे पविसुइत्ता ।

किट्टादिभ्यस्तस्तयोर्यो वा ।२।३।९५॥

किट्टादिभ्यो धातुभ्यो विहितस्य चाप्रत्ययस्य तकारद्वयस्य यकारादेशो वा स्यात् । किट्टिया । किट्टित्ता । पेहिया । पेहित्ता ।

किट्टादिभ्य इति—किट्टधातोस्ताप्रत्यये इडागमे तकारद्वयस्यानेन यकारे किट्टिया । विधेये सत्याया विवक्षितत्वेन द्वयोः स्थाने एकत्वमस्याविशिष्टो यो भवति । अनप्य न यद्वयश्रवणम् । पपूर्वकेकर्धातोर्दिवादेशो पेहिया । किट्, प+इह्, गाह्, सम्+घह्, सम्+चिण्, जाण्, उद्+जाल्, अभि+जुज्, प+णुल्, तक्क्, ओ+तार्, आ+तान्, उत्+त्थम्, तुल्, ङस्, धुण्, पज्ज्, पाल्, पील्, फाम्, युज्ज, भुज्, दु+गह्, लघ्, लन्, लभ्, ला, लुच्, पडि+लेह्, वज्ज्, वार्, निर्+वाव्, सक्क्, प+सर्, सव्, सिच्, सेह्, सोह्, हण्, हर्, हुण् एते किट्टादयः । आकृतिगण ।

त्थिभ्यस्तथस्य ठ॰ ।३।४।१०॥

त्थिभ्यस्तथस्य ठो वा तापरे । उट्ठमिया । उत्थमिया ।

त्थीति—वेत्यनुवर्तते । त्थिभ्यस्तथस्य तद्वयस्य यकारे इडागमेऽनेन थकारस्य ठकारे तकारस्य लोपे परसवर्णे उट्ठमिया । त्थिभ्यात् प्राय उत्पूर्वक एव दृश्यते ।

तक्कादिभ्यो णङ्णमकौ च ।४।२।६॥

एभ्यः परस्य चाप्रत्ययस्य णक् णमक् इत्येतानामौ स्तः । तन्वियाण । तक्कि-

याण । धुणियाण । धुणियाण । परिपीलियाण । परिपीलियाण । वज्जि-
याण । वज्जियाण । सात्रियाण । सावियाण । मवियाण । सत्रियाण ।

तक्कादिभ्य इति—आगमे मकारोत्तरोऽकार उच्चारणार्थ । वेत्यनुवर्त्तते ।
ककारस्तु क्तिन्नार्थार्थ । तक्क्धातोस्ताप्रत्यये णगागमे तद्वयस्य यकारे इडागमे
तक्कियाण । णमकि तु तक्कियाण । पक्षे यकाराभावे तक्कित्ताण । तक्क्, धुण्,
पील्, ल्त्, यज्, सक् ण्ते तक्कादय ।

भिदादिभ्यस्त १४।२।३३॥

एभ्यः परस्य चाप्रत्ययस्येडागमो वा स्यात् ।

भिदादिभ्य इति—इद्वेत्यनुवर्त्तते । म्सादीनामित्यनेन नित्य प्राप्त इद्वि-
कल्प्यते । भिद्, गम्, भुज्, मन्, वम्, हण् इत्येते भिन्नादय ।

वमादिभ्योऽनिटस्त १४।१।३॥

एभ्यः परस्यानिटस्ताप्रत्ययस्यादेस्तकारस्य लोपः स्यात् । वता । मेत्ता ।
भित्ता । भोत्ता । गता । हता ।

वमादिभ्य इति—आदर्लोप इत्यनुवर्त्तते । वम्धातोस्ताप्रत्यये तकारलोपे
मकारस्यानुसारे गता । भिन्द्धातोस्ताप्रत्यये तस्यादेस्तकारस्य लोपे त्रयाणा-
मित्यनुस्वारलोपे दकारस्य परसञ्ज्ञे इदुदुपधादिति णिद्वङ्नादादृद्धौ भेत्ता ।
सयुक्ते ह्रस्वे भित्ता । एव भुज्धातो भोत्ता । गम्धातोर्गता मकारस्यानुस्वार ।
हण्धातोर्णकारस्य नकारे तस्यानुस्वार हता । पक्षे इति भित्तिता, भुजित्ता, गमित्ता,
वमित्ता, हणित्ता इत्यादि । वम्, भिद्, भुज्, मन्, गम्, हण् एते वमादय ।

मन्नस्ति मम् वा १२।३।१५२॥

मन्धातोर्ममादेशो वा स्यात्ताप्रत्यये परे । मत्ता । मत्ता ।

मन्न इति—अनेकवर्णत्वात्सवादेश । मन्धातोस्ताप्रत्यये तस्यादेर्लोपेऽनेन
ममादेशे मकारस्यानुसारे मत्ता । ममादेशाभावे त्रयाणामिति नकारद्वयलोपे
मत्ता । पक्षे इति मज्जित्ता ।

मुज्झो मोहोऽतब्बे कृति १२।३।१४०॥

मुज्झधातोर्मोहादेशः स्यात्तत्त्वभिन्ने कृति परे । मोहित्ता । मोहिउ । मोहि-
उण् । मोहिय । मुज्झित्तव्व ।

मुञ्ज इति—आदेशोऽयं हान्तोऽनेकवर्णत्वात्सर्गदेश । अतन्वे इत्यत्र त्व्यभिन्नतत्त्वमन्त्रप्रत्ययग्रहणेन कर्तृवाचनन्तमाणभिन्नकर्मभाववाचकस्यैव ग्रहणेन न तयोर्महणम् । तेन मुञ्जन्तो । मुञ्जमाणो इति सिद्धयति । मुञ्जधातो-स्ताप्रत्यये इडागमे मोहादेशे मोहिता । ण्वमन्येऽपि । अतन्वे किम् । मुञ्जितव्य ।

इकाण्णादाभ्यञ्च् । २।३।१३७॥

एभ्यः परस्य ताप्रत्ययस्य आदेशः स्यात् । इद्या । शद्या । दद्या ।

इकंति—त इत्यनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्गदेश । इधातोस्ताप्रत्ययस्य आदेशे इद्या । ण्णाधातोश्चादेशे सयुक्ते ह्रस्वे णद्या । दाधातो सयुक्ते ह्रस्वे दद्या ।

घयादिभ्यः सेटो वा । २।३।१३८॥

घयादिधातुभ्यः परस्य सेटस्ताप्रत्ययस्य आदेशो वा स्यात् ।

घयादिभ्य इति—तश्चा इत्यनुवर्तते । ष्यू, ट्ठा, पा, भिद्, भुज्, सुण् एते घयादयः ।

इ. कादीनां स्वरस्य चि । २।३।१३९॥

कादिधातूनां स्वरस्येकारादेशः स्याच्चाप्रत्यये । किद्या । चिद्या । चइत्ता । ठिद्या । ठाइत्ता । पिद्या । पिथित्ता । पिइत्ता । बुद्या । बुइत्ता । भिद्या । भित्ता । भिदित्ता । भोद्या । भुद्या । भुजित्ता । सोद्या । सुद्या । सुणित्ता ।

इरिति—धीति सप्तम्यन्तम् । का, ष्यू, ट्ठा, पा, एते ऋदयः । काधातो-स्ताप्रत्ययस्य आदेशे इकारे किद्या । ष्यूधातोस्ताप्रत्ययस्य सेटो विकल्पेन आदेशेऽनेनेकारे चिद्या । पक्षे चइत्ता । एन ट्ठाधातो ठिद्या । ठाइत्ता । पाधातो पिद्या । पिवादेशे पिथित्ता, पिइत्ता । बुधातोश्चादेशे बुद्या, पक्षे बुइत्ता । भिद् धातोश्चादेशे भयाणामित्यनेनानुस्वारदकारयोर्लोपे भिद्या । पक्षेऽनिटि ताप्रत्यये भित्ता, सेटि भिदित्ता । भुज्धातोस्ताप्रत्यये भुजो त्यादामित्यनुस्वारलोपे इदृदृपधा-न्ति ताप्रत्ययस्य णिद्वद्भावे वृद्धौ आदेशे त्रयाणामिति जनारलोपे भोद्या । सयुक्ते ह्रस्वे मुद्या । आदेशाभावे भुजित्ता । सुण्धातोस्ताप्रत्यये णिद्वद्भावाद्वृद्धौ आदेशे णलोपे सोद्या । सयुक्ते ह्रस्वे सुद्या । आदेशाभावपक्षे इहेडो सत्यो सुणित्ता, सुणेत्या ।

समेपेहाभ्यञ्च्श्च । २।३।१३९॥

एभ्यः परस्य ताप्रत्ययस्य च्चादेशौ पर्यायेण स्याताम् । समेच । ममेचा । ऐच् । पेचा ।

सम इति—स इत्यानुवर्तते । यकाराद्या इति समुचीयते । समे इत्यनेन सम आपूर्णक इधातुगृह्यते । पे इत्यनेन पपूर्वक इधातुश्च । समेस्ताप्रत्यये तभ्य यशादेशे समश्च समेषा । सयुक्ते द्वस्ये समिष समिषा इत्यपि योष्यम् । एय पेश, पेशा ।

ह एइच्च चो ।२।३।५१॥

हाधातोरेकारोन्तादेशः स्याच् घघापरयो । हघ, हेघा ।

ह इति—पठ्निनिर्देशादन्त्यस्यादेशः । यश्च शाश्च ययी तयो ।

उवातिपडिभ्यस्तश्च ।३।१।८१॥

एभ्य परस्मादिधातो परस्य चाप्रत्ययस्य आदेशः स्यात् । उवेच । नमुविष ।

उवेति—उ इत्यानुवर्तते । अकारान्तोयमादेशः नित्य भवतीति उय + इत्ता इत्यत्र च्चादेशे वृद्धौ उवेच्च । सयुक्तद्वारे सयुविष्य ।

घे पडेरुटौ ।३।२।२९॥

पडेः परस्मिन्निधातौ परे पूर्वपरयोरुकारो वा स्याच् घे परे । पडुच्च ।

घ इति—या पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते । पडि + इश्च इत्यत्र डकारोत्तरेकार-धातुरूपेकारयोरुकारादेशे पडुच्च । वैकल्पिकत्वादुकाराभावपक्षे ।

अतिपडिभ्या यइच्चे ।३।१।८२॥

अतिपडिभ्या परस्येधातोर्य इत्यादेशः स्याच् घे परे । अइयघ । पडियघ ।

अतीति—एरित्यनुवर्तते । अकारान्तोयमादेशः । अतिपूर्वकेधातोस्ता-प्रत्यये तस्य य इत्यादेशेऽनेनधातोर्ये तकारस्य यकारे लोपे अइयघ । पडिपूर्वके धातो पडियघ ।

पतेर्यागिति ।४।१।६१॥

पतेरुपसर्गस्य यागागमः स्यात् चापरक इधातौ परे । पतियाइत्ता ।

पतेरिति—इतीत्यत्र इधातुस्ताप्रत्ययस्तत्र सप्तम्येकवचनम् । चापरक इधा-ताविति तदर्थः । पति + इत्ता इति स्थिते पतेराविति सूत्रेण सङ्घित्वेऽनेन यागा-गमे प्रकृतिभावे पतियाइत्ता ।

कमादिभ्यस्तस्तुर्वा ।२।३।१३५॥

एभ्य परस्य चाप्रत्ययस्य तु इत्यादेशो वा स्यात् । कमित्तु । आसइत्तु ।

सविचु । जाणितु । उट्टितु । तरितु । भुजितु ।

कमादिभ्य इति—कमधातोस्ताप्रत्ययेऽनेन तु इत्यादेशे यटादेशस्तद्वद्भव-
तीति न्यायात्सादीनामितीडागमे कमितु । आम्धातोस्ताप्रत्यये तु आदेशे इडा-
गमे उचादित्वादयप्रत्यये यलोपे आसइत्तु । उत्पूर्वकद्वाधातोस्ताप्रत्यये तु इत्या-
देशे इडागमे उट्टा + हत्तु इति स्थिते लोपोऽन्यतरस्येत्याकारलोपे उट्टितु । एवम-
प्रेऽपि । कम्, आस्, क्मिन्, खण्, खव्, चित्, छिन्द्, जहा, जाण्,
ट्टय्, ट्टा, तर्, उट् + धर्, वि + ने, भव्, पास, भुज्, मज्ज्, वज्ज्, वि +
विच्, विद्, सर्, मह, हर् इत्यादिप्राकृतिगणोऽयम् ।

उद्धरस्तो । १४।२।४३॥

उत्पूर्वकधर्धातोः परस्य तुप्रत्ययस्येण न स्यात् । उद्धत्तु ।

उद्धर इति—इण् नेत्यनुवर्त्तते । कमादित्वाद्धर्धातोः परस्य चाप्रत्ययस्य
तु इत्यादेश । तस्मिन् सति स्सादीनामिति प्राप्त इवनेन निषिध्यते ।

वेनेरत्तो । १४।२।२९॥

वेः परस्य नेधातोस्तु स्यात् तोः प्रत्ययस्येडागमश्च । पिणइत्तु । विनइत्तु ।

वेरिति—इडित्यनुवर्त्तते । तस्य तोरित्यनेन सम्बन्ध । अदित्यस्य नेरि-
त्यनेन सम्बन्ध । विपूर्वकनेधातोस्तुप्रत्ययेऽनेन धातोर्न्यस्याकारे प्रत्ययस्येति
प्रकृतिभावे विणइत्तु । वा णकार ।

इदुदुपधात्तादिरत् । १२।४।५३॥

इकारोकारोपधधातोः परस्तभिन्नस्तादिः कृत् णित् स्यात् ।

इदुदुपधादिति—अत इत्यत्र न त अत इति नञ् समास । तेन तभिन्न
इति लभ्यते । णिदित्यनुवर्त्तते ताणेर्णिद्वद्वावविधानेनेति न णित्त्वम् ।

गमादिभ्यस्तुमऽनिट् । १२।३।१३६॥

एभ्यः परस्य चाप्रत्ययस्य तुमित्यादेशो वा स्यात्सचानिट् । गतु । भेत्तु ।
भोत्तु । भोत्तु । वत्तु ।

गमादिभ्य इति—वा च इत्यनुवर्त्तते । वा इत्यस्य तुमित्यनेन सम्बन्धो
न त्यनिटा । तेन तुमादेशो विकल्पेन भवति । तुम् हु नित्यमनिट् । गमधातो
स्ताप्रत्ययस्य तुमादेशो मकारस्यानुस्वारे गतु । भिन्द्धातोस्तुमादेशो प्रयाणामि-
त्यनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति णिद्वद्वावे वृद्धौ द्वारस्य परमघर्णे भेत्तु । पयमेव

भुज्धातोर्भोत्तु । मुच्धातोस्तु मादेशे वृद्धौ भोत्तु । वच्च्धातोस्तुमादेशे त्रया-
णामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे वत्तु । गम्, गिण्, छिद्र,
च्छुम्, दिस्, उद्+धर्, भिन्द, भुज्, मुच्, लम्, वच्च् ण्ते गमादय ।

छुभादिभ्यस्तद्वृणस्य ।४।१।६७॥

एभ्यः परस्योणस्य तडागम म्यात् ।

छुभादिभ्य इति—नित्यस्त्रादिटोऽपवादोऽयम् । तेनैभ्यः परस्योणस्येण ।
छुम्, भुज्, मुच्, दिस्, लम्, विध्, हण्, एते छुभादय ।

गमगिण्हच्छिद्रभिद्भ्यो वा ।४।१।६८॥

एभ्यः परस्योणप्रत्ययस्य तडागमो वा ।

गमगिण्हिति—ऊणस्य तट् वेत्यनुवर्त्तते । उदाहरणञ्च दर्शयत्यग्रे ।

ऊणस्य वा मक् ।४।२।१३॥

अस्य प्रत्ययस्य मगागमो वा स्यात् । गतूण । गतूण । गमिऊण ।

ऊणस्येति—गम्धातोरुणप्रत्यये तडागमेऽनेन प्रत्ययस्य मगागमेऽनुस्यारे
गतूण । तडागमाभावे इडागमे गमिऊण । तडागमस्य विशेषपिहितस्येद्वाधक-
त्वेऽपि वैकल्पिकत्वेनेतत्प्रवृत्त्यभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

ऊणे निरो जिणष्टेः ।३।४।५४॥

निर परस्य जिण्धातोर्लोप स्यादूणे परे । निज्जिऊण ।

ऊण इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य लोपप्राप्तौ ढे इति—
इण्भागस्य दिसज्ञात्यात्तस्य लोपो भवति । निरपूर्वकजिण्धातोरुणे कृते इडा-
गमेऽनेन टिलोपे निज्जिऊण । रेफस्य परसवर्ण ।

घेत् तुमत्तूणतव्वेषु ।२।४।४९॥

एषु परेषु गिण्धातोर्घेदादेशः स्यात् । घित्तु । घेत्तु । घेत्तूण । घेत्तूण ।

गिण्हिऊण ।

घेदिति—गिण्ह् इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । तडागमविशिष्ट-
स्योणस्य निर्देशेन गिण्हिऊणेत्यत्र नादेशः । गिण्ह्धातोस्ताप्रत्यये नस्य तुमादेशोऽ-
नेन घेदादेशे सयुक्ते ह्रस्वे घित्तु, घेत्तु । गिण्ह्धातोरुणप्रत्यये तडागमेऽनेन घेदादेशे
मगागमेनुस्यारे घेत्तूण । मगागमाभावे घेत्तूण । तडागमाभावे इडागमे गिण्हिऊण ।

निरश्चिण उमृणयोर्णस्य च लोपः ।१।२।३८॥

निरः परस्य चिणः परयोरुमृणप्रत्यययोरिण् न स्याद्घातोर्णकारस्य लोपश्च
स्यात् । निच्छिड । निच्छिडः ।

निर इति—इणेत्यनुवर्त्तते । तस्य प्रत्ययेन सम्बन्धः । योग्यत्वात् चिण
इत्यस्य णस्येत्यनेन सम्बन्धः । तेन न प्रत्ययणकारलोपः । निरपूर्वकचिण्-
घातोरुमि प्रत्यये णकारलोपे इटो निषेधे निच्छिड । क्मृचिणिति सूत्रेण चकारस्य
द्वितीयाक्षरश्चकार रेफस्य परसवर्णेन चकार ।

छुभस्तुमृणयोर्भतयोर्ढः ।२।३।५०॥

उक्तधातुप्रत्ययसवन्धिभकारतकारयोः स्थाने ढादेशः स्यात् । छोढु । छोढूण ।
छुभिड । छुभिय ।

छुभ इति—भञ्ज तञ्ज भतौ तयोः । छोभ् तुमिति स्थिते भकारतकारयो
स्थाने ढकारे छोढु । छोभ् + तूण इत्यत्र भकारतकारात्मफवर्णद्वयस्थाने ढकारः ।
उमि इडागमे छुभिड । इये छुभिय ।

दिसस्तुमृणतव्वताराणां ठः ।२।३।१४८॥

दिमः परेषामेषा प्रत्ययाना तकारस्य ठकारः स्यात् ।

दिस इति—तस्येत्यनुवर्त्तते । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

दिसोऽदितस्तुमृणतव्वतारेषु ।२।३।१४२॥

दिस इकारस्याकारः स्यात्तुमृणतव्वतारेषु परेषु । ददु । ददूण ।

दिस इति—दिसधातोस्ताप्रत्ययस्य तुमादेशेऽनेनेकारस्याकारे तकारस्य
ठकारे सकारस्य परसवर्णेन ढकारे ददु । ऋणप्रत्यये तु वडागमे तकारस्य ठकारे
सकारस्य ढकारे ददूण ।

सम उमि ।२।३।४४॥

सम परस्य त्थुणघातो यो इत्यादेशः स्याद्दुमि परे । मथोड ।

सम इति—त्थुण यो इत्यनुवर्त्तते । सम्पूर्वकत्थुणघातोरुमि इडागमे
वत्सहितस्य यो इत्यादेशो मथोड । समः परस्य विधानात्केयलान्-धुणिता ।
धुणिड । धुणिऊण । धुणियेति ।

द. ॥१२॥३१॥

दाघातो. परयोरुमूणयोरिण् न स्यात् । दाउ । दाऊण ।

द इति—उमूणयो इत्नेत्यनुवर्तते । स्मादीनामिति प्राप्त्येदोऽनेन निषेधः ।

लभस्तुमूतूणयोस्तस्य ध ॥२॥३॥१४५॥

लभ्मम्यन्धितुप्तूणसम्यन्धिनस्तकारस्य धकारः स्यात् । लद्दु । लमिउ । लद्दूय ।

लभिय ।

लभ इति—लभ्मातोस्तुमप्रत्यये इतो निषेधेऽनेन तकारद्वयस्य धकारे भकारस्य परसर्पणे लद्दु । उमि सजीवगमे लभिय ।

विंधो वित्तूणे ॥२॥३॥३२॥

विण्धातोर्विदादेशः स्यात् त्वाप्रत्यये परे ।

विंध इति—अनेषवर्णत्वात्मबादेशः ।

तूण आदेशः ॥२॥३॥३३॥

विण्मम्यन्धितूणस्यादेशकारः स्यात् । विद्धूय । विंधिय ।

तूण इति—विंध इत्यनुवर्तते । विण्धातोरुणप्रत्यये तस्य तद्भागमे तका रस्य धकारे धातोस्तकारस्य परसर्पणेन दकारे विद्धूय ।

सुण उमूणयो ॥१॥२॥३२॥

सुणधातो परयोरुमूणयोरिद्वा स्यात् ।

सुण इति—इद्वेत्यनुवर्तते । स्मादीनामिति विहितस्येदं पक्षे निषेधक-
मितम् । प्राप्तविभाषासु पक्षे निषेधस्यैव तात्पर्यविषयत्वान् । कार्यस्य सामान्यत-
एव सिद्धे । सुणिउण । सुणिउ । पक्षे वक्ष्यमाणसूत्रेण सोसादेशः अतएवानि-
टोरित्युपात्तम् ।

अनिटोरुमूणयो सो ॥२॥३॥१२४॥

सुणधातोः सोसादेशः स्यादनिटि उमि ऊणे च । सोउ । सुणिउ । सोऊण ।

सुणिऊण ।

अनिटोरिति—सुण इत्यस्यानुवृत्तिः । । इद्वभाषपक्षे सुणधातोरुमि सति
सोसादेशे सोउ । ण्व सोऊण । अन्यत्र सुणिता । सुणिय । इत्यादि ।

क्लिणादिभ्य उम । १४।२।३७॥

एभ्यः परस्योमप्रत्ययस्येण न स्यात् ।

क्लिणादिभ्य इति—इण् नेत्यनुवर्त्तते । क्लिण्, आ—क्लृता, ण्हा, पा, हा, एते क्लिणादय ।

क्लिण उमो डेद् । १४।२।५४॥

क्लिणः परस्योमप्रत्ययस्य डेडागमः स्यात् । केड । अक्खाड । ण्हाड । पाडं । हाड ।

क्लिण इति—क्लिण् + उमित्यत्रोमो डेडागमे ङित्वाट्टेलोपे सयुक्तादेर्लोपे च केड । आपूर्वकक्खाधातो अक्खाड । सयुक्ते ह्रस्व । ण्हाधातो ण्हाड । पाधातो पाड । हाधातो हाड ।

गहादिभ्य ऊणस्य । १४।२।५१॥

एभ्यः परस्योणप्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । गहेऊण । सजमेऊण । पप्फोडेऊण ।

गहादिभ्य इति—एङित्यनुवर्त्तते । इटोपपाद । रसादीनामित्यनेन प्राप्त इडनेन बाध्यते । गहधातोरूणप्रत्यये तस्यैडागमे गहेऊण । एवमन्यत्रापि । गह्, स + जम्, प + प्फोड्, आ + मत, अव + यास्, वण्ण्, एते गहादय ।

गिणहादिभ्य० । १४।२।४९॥

एभ्यः परस्योमप्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । गिण्हेड । ड्वेड । वण्णेडम् ।

गिणहादिभ्य इति—उम एङित्यनुवर्त्तते । इटोऽपपाद । उमप्रत्ययोऽत्र सम्यन्धार्यको हेत्वर्थकश्च गृह्यते । अविशेषात् । गिण्हातो रुमि एडागमे गिण्हेड । एवमन्यत्रापि । गिण्, प + अत्थ्, पला + अय्, घट्, छट्, डट्, ट्टा, उट् + हाल्, पाल्, मड्, मोड्, लोक्, वच्, वण्ण्, वरिस्, वार, सज्ज्, सड्, पडि + सेह्, एते गिणहादयः ।

आत पेसादेश्चादित० । २।३।८२॥

आदन्तात्पेसादेश्च परस्येयप्रत्ययस्यैकारस्याकारः स्यात् । जहाय । आयाय ।

समुदाय । विण्णाय । सघाय । पेमाय । गहाय । आघायाय ।

आत इति—इयस्येत्यनुवर्त्तते । विशेषण तदन्तस्येति परिभाषया आत इत्यनेन आदन्तधातोर्महणम् । प + इस्, गह्, आ + घात् इत्येते पेसादय । जहा +

इय इत्यत्रेयस्येकारस्याकारे मवर्णदीर्घे जहाय । आपूर्वकदाधातो आयाय । समुपूर्वकदाधातोः समुदाय । विपूर्वकणाधातो विण्णाय । सम्पूर्वकधाधातोः सधाय । पपूर्वक इमधातो पेसाय । गगधातो गहाय । आपूर्वकधाधातोः आघायाय । “आघायाय समुस्तय” उक्त० ५, ३२, ।

इयस्य पेक्त्वादिभ्यो यस्येत् । २।३।८१॥

एभ्यः परस्य इयप्रत्ययस्य यकारस्यैकारो वा स्यात् । पेहाए । पेहाय । पसारि । पसारिय । णिस्साए । णिस्साय ।

पेक्त्वादिभ्य इति—वेत्यनुवर्तते । पष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्यकारोत्तराकारस्यैकारो भवति यकारस्य लोपः । पपूर्वकधाधातोरिये मति प्रत्ययेकारस्याकारे धातोर्निहादेशेऽकारस्यैकारे वृद्धौ पेहाए । पपूर्वकसारधातोरियप्रत्यये पसारि । “पाए पसारि वाचि ७ चिह्ने गुरुणतिष्” इति उक्त० १, १९, । निपूर्वकस्तयधातो णिस्साए । यकारस्य लोपः । प + इक्त्वा, प + सार् णिस्सय्, एते पेक्त्वादयः ।

वेधुणो धूय सेयस्य । २।३।१५०॥

वेः परस्येयसहितस्य धुण्धातोर्धूयादेशो वा । विधूय । विहूय । विधूयिय ।

वेधुण इति—विफल्पोऽनुवृत्त्या लभ्यते । यकारोत्तराकार प्रयोगार्थः । विपूर्वकधुण्धातोरियप्रत्यये तत्सहितस्य धातोर्धूयादेशे विधूय । तदभावे विधुणिय ।

वेरीरिये ने । ३।२।२७॥

वेः परस्य नेधातोरेकारादियप्रत्ययान्नवेकारे परे पूर्वपरयोरीकारादेशः स्यात् ।

विणीय ।

वेरिति—पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते । विपूर्वकनेधातोरियप्रत्यये एकारेकारयोरीकारे विणीय ।

उपसर्गाद्विण्हो गिज्झो माणपरेऽति च । २।४।४८॥

अस्मात्परस्य गिण्धातोर्गिज्झादेशः स्यादिये माणपरकेऽति च परे । ओगिज्झिय । निगिज्झिय । परिगिज्झिय ।

उपसर्गादिति—उपसर्गात्किम् । गिण्हिय । अत्र गिज्झियेति माभूत् । ओपूर्वकगिण्धातोरियप्रत्यये गिज्झादेशे ओगिज्झिय । माणपरके कर्मण्यति तु परिगिज्झमाणो । परिग्राह्यमान इत्यर्थः ।

व्युद्भयां सिरः ससः ।२।४।४६॥

विउद्भया परस्य सिरधातोः ससादेशः स्यादिये । विउस्सिय ।

व्युद्भयामिति—इय इत्यनुवर्तते । सकारान्तोऽयमादेशः । सिस्त्वात्सर्वादेशः । अकारस्नुच्चारणाय । विउपूर्वकसिरधातोरिये सति ससादेशे परसवर्णे विउस्सिय ।

इर्वेश्वित्विचस्तौ च वा ।२।४।४७॥

वेरुपसर्गात्परयोश्चित्विचधात्वोरिसादेशो वा स्यादिये चौ च परे । वीइय ।

वीय । विचितिय । अणुमीइत्तु । वीइय । वीय । मिचिचिय । वीइत्तु ।

इरिति—चकारादिये इत्यनुवर्तते । सान्तोऽयमादेशस्तेन सर्वस्य स्थाने भवति । विपूर्वकचित्धातोरियप्रत्ययेऽनेनेसादेशे धातूपसर्गयोर्दीर्घे प्रकृतिभावे वीइय । द्विधा दीर्घे वीय । आदेशाभावे विचितिय । अणुविपूर्वकचित्धातोस्तुप्रत्यये इडागमेऽनेनेसादेशे पूर्ववदीर्घे अणुवीइत्तु । वीइयेत्यादीन्यन्तिमानि चत्वारि रूपाणि विचधातोर्व्याजानि ।

अणोश्चित्तश्चीति ।२।३।१५१॥

अस्मात्परस्येयप्रत्ययसहितस्य चित्धातोश्चीतिरादेशो वा । अणुचीइ । अणु-
चीति । अणुचितिय ।

अणोरिति—सेयस्य वा इत्यनुवर्तते । तथाचेयप्रत्ययसहितस्य चित् चीतीत्यादेशे सकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे अणुचीइ । तकारश्रुतौ अणुचीति । आदेशाभावे अणुचितिय ।

वेर्श्चित्विच इ ।२।३।८३॥

वे परस्य चित्विचधातोः परस्येयस्य इसादेशो वा स्यात् । वीइ(२)अणु वीइ(२) ।

वेरिति—इयस्येत्यनुवर्तते । इयप्रत्ययस्थानेनेसादेशे धातो पूर्वसूत्रेणादेशे वीइ । पक्षे रूपमुच्यम् ।

पावादिभ्योऽप् च ।२।२।५०॥

एभ्योऽपप्रत्ययः स्यादुक्तेर्ये चकाराद्यथाप्राप्तम् ।

पावादिभ्य इति—एककर्तृकयोः पूर्वशाल इति सम्यग्यते । चकाराद्यथाप्राप्तम्

त्तादय प्रत्यया अपि भवन्ति यथाप्रयोगम् । प+आव्, अहि+इ (अध्ययने),
उव+उज्, प+उज्, अभि+कर्, अइ+कम्, अभि+कम्, अव+कम्,
निर्+कम्, परि+कम्, स्त्रिब्, अणु+गम्, आ+गम्, गिण्ह्, परि+ब्य्,
जय् (यागे), परि+द्वब्, दिम्, वि+भज्, आ+रय्, आ+रोह्, स+लब्,
विड+सिर्, समा+सीय्, एते पावाद्य । आकृतिगणोऽयम् ।

पावादीनामनभिकखमपि ।३।३।२६॥

अभिकख वर्जयित्वा पावादिधातूनामन्त्यस्य द्वित्व स्यादपि परे । उवउज् ।
अइकम्म । अणुगम्म । आगम्म ।

पावादीनामिति—द्विरित्यनुवर्तते । उव+उज्+अ इति स्थिते जकारस्य
द्वित्वे त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे उवउज् । मकारद्वित्वे अइकम्म, अणुगम्म,
आगम्म इत्यादय । अनभिकखमिति किं अभिकखेत्यत्र द्वित्व माभूत् ।

क्खिवादीनां पोऽपि ।३।३।८५॥

एषा पकारोऽन्तादेशः स्यादपि परे । खिप्प । पप्प । परिठप्प । आरोप्प ।
संलप्प ।

क्खिवादीनामिति—पष्ठीनिर्देशादन्यस्यादेशः । क्खिब्धातोर्बकारस्य
पकारे तस्य द्वित्वे खिप्प । प+आव् धातो पप्प । परि+द्वब् धातो परिठप्प ।
आ+रोह् धातो आरोप्प । सम्पूर्वकलब् धातो संलप्प । क्खिब्, प+आव्,
परि+द्वब्, आ+रोह्, सम्+लब् एते स्त्रिवादय ।

गिण्हो गिज्झ ।३।३।८६॥

अस्य गिज्झादेशः स्यादपि परे । गिज्झ । परिगिज्झ ।

गिण्ह इति—गिण्हधातोरपि सत्यनेन गिज्झादेशे गिज्झ । अनेकवर्णत्वात्
सर्वादेशः । अपीत्यनुवर्तते । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

परिच्चय्विउसिरोर्ज ।३।३।८७॥

अनयोरन्त्यस्य जकारः स्यादपि परे । परिच्चज् । विउमिज् । विभज् । दिस्स ।

परिच्चयिविति—अपीत्यनुवर्तते । पष्ठीनिर्देशादन्यस्य जकारः । एकत्र यका-
रस्यान्यत्र रेफस्य जकारः । जकारे कृते द्वित्वम् । विपूर्वकर्मज्धातो विभज् ।
दिम्धातो दिस्स ।

जयो जिट्ठः ।३।१।८८॥

यागार्धकजयधातोर्जिह्वादेशः स्यादपि । जिट्ठा ।

जय इति—अपीत्यनुवर्तते । अपि परे जयधातोर्जिह्वादेशे सवर्णदीर्घे जिट्ठा ।

आतो रंभो ढत्त साप ।३।१।२२॥

आकारात्परस्य रभधातोर्पसहितस्य स्थाने ढत्तमित्यादेशो वा भ्यात् । आढत्त ।

आत् इति—वेत्यनुवर्तते । अपा सह साप् तस्य साप । आपूर्वकरभधातो-
रपि कृते प्रकृतिप्रत्यययोरुभयो स्थाने ढत्तमित्यादेशे आढत्त । आदेशाभावे
आरब्ध । समारब्ध । अपि परे पावादित्याद् द्वित्वेऽनुस्वारलोपे पूर्वभकारस्य
वकार ।

वच्चादिभ्य आप् ।२।२।५१॥

एभ्य आप्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे । वच्चा ।

वच्चादिभ्य इति—एकपर्वकयो पूर्वकाल इत्यनुवर्तते । वच्च्धातोरापि
वच्चा उक्त्वेत्यर्थः । वच्च्, दिसू, प+दिसू एते वच्चादयः ।

आपि दिसः ।३।३।२८॥

दिस्धातोर्न्त्यस्य द्वित्व स्यादापि परे । दिस्सा । पदिस्सा ।

आपीति—द्विरित्यनुवर्तते । दिसूधातोरापि सकारस्य द्वित्वे दिस्सा ।

एः पादिस एद्वा ।३।१।८९॥

पात्परस्य दिसः सम्बन्धिन इकारस्यैकारो वा स्यादापि परे । पदेस्सा ।

एरिति—अपीत्यनुवर्तते । पपूर्वकदिसूधातोरापि सकारस्य द्वित्वेऽनेनेका-
रस्यैकारे पदेस्सा ।

करो डियाणञ्च ।२।२।५३॥

करधातोर्डियाण प्रत्ययः स्याद्याद्यथाप्राप्तम् । कियाण ।

कर इति—करधातोर्डियाणप्रत्यये टिलोपे कियाण ।

पाउकर एर्वा ।२।२।५४॥

पाउपूर्वककरधातोस्तादिविषये एप्रत्ययो वा स्यात् । पाउकरे ।

पाउकर इति—तादिविषये एककर्तृकधात्वर्थयो पूर्वकालिकधात्वर्थे विश-

मानाद्वातोरेप्रत्यय स्यादित्यर्थः । णप्रत्यये पाउकरे प्रादुष्कृत्वेत्यर्थः । एतदभावे पाउकरेत्ता ।

कहर्भ्यां दुश्च ।२।२।५२॥

आभ्या दुप्रत्ययधाद्यथाप्राप्तम् । कट्टु । हट्टु ।

कहर्भ्यामिति—चाद्यथाप्राप्तमिति । अतएव किञ्चेत्यादि भयति । अन्यथा विशेषविहितत्वेनानेन चाधाम्न स्यात् । कर्हर्भ्या दुप्रत्यये रेफस्य परसवर्णे कट्टु । हट्टु ।

इति वदते पूर्वोत्तरकालसम्यग्धाद्यप्रक्रिया ।

त्त्वरुम् च क्रियार्थायां क्रियाया भविष्यति ।२।२।५५॥

क्रियार्थाया क्रियायाप्तुपपदे भविष्यदर्थे धातोस्तत्त्वउत्प्रत्ययौ स्याता यथा-
प्रयोगम् ।

त्त्वरुमिति—असन्देहाय न समासः । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्या सा क्रियार्था तस्याम् । क्रियायामित्यत्र वर्त्तमाने इति शेषः । तथाच क्रियार्थाया क्रियाया वर्त्तमाने धातानुपपदे इति निर्गलति । परञ्च क्रियार्थाया क्रियाया विद्यमानधातुपटित उपपदे सति प्रयोज्यक्रियावाचकधातोरेते प्रत्यया स्युरिति कलति । यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते । क्रियाया धातोर्वोपपदत्वाभावात् । क्रियार्थाया क्रियायामित्यनेनैव समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । प्रयोज्यप्रयोजकक्रिययोर्विभिन्नाधिकरणरूपासम्भवात् । अतएव क्रियार्थोपपदे सति प्रत्ययविधायकेऽप्रेतनसूत्रे परकर्तृकैत्युक्तम् । क्रियाया किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटा । भिक्षार्था जटा । सा च द्रव्यं न तु क्रिया । क्रियार्थाया किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्यैव धावत इति क्रिया नतु असौ दण्डधातनार्था । धावनं तु दण्डपतने हेतुर्भवति किन्तु नोद्देश्यम् ।

एककर्तृकेषु सामर्थ्याद्यर्थेषु ।२।२।५६॥

समानकर्तृकेषु सामर्थ्येच्छादिपदार्थेषु धातुपपदेषु धातोस्तत्त्व उम् इत्येता

प्रत्ययौ स्याताम् । नो खलु मे भते । कण्ठवदित्तए । नमसित्तए । वदिउम् ।
नमसिउ ।

एकरुचृकैष्विति—इदञ्च सूत्रमक्रियार्थोपपदार्थम् । क्रियार्थोपपदे पूर्वैर्नैव
सिद्धे । तत्तएरुम् च इत्यनुवर्तते । वदधातोरेनेन तत्प्रत्यये इडागमे वदित्तए ।
तथाच नो कण्ठवदित्तए इत्यस्य न कल्पते वन्दितुम् इत्यर्थः । न वन्दन-
विषयकशक्त्याश्रय इति ततो धोषः । अत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीते पूर्व-
णासिद्धेरेनेन व्युत्पत्तिः । नेच्छति वतय भोक्तुमित्यादेर्नेच्छति धान्त भोक्तुमित्यर्थः ।
अत्र धान्तकर्मकभोजनविषयवेच्छाविरहो भासते । न तु प्रयोज्यप्रयोजक-
भावः । सामर्थ्यादिपदेन सामर्थ्यम्, इच्छा, ज्ञान, ग्लानिश्चेष्टा, सत्ता, लाभ
इत्यादयो गृह्यन्ते ।

उवदंसादिभ्यस्तएः । १४।२।५०॥

एभ्यः परस्य तत्प्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । उवदसेत्तए । परियाएत्तए ।
विण्णवेत्तए । विण्णवित्तए । समभिलोएत्तए ।

उवदंसादिभ्य इति—एडित्यनुवर्तते । उवपूर्वकदस्धातोस्तत्प्रत्ययेऽने-
नैडागमे उवदसेत्तए । परिपूर्वकदाधातोः परियाएत्तए । विपूर्वकण्णवधातोः
विण्णवेत्तए । सयुक्ते ह्रस्वे विण्णवित्तए । एवमन्यत्रापि । उव + दस्, कर्,
निर् + जा, वि + ण्णव्, परि + दा, पार, उद् + ण्, समभि + लोक्, सगाम्,
एते उवदसादयः ।

सामर्थ्यवचनेषु । १२।२।५८॥

सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु धातोरेतौ प्रत्ययौ स्याताम् । जे समत्था समुद्धत्तु ।

सामर्थ्येति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । उपपदेऽपि शेषः । जे समत्था समु-
द्धत्तु इत्यस्य ये समर्था समुद्धर्तुमित्यर्थः । सामर्थ्यवाचकः समत्था इत्युपपदे
सति समुद्धर्तुपूर्वकधरधातोरेनेन उम् प्रत्यये तारागमे रेफस्य परसवर्णेन तकारे
समुद्धत्तु ।

कालार्थेषु । १२।२।५९॥

कालार्थेषूपपदेषु धातोरेतौ प्रत्ययौ स्याताम् । कालो समयो ना भोक्तु ।

कालार्थेऽपि—कालवाचकः कालः समयो चेन्न इत्यादयः । एषूपपदेषु
तत्पञ्चमौ भवतः ।

भाववान्नकाश्च ।२।२।५९॥

भावे इत्यादिसुत्रविहिताः प्रत्ययाः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः ।

भाववाचका इति—भावे इत्यादिभूषेण भावे विहिताः प्रत्ययाः क्रियार्थायां क्रियायामनेन भवन्ति भविष्यदर्थे ।

उवाचय इत्तपरिणद्धा ।१।२।३॥

उवात्परस्मादयधातोः परस्येत्तएप्रत्ययस्येणडागमो वा स्यात् । उवाइणि-
त्तए । उवाइत्तए ।

उवादिति—आगमे णकारोत्तरोऽकार उच्चारणार्थः । उवपूर्वकाय् धातोस्तए
प्रत्यये इडागमे उव + अय् + इत्तए इति स्थितेऽनेन प्रत्ययस्येणडागमे णकारलोपे
उवाइणित्तए । शुमादौ अइव । अइत्तुमित्यादिषत् ।

पलाय उम ।१।२।४८॥

पलोपसर्गात्परस्मादयधातोः परस्योम प्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । पलाएउ ।

पलाय इति—एडित्यनुवर्त्तते । इटोऽपवादः । पलापूर्वकाय् धातोर्मुमि प्रत्य-
येऽनेनैडागमे पलोपे पलाएउ ।

न परेदच्चय ।१।२।३६॥

परेदच्चय. परस्य चएप्रत्ययस्येण स्यात् । परिषत्तए ।

न परेरिति—त्तरिति इद् इति चानुवर्त्तते । परिपूर्वकस्य धातोस्तए
प्रत्यये इटो निषेधे पलोपे परिषत्तए । चएमहणात्परिषद्भवमित्यादौ न निषेधः ।

चरोऽएण् च ।२।२।६१॥

चरधातोरएण् प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे चात्तएत्तुमुमो भवन्ति । चारए । चरि-
त्तए । चरिउ ।

चर इति—क्रियार्थायां क्रियायामित्यनुवृत्तिः । भविष्यतीति च । अतएवो
क्तेऽर्थे इति लभ्यते । चरधातोरएणि प्रत्यये वृद्धौ चारए । अन्यथ पूर्ववत् ।

नेर्जुजो योच ।२।३।४५॥

ने. परस्य जुजधातोर्योयादेशः स्यादुमि परे । निओइउ ।

नेरिति—उमीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशेऽकार उच्चार-

णार्थः । निपूर्वकजुष्धातोरुमि प्रत्यये योयादेशे इडागमे यद्वपलोपे निओइउ ।
ओ इत्यादेशेन तु न निर्वाहः । पक्षे नियोइउमित्यस्यासिद्धे ।

तरादिभ्य इट उमि ।३।२।५२॥

एभ्यः परस्येटो दीर्घो वा स्यादुमि । तरीउ, तरिउ । गहीउ, गहिउ ।

तरादिभ्य इति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । तर्धातोरुमि प्रत्यये इडागमे तस्य
दीर्घे तरीउ । एव गहीउ ।

अनिटस्तप्ः प० ।२।३।९६॥

पासम्यन्धिनीऽनिटस्तप्प्रत्ययस्य तकारयोर्यकारः स्यात् । पायए ।

अनिट इति—तयोरित्यस्य य इत्यस्य च सम्बन्धः । तपत्तोरित्यनेन विक-
ल्पेनेदोऽभावे तकारयोर्यकारे पायए । अनिट किम् । पित्तप इत्यत्र माभूत् ।

अएदआतौ च वदः ।२।२।६०॥

चंदूधातोस्तपविषयेऽएत् अआत् प्रत्ययौस्तथाग्रथाप्राप्तम् । वदए । वदआ ।
वदित्तप, वदिउ । वदिउ ।

अएदआताविति—तपविषये क्रियार्थाया क्रियाया विद्यमाने धातावुप-
पदे भविष्यति । चंदूधातोरेषति प्रत्यये वदए । अआति प्रत्यये वदआ । चाल्प्रा-
प्ताना तपप्रभृतीना वदित्तप इत्यादि ।

वच्चादिभ्य उमः ।४।१।६९॥

एभ्यः परस्य उमस्तडागमः स्यात् । वत्तु । भोत्तु । समुच्चत्तु ।

वच्चादिभ्य इति—तद्वित्यनुवर्त्तते । इटोपवादः । वच्च् + उमित्यत्र तडा-
गमे त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे वत्तु । भुज्धातो-
रुमि तडागमे भुजोऽज्यादावित्यनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति णिद्वद्वावाद्द्वौ भोत्तु ।
वच्च्, भुज्, समुद् + धर्, इत्यादिराकृतिगणः ।

उमि वा ।२।३।१३३॥

वरस्धातोर्वासादेशो वा स्यादुमि परे । वासिउ ।

उमीति—वरसो वास इत्यनुवर्त्तते । वरस्धातोरुमि प्रत्ययेऽनेन वासादेशे
इडागमे वासिउ । एडागमे वासेउ ।

रज्जो रणः । २।३।१३४॥

रज्जुधातोरण इत्यादेशः स्यादुमि परे । रणउ ।

रज्ज इति—उमीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

भुज्वसस्तणः । ४।२।३४॥

आभ्यां परस्य तणप्रत्ययस्येडागमो वा स्यात् । भोत्तण । भुत्तण । भुजित्तण ।

वत्थण । वसित्तण ।

भुजिति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । इष्टेत्यनुवर्त्तते । भुजधातोस्तण प्रत्यये इद्विरहेऽनुस्वारलोपे इदुदुपधाविति वृद्धौ जकारस्य परसवर्णे भोत्तण, सयुक्ते ह्रस्वे भुत्तण । इटि भुजित्तण । वसधातोस्तणपरिडभावे सात्थ इत्यनेन तड-यस्य धकारे सकारस्य परसवर्णे वत्थण । इटि वसित्तण ।

इति वृद्धते द्वेत्त्वप्रक्रिया ।

न्तमाणौ । २।१।३॥

वर्त्तमानभविष्यत्क्रियावृत्तेर्धातोर्न्तमाणप्रत्ययौ स्तः । अच्छतो । अच्छमाणो ।

करिन्तो । करेन्तो । करेमाणो । किजमाणो । कजमाणो । कीरतो । कीरमाणो ।

धागरमाणो । वियागरेमाणो । समज्जिणमाणो । वक्खतो । वक्खमाणो ।

न्तमाणाविति—भविष्यति वर्त्तमाने धातोरित्यनुवर्त्तते । वर्त्तमानक्रियेत्यस्य वर्त्तमानकालवृत्तिव्रियेत्यर्थः । वर्त्तमानत्वञ्च प्रागेव परिष्कृतम् । अच्छ-धातोर्न्तप्रत्यये मध्येऽसि अच्छतो । एव माणप्रत्यये अच्छमाणो । कर्धातोर्न्तप्रत्यये मध्ये एमि प्रत्यये ह्रस्वे कर्गितो । कर्धातो कर्मणि माणप्रत्यये किणादिभ्यो ज्ञ इत्यनेन ज्ञप्रत्यये ज्ञे फरादीनामिति सूत्रेण ककारोत्तराकारस्येकारे रेफस्य परसवर्णेन जकारे त्रयाणामव्यवधाने पूर्वस्य लोपे किजमाणो । इकाराभावे कजमाणो । अत्कत्तादिभ्य इति सूत्रेणातिप्रत्यये स्वरस्येकारे कीरमाणो । वच्धातोर्भविष्यति न्तप्रत्यये अगतौ वच्च सच्छाविति सूत्रेण सप्रत्यये त्रिव्य-

छानसयोगे पूर्वस्य लोपेऽवशिष्टस्य चस्य परसवर्णेन ककारे वक्ष्यते । छप्रत्यये तु वच्चधातोरुकारे बुञ्जते । बुञ्जमाणो । भविष्यति त्यादिवत्कार्यं भवति भविष्यति माणेऽपि ।

पुत. करो ङोन्ते । ३।१।४४॥

पुत. परस्य कर्धातोः सम्बन्धिनोऽसौड इत्यादेशो वा स्यात् । पुक्तो, पुक्कन्तो ।

पुत इति—असौ वेत्यनुवर्त्तते । पुतपूर्वकर्धातोर्न्तप्रत्यये मध्ये जायमानस्यासौ ङादेशे टिलोपे परसवर्णे पुक्तो । एतद्भावे पुक्कन्तो ।

अत्थमादिभ्यो न्ते । ४।१।५३॥

एभ्यः परस्यासौ लोपो वा न्ते परे । अत्थमन्तो, अत्थन्तो । गमन्तो, गन्तो ।

अत्थमादिभ्य इति—असौ वा लोप इत्यनुवर्त्तते । अत्थमधातोर्न्तप्रत्ययेऽसौ लोपे त्रयाणामव्यवधान इत्यनेन पूर्वमकारलोपेऽत्थन्तो । गन्तो । लोपाभावे अत्थमन्तो । गमन्तो ।

उंजादेर्माणे । ३।३।३५॥

अस्यान्त्यस्य द्वित्वं वा माणे । उज्जमाणो । उजमाणो । रुञ्जमाणो ।

खुममाणो । दुस्ममाणो । दुसमाणो । कस्समाणो । कसमाणो ।

उजादेरिति—द्विवैल्यनुवर्त्तते । उज्जधातोर्माणे सति तस्मिन्ननेन जकारस्य द्वित्वेऽनुस्वारलोपे उज्जमाणो । न्ते तु उजन्तो । पक्षेऽपि उजमाणो । माणे इत्यत्र विषयसप्तमी । तेन माणविषयताया द्वित्वनिधानेनानिमित्तिवत्त्वात्पूर्वमेव द्वि । अतएव न व्यवधानशङ्का ।

आस ईण. । २।१।४॥

आस्धातोरीण. प्रत्यय स्याद्वर्त्तमाने । आसीणो ।

आस इति—वर्त्तमान इत्यनुवर्त्तते । आस्धातोरीणप्रत्यये आसीणो ।

न्तमाणयोरातो जक् । ४।१।७१॥

आकारोपसर्गात्परस्येधातोर्जगागम' स्याद् न्तमाणयो' परयो' । ण्जतो ।

एजमाणो । पेचेमाणो ।

न्तमाणयोरिति—परित्यनुवर्त्तते । कर्त्तरि न्तमाणयोरेवद्रम् । कर्मणि तु जप्रत्ययेनैव सिद्धे । यथा इज्जतो । इज्जमाणो । आपूर्वकेधातोर्न्तप्रत्ययेऽनेन

धातोर्जगागने घृष्टौ पञ्जतो । माणप्रत्यये पञ्चमाणो । पपूर्वपेधातोर्माणे सति
पादेर्मोहभाषानामिति पङ्कागमे धातोर्ब्रिदागमे इकारस्य चकारे घृष्टौ पेचेमाणो ।

पडेर्माणे छ सस्य ।३।१।७५॥

पडेः परस्येकवधातोः खमारस्य छकारो वा माणे । पडिच्छमाणो । पडिक्ख-
माणो ।

इक्ख इति—इक्खो वेत्यनुवर्त्तते । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । पडिपूर्वपे-
धरूधातोर्माण्यिषयेऽन्त्यस्य छकारे ककारस्य परसवर्णेन चकारे धातुपसर्ग-
सम्बन्धितोरिषारयोर्दीर्घे सयुक्ते ह्रस्वे पडिच्छमाणो । स्ते तु पडिक्खन्तो । पडि-
प्रहणादिक्खन्तो अवेष्यमाणो इत्यादौ न ।

वे. क्षिण आयण् माणे कर्मणि ।२।२।४४॥

वेः परस्मात्क्षिणधातोरायद् प्रत्ययो वा स्यात्कर्मणि माणे परे । विक्षायमाणो ।

वे' विण इति—वमणीत्यत्र विहित इति शेष । तेन नानन्वयो माणे कर्मणि
पदयो । विकल्पस्तु लभ्यतेऽनुवृत्त्या । क्षिणादिभ्य इति विहितञस्य बाधक
पक्षे । यिपूर्वकक्षिणधातो कर्मणि माणे सति धनेनायदि प्रत्यये टिलोपे विक्षाय-
माणो । पक्षे विक्षिणमाणो । घेरपादानात्मक्षिणजमाणो इत्यत्र माण इत्युपादा-
नाद्विक्षिणजतो इत्यत्र, कर्मणीत्युपादानाद्विक्षिणमाणो इत्यादौ नायद् ।

पञ्चक्खो माणपरे ।४।१।४७॥

पतिआपूर्वकक्खाधातोरेन्त्यस्य लोप स्यान्माणपरकेऽपि परे । पञ्चक्खमाणो ।

पञ्चक्ख इति—खाऽसि लोप इत्यनुवर्त्तते । पट्टीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते ।
पतिआपूर्वकक्खाधातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्ययेऽनेनातो लोपे तकारोत्तरेफा-
रस्य चकारे तकारस्य चकारे परसवर्णेन चकारे सयुक्ते नित्य ह्रस्वे पञ्चक्खमाणो ।
असि किम् पञ्चक्खापमाणो । घवादेशस्तु केवलकारोपसर्गादेव । तेन न पञ्चाप-
वमाणो इति ।

गोवदलयोर्माणे ।४।१।६५॥

असन्त्ययोगोवदल्धातोर्योगमागमो वा स्यान्माणे परे । गोवयमाणो । गोव-
माणो । दलयमाणो । दलमाणो । घायतो । घायमाणो । गायमाणो ।
जायमाणो । गायतो । जायतो । भ्वायतो । भ्रियायतो ।

गोवदलयोरिति—यगित्यनुवर्तते । गोवधातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि तदन्तस्य यगागमे गोवयमाणो । आगमेऽकार प्रयोगार्थः । असन्तनिर्देशेनासन्तयोरिति लभ्यते । ग्वाधातोर्माणप्रत्यये मध्ये यप्रत्यये घायमाणो । एवमन्यत्राप्याकारान्ताद्बोध्यम् ।

छड् इय ॥२१॥८७॥

छड्धातोरियप्रत्ययो वा माणे । छड्ठियमाणो । छड्माणो । छड्ठेमाणो ।

छड् इति—माणे वेत्यनुवर्तते । छड्धातोर्माणप्रत्यये मध्ये इयप्रत्यये छड्ठियमाणो । न्ते तु छड्न्तो । पक्षे छड्माणो ।

इराढो येज्जयोर्माणपरयो ॥३१॥६५॥

आपूर्वकदाधातोरिकारादेशो वा माणपरकयोर्येज्जपरयोः । आढियमाणो ।

आढायमाणो । आढाज्जमाणो । आढिज्जमाणो ।

इराढ इति—वेत्यनुवर्तते । आपूर्वकदाधातोर्माणप्रत्यये मध्ये यप्रत्ययेऽनेनेकारे आढियमाणो । माणप्रहणादाढायन्तो इत्यत्र न । एवमन्येऽपि । विशेषविहितत्वाद्विकरण सर्वं प्रवाध्य मध्ये इज्जप्रत्यये प्रकृतिभावे आढाज्जमाणो ।

किञ्चादिभ्यो न्ते ॥२१॥८४॥

एभ्योऽयप्रत्ययो वा स्यान्ते परे । किञ्चयन्तो । दरिमयन्तो । दीवयन्तो । कामयन्तो । हीलयन्तो ।

किञ्चादिभ्य इति—अयो वा इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थः । किञ्धातोर्न्तेऽयप्रत्यये मध्येऽसि किञ्चयन्तो । पक्षे किञ्चन्तो । एवमन्यत्रापि । किञ्, जोस्, तिप्स्, दरिस्, दीव्, पूर, फास्, वज्ज्, वत्स्, हील्, एते किञ्चादयः । उच्चारणपाठेन तत्सिद्धावपि माणेऽप्ययप्रसग स्यात्तन्निवारणार्थमेतत्पृथक्स्मृतम् ।

जिण एस् ॥२१॥८५॥

जिणधातोरेस्प्रत्ययो वा स्यान्ते परे । जिणन्तो । जिणन्तो

जिण इति—न्ते वेत्यनुवर्तते । जिणधातोः प्रथमगणस्थत्वाद् प्राप्त एस् अनेन विधीयते । जिणधातोर्न्ते मध्ये एसि जिणन्तो पक्षे असि जिणन्तो ।

तप्पादिभ्यो माणे ॥२१॥८६॥

एभ्यो एस्प्रत्ययो वा स्यान्माणे परे । तप्पेमाणो । देवेमाणो । पमज्जेमाणो ।

ल्लसेमाणो ।

तप्पादिभ्य इति—एस् वेत्यनुवर्त्तते । तप्पादिधातूनां प्रथमगणस्थत्वाद्-
प्राप्त एस् विकल्पेनानेन विधीयते । तप्धातोर्माणे मध्ये एसि तप्पेमाणो । तप्प्,
देव्, प + मञ्ज्, लृस्, एते तप्पादयः ।

धमो माणे ।३।३।२५॥

धम्धातोरन्त्यस्य द्वित्व स्यान्माणे । धम्ममाणो ।

धम इति—द्विरित्यनुवर्त्तते । पष्ठीनिर्देशादन्यस्येति टाभ ।

बुसद्दहो माणस्य ।४।१।२०॥

बुसदुपमर्गपूर्वकदहधातुभ्यां विहितस्य माणस्यादेर्लोपो वा स्यात् । बुयाणो,
बुयमाणो । सदहाणो, सदहमाणो । बुवाणो, बुवमाणो ।

बुसद्दह इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । आदेरिति च । बुधातोर्माणप्रत्यये
मध्ये यप्रत्यये मकारलोपे बुयाणो । व्यवधानेऽपि न क्षति । ततो विहितस्व-
सङ्गनादव एवाह विहितस्येति । तथाचात्र विहितपदाभ्याहारेण पञ्चमी बोध्या ।
दहधातो सदहाणो । यप्रत्ययाभावे बुगणो । बुवमाणो ।

माणपरेऽसि वा दिसो ह् ।३।१।६॥

दिस्धातोर्दकारो वा माणपरेऽसि । देहमाणो । देसमाणो ।

माणपरे इति—असीत्यनुवर्त्तते । दिस्धातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि सकारस्य
हकारे प्रेक्षणेऽर्थे इकारस्य वृद्धौ देहमाणो । न्तप्रत्यये तु दिसतो । तत्र वृद्धि-
हकारयोरविधानात् ।

वीहो भय् ।२।३।२॥

वीहधातोर्मयादेशो वा न्तमाणयोः परयोः । भयतो । भयमाणो । वीहतो ।
वीहमाणो ।

न्तमाणयोरिति—आदेशोऽयं व्यञ्जनान्तः । परञ्च मध्येऽस प्रवृत्तिर्भवति ।
वीहधातोर्न्तमाणविषये भयादेशे न्तमाणयो वृत्तयोर्मध्येऽसि भयतो । भयमाणो ।

न्ते परे ।२।३।३१॥

परेः परस्य माधातोर्मिणादेशो न्ते परे । परिमिणतो ।

न्ते इति—भो मिण इत्यनुवर्त्तते । परिपूर्वकमाधातोर्न्तविषये मिणादेशो

मिणस्य रघादिगणे पाठाभावाद्यस्याप्राप्तावमि परिमिणतो । अन्यत्र मायतो । विमायतो । माणे परिमायमाणो । अनेकवर्णत्वात्मवर्गदेश ।

न्ते । १४।१।४१॥

रभोऽनुस्वारस्य लोपो न्ते परे । रभतो । रभमाणो ।

न्ते इति—अनुस्वारस्य लोपो रभ इत्यनुवर्त्तते । रभधातोर्न्तविषये नकार-
लोपे न्तप्रत्ययेऽसि रभतो । आरभतो । माणपरं रभमाणो । आरभमाणो ।

न्ते वा । २।३।१११॥

रज्जधातोरगादेशो वा न्ते परे । रगतो । रज्जतो ।

न्ते वेति—रज्जो रग इत्यनुवर्त्तते । न्तविषये रज्जधातोरगादेशे न्तप्रत्य-
येऽमि रगतो । माणे परे रज्जमाणो । रज्जेमाणो । तृतीयगणत्वादसेसो प्रवृत्ति ।

छिय सासो लेन्तमाणयोर्वा । २।३।११॥

असा सहितस्य छियधातोर्ले इत्यादेशो वा स्यादन्तमाख्योः । लितो, लेंतो ।

लियतो । लेमाणो, लियमाणो । लीयतो । लीयमाणो ।

छिय इति—असा सह सास्तस्य साम । छियधातोर्न्तप्रत्यये मध्येऽसि
तत्सहितधातोर्ले इत्यादेशे सयुक्ते ह्रस्वे लितो । माणेपरं लेमाणो । लीयन्तो ।
लीयमाणो इति तु लीयधातो ।

नेन्तेज्योर्ली सासो । २।३।१११॥

ने. परस्यास्तहितस्य छियधातोर्ली इत्यादेशः स्याद् न्तेज्योः । निलिन्तो,
निर्लीतो ।

नेन्तेज्योरिति—छिय इत्यनुवर्त्तते । न्तप्रत्यये विकरणचिशिष्टस्य ली
इत्यादेशे सयुक्ते ह्रस्वे निलिन्तो । ह्रस्वामाधे निलीन्तो । अतएव दीर्घ आदेश कृत ।

ये ह परेन् न्तमाणपरे । ३।१।१७॥

न्तमाणपरके ये परे परे परस्य हाधातोरिकारो न स्यात् । परिहायतो ।

परिहायमाणो ।

ये ह इति—इरित्यनुवर्त्तते । परिपूर्वकहाधातोर्न्तप्रत्यये मध्ये यप्रत्यये
परिहायतो । अन्यत्र तु हीयतो । हीयमाणो । निहीयतो । निहीयमाणो ।

इति छन्दस्ते वर्तमानप्रक्रिया ।

इतो भूते भावकर्मणोरित्यन्त कर्तरि ।२।१।४८॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्वातोरित्यन्तयो भावकर्मणोरित्यन्तश्च कर्तरि स्यात् ।
मक्रिय । रन्विय । पित्तिगिन्द्रिय । निसेयियं । निरिक्विय । लजिय ।
निरिक्वियवन्तो ।

इत इति—भूतस्य भूतपूर्वम् । तत्र सप्तमकेभ्य कर्मण्यकर्मण्येभ्यो भाव
इत्यन्तयो भवति । इत्यन्तस्तु कर्त्तर्यश्च मकर्मण्येभ्योऽप्यकर्मण्यश्च भवति ।
यद्यपि तव तेत्यन्तयोश्च प्रयोग ऋषिदेव लभ्यते तथापि सम्भावमात्रेणात्र
तद्विधानम् । सन्धिमित्यादीनि कर्मोदाहरणानि । लिजियमिति भावोदाहरणम् ।
निरिक्वियवन्तो इति कर्तृदाहरणम् ।

असादिभ्यस्तस्तवन्तश्च ।२।१।४९॥

भूतेऽर्थेऽमादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोस्तप्रत्ययः कर्तरि तयन्तश्च
स्यात् । अत्थ । विधत्थ । शियत्थ । आसत्थ । इद् । इद्ध । किण्ण । गाढ ।

अमादिभ्य इति—भूते भावकर्मणो कर्तरि इति षट्त्रय पूर्वसूत्रादनु-
यत्ते । भावकर्मणोरित्यस्य तत्प्रत्ययेन मन्थन्थ । कर्त्तरीत्यस्य तव तेन सह सम्बन्धः ।
सामान्यभूतपूर्वसूत्रापवादरूप विशेषसूत्रमिदम् । अस्धातोस्तप्रत्यये सात्थ इति
सूत्रेण तकारस्य धकारे मकारस्य परमवर्गे तकारे अत्थ । विपूर्वकस्य सधातो-
र्विधत्थ । त्रयाणामित्यनेनानुस्वारस्य लोपः । निपूर्वकस्य सधातोर्णियत्थ । आपूर्वक-
स्तस्य सधातोरासत्थ । वम्, अस्, गस्, धम्, यस्, सस्, स्तस्, इत्येतेष्वेय
सान्तेषु सात्थ इति सूत्रस्य प्रयुक्तिरिति प्रदर्शनार्थं मान्तानामुदाहरणानि । अन्येषां
सान्तानामिसादिगणे पाठात्तकारस्य ठकार इति रहस्यम् । इद्धमित्यत्र इधादिभ्य
इत्यनेन तकारस्य धकारः । इद्धमित्यत्र इसादिभ्य इति ठकारः । किण्णमित्यत्र
किरादिभ्य इति नकारः । गाढमित्यत्र गाहादिभ्य इत्यनेन ढकारः । धातोर्हका-
रस्य तु श्रुणादित्वालोपः । अस्, इष्, इस्, उज्, कर्, कस्, किर, किलिस्, किलिस्,
किलिस्, कीर्, कम्, किम्, कोम्, क्लि, उव-गम्, नि गम्, पडि-गम्,
विगम्, स गम्, गा, गुर, ग्वा, धुम्, चम्, चिण्, चुक्क्, चुय्, च्छम्, उत्-
छिद्, वि छिद्, परि छिद्, छिब्, छुद्, जम्, जहा, जा, जिण्, जुज्, जुज्ज्,
जूह्, ज्या, शिह्, डी, डु, तम्, तव्, तिप्, त्यर्, त्युण्, थम्, दस्, दा,
दिप्, दिस्, दिह्, दुस्, दुह्, दह्, दस्, धम्, धुण्, धोन्, नद्, नम्,
नस्, नह्, निह्, ने, न्ना, न्हा, पज्ज्, पव्, पाण्, पुस्, वध्, वीह्,

घुञ्, युञ्, भम्, भञ्, भम्, भिद्, भुञ्, मञ्ज्, मन्न्, मर्, माद्, मिला,
गुच्, मुञ्, मुम्, ङि, यम्, रम्, रज्, रम्, रिय्, रुम्, रज्, रद्, रुद्,
ल्म्, लिप्, लुप्, लुम्, हिय्, वच्, वम्, वर्, वरस्, वह्, वा, विध्,
धिच्, विज्, विज्ज्, विस्, मक्, मद्, सर्, सक्, प-सद्, मिञ्, सिलिस्,
मुञ्, सुण्, सुम्, सुस्, आ स्मम्, वि स्मम्, हण्, हा, हुण् एते असादय ।
अत्र ये सोपसर्गा निर्दिष्टास्ते तत्तदुपसर्गपूर्वका एवात्र गणे शोभ्या ।

कृत्तादिभ्यो वा । २।१।५०॥

कृत्तादिगणपठितेभ्यस्तत्तवन्तौ वा स्याता पूर्वोक्तेऽर्थे । उक्त्त, उक्त्तिय ।
उक्त्विक्त्त, उक्त्विक्त्तिय । गय, गमिय । आइण्ण, आयरिय । पुट्ट, पोमिय ।
पुट्टय, पुट्टयतो । पोमियव, पोमियवन्तो ।

कृत्तादिभ्य इति—भूते भावकर्मणो कर्त्तरि तस्तवन्त इत्येतेषामनुवृत्ति
पूर्वसूत्रात् । पूर्वसूत्रेण नित्य विहितौ तत्तवन्तावनेन विकल्प्येते । पक्षे इतेतवन्तौ
भवत इति । एको भावकर्मणोरन्य कर्त्तरीत्यान्विषिवेकस्तु पूर्ववत् । उक्त् + त
इति स्थिते त्रयाणामिति पूर्यतकारलोपे उक्त्त । इते उक्त्तिय । उत्पूर्यककिस्य-
धातोरुक्त्त, उक्त्तिय । गम्धातोर्गय, गमिय । आपूर्वकचर्धातोराइण्ण,
आयरिय । आइण्णमित्यत्र किरादित्वाग्नकार । पोस्धातो पुट्ट, पोसिय ।
पुट्टमित्यत्र इसादित्वाप्तस्य ठकार सयुक्ते इत्थञ्च । पुट्टव, पुट्टवतो इति तवन्त-
स्योदाहरणम् । पोसियय, पोसियवतो इति त्वितवन्तस्योदाहरण बोध्यम् । कत्,
वि अज्, नि कर्, वि आ कर्, सत्-कर्, उद्-कस्, किलाम्, वि-कीर्, उत्-
कम्, आ-कम्, किरय्, उद् रण्, क्युम्, गम्, आ गम्, गस्, गाह्, गिञ्,
गीर्, गृह्, पस्, चर्, चय्, छाद्, छिद्, जर्, ज्ञाम्, तर्, तस्, तुस्,
वित्थर्, स त्थर्, उद्-दिस्, आ-दीन्, प नम्, ज्व्, पीण्, पुच्छ्, पुर्, पोस्,
फास्, भव्, मा, रस्, ल्व्, लुच्, बहद्, सम् वर्, विद्, विह्, सस्, सज्ज्,
सम्, सास्, सिर्, उत स्सस्, निर् स्सस्, हण्, हर, हरिस्, हय्, एते
कृत्तादय ।

त्थुणादीना तत्तवन्तयो । ३।४।४०॥

एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् तत्तवन्तयो परयोः । थुओ । अभित्थुओ । गूओ ।
जितो । उण्णओ । हतो । रतो । ततो । हतव । हतवतो । जितव ।
जितवतो । गयय । गयवतो । पीओ । पीई ।

त्युणादीनामिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । पष्ठीनिर्देशादन्यस्य लोप । त्युण्-
धातोस्तप्रत्यये णलोपे घुओ । गृह्धातोस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारेऽनेना
न्यलोपे गृहो । जिण्धातोर्जितो । उत्पूर्वकनमृधातोः उण्णओ । हण्धातोर्हतो ।
रम्धातोर्रतो । तन्धातोर्स्ततो । हतयमित्यादीनि तवन्तस्योदाहरणानि । त्युण्,
कृ, उत-रुण्, गम्, गाह्, अव-गुर्, गृह्, चिण्, च्छुम्, जम्, जिण्, जूह्,
ज्ज्ञाम्, ज्ज्ञिह्, तन्, र्थर्, घुण्, धोव्, नम्, पाउण्, पीण्, कुम्, मन्न्, मर्, रम्,
रह्, वरू, यह् (ऊह्), ऋिह्, सरू, प-सह्, सुण्, हण्, हर् । एते त्युणादय ।

इधादिभ्यो ध । २।४।२॥

एभ्य परस्य तस्य धः स्यात् । इद्ध । समिद्ध । जुद्ध । निउत्तो । पउत्तो ।
जुद्धव । जुद्धवतो । इद्धव । इद्धवतो ।

इधादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । इध्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन
तस्य धकारे धकारस्य परसवर्णेन ढकारे इद्ध । जुज्मृधातोर्जुद्ध । तकारस्य धकारे
झकारस्य परसवर्णेन ढकारे व्यञ्जनत्रयसयोगाच्चस्य लोप । निपूर्वकजुज्मृधातो
र्निउत्तो । जकारस्य यकारे लोप । पउत्तो इत्यत्र यलोपे प्रकृतिभाव । वैयलान्तु-
जुत्तो । जुद्धयमित्यादीनि तवन्तस्योदाहरणानि । इध्, खुम्, गिज्म्, जुज्म्,
धम्, विह्, दुह्, नह्, निह्, बध्, युज्म्, रुम्, छम्, छुम्, विध्,
सिज्म्, सुज्म् । एते इधादय ।

आरभो वा । २।४।३॥

आपूर्वकरभ्धातो परस्य तस्य धो वा स्यात् । आरद्ध ।

आरभ इति—ततवन्तयोरादेर्द्ध इत्यनुवर्त्तते । आ + रभ् + त इति स्थिते
तकारस्य धकारे भकारस्य परसवर्णेन ढकारे प्रयाणामित्यनुस्वारलोपे आरद्ध । पक्षे—

आतो रंभो ढत् । २।४।१९॥

आत परस्य रभ्धातोर्दित्यादेशो वा स्यात् ततवन्तयो । आढत् ।

आतो रभ इति—ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । आ +
रम् + त इत्यत्र धातोर्ददादेशे ढकारस्य परसवर्णेन तकारे आढत् । आरब्धमित्यर्थ ।

इसादिभ्यष्ठ आदेस्ततवन्तयो । २।४।१॥

इमादिगणपठितेभ्यो धातुभ्य परस्य तस्य ठ स्यात् । इद्ध । धुद्ध । तुद्ध ।
पुद्ध । मद्ध । समद्ध । विद्ध । सिलिद्ध ।

इमादिभ्य इति—इस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन तकारस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारे इट् । घुस्धातोर्बुट् । तुस्धातोस्तुट् । पुन्ध्धातोस्तप्रत्यये तकारस्य ठकारे छकारस्य परमन्त्रेण चकारे त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे पुट् । भस्धातोर्भट् । सपूर्वकमञ्धातो समट् । त्रयाणामित्यनेन प्रथमजकारस्य लोपः । विस्धातोर्विट्, पविट्मिति । सिल्सधातो सिल्डि । सर्वत्र सकारस्य परसवर्णेन टकार । इस्, कस्, किल्सि निर्-उक्-क्षिस्, पडि कोस्, घस्, घुस्, तस्, तुस्, दस्, दिस्, दुस्, नस्स्, पुच्छ्, पोस्, फास्, भस्, स-मञ्ज्, मुस्, रुस्, वरस्, बिस्, सास्, सिर्, सिल्सि, हरिस् । एते इसादय ।

निर. पुच्छ उतोऽत् ॥१॥१०॥

निर' परस्य पुच्छधातोरुकारस्याकारो वा स्यात्तवतयोः । निप्पट् । निप्पुट् ।

निर. पुन्ध् इति—वा तवतयोरित्यनुवर्तते । निरपूर्वकपुच्छधातो निप्पट् । उकारस्याकारो वा भवति ।

फास्वरसहरिसां पुर्वुर्हितः ॥१॥११॥

एषा क्रमेण पुस्, वुस् हिस् इत्येते आदेशा स्युस्तवतयोः । पुट्ठो । वुट्ठो । हिट्ठो ।

फास् इति—तवतयोरित्यनुवर्तते । अनेरुवर्णत्वात्सर्वादेशः । फास्धातोस्तप्रत्यये पुसादेशे इसादिभ्य इति सूत्रेण ठादेशे परसवर्णे पुट्ठो । वरस्धातोर्बुसादेशे तकारस्य ठकारे वुट्ठ । हरिस्धातोस्तप्रत्यये चकारे परसवर्णे हिट् । फास्-हरिसो कत्तादित्वात्पक्षे इतप्रत्यये फासिय । हरिसियमिति ।

चरादीनामिरुपधाया ॥१॥१२॥

एषामुपधाया इकारो बहुल स्यात्तवन्तयोः । उक्चितो । उक्चितो । चिण्णो । जिण्णो । तिण्णो । पवित्तो ।

चरादीनामिति—तवन्तयोरित्यनुवर्तते । उत्पूर्वककच्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनात इकारे व्यञ्जनत्रयसयुक्ते पूर्वतस्य लोपे दस्य परसवर्णेन ककारे उक्चितो । चर्धातोस्तप्रत्यये तस्य नत्वे रेफस्य परसवर्णेऽनेनेकारे चिण्ण । जर्धातोर्जिण्ण । तर्धातोर्तिण्ण । पपूर्वकवच्धातो पवित्तो । बहुलप्रहणात् कचिन्नित्य कचिद्धि-रूपम् । चर्, उद्-क्त्, उद्-क्म्, जर्, तर्, प वच्, एते चरादय ।

उद कसो वा सलोपो ॥१॥१३॥

उद' परस्मात्कस्धातो' परस्य तवन्तयोरादेस्तस्य सकारो लोपश्च वा भवत

छह इत्ते । २।३।३७॥

चिञ्च्धातोश्चहट्टेयः स्यादितप्रत्यये परे । छहियं । छिन्न । छिन्नान्तो ।

छह इति—चिञ्च् इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वाद्दश । चिञ्च्धातोर्गितप्रत्यये चहट्टादेशो छहिय । तप्रत्यये तु छिन्न । इकारात्परस्य तकारस्य नकारे दस्य परस्यर्णे नकारे अनुस्वारस्य त्रि-यञ्ज्ञासयोगादोषः । अतएव द्वियगच्छहिय अगच्छहिय करेह' इति सूय० २।२।३५, ३६ इति ।

फुसादिभ्यो ड । २।४।११॥

एभ्यः परस्य तस्य डः स्यात् । फुड । णिब्बुड । पाउड । शीहड ।
परिवुडो । सवुडो ।

फुमादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । फुम्धातोस्तप्रत्यये तस्य डकारे ल्युणादित्वात्सकारलोपे फुड । पाउण्धातो पाउड । "द्वेभ्योऽनु अवोडडा" दस० ३, १२, । निरपूर्वकहर्धातो णीहड । परिपूर्वकहर्धातो परिवुडो । सपूर्वकहर्धातो सवुडो । फुत्, पाउण्, फुहड्, परि-
घर्, स-घर्, हर्, एते फुसादयः ।

करादिभ्यो वा । २।४।१४॥

करादिभ्यः परस्य तस्य डो वा स्यात् । कड, कय । सुरुड, सुकय ।
दुकड, दुकाय । पुरेकड, पुरेकय । पुराकड, पुराकय । उत्थड, उत्थय ।
मडो । मुञ्चो । मिओ । मओ । णिब्बुडो, णिब्बुओ ।

करादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेर्डो इत्यनुवर्त्तते । कर्धातोस्तप्रत्यये तस्य डकारे ल्युणादित्वादेरफलोपे कड । पक्षे तकारस्य यकारे कय । सोपसर्गात्कर्धातोर्यदि स्यात्तदा सुदुरपूरेपुराभ्य एव स्यान्नाभ्योपसर्गादिति प्रदर्शनाय करदिगणे तच्चदुपसर्गाणामुपादानम् । मर्धातो कसादिगणे पाठादुकार । चरादिगणे पाठादिकार । निपूर्वकहर्धातोर्पि कसादित्वादुकार । बाहुल्यनित्यमिति । कर्, आ-कर्, डर्-कर्, पुरा-कर्, पुरे-कर्, सु-कर्, उत्-
त्थर्, वित्थर्, सन्थर्, मर्, निर्-वर्, सर्, एते करादयः ।

त्थरो वोश्छित् । २।४।२३॥

वे' परस्य त्थरश्छिदादेशो वा स्यात्ततवन्तयो' । मिच्छिन्न ।

त्थर् इति—ततवन्तयोर्वेत्यनुवर्त्तते । विपूर्वकत्थर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन धातो-
श्छिदादेशे किरादित्वात्तस्य नकारे दकारस्य परसवर्णेन नकारे त्रिच्छिन्न ।
विस्तीर्णमित्यर्थः । छिदादेशस्यैव किरादौ पाठाद्यदा न छिदादेशस्तदा किरा-
दित्वात्तस्य ङकारो भवतीति बोध्यम् ।

संविभ्यां त्थरो ड. ।२।४।६७॥

संविभ्यां परस्य त्थर् धातोर्ङकारादेशो वा स्यादितेतवन्तयोः । सथडिय ।
सथरिय । सथङ । त्रित्थडिय । वित्थरिय । वित्थङ ।

संविभ्यामिति—इतेवन्तयोर्वेत्यनुवर्त्तते । सम्पूर्वकत्थर्धातोस्तप्रत्ययेऽ-
नेन रेफस्य ङकारे सथडिय । ङकाराभावे सथरिय । नमादित्वादित्ताभावे तप्र-
त्ययस्य ङकारे सथङ । एवमग्रेऽपि ।

उन्निरोभ्य* सरो डडौ ।२।४।९॥

उन्निरोभ्य. परस्मात्सरधातो. परस्य तस्य डडौ पर्यायेण स्याताम् । ऊमडो ।
ऊमडो । ऊसिओ । णीसडो । णीसडो । णीसिओ । समोसडो । समोसरिओ ।

उन्निरोभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । तस्येति फलितार्थः । उद्य
निश्च ओश्चेति द्वन्द्वः । उदुपसर्ग निरुपसर्ग ओ उपसर्गश्च । उत्पूर्वकसरधातो-
स्तप्रत्यये तस्य ङकारे त्थुणादित्वादन्त्यलोपे ऊसडो । तस्य ङकारे ऊसडो ।
पक्षे इतप्रत्यये घगादित्वाद्विलोपे उस्सिओ ऊसिओ वा । एवमन्यत्रापि । समो-
पूर्वकसरधातोस्तु समोसडो । इतप्रत्यये समोसरिओ । समोसडो इति तु नोपलभ्यते ।

उदातो हडो हु. ।२।४।९९॥

उदात* परस्य तप्रत्ययान्तहरधातोर्हुरित्यादेशो वा स्यात् । उदाहृ । उदाहडो ।
उदाहिओ । उदाहरिओ ।

उदात इति—वेत्यनुवर्त्तते । उद्+आ+हडो इति स्थितेऽनेन प्रकृति-
प्रत्यययोरुभयो स्थाने हु इत्यादेशो उदाहृ । पक्षे उदाहडो । इयप्रत्यये धरादित्वा-
द्विलोपे उदाहिओ । तदभावे उदाहरिओ ।

समो हरो घ इते ।२।४।८१॥

समः परस्य हरधातोर्ङकारस्य घकारो वा स्यादिते परे । सघिओ । सहिओ ।
सथरिओ । सहरिओ ।

सम इति—आदेर्वेत्यनुवर्तते । सपूर्वकद्वर्धातो रितप्रत्ययेऽनेन आदेशे टिलोपे सधियो । टिलोपाभावे घादेशे सधरिओ । तप्रत्यये सङ्ग्रहो ।

गिज्झो गढः । २।३।३८॥

अस्य गगदेशः स्यादिते परे । गढिओ ।

गिज्झ इति—इत् इत्यनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । गिज्झातो रितप्रत्यये गगदेशे गढिओ ।

गाहादिभ्यो ढः । २।४।६॥

एभ्यः परस्य तस्य ढः स्यात् । गाढ । गूढ । जूढ । दूढ ।

गाहादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्तते । गाहधातोस्तप्रत्यये तस्य ढकारे ल्युणादित्वाद्ढकारलोपे गाढ । गूहधातोर्गूढ । जूहधातोर्जूढ । ल्युणादित्वाद्ढलोपः । रूहधातोस्तस्य ढकारे हकारस्य परसवर्णेन ढकारे दूढ । गाह्, गूह्, च्छुम्, जहा, जूह्, रूह्, जुग्म्, रुह्, बह्, बह्, ब्विह्, पा-सह्, एते गाहादयः ।

रुहादीनामादेः । २।४।२५॥

एषामादेः स्वरस्य दीर्घः स्यात्ततवन्तयोः । रूढ । दुरूढ । समभिरूढं । कीय ।

खीण । उच्छूढ । भीण । लीण । उब्बीढ ।

रुहादीनामिति—ततवन्तयोर्दीर्घ इत्यनुवर्तते । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । रूहधातोस्तप्रत्यये तस्य ढकारे ल्युणादित्वाद्ढकारलोपेऽनेन दीर्घे रूढ । क्तिन्धातोस्तप्रत्यये किरादित्वात्तस्य ढकारेऽनेन दीर्घे खीण । उत्पूर्वकच्छुम्धातोस्तस्य ढकारेऽन्त्यलोपे दीर्घे उच्छूढ । शिञ्धातो किरादित्वात्तस्य नकारेऽन्त्यलोपे दीर्घे भीण । ह्रिष्धातोस्तस्य नकारेऽन्त्यलोपे समुक्तवेर्लोपे दीर्घे लीण । उत्पूर्वकव्विहधातोर्बुब्बीढ । रूह्, क्तिण्, क्तिन्, च्छुम्, शिम्, ह्रिम्, ब्विह्, एते रुहादयः ।

जहो ज । २।४।२८॥

जहाधातोर्जादेशः स्यात्ततवन्तयोः । जढ ।

जह इति—ततवन्तयोरित्यनुवर्तते । अकारान्तोऽयमादेशस्तो नानेकवर्णत्वात्सर्वस्य भवति । जहाधातोस्तप्रत्यये जादेशे गाहादित्वात्तस्य ढकारे जढमिति ।

बद्धोऽत उत् ।२।४।३९॥

अस्यात् उकारः स्यात्तवन्तयोस्तौ च । बुद्धो ।

बद्ध इति—तवन्तयोस्तौ इत्यनुवर्तते । बद्धस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारे त्रयाणामित्यादिव्यञ्जनलोपेऽनेनाकारस्योकारे बुद्धो । तावित्यस्योदाहरणं तु बुद्धी ।

बह ऊह् ।२।४।२९॥

अस्य धातोः स्थान ऊहादेशः स्यात्तवन्तयोः । ऊह । उव्वूढं । निव्वूढ ।

बह इति—तवन्तयोरित्यनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । यद्धातोस्तप्रत्यये ऊहादेशे तस्य ढकारे स्थुणादित्वादन्त्यलोपे ऊह । उत् वि ऊह इत्यत्रेकारस्य ढकारे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते तस्य लोपे उव्वूढ । एव निर्वूढ=निव्वूढ ।

मुज्झपवोर्मूपू ।२।४।३३॥

मुज्झपवधातोः क्रमेण मूपू इत्येतावादेशौ स्याता तवन्तयोः । मूढ । पुय । उवप्पुय ।

मुज्झति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । मुज्झधातोस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारेऽनेन मू इत्यादेशे मूढ । समूढ । पवधातोस्तप्रत्यये पु इत्यादेशे तस्य यकारे पुय ।

भजादिभ्यो ग ।२।४।८॥

एभ्यः परस्य तस्य गः स्यात् । भगो । उम्भुगो । उम्मगो । लग्गो, रुग्गो । उव्विग्गो ।

भजादिभ्य इति—तवन्तयोरादेरित्यनुवर्तते । भजधातोस्तप्रत्यये गकारादेशो त्रिव्यञ्जनसयोगेऽनुस्वारलोपे परसवर्णे भगो । उत्पूर्वकमज्झधातोस्तप्रत्यये तस्य गकारे कसादित्वादुकारे त्रयाणामित्याद्यजकारलोपे द्वितीयजकारस्य परसवर्णे उम्भुगो । रुजधातो रुग्गो । उत्पूर्वकविजधातोरुविग्गो । भज्, मज्ज्, रुज्, लग्ग, विज्, एते भजादयः ।

चुक्कादिभ्य कः ।२।४।१०॥

एभ्यः परस्य तस्य कः स्यात् । चुक् । लुक । पक् । सुक् ।

चुक्कादिभ्य इति—तवन्तयोरादेरित्यनुवर्तते । चुक्धातोस्तप्रत्यये तस्य

ककारे व्यञ्जानये प्रथमव्यञ्जानोपे शुष् । छुष्धातोमप्रत्यये कान्देशे लुष् ।
पञ्धातोमप्रत्यये षष् । मुष्धातोमप्रत्यये कान्देशे व्यञ्जनप्रत्ययेपुष्ते पूर्वमकार-
रलोपेऽयशिष्टस्य परमवर्णे मुष् । शुष्प्, षष्प्, लृप्, मुस्त्, एते पुष्पादयः ।

मुचादिभ्य ॥१४॥१७॥

एभ्य परस्य तप्रत्ययस्य ङो वा । मुचो । मुत्तो । रिक् । रिच । लिक् ।
लिभ । विणिग । विविच ।

मुचादिभ्य इति—या तनयन्तयोगादेरित्युपवर्तते । मुच्धातोस्तप्रत्यये
तकारस्य ककारे त्रिव्यञ्जनसमुष्ते ऽनुस्वारलोपे परमवर्णे मुचो । पक्षे चकारस्य
तकारे मुत्तो । ण्य रिक्पादयः । मुच्, लिच्, रिच्, विच्, एते मुचादयः ।

पुरेस्सतस्य घा ॥१४॥१६॥

पुरे परस्य तप्रत्ययमहितस्य फर क्खडादेशो वा स्यात् । पुरेक्खडो ।
पुरेकडो । पुरेकओ ।

पुरेरिति—पर फग्ग इत्युपवर्तते । पुरेरिति पञ्चम्यन्तम् । पुरे+फर्+त
इति स्थितेऽनेन क्खडादेशे पुरेक्खडो पुरकृत इत्यर्थः । आदेशाभावे कर्धातो-
भ्यप्रत्यये करादिभ्य इति सूत्रेण तस्य ढकारे स्थुणादित्वात्त्रेफस्य लोपे कडेति
निष्पन्ने पुरेसादेन ममाम । उवात्परस्य फरस्तु उवात्तर इति सूत्रेण फग्गडादेशे
उवक्खड्+त इति स्थिते करादिभ्य इत्यनेन तस्य ढकारे स्थुणादित्वात्पूर्वढकारस्य
लोपे उवक्खडो । कत्तादित्वादितप्रत्यये तु उवक्खडिओ ।

वेरात् ओङ्गपरके करि ॥१४॥१०५॥

वे. परस्याकारोपसर्गस्यौदादेशः साङ्गपरके कर्धातो परे । वोगडो । वोगडो ।

वेरात् इति—वेत्यनुवर्तते । विजा+कडो इत्यवस्थायामनेनौकारादेशे
वेरिवारस्य वकारे सयुक्तादेशोपे वोगडो । कस्य गः । गस्य यकारे वोगडो ।
ङकाराभावे वाकओ । विवागओ ।

धरादीनामितेतवन्तयोर्वा ॥१४॥१२७॥

एषा टेलोपो वा स्यादितेतवन्तयो परयो । उद्धिओ । समिओ । आइओ ।
आसिय । उस्सिओ ।

धरादीनामिति—टेलोप इत्यनुवर्तते । उत्पूर्वकधर्धातो रितप्रत्यये टेलोपे

उद्धिओ । पक्षे उद्धरिओ । सपूर्वकभर्धातो सभिओ, सभरिओ । आपूर्वक-
दर्धातोऽल्लोपे दकारस्य यकारे लोपे आइओ । पक्षे आयरिओ । उत्पूर्वक-
स्सयधातो उरिओ उद्धित इत्यर्थः । आपूर्वकसिच इते टिलोपे आसिय । धर्,
दर्, भर्, स्मर्, सर्, सिचू, हर, एते घरादयः ।

आतो लग्ग इतेतवन्तयो ॥११॥५०॥

आत' परस्य लग्गधातोर्न्यस्य लोपः स्यादितेतवन्तयो' । आलइय ।

आत इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकलग्गधातोर्नितप्रत्ययेऽनेनान्य-
गकारलोपे आलगिय । गकारस्य यकारे लोपे आलइय ।

पलोड् आदेस्ततवन्तयोः ॥११॥५१॥

पपूर्वकलोड्धातोः परस्य तस्य लोपः स्यात् । पलोड् ।

पलोड् इति—ततवन्तयोरादिसवार एवेत्युक्तं तस्येति । प-लोड्प्रत्यये
तकारस्य लोपे पलोड् ।

अभेरजोऽत इत् ॥११॥५२॥

अमे' परम्याजधातोर्कारस्येकारो वा स्यादिते परे । अम्भिगिए । अम्भगिए ।

अमेरिति—इते चेत्यनुवर्त्तते । अभिपूर्वाजधातोर्नितप्रत्ययेऽनेन धातो-
रकारस्येकारे उपसर्गकारस्य भकारे पूर्वभकारस्य परसवर्णेन यकारे अम्भि-
गियो । पक्षेऽम्भगिओ ।

पलेहोऽत्ये ॥११॥५३॥

पलेहकारः स्यात् त प्रत्ययान्तासधातौ परे । पल्हत्थो ।

पलेरिति—अत्ये इति असूधातोस्तप्रत्ययान्तरूपं तदाह—तप्रत्ययान्तेति ।
तस्मिन् परे पलेरिङ्कारस्य हकारे पल्हत्थो—पर्यस्त इत्यर्थः ।

वे परेरोच्च ॥११॥५४॥

वे परस्य परेरोच्चादेशः स्यात्तप्रत्ययान्तासधातौ परे । वोच्चत्थो ।

वेरिति—अत्ये इत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् परे परेरोच्चादेशे स्वरयोरव्यवधाने
वेरिङ्कारलोपे वोच्चत्थो । ओच्चादेशो व्यञ्जनान्तः । पर्यस्त इत्यर्थः ।

उवाद्धे ॥११॥५५॥

उवात्परस्येधातोर्वडागमः स्याचे परे । उववेओ ।

उवादिति—परित्यनुवर्त्तते । आगमेऽकारो नोच्चारणार्थः । तेन उवपूर्वके धातोस्तप्रत्यये वडागमे वकारोत्तराकारेण धातोर्ध्वद्वौ उववेओ—उपेत इत्यर्थः ।

ए० परेस्तस्य ।१।१।७०॥

परिपूर्वकेधातोः परस्य तप्रत्ययस्य तडागमः स्यात् । परिचो ।

एरिति—तडित्यनुवर्त्तते । परिपूर्वकेधातोस्तप्रत्यये तस्य तडागमे दीर्घे सयुक्ते नित्यं ह्रस्वे परिचो ।

सम० कुचोऽणितयो० ।१।१।४२॥

समः परस्य कुचोऽनुस्वारस्य लोपः स्यादणि परे इते च । सकृदो । कतो ।

निक्रततो । किलतो । आयतो । ततो । दतो । धतो । सतो ।

सम इति—अनुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्त्तते । सम्पूर्वक—युच्धातोरितप्रत्ययेऽनुस्वारलोपेऽसयुक्तस्य वकारे लोपे सकृदो । निपूर्वकमधातोः निक्रततो । किलामधातोः किलतो । सयुक्ते ह्रस्वः । आपूर्वकमधातोः आयतो । तमधातोः स्ततो । दमधातोर्दतो । धमधातोर्धतो । स्समधातोः सतो ।

योजने जौयो इतावितेतवन्तयो० ।२।४।६५॥

जोयधातोर्दतौ पर्यायेण स्त इतवन्तयोर्योजनेऽर्थे । जोडिय । जोतिय ।

योजन इति—यतावित्यादेशद्वयः । तथैकस्मिन् स्थाने न सम्भवत्यत आह पर्यायेणेति तथा च फलत एवोऽर्थो लभ्यते पक्षीनिर्देशेनान्यस्य तौ भवतः । आवेशोच्चारणार्थः । योजनार्थकजौयधातोरितप्रत्यये यस्य ङकारे जोडिय । जोडियवतो । अन्यत्र जोडय तकारे जोतिय ।

परे० क्लोस ।३।४।५६॥

परे० परस्य क्लोमधातोराटेलोपः स्यात्ततवन्तयो० । परिदृष्टो ।

परिरिति—आटेलोप इति ततवन्तयोरिति पानुवर्त्तते । परिपूर्वकमधातोस्तप्रत्ययेऽनेनादे वकारस्य लोपे परिदृष्टो । तस्य टकारे मकारस्य परमयणेन टकारः । अपूर्वस्याभावात्प्रत्ययगुक्तम् । परिदृष्टवतो ।

आत क्यो वा घा० ।२।४।२१॥

आत परस्य क्त्वाधातोर्धादेशो वा स्यात् ततवन्तयो० । आपाओ । आपातो ।

असंगतो ।

आत इति—ततवतयोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वककराधातोस्तप्रत्यये घादेशे आघाओ । पक्षे सयुक्ते ह्रस्वे अक्खाओ । आघातवतो । अक्खातवतो । अन्यत्र खाओ । विक्खाओ । पक्खाओ ।

ज्झामो म० ।२।४।१६॥

ज्झाम्धातो, परयोस्ततःतयोरदेर्जकारो वा । झामो, झायो । झामवतो । झायवतो ।

ज्झाम इति—ततवतयोरिति आदेरिति वेति चानुवर्त्तते । ज्झाम्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन तकारस्य मकारे धातोरन्त्यस्य लोपे झामो । पक्षे तकारस्य यकारे झायो ।

गसो घ० ।२।४।१७॥

अस्यादर्धकारः स्यात्ततवन्तयोः । घत्थो ।

गस इति—खादेरिति ततवन्तयोरिति चानुवर्त्तते । गस्धातोस्तप्रत्यये 'सात्थ' इत्यनेन तस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे आदेरनेन धकारे घत्थो ।

अवस्य गुये ।४।२।२२॥

अस्योपसर्गस्य मगागम स्यात्तप्रत्ययान्तगुर्धातौ । अवगुय ।

अवस्येति—गुये इति गुर्धातोस्तप्रत्यये त्युणादित्वाद्भ्रस्य लोपे तकारस्य यकारे सप्तम्या रूपम् । अत एवाह—तप्रत्ययान्तेति । मगित्यनुवर्त्तते । अव + गुय इति स्थिते मगागमेऽनुस्वारे—अवगुय ।

च्चयोऽतद् ।२।४।१३॥

च्च्यधातो परस्य तप्रत्ययस्यातडागमः स्यात् । चियत्त ।

च्चय इति—तस्येत्यनुवर्त्तते । च्यधातोस्तप्रत्ययेऽतडागमे चरादित्वादुपधाया इकारे चियत्त । आगमे तकारोत्तराकार उच्चारणार्थः ।

विपरिभ्यामदितोश्चिणो ज० ।२।४।१७॥

आभ्या परस्य चिण्धातोरादेर्जकारो वा स्याददितोः परयोः । परिचिय ।

विपरिभ्यामिति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । अत्र यथासक्यमन्वयः । तद्यथा वे परस्याति परे परस्य चेते चिण्धातोरादेर्जकारो वा स्यादित्यर्थः । परिपूर्वक-चिण्धातोर्दितप्रत्ययेऽनेन चकारस्य जकारे त्युणादित्वादन्यलोपे परिजिय । पक्षे परिचिय । अत उदाहरणं तु रिजयो । विचयो ।

धुणो दीर्घः । २।४।२४॥

अस्य स्वरस्य दीर्घो वा ततवतयोः । धृत । धुत ।

धुण इति—वा ततवतयोरित्यनुवर्त्तते । धुण्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन दीर्घे त्थुणा-
दित्वाणस्य लोपे धृत । धृतवतो । दीर्घाभावे धुत ।

आनिभ्यामिदीतौ नेः । २।४।२५॥

आभ्या परस्य नेधातोरिदीतौ पर्यायेण स्याताम् ततवन्तयोः । आणिय ।
आणीय । खीणिय । खीणीय ।

आनिभ्यामिति—वा ततयतयोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकनेधातोस्तप्रत्यये
ह्रस्व इकारे आणिय । दीर्घे आणीय । णीणिय इत्यत्र निर्णय इति स्थिते अस्सा-
दित्वाद् दीर्घे रेफस्य लोपे नकारयोः भयोर्णत्वम् । तवते आणियवतो । आणीय-
वतो । णीणियवतो ।

घीहो भी । २।४।३१॥

अस्य भीरादेशः स्यात्ततवतयोः । भीय । भीत ।

घीह इति—ततवतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकगुणत्वात्मकादेशः । घीह्धातो-
स्तप्रत्यये भी इत्यादेशे तस्य यकारे भीय ।

आतो दिह्दीवोर्लः । २।४।३५॥

आतः परयोर्दिह्दीव्धातोरादेर्लो वा ततवतयोः । आलिङ्ग । आइङ्ग ।
आलिङ्ग । आदिङ्ग ।

आत इति—ततवतयोरित्यनुवर्त्तते । आदेर्वेति च । आदेशेऽकार उच्चार-
णार्थः । आपूर्वकदिह्धातोस्तप्रत्यये इधादिभ्य इत्यनेन तस्य धकारे हकारस्य
परसवर्णेन दकारेऽनेन सूत्रेण धातोरादेर्लकारे आलिङ्ग । तदभावे दस्य यकारे
लोपे प्रकृतिभावे आइङ्ग । आपूर्वकदीव्धातोस्तप्रत्यये आदेर्लकारे वकारस्य पर-
सवर्णेन तकारे सयुक्ते ह्रस्वे आलिङ्ग । लकाराभावे आदिङ्ग ।

गह इतः । ३।३।५४॥

अस्मात्परस्येतो दीर्घो वा स्यात् । गहीय । गहिय । गहीयव्य । गहियव्य ।

गह इति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । गह्धातोरित्यप्रत्यये तत्सम्बन्धिन इतो

दीर्घे गहीय । इव इति सामान्यतयोपादानेनागमसम्बन्धिप्रत्ययसम्बन्धिनोरभयोर्महणादुभयमुदाहृतम् । गाह्यातोस्तन्वे मतीटि दीर्घे गहीयन्व ।

दूस इणे णौ ।२।१।५१॥

अस्माद्वातोर्भूतेऽर्थे इण ईण इत्येतौ प्रत्ययौ स्त ।

दूस इति—भूते इत्यनुवर्त्तते । णकारो नेत्सञ्ज्ञक । तेन वृद्धेरप्राप्तौ वक्ष्यमाणसूत्रेण विधीयते ।

दूस इणेणयो ।३।२।६॥

अस्योपधाया वृद्धिः स्यादिणेणयोः परयो । दोसिणो । दोसीणो ।

दूस इति—उपधाया वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । दूसधातोर्भूते इणेणयो प्रत्यययोरनेन वृद्धौ दोसिणो । दोसीणो । दूषित पर्युषितमन्नमित्यर्थः ।

रडातो गमि कचित् ।४।२।१०॥

आत उपसर्गस्य गर्भधातौ परे कचिद्रडागमः स्यात् । अणुरागय । गतिरागती ।

रडात इति—आदुपसर्गस्य गर्भधातौ परे न सर्वत्र रडागमो भवति । किन्तु कचिदेव प्रयोगेऽत उक्त कचिदिति । तेन सागय सुसागयमित्यत्र नागमः । अणुरागयमित्यत्र भवति । उदाहृतञ्च—‘सागय खदयो’ सुसागय खदया । अणुरागय खदया । इति भग० २, १, एवमेव ‘गतिरागेति करेजा’ भग० २४, १, प्रयोगद्वयदर्शनेनैव तु निश्चीयते यत्किञ्चित्पूर्वकत्वं एवायमागमः नत्वपूर्वस्यात इति ।

भरो हु ।२।४।३०॥

भर्धातोर्हुरित्यादेशः स्यात्तवतयोः । निहुत ।

भर इति—तवतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । निपूर्वक-भर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन हु इत्यादेशे निहुत । निघृतमित्यर्थः । तवन्ते हुतवतो ।

भवस्वह्वामूस्तौ टे ।२।४।३८॥

एषा टेरुसादेशः स्यात्तयो परयोः । भूतं । सूतं । हुत ।

भवमेविति—तवतयोरित्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । अवभोगोऽत्र टिसप्तस्तस्योसादेशो भवतीति भर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनावभोगस्योसादेशे भूत । स्वधातोरेव ऊसादेशे सूत । हवधातोरुसादेशे हुत । तवते भूतवतो । सूतवन्तो । हुतवतो ।

वस उस् ।२।४।७॥

अस्य घातोरुमादेशः स्यात्तत्तवतयोः । उत्थो । युत्थो ।

वस इति—तत्तवतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वसूधातो-
स्तप्रत्ययेऽनेनोसादेशे सात्थ इति सूत्रेण थकारे परसवर्णे उत्थो । अत एव
'युत्था समय निबद्ध' इति नाया० ८, सङ्गच्छते ।

वा वस उस् ।२।३।३९॥

वसूधातोरुसादेशो वा स्यादिते परे । उसिय, वसिय । परिउसिय । परिवसिय ।

वा इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । इत् इत्यनुवर्त्तते । वसूधातोरित्प्रत्यये
उसादेशे उसिय । पक्षे वसिय । एवमग्रेपि ।

जेमादीनाम् ।२।४।७०॥

एषां स्वरस्य ह्रस्वो नित्य स्यादितेतवन्तयो परयोः । जिमिय । खुडिय ।
फुडिय । मृइय । लइय । लुलिय ।

जेमादीनामिति—स्वरस्येत्युपतिष्ठते । ह्रस्व इतेतवन्तयोरित्यनुवर्त्तते ।
जेमूधातोरित्प्रत्ययेऽनेन ह्रस्वे जिमिय । इत्तवते जिमियवतो । क्योइधातो
खुडिय । फोइधातो फुडिय । मोइधातोर्मुइय । रोयूधातो रुइय । लाधातो-
लंइय । लोल्धातोर्लुलिय । जेम्, क्योइ, फोइ, मोइ, ला, लोल्, एते जेमादयः ।

खादीनां ह्रस्व ।२।४।६९॥

खादीना स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादितेतवन्तयोः । खइय । खाइय । जुसिय ।
जोसिय । रुइय । रोइय ।

खादीनामिति—इतेतवन्तयोर्वा इत्यनुवर्त्तते । खाधातोस्तिप्रत्यये ह्रस्वे खइया
तदभावे खाइय । जोसूधातो जुसिय, जोसियमिति । रोयूधातो रुइय । रोइय ।

पाज् जल उलो वा ।२।४।६६॥

पात्परस्य अल्धातोरुमादेशः स्यादिते परे । पउलिओ ।

पाजिति—इते इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लान्तोऽयमादेशः ।
पपूर्वकजल्धातोरित्प्रत्ययेऽनेनोलादेशे प्रकृतिभावे पउलिओ । प्रज्वलित इत्यर्थः ।
अन्यत्र जलिय उजलिय ।

इति वृद्धे भूतार्थप्रक्रिया ।

कर्त्तरि तारा कणौ ।२।२।१॥

धातोस्तारोऽकण् च प्रत्ययौ स्तः कर्त्तरि । गतारो । मतारो । भोत्तारो ।
पन्नत्तारो । वत्तारो । कारको । हारको । सुतोसओ ।

कर्त्तरीति—धातो प्रत्यय इत्यनुवर्त्तते । कर्त्तृत्वलक्षणञ्च पुरोदितमेव ।
गम्धातोस्तारप्रत्यये मकारस्यानुस्वारे गतारो । अर्हेऽर्थेऽपि तारप्रत्ययो भवति गतु
अर्हो गतारो । मन्धातोस्तारे प्रत्यये त्रयाणामित्यनेन प्रथमनकारलोपे द्वितीय-
नकारस्यानुस्वारे मतारो । भुज्धातोस्तारप्रत्यये त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे इदुदुप-
धत्वे सप्तमे सारस्य णिद्वद्भावाद्द्वौ भोत्तारो । पपूर्वकभ्रव्धातो पन्नत्तारो ।
वच्च्धातोन्त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे सकारे वत्तारो ।
कृधातोऽरकण्प्रत्यये णिच्चाद्द्वौ कारको । एव हारको । अत्राधिकारेऽसमानोऽ-
पवादप्रत्ययो विकल्पेन बाधकः । ताटशस्त्रीप्रत्ययस्तु नित्यमेव भवति । कचित्त्व-
र्मण्यप्यकण् भवति यथा सुतोसिज्जइति सुतोमओ । सुपूर्वकतुस्धातो प्रेरणाया-
मेणि प्रत्यये तदन्तात्कर्मणि अकणि प्रेरणार्थे लोपे सुतोसओ ।

एस्तारे ।३।२।७॥

इधातोर्षुद्धिः स्यात्तारे । अज्जेयारो ।

एरिति—शुद्धिरित्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोस्तारप्रत्यये शुद्धौ हात्परस्ये-
कारस्य सकारे हकारस्य परसवर्णेन अज्जेयारो ।

एस्तारे किण्जिणोष्टे ।२।३।१४४॥

किण्जिण्धातोष्टेरेसादेशः स्यात्तारे । विक्केयारो । जेयारो ।

एरिति—विपूर्वककिण्धातोस्तारप्रत्ययेऽनेन टिभागस्यैसादेशे विक्केयारो ।
जिण्धातोर्जेयारो । विपूर्वकाद्विजेयारो ।

इतद्गज्जादिभ्यस्तारस्य ।४।२।११॥

गज्जादिभ्यः परस्य तारस्येतद्गगम् स्यात् । गज्जित्तारो । पगन्धित्तारो ।
चिट्टित्तारो ।

इतदिति—आगमे टकारष्टित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः । गज्ज्धातोस्तार-
प्रत्ययेऽनेन तारस्येतद्गगमे गज्जित्तारो । एवमन्वयाणि । गज्ज्, ईर्, क्ह्, प-गन्ध्,
नि-गिण्, उत् चट्, चिट्, आ च्छिट्, उद्-च्छोल्, जण्, जागर्, परा जिण्,
नि-ज्ज्ञा, वास्, उद् दव्, प-घार्, ने, निर्-मब्, धरस्, आ हार्, एते गज्जादयः ।

इणूतारयोर्वरसो वास' । १२।३।१३२॥

वरम्धातोर्नासादेशः स्यादिणूतारप्रत्यययोः परयोः । वामित्तारो । वासी ।

इणिति—अकार उच्चारणार्थः । वरसो गजादिषु पाठात्तारस्येतडागमे वासादेशे वासित्तारो । इणूप्रत्यये वासी ।

आतो यगकणि । १२।१।६४॥

आदन्तस्य धातोर्यगागमः स्यादकणि परे । अक्स्वायगो । दायगो । दामण ।

आत इति—धातोर्ल्युपतिष्ठते तद्विशेषणादातस्तदन्तविधिः । तेनादन्त-
स्येति लभ्यते । आपूर्वकक्स्वाधातोरकणि प्रत्यये यगागमे समुक्ते द्वारे अक्स्वायगो ।
वर्य गः । दधातोर्दायगो ।

जणूजागभ्यामिइतड्वा । १२।२।१२॥

आभ्या परस्य तारप्रत्ययस्याइतडागमो वा स्यात् । जणूइत्तारो । जागरइत्तारो ।

जणिति—तारस्येत्यनुवर्तते । जणूधातोस्तारप्रत्यये तस्याइतडागमे जणू-
त्तारो । एव जागरइत्तारो । पञ्चे पूर्वसूत्रेण इतडागमे जागरित्तारो ।

उच्चलोऽइकण् । १२।२।९॥

उत्पूर्वकचल्धातोरइकण्प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । उच्चावडो ।

उच्चल इति—कर्त्तरित्यनुवर्तते । णित्त्वादृद्धिः । उत्पूर्वकचल्धातोरइकण्-
प्रत्यये णित्त्वादुपधाया वृद्धौ उच्चलइजो ।

उद्विजोऽणकण् । १२।२।२॥

उत्पूर्वकविज्धातोरणकण्प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । उच्चेयणगो ।

उद्विज इति—धातोः प्रत्ययः कर्त्तरित्यनुवर्तते । णित्त्वादुपधाया वृद्धिः ।
उद् + विज् + अणक इत्यत्र लकारस्य यकारे ककारस्य गकारे वृद्धौ उच्चेयणगो ।

वेल्लोपो लोव' । १२।३।११४॥

वे परस्य लुप्धातोर्लोपादेशः स्यादकणि परे । विलोवओ ।

वेरिति—कर्त्तरिऽकणि परे विपूर्वकलुपो लोवादेशे विलोवओ । आदेशे
अकार उच्चारणार्थः । अकणीत्यनुवर्तते ।

सुणः सव* ।२।३।११३॥

सुण* सवादेशः स्यादकणि । सागो ।

सुण इति—अवणीत्यनुवर्त्तते । सुणः सवादेशोऽकणो णित्वादुपधावृद्धौ ककारस्य गकारे सावगो । आवक इत्यर्थः ।

आतोऽके थस्य छ* ।२।४।६८॥

आतः परस्य त्थर्धातोस्वस्य छो वा स्यादकप्रत्यये परे । अच्छरए । अत्थरए ।

आत इति—वा त्थर् इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकत्थर्धातो त्थुणादित्वादक-प्रत्यये थस्य छकारे तकारस्य परसवर्णेन चकारे सयुक्ते ह्रस्वे अच्छरए । छका-राभावे अत्थरए ।

ओतो घट्टोऽकणि हः ।२।४।८९॥

ओतः परस्य घट्टधातोरादेर्हकारः स्यादकणि परे । ओहट्टए ।

ओत इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ओपूर्वकघट्टधातोरेकणि प्रत्यये धातोरादेर्ह-कारे ओहट्टए । केवलान् पट्टगो । वृद्धिस्तु न । उपधाया विधानात् ।

जयो वो जयेऽकणि ।२।३।११२॥

जयेऽर्थे वर्त्तमानस्य जयधातोरेकस्य वः स्यादकणि । जावए ।

जय इति—पठिनिर्देशादन्यस्य भवति । जयधातोरेकणि प्रत्ययेऽनेन यस्य चकारे उपधाया वृद्धौ जावए । अन्यत्र जायगो ।

जावस्य योऽकणि ।२।४।९२॥

आवप्रत्ययान्तजावधातोरादेर्यकारः स्यादकणि । यावए ।

जावस्येति—आदेरित्यनुवर्त्तते । जावधातोरेकणि कृते आदेर्जकारस्य यकारे यावए । प्रेरणार्थकावप्रत्ययान्तनिर्देशोऽयं जावस्येति ।

त्युणादिभ्योऽक ।२।२।३॥

एभ्यः कर्त्तरि अकः स्यात् ।

त्युणादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकणोऽपचादोऽयमकः । त्युण्, ईर्, कङ्गम्, आ करिस्, फह्, निर् कम्, पडि-चर्, जण्, आ त्थर्, आ-दीव्, प भव्, एते त्युणादयः ।

त्युणस्थवोऽणादकेषु । २।३।१२५॥

अस्य धातोस्थवादेशः स्यादणादकेषु परेषु । थवए । खणकः ।

त्युण इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । त्युणधातोर्कप्रत्ययेऽनेन थवादेशो थवए । आदेशोऽकार उच्चारणार्थः । अणश्चाश्वाकश्चेति द्वन्द्वः । खणधातोर्कप्रत्यये खणको ।

आतो दीवो लोऽकाणयो । २।४।७६॥

आतः परस्य दीवधातोरादेर्लकारो वा स्यादकाणयोः परयोः । आलीयगो । आलीयगो । आदीयगो ।

आत इति—आदेर्धेत्यनुवर्तते । आपूर्वकदीवधातोर्कणि प्रत्यये दस्य लकारे आलीयगो । वस्य य । पक्षे आदीयगो । तस्यालीत्तो । आलीयियो इति इतस्य । अनस्यालीयण ।

नेर्हवो ण्होऽके । २।३।१३१॥

ने परस्य न्हवधातोर्हदिशः स्यादके । निण्हगो ।

नेरिति—निपूर्वकन्हवधातोर्कप्रत्यये ण्हादेशे निण्हगो । कस्य ग ।

लिपो लेवोऽडाकयो । २।३।१२६॥

लिपधातोर्लेनादेशः स्यादडाकयो । लेवगो । उवल्लेय ।

लिप इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लिपधातोर्कप्रत्यये लेवादेशे लेवगो । उवल्लेयगो ।

अकणिणणनादणिज्जाणीयप्रेरणार्थेषु बुज्झादेर्जज्ञयो

। २।३।१२२॥

एषु परेषु बुज्झादेर्धातोर्जकारभकारयोर्हकार स्यात् । बोहए । जोहए ।

अकणीति—इ इत्यनुवर्तते । अकण् च इण् चाण् चानाश्वाद्याणिज्जाणीयश्च प्रेरणार्थश्चेति द्वन्द्वः । बुज्झधातोर्कणि प्रत्ययेऽनेन जज्ञयोर्हादेशो उपधाया वृद्धौ बोहए । जुज्झधातोर्जोहए । एव सयुक्तजज्ञघटितमुदाहरणमूढम् । बुज्झ् कृप् जुज्झ् मुञ्ज्प्रभृतयो बुज्झादयः । उज्झधातोर्जज्ञघटितत्वेपि तस्य बुज्झादिगणे न पाठः ।

गहादिभ्य इण् ।२।२।४॥

एभ्य इण् प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । गाही । परिक्षेवी । उवगारी । आउट्टी ।
अभिकर्त्ता । बोही । जोही ।

गहादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । गहधातोरिणि प्रत्यये उपधाया वृद्धौ
गाही । परिपूर्वकन्धधातो परिक्षेवी । उवपूर्वककर्धातोरुवगारी । आपू-
र्वककुट्टधातोरिणि आउट्टी । अत्र न वृद्धिः । उपधाया स्वरत्वाभावात् । कट्टधातो-
रभिकर्त्ता । जुज्झधातोरिणि कृते जज्ञयोर्दकारे वृद्धौ बोही ।

इणणोर्जुजो जुगः ।२।३।१३०॥

जुज्झातोर्जुगादेशः स्यादिरणो । जोगी । अणुजोगी । अभिजोगी ।
सजोगी । विभ्रोगी ।

इणणोरिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । जुज्झातोरिणि प्रत्ययेऽनेन जुगा-
देशे वृद्धौ जोगी । बहुव्रमाणोदाय उदाहरणबाहुल्ये न शङ्कासरणिमायातुमर्हति ।
अणुजोगो । अभियोगो इत्यादि वक्ष्यते ।

इणि पाद्गो बट् ।२।४।८८॥

पात्परस्य बट्धातोरादेर्गकारः स्यादिति । पागट्टी ।

इणीति—आदेरित्यनुवर्त्तते । पपूर्वकबट्धातोरिणि प्रत्यये अनेन धातो-
रादेर्गकारे उपसर्गस्य यस्योणदेश्जा० गट्टीति सूत्रेण दीर्घे पागट्टी ।

अरेरौ ताच्छील्ये ।२।२।५॥

धातोस्ताच्छील्येऽर्थेऽरेरौ प्रत्ययौ स्तः कर्त्तरि । आकस्त्रिरो । शच्चिरो ।
उम्मीलिरो ।

अरेरागिति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । आपूर्वककम्धातोरिरप्रत्यये आकस्त्रिरो ।
णच्च्धातोर्णच्चिरो । उदपूर्वकमीट्धातोरुम्मीलिरो ।

अरे बहुलम् ।३।३।२१॥

धातोस्तन्पस्य द्वित्व स्यादरे परे । बहुलम् । इस्मरो । ईस्मरो । नस्मरो । भास्मरो ।

अरे इति—द्विरित्यनुवर्त्तते । ईम्धानोरप्रत्यये द्वित्वे सयुक्ते द्वस्वे इस्मरो ।
नसधातोर्नस्मरो । भास्धातोर्भास्मरो ।

भिक्षवादिभ्य उः ।२।२।६॥

एभ्य उः स्यात्कर्त्तरि ताच्छील्ये । भिक्षू । इच्छ ।

भिक्षवादिभ्य इति—ताच्छील्ये कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । भिक्षुधातोरप्रत्यये भिक्षू । इच्छधातोरिच्छ । भिक्षू । इच्छ । दिस् । दक्स् । जाण् । पलि-
मथ् । विद् । सह् । एते भिक्षगादयः ।

पार्दिसुर्भवः ।२।२।७॥

पपूर्वकभ्रधातोरिस्, प्रत्ययः स्यात्ताच्छील्ये । पभर्विस् ।

पादिति—ताच्छील्ये कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । पपूर्वकभ्रधातोरिस्प्रत्यये पभ-
र्विस् । प्रभवशील इत्यर्थः ।

अधिकरणेऽण् ।२।२।८५॥

अस्मिन्नर्थे धातोरण् स्यात् । आरामो ।

अधिकरणे इति—धातोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकभ्रधातोरणि प्रत्यये वृद्धौ
आरामो ।

इच्छावति लभो लिच्छश्चो ।२।२।८६॥

लभधातोरिच्छावत्यर्थे उः प्रत्ययः स्याद्धातोरिच्छादेशश्च । लिच्छ ।

इच्छावतीति—लभधातोरप्रत्यये लिच्छादेशे लिच्छ । लभेच्छोऽनित्यर्थः ।

जो ड पञ्चमीसप्तम्यो ।२।२।८७॥

पञ्चम्यन्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे जाधातोर्डः स्यात् । अगोओ । पकज । पावसए ।

जो ड इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अगाओ जायइति । अगजो । अगपूर्वक-
जाधातोर्डप्रत्यये टिलोपे अगजो । पआपूर्वकवरसुधातोरति प्रत्यये वसादेशे
पावसो । पावसे जातो पावसए ।

इत्त खणादिभ्यः करणे ।२।२।८८॥

एभ्य करणे इत्त प्रत्ययः स्यात् । खणित्त । पवित्त ।

इत्त इति—करणेऽर्थे खणधातोरित्प्रत्यये सणित्त । एवमन्येऽपि ।

आत सुपि ।२।२।९०॥

सुपन्त उपपदे आदन्ताद्धातोर्डः प्रत्ययः स्यात् । देहत्यो । अधट्टो ।

आत इति—प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधानादाह सुबन्तेति । धातोरित्यनुवर्त्तते । तद्विशेषणेन तदन्तविधेराह आदन्तानिति । देहपूर्वकद्वाधातोर्द्विप्रत्यये टिलोपे ठस्य थकारे टकारस्य परसवर्णेन तकारे देहत्थो ।

अडो लिपो वा । १२।२।११॥

लिप्धातोरडः प्रत्ययो वा कर्त्तरि । लेवडो, लेवगो ।

अह इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । लिप्धातोरडप्रत्यये लेरादेशे लेवडो । तदभावेऽफणि लेवगो ।

तव्वो वसः । १२।२।१२॥

वसधातोः कर्त्तरि तव्वन् । प्रत्ययः स्यात् । वत्थव्वो ।

तव्व इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । वसधातो कर्त्तरि तव्वन्प्रत्यये तस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे वत्थव्वो ।

विदो डिरनुपपदेऽपि । १२।२।१३॥

विदधातोर्द्विप्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि कर्मण्युपपदेऽनुपपदे वा । वी । धम्मवी । नाणवी ।

विद इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । धम्मपूर्वकविदधातोर्द्विप्रत्यये टिलोपे धम्मवी । नाणपूर्वकविदधातोर्नाणवी । उपत्यये धम्मविड ।

निसयूसद्भ्यां जा । १२।२।१४॥

निपूर्वाभ्यामाभ्या जा प्रत्ययः स्यादधिकरणे ।

निसयूसद्भ्यामिति—सयूसद्धातोर्द्विन्द्र कृत्वा निपूर्वकज्ञानेन कर्मधारयोत्तर मध्यपदस्य पूर्वकज्ञानस्य लोपे द्विवचने निसयूसद्भ्यामिति । तेन प्रत्येक निशब्देन सम्बन्धः ।

इजि सयूसदो । १२।३।५४॥

अनयोरत इकारो वा स्याद् जाप्रत्यये परे । निमिज्जा । निमज्जा ।

इरिति—अत इत्यनुवर्त्तते । निपूर्वकसद्धातोर्जाप्रत्यये धातोरत इकारे निसिज्जा । दकारस्य परसवर्णेन जकार । तदभावे निसज्जा ।

आत सव डणि । १३।३।४०॥

आतः परस्य सवधातोरादेर्द्विर्वा स्यादिति परे । अस्सावी ।

आत इति—आदेर्द्वित्वेऽनुवर्त्तते । आपूर्व्यकस्य धातोरणि प्रत्ययेऽनेन धातो-
रादेर्द्वित्वे सयुक्ते ह्रस्वे अस्साची ।

सुव० सा० ।२।३।९८॥

सुवधातोः सा आदेशः स्यादिति परे । साई ।

सुव इति—इणीत्यनुवर्त्तते । सुवधातोरणि प्रत्ययेऽनेन मादेशे साई ।
प्रकृतिभाषास्य मन्धि ।

अण् कर्मणि ।२।२।१५॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । सुवण्णकारो । मणिकारो ।

अणिति—कर्त्तरीति चानुवर्त्तते । सुवण्ण करेईति सुवण्णाकारो सुव-
ण्णपूर्वककर्धातोरणि षपधाबृद्धौ सुवण्णकारो । ण्वमन्येऽपि ।

हरादिभ्योऽप् ।२।२।१४॥

एभ्योऽप् स्यात्कर्त्तरि । हरो । चरो । धरो ।

हरादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । हर्धातोरपि प्रत्यये हरो । चर्धातो-
श्चरो । धर्धातोर्धरो ।

करादिभ्योऽन् ।२।२।१६॥

कर्मण्युपपदे करादिधातुभ्योऽन् प्रत्ययः स्यात् । निसाकरो । दिवाकरो ।

करादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । निस करेइ निसाकरो । निसापूर्वक-
कर्धातोरनि प्रत्यये । निसाकरो ।

तित्थादीनां करादिषु बहुलम् ।१।२।२३॥

एषां शब्दानां भगागमो बहुल स्यादन्प्रत्ययान्तकरादिपरेषु । तित्थकरो ।

तित्थकरो । आयतमो । आयतमो । आयदमो । आयदमो । परतमो । पर-

तमो । जुगधरो । पुरदरो । मेघकरो । भोगकरो ।

तित्थादीनामिति—मगिति चानुवर्त्तते । बहुलग्रहणात्कचिद्विभाषा कचि-
न्त्रियम् । यथा तित्थकरप्रभृतौ वा भवति जुगधरप्रभृतौ नित्यमेव । मेघकरा,
भोगकरा इत्येतद्द्वयं दिक्कुमार्यां नाम ।

तारादिषु भयादेः ।१।२।२४॥

भयादेरुपपदस्य भगागमः स्यात्तारादिषु परेषु । मयतारो । सेयकारो ।

तारादिप्रिति—मगित्यनुवर्त्तते । भयतारो इत्यस्य भयात्त्रायत्त इत्यर्थः ।
पञ्चम्यन्तभयोपपदे चाधातोःप्रत्यये मगागमे सयुक्तादेर्लोपे भयतारो । सेयकारो
इत्यत्राण्प्रत्ययः ।

गमो गा अनि ।२।३।१२९॥

गम्धातोर्गसादेशो वाजनि परे । तुरगो । तुरगमो ।

गम इति—वेत्यनुवर्त्तते । तुरपूर्वकगम्धातोर्गनि प्रत्यये गमादेशे तुरगो ।
थादीनां करादिष्विति मगागमः । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

वियाभ्यां क्ख डतो वा ।२।२।१८॥

नियापूर्वकक्खाधातोरित् प्रत्ययो वा स्यात् ।

वियाभ्यामिति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते ।

वियाभ्यां क्खो हाः ।२।४।४५॥

वियापूर्वकस्य क्खाधातोर्हसादेशः स्यादिये परे । वियाहियो । वियाक्खायगो ।

वियाभ्यामिति—इये इत्यनुवर्त्तते । वियापूर्वकक्खाधातोःरियप्रत्यये हसा-
देशे वियाहियो । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । पक्षेऽकणि प्रत्यये यगागमे विया-
क्खायगो ।

घातस्तुनू च ।२।२।१९॥

घात्धातोस्तुनू प्रत्ययौ स्तश्चाघथाप्राप्तम् ।

घात इति—कर्त्तरित्यनुवर्त्तते । चकार उत्सर्गप्रत्ययसमुच्चायकः ।

घातो घन्तुन्वो ।२।३।१४३॥

घात्धातोर्धमादेशः स्यात्तुनुप्रत्यययोः । घत् । घन्त् । घाती । घातको ।

घात इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वाद्दश । घात्धातोस्तुप्रत्यये घमादेशेऽनुस्वारे
घत् । तुप्रत्यये घन्त् परसवर्णेन मस्य नः ।

नदादिभ्योऽन ।२।२।२०॥

एभ्योऽनः प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । नदणो । जणायो । णिड्णणो । णिड्ण-
इणो । जणणी ।

नदादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । नद्घातोःने प्रत्यये णत्वे नदणो ।

जणपूर्वकारधातोर्जणादलो । णिपूर्वकट्टुद्धातोराप्रत्यये भवौ णिट्ठुद्धोऽकानयो
रिति सूत्रेण वकारे णिट्ठुद्धो । जणधातोर्पेणणी म्रियाम् । अधिकरणेऽने भार्या-
याचकत्वम् । पक्षरि तस्मिन्मातृयाचकत्वम् । नद्, इक्ग्, जण्, जाय्, नि-ट्ठुय्,
उत्तास्, धाव्, धीह्, विज्, प वेम्, ण्ते नन्दादय ।

वेरिक्ख इतो य. ।२।३।१०७॥

वे' परम्येकवधातोरिकारस्य यकार' म्यादने परे । वियक्खणो ।

वेरिक्ख इति—अने इत्यनुवर्तते । विपूर्वकेऽस्यधातोराप्रत्यये इकारस्य
यकारे वियक्खणो । आवेशेऽकारो नोष्ठाग्नार्थे ।

अन ।२।२।४३॥

करणेऽर्थे धातोरन. प्रत्यय. स्यात् । करण । कारण ।

अन इति—करणे इति चापुषन्ते । करधातो करणेऽनप्रत्यये करण । प्रेर-
णाप्रत्ययान्तादने कारण ।

पञ्चम्यां त्तोर ।२।२।२१॥

पञ्चम्यन्त उपपदे ताधातोरः प्रत्यय स्यात् । मयतारो ।

पञ्चम्यामिति—उत्तरीत्यनुवर्तते । मयपूर्वकताधातोरप्रत्यये मगागमे
समुक्तावेर्लोपे मयतारो ।

दिसो दक्खो वो ।२।३।२५॥

दिस्धातो, कर्त्तरि दक्ख इत्यादेशः स्यादुप्रत्यये । दक्ख् । देमी । देसगो । दह्वारो ।

दिस इति—सादेशेऽकार उच्चारणार्थे । दिस्धातोरुप्रत्यये दक्खादेशे
दक्ख् । पक्षे यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्तीति दशयति देसीति । तारप्रत्यये दह्वारो ।
दिसात्तव्वेति सूत्रेण यस्य ठकारे इकारस्याकारे परसवर्ण ।

न्नो दु. ।२।२।१७॥

कर्मण्युपपदे चाधातोर्दुप्रत्यय स्यात् । धम्मन्न् ।

न इति—कर्मणीत्यनुवर्तते । धम्मपूर्वकताधातोर्दुप्रत्यये टिलोपे धम्मन्न् ।

अत सयो जे ।३।१।८३॥

सयधातोरत एकारः स्याद् जापरे । सेजा । अभिसेजा ।

अत इति—एरित्यनुवर्त्तते । सयुधातोर्जाप्रत्ययेऽनेनात एकारे परसवर्णेन यस्य जकारे सेजा । सयुक्ते ह्रस्वे सिञ्जा ।

अम्हादिषु दिसादः ।२।२।२२॥

एषूपपदेषु दिसधातोःप्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि ।

अम्हादिप्रिति—दिसात् अ इति पदद्वयम् । कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । आदिना तुम्ह, ज, त, क, इम, एत, समान, भवत इत्याद्यो गृह्यन्ते ।

अम्हादेर्दिसे ।३।२।४१॥

अप्रत्ययान्तदिसधाताम्हादेर्दीर्घोऽन्तादेशः स्यात् ।

अम्हादेरिति—दिसे इति त्वप्रत्ययान्तदिसधातो रूपम् । अतएवाहाप्रत्ययान्तेति । दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अम्ह, तुम्ह, ज, त, एत, एते पञ्च शब्दा अम्हादय ।

तुम्हादेर्दिसस्य दस्य रः ।४।४।१८॥

तुम्हादे परस्याप्रत्ययान्तदिसधातोरादेर्दस्य रः स्यात् । अम्हारिसो । तुम्हारिसो । जारिसो । तारिसो ।

तुम्हादेरिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । दस्येति विशेषोपादानादन्त्यस्य पष्ठपा इति परिभाषा न प्रवर्त्तते । तुम्ह + दिस इति स्थिते अम्हादेरिति सूत्रेण दीर्घेऽनेन दस्य रेफे तुम्हारिमो । एव अम्हारिसो इत्यादय । तुम्ह, अम्ह, ज, त, क, इम, एत, समान, एते तुम्हादय ।

ताल्लो वा ।४।४।१९॥

तशब्दात्परस्य दिमस्य दस्य लो वा स्यात् । तालिमो ।

ताल्ल इति—दिमस्य दस्येत्यनुवर्त्तते । त + दिस इति स्थिते तस्य दीर्घेऽन्तादेशेऽनेन दिमस्य दस्य लकारे ताल्लिसो । पक्षे रकारे तारिसो इति तूक्तमेव ।

एत् ।४।४।३२॥

अप्रत्ययान्तदिसधातौ परे इमस्यैकारोऽन्तादेशो वा म्यात् । इमेरिसो ।

एदिति—इमस्य दिसे वेत्यनुवर्त्तते । इमस्यैकारान्तादेशे दस्य रेफे इमेरिसो ।

एरिमस्य वा ।४।४।३१॥

इमशब्दस्यैसादेशो वा स्यादप्रत्ययान्तदिसधातौ परे । एरिमो ।

एरिति—दिसे इत्यनुवर्त्तते । सिञ्जात्सर्वादेशः । इमस्येसादेशे दकारस्य रेफे एरिसो ।

क्ख एस सस्य ॥४॥१९॥

एम' परस्य दिमस्य सस्य क्खो वा स्यात् ।

क्ख इति—दिसस्य चेत्यनुवर्त्तते ।

एस क्खे ॥४॥१९२॥

इमादेशादेशः परस्य दिसस्य दस्य लो वा स्यात् सस्य क्खादेशे भलि ।
एलिक्खो ।

एस इति—दिसस्य दस्य वा स इत्यनुवर्त्तते । इम + दिस इत्यत्रेभ्यस्यैकारे सस्य क्खादेशे दस्य लकारे एलिक्खो ।

दिसे कस्येदेत्तो ॥४॥१९०॥

कशब्दस्यैकारैकारौ पर्यायेण भवतोऽप्रत्ययान्तदिस्धातौ । कीरिसो । केरिसो ।

दिसे इति—कस्य ईदेत्ताधिति पदद्वयम् । ईच्चैवेति द्वन्द्वः । पष्ठीनिर्विष्टत्वा-
दन्यस्य फकारोत्तराकारस्यादेशः । क + न्सि इति स्थितेऽनेनेकारादेशे दस्य रेफे
कीरिसो । एकारादेशे तु केरिसो । कीदृश इत्यर्थः ।

कादिसस्य दे ॥४॥१९८॥

कशब्दात्परस्य दिस्शब्दस्य दिभागस्य वा लोपः स्यात् । कीसो । केसो ।

कादिति—वा लोपः इत्यनुवर्त्तते । क + दिस इत्यत्र दिसे कस्येति सूत्रेण
फकारोत्तराकारस्यैकारादेशेऽनेन दिभागस्य लोपे कीसो । एकारादेशे तु केसो ।

समानाच्छ ॥४॥१९०॥

समानशब्दात्परस्य दिसशब्दस्य सस्य च्छादेशो वा । मरिच्छो । सरिसो

समानादिति—दिसस्य सस्येत्यनुवर्त्तते । वेति च । समानपूर्वकदिस्धा-
तोरप्रत्यये दकारस्य रेफादेशेऽनेन सस्य च्छादेशे सरिच्छो तदभावे सरिसो ।

गत्यर्थाकर्मकसिक्खादिभ्यः कर्त्तरि च ॥२॥१५३॥

एभ्यो घातुभ्यो भूते तद्वर्त्तते स्तः कर्त्तरि चात्कर्मणि भावे च । वेयणा मे
रूपं गता । मञ्जुमुहं तु पत्ते । अस्मिन् मुष्णी । विजयघोसे""निकृष्टतो ।

तो हं नाहो जाओ । पासायालोअणे ठिओ । वाचचरीकलाओ अ सिक्खिए ।
देव सिलिहो ।

गत्यर्थेत्पादि—भूते भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । भावकर्मणो सामान्य-
तया विधानेऽपि कर्त्तरि विशेषतो विधायकेनानेन बाधो भाभूदत कर्मणि
भावे चेति पुनरप्युपादानम् । कुत्र कर्त्तरि क वा भावे कचन वा कर्मणि प्रत्यय
इति तु योजनया बोध्यम् । यथात्रैवोदाहरणे कर्त्तरि विधानादेवानुक्ते कर्मणि
द्वितीया । उक्ते कर्त्तरि प्रथमा सिद्धयति । वेद्येणेत्यादेर्वेदना मे क्षय गता
इत्यर्थः । इत्युत्त० २०।३३, अत्र गम्धातो कर्त्तरि त । आवस्सयक्कमतारादी-
नामपि गतिविशेषवाचित्वात्तेभ्य कर्त्तरि त । मच्चुमुह तु पत्ते इत्यत्र
पपूर्वकाद्धातो कर्त्तरि त । से नाहिई मच्चुमुह तु पत्ते इत्युत्त० २०।४८॥
अस्सिए मुणीत्यत्र आपूर्वस्सयधातो कर्त्तरीत प्रत्यय । पव्वज्जामस्सिए
मुणी प्रप्रज्यामाभितो मुनिरिति तदर्थः । विजययोसे निक्कततो इत्यत्र निद्-
पूर्वककम्धातो कर्त्तरि त । एव से विजययोसे निक्कततो इति उक्त०
। २५।४४, अकर्मकमुदाहरति तोह इति जाओ इत्यत्र जाधातो कर्त्तरि तप्रत्यय ।
तोह नाहो जाओ इत्युत्त० २०।३५। पासायालोअणे ठिओ इत्यत्र कर्त्तरीत
प्रत्यय । वाचचरी फलाओ अ सिक्खिए इत्यत्र कर्त्तरि इत् प्रत्यय आदिना
सिलिसादिर्माह ।

मतीच्छाऽर्चार्थेभ्यस्तेतौ वर्त्तमाने च । २।१।५२॥

एदर्थकधातुभ्यो वर्त्तमाने चाद्भूते च तइतौ स्त । अम्ह विइयाणि । रओ
इहा । से निय मे धम्मे इच्छिते पडिच्छिते अभिरुइए ।

मतीति—भूते भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । मतिश्चेच्छा चार्चा चेतीतरेतर-
योगद्वन्द्वो मतीच्छाऽर्चा । तेऽर्था येपान्ते मतीच्छाऽर्चार्थास्तेभ्यो मतीच्छाऽर्चा-
र्थेभ्य इति । द्वन्द्वात्पर पूर्वो वा य श्रूयते स उभते प्रत्येक सम्बन्धमिति
न्यायादार्चान्तद्वन्द्वान्तश्रूयमाणार्थशब्दस्य मत्यादिषु प्रत्येक सहसम्बन्धाज् ज्ञाना-
र्थवेत्यादि लब्धम् । नतु भूते सामान्यतया विधानेन तेनैव सिद्धौ भूतार्थ-
समुच्चयार्थचकारो व्यर्थ इति चेन्न वर्त्तमाने विशेषतया विधायकेनानेन
बाध स्यादतस्तस्यावश्यकतात् । वर्त्तमानार्थतयोगे पष्ठी भवति । भूतार्थक-
तयोगे तन्निषेधः । यथा मूलोक्तोदाहरणे पष्ठी समभून्माभूच्च तुभ्मेहि अणुमग्निओ
इत्यादौ । तुभ्मेहि अणुमग्निओ इत्युत्त० । १९।२३ । अम्ह विइयाणीत्यत्रानेन

वर्त्तमाने विद्धातोर्नियप्रत्यये सति षष्ठी भवति । सिच्चाणि अम्ह विइयाणि लोप
इत्युक्त० । १२।१३। रज्जो इहेत्यत्रेस्धातोर्बर्त्तमाने त । “सेणियस्स सेविय
रज्जो इट्ठा” इति नाया० । १।३२। मे धम्मो इच्छिते इत्यत्रेच्छधातोरितप्रत्यय ।
सेविय मे धम्मो इच्छिते पडिच्छिते अभिरुइए इति नाया० । १।३२।

पीणो डिय- । २।१।५४॥

पीणधातोर्डियप्रत्यय स्यादुक्तेर्ये । पिए । पिओ ।

पीण इति—धातो प्रत्यय कर्त्तरि वर्त्तमाने भूते इत्यनुवर्त्तते । डित्त्वाट्टि-
लोप । पीणधातोर्डियप्रत्यये टिलोपे यकारलोपे पिए, पिओ इति । इट्ठे क्ते
पिए मणुत इति नाया० । १, १, ।

इति वृद्धते कश्चयंप्रमिया ।

कृत्या अणिजाणीयतव्वाः । २।१।५५॥

धातुभ्य एते प्रत्ययाः स्युर्भाजकर्मणोस्ते च कृत्यसज्जका । अणणिज्ज ।

अचणीय । अचियन्व । एमणिज्ज । एमणीय । एसियन्व ।

कृत्या इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । भावकर्मणोरधिकारे विहिता एते
प्रत्यया यक्ष्यमाणाश्च कृत्यसहजरा भवन्ति । अच्धातोर्णिज्जप्रत्यये अणणिज्ज ।
अजीघप्रत्यये अचणीय । तव्यप्रत्यये रसादीनामितीडागमे तकारस्य ककारे अचि
यव्व । एवमन्यत्रापि ।

लुभादिभ्योऽणिजाणीयो । २।१।५६॥

लुभादिभ्य परागणिजाणीयप्रत्ययो लिता स्याताम् । लोमणिज्ज ।

लोमणीय । वोहणिज्ज । वोहणीय ।

लुभादिभ्य इति—निदित्यनुवर्त्तते । तस्य द्वित्वेन वञ्चनपरिणामः ।
उम्धातो रणित्रे निद्रापादृद्धौ लोमणिज्ज । मल्धातोरुपभाया वृद्धौ मन्हा-
णिज्ज । पुष्धातोर्णिज्ज जशयोहकारे निवाद्बृद्धौ वोहणिज्ज । एव लोमणीय-
मिवापि । लुम्, पुष्, जुम् आकृतिगणोपम् ।

पञ्चक्खादिभ्यस्तव्वस्यैङ् । १४।२।५२॥

पञ्चक्खादिभ्यः परस्य तव्वप्रत्ययस्यैङागमः स्यात् । पञ्चक्खाण्यव्व ।

पट्टवेयव्व । वड्ढेयव्व । आरुहेयव्व ।

पञ्चक्खादिभ्य इति—स्सादीनामिति प्राप्तस्येऽपवादः । पडि आपूर्वक्-
क्खाधातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेनैङागमे प्रकृतिभावे तकारस्य यकारे पञ्चक्खाण्यव्व ।
पपूर्वकट्टघ्धातो पट्टवेयव्व । वड्ढधातोर्वड्ढेयव्व । आपूर्वकस्सह्धातोरास्से-
यव्व । पडि आ क्खा, ण्ड्, उद्-चार, चाव्, निरू-जा, प-ट्टप्, परि-साव्,
उद्-इप्, अणु-भव्, पूर, आ-रुह, ल्, आ-लोक, वड्ढ, आ हर, (हर-
प्रे०) एते पञ्चक्खादयः ।

वज्जादिभ्यो वा । १४।२।५३॥

वज्जादिभ्यः परस्य तव्वस्य वैङागमः स्यात् । वज्जेयव्व । वज्जियव्व ।

सुणेयव्व । सुणियव्व ।

वज्जादिभ्य इति—तव्वस्यैङित्यनुवर्तते । वज्जधातोस्तव्वप्रत्यये एङागमे
वज्जेयव्व । तदभावे स्सादीनामितिङागमे वज्जियव्व । वज्ज, सुण्, आ-घव्,
इत्यादयो वज्जादयः ।

गमादिभ्यस्तव्वस्य । १४।२।४०॥

एभ्यः परस्य तव्वस्यैङागमो न स्यात् । गतव्व । घेत्तव्व । शायव्व ।

णेयव्व । दायव्व । दट्ठव्व । वत्तव्व । हत्तव्व ।

गमादिभ्य इति—इद् नेत्यनुवर्तते । गम्धातोस्तव्वे सकारस्यानुस्वारे गत-
व्व । घेतुतुणेति गिण्हो घेदादेशे घेत्तव्व । ज्ञाधातोर्णायव्व । णेधातोर्णेयव्व ।
दाधातोर्दायव्व । दिसस्तव्वे दिसस्तुमिति तकारस्य ठकारे दिस इत इति इकार-
स्याकारे दट्ठव्व । वच्च्धातोस्तव्वे त्रयाणामिति पूर्वचकार लोपे द्वितीयचकारभ्य
परसवर्णे वत्तव्व । हणो णकारस्य नकारेऽनुस्वारे हत्तव्व । गम्, गिण्ह, जोय्,
त्थुण्, दा, दिस, धीह, बुच्च, वच्च्, खह्, हण्, एते गमादयः ।

निक्खिवादिभ्यस्तव्वस्य । १४।२।३५॥

एतेभ्यः परस्य तव्वस्यैङागमो वा स्यात् । निक्खेत्तव्व । निक्खिवियव्व ।

निक्खिवादिभ्य इति—वेङित्यनुवर्तते । विकल्पेनेङ्निपेधे तात्पर्यम् ।
इदुदुपधादिति तव्वस्य णिङ्गावे उपधावृद्धौ वकारस्य परसवर्णेन नकारे निम्बे-

तव्व । इति ॥ निक्किगवियव्व । नि-क्किम्, नि-सीद्, मुण्, एते निक्कि-
धादय ।

मुणः सोरनिटि तव्वे । २।३।४१॥

अस्य धातो मोरदंश्च स्यादनिटि तव्वे परे । मोअव्व ।

मुण इति—इद्वहितव्वे मुण्धातो सो इत्यादेशे सोअव्व । इदंढोग्गु
मुणियव्व । मुणेयव्वमिति दर्शितमेव ।

जोय्सीदोस्तव्वे । ३।४।८१॥

तव्वे परेऽनयोरन्त्यस्य लोप स्यात् । निमीयव्व । निसीइयव्व । सज्जोपव्व ।

जोयिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । यष्टीनिर्दिष्टादन्त्यस्य लोप । निपूर्वक-
सीद्धातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेन दकारलोपे निसीयव्व । धिक्त्वेनेडागमे तु
निसीइयव्व । जोयस्तु गमादिगणे पाठादनिट्क्त्वेन मज्जोयव्वमिति ।

बुज्झस्तव्वस्य । २।३।१४६॥

बुज्झः परस्य तव्वस्य तस्य धः स्यात् । बोद्धव्व ।

बुज्झ इति—तस्य ध इत्यनुवर्त्तते । बुज्झधातोस्तव्वप्रत्यये वकारस्य
धकारे त्रयाणामिति जकारस्य लोपे झकारस्य परसवर्णेन दकारे इदुदुपधाविति
तव्वस्य णिद्वक्त्रावाद्धौ बोद्धव्व ।

बहो व २।३।१४७॥

बहः परस्य तव्वस्य तस्य ठः स्यात् ।

बह इति—तव्वस्य तस्येत्यनुवर्त्तते ।

बह्मेरोत् २।३।४२॥

बह्धातोऽेरोक्कारः स्यादनिटि तव्वे परे । बोढव्वं । निबोढव्व ।

बह इति—अनिटि तव्व इत्यनुवर्त्तते । बह् तव्व इत्यत्र टिमागस्यौकारे
तव्वस्य तस्य ढकारे बोढव्व । निपूर्वकत्वे निबोढव्व ।

थोस्थुणोऽति च २।३।४३॥

थुण्धातोस्थो इत्यादेशः स्यादनिटि तव्वेऽति च परे । थोयव्व ।

थोरिति—अनिटि तव्व इत्यनुवर्त्तते । थुण्धातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेन थो
इत्यादेशे थोयव्व ।

भास्तव्वे ।२।३।३॥

वीहधातोर्भादेशः स्यात्तव्वे परे । भायव्व ।

भा इति—वीह इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वीहधातो-
रन्त्यये भादेशे भायव्व ।

किणादिभ्यो डेतव्वः ।२।१।५६॥

एभ्यो डेतव्वप्रत्ययः स्याद्भाष्यकर्मणो । केयव्व । मेयव्व ।

किणादिभ्य इति—भावकर्मणो कृत्या इति पदद्वयमत्रानुवर्त्तते ।
धातोर्देतव्वप्रत्यये टिलोपे केयव्व । भिद्धातोर्टिलोपे मेयव्व ।

होरिव्वस्तव्वस्य ।२।३।१४९॥

परस्य तव्वप्रत्ययस्त्वेवादेशो वा स्यात् । होइव्व । होयव्व । होतव्व ।

होरिति—वेत्यनुवर्त्तते । होधातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेनेवादेशे प्रकृतिभावे
य । पक्षे तव्वे तकारस्य थकारे होयव्व । होतव्व ।

घातादिभ्यो णिम ।२।१।५८॥

घातुभ्यो णिमप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः । उग्घाइम । संचारिम ।

तारिम । खाइम । साइम । समुच्छिम ।

घातादिभ्य इति—घातो प्रत्यय भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । णिमप्रत्यये
रत्येत्त्वादुपधावृद्धि । उत्पूर्वकघात्घातोर्णिमप्रत्यये तकारस्य थकारे
उग्घाइम । सपूर्वकचर्धातोरुपधावृद्धौ संचारिम । तर्धातोर्ध्वद्धौ तारिम ।
घातोर्दकारलोपे प्रकृतिभावे खाइम । स्साद्घातोर्दकारलोपे साइम । सपूर्वक-
धातो समुच्छिम । घात्, खाद्, सम्-चर्, तर्, पत्, मग्न्, स-मुच्छ्,
स्साद्, आ हर्, निर्-हर्, एते घातादयः ।

धरादिभ्य इम ।२।१।५९॥

धरादिभ्य इमप्रत्ययः स्यादुक्तेर्ये । धरिम । पूरिम ।

धरादिभ्य इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् । इमप्रत्यये णिच्चाभावान्न वृद्धि ।
धातोर्दिमप्रत्यये धरिम । पूरधातो पूरिम । धर्, पूर, लुण्, घ
दयः ।

डमे लुणो ला ।२।३।२९॥

लुणातोर्लादेशः स्यादिमे परे । लाङ्म ।

इम इति—अनकवर्णत्वात्मादातः । लुणातोर्लाप्रत्यये लादेशे प्रकृतिभावे लाङ्म ।

गोत्रादिभ्यः पः ।२।१।५७॥

एभ्यो धातुभ्यः पप्रत्यय स्याद्भावसर्मणोः । गुप् । छिप् । टप् । आलप् । पप् ।

गोत्रादिभ्य इति—धानो प्रत्यय भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । गोष्धानो पप्रत्यये षकारस्य परमवर्णेन षकारे सयुक्तं द्वरे गुप् । गोप्यमित्यर्थः । छिप् धातो छिप् । छिप्यमित्यर्थः । द्रुष्धातोः टप् । स्थाप्यमित्यर्थः । आपूर्वक-
क्षष्धातो आलप् । आलाप्यमित्यर्थः । पपूर्वकाक्षष्धातो पप् । प्राप्यमित्यर्थः । असमानोपवादे विकल्पेन बाधक इति न्यायात्पक्षे सामान्यतया विहिता अपि प्रत्ययाः स्मरिति । गोष्, छिष्, द्रुष्, आ श्रप्, प-आप्, एते गोषादयः ।

खो ङज्जङ्खो ।२।१।६५॥

खाधातोर्ङजङ्खौ प्रत्ययौ स्तो भारकर्मणोः । खञ् । खद् ।

ख इति—भायकर्मणोरित्यनुवर्तते । खाधातोर्ङजप्रत्यय छिस्वाट्टिलोपे खञ् । खद्प्रत्यय खद् । ननु खद्ग्रिधानेऽपि सयुक्ते द्वरे रूपमिदौ छिस्व-
करण व्यर्थमिति चेन्न । तत्र बहुलमहणसम्बन्धेन पक्षे खञ् इत्यनिष्टसम्भावना-
भिया तथाकरणात् ।

नेर्यः ।२।१।६४॥

नेधातोर्न प्रत्यय स्यात् । नेयः । निणयः ।

नेरिति—भायकर्मणोरित्यनुवर्तते । नेधातोर्नप्रत्यये नेयः ।

करणार्थेभ्यो ङिञ्ङितिमौ ।२।२।६२॥

एभ्यो धातुभ्यो ङिञ्ङितिमौ भवतः । किञ् । कितिम् ।

करणार्थेभ्य इति—करणार्थककर्काङ्गुभ्यो धातुभ्यो ङिञ्ङितिमप्रत्य-
ययोः सतोऽष्टिलोपे किञ् । कितिम् ।

असोऽलण् भक्ष्ये ।२।१।७५॥

अस्धातोर्भक्ष्यरूपकर्मणि अलण् आसल ।

अस इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । तत्र भक्ष्यरूपे कर्मणि प्रत्ययविधानेन क्षेपणीयकर्मणि न प्रत्ययोऽयं भवति । अस्धातोर्लणि प्रत्यये वृद्धौ आसल । भक्ष्यमित्यर्थः ।

डाय पच० । २।१।८९॥

पच्धातोर्डायप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः । पाय ।

डाय इति—मण्डूकप्लुत्या भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । डकारट्टिलोपार्थः । पच्धातोर्डायप्रत्यये टिलोपे पाय । पक्तु योग्यमित्यर्थः ।

करादिभ्य इयण् । २।१।९०॥

करादिभ्यो धातुभ्य इयण् प्रत्ययः स्यात् । कारिय । धारिय । पेहिय ।

समुप्पेहिय ।

करादिभ्य इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । कर्धातोर्रियणि प्रत्यये वृद्धौ कारिय । असमानापवादत्वात् पक्षे करणिज्ज करणीय करियन्वमित्यादि । धर्धातोर्धारिय । पपूर्ववेक्स्धातो पेहिय । समुप्पपूर्वकत्वे समुप्पेहिय ।

करो जचौ च । २।१।९१॥

कर्धातोर्जचौ प्रत्ययौ स्तश्चाद्यथाप्राप्तम् । कज्ज । कच्च ।

कर इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । कर्धातोर्जप्रत्यये परस्त्वर्णेन रेफस्य जकारे कज्ज । चप्रत्यये कच्च । यथाप्राप्तमित्यनेनाणिजादयः सगृह्यन्ते ।

दादिभ्य इय० । २।१।९२॥

एभ्य इयः प्रत्ययः स्यादुक्तार्थे । देय । चरिय । भविय । अक्त्वेय । चिन्नेय ।

मेय । पमेय । धेय । गेय ।

दादिभ्य इति—दाधातोर्रियप्रत्यये वृद्धौ देय । चर्धातोश्चरिय । भवधातोर्भविय । आपूर्ववेक्स्धातोर्रियप्रत्यये वृद्धौ सयुक्ते ह्रस्वे अक्त्वेय । मयुक्तादेर्लोपे आत्वेय । विपूर्वक्त्राधातोर्विन्नेय । माधातोर्मैय । घाधातोर्धेय । दा, चर्, भव्, क्त्वा, ज्ञा, मा, घा, गा, गिज्न्, कर्, चर्, जागर्, जीव्, नुर, पते, दादय । आकृतिगणः ।

सदो धोडिय० । २।१।९३॥

सद. परस्माद्वाधातोर्डिय प्रत्ययः स्यात् ।

सद इति—अनुवृत्ति पूर्ववत् ।

सदो धो ढो ढिये । २।४।९१॥

सद परस्य धाधातोरादेर्ढकारः स्याद्विये परे । सङ्घ्रिय ।

सद इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ध इत्यस्य धाधातोरित्यर्थः । सदपूर्वक-
धाधातोर्ढियप्रत्यये धातोरादेर्ढकारे परसवर्णे सङ्घ्रिय । इयप्रत्यये सङ्घेय ।

अद् गरिहादिभ्यः । २।१।६६॥

एभ्यो धातुभ्योऽन्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मणो । गरिह । समुप्पेह । भक्त्स्व । वक्ष ।

अदिति—धातो प्रत्यय भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । गरिहधातोरप्रत्यये
गरिह । समुप्पपूर्वकेभ्योधातोरिहादेशेऽति समुप्पेह । भक्त्स्वधातोर्भक्त्स्व । वक्ष-
धातोरति वक्ष । वाक्यमित्यर्थः । एते चत्वारो वक्ष्यमाणा गमादयश्चैकविंशतिरेव
पञ्चविंशतिर्गरिहादयः ।

गमादीनामिति भावकर्मणोः । ३।३।२२॥

एषामन्त्यस्य द्वित्व स्याद्भावकर्मणाचिन्यति परे । गम् । खण् । घत् ।

पुज् । फुस् । विभज् । भव् । सेव् ।

गमादीनामिति—द्विरित्यनुवर्त्तते । यस्मिन्निर्विघ्नत्वादन्त्यस्य द्वित्व भवति ।
गम्धातोरति भकारस्य द्वित्वे गम् । खण्धातो खण् । घात्धातोर्घत् । सयुक्ते
ह्रस्व । पूज्धातो पुज् । जकारद्वित्वे सयुक्ते ह्रस्व । विपूर्वकभज्धातोर्विभज् ।
भव्धातोर्भव् । सेव्धातो सेव् । गम्, गिण्, घात्, छुम्, जुज्, डह्,
डह्, रह्, पूज्, फुस्, भज्, भुज्, रम्, राह्, वक्ष्, विद्, सलह्, साह्,
सिच्, सेव्, हुण्, एते गमादयः ।

डहादीनां श् । २।३।११॥

एषामन्त्यस्य झकार स्यादिति । डज्झ । दज्झ । रज्झ । आरज्झ । सज्झ ।

डहादीनामिति—अतीत्यनुवर्त्तते । डह्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्यानेन झकारे
गमादित्वेन द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णे डज्झ । इहधातोर्दज्झ । अत्रापूर्वस्य सयुक्त
स्येति सूत्रेण पूर्वदस्य लोपः । राह्धातोरज्झ । अत्र सयुक्ते ह्रस्व । साह्धातो
सज्झ । अत्रापि झ ।

दुहादीनामति ।३।२।४॥

एपां स्वरस्य वृद्धिः स्यादति । दोज्झ । छोब्भ । मोज्ज । कोथ । गेज्झ ।
गिज्झ ।

दुहादीनामति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । दुहधातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य झकारे द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णेऽनेन वृद्धौ दोज्झ । च्छुम्धातोरेति प्रत्ययेऽनेन वृद्धौ भस्य द्वित्वे पूर्वभस्य परसवर्णेन षकारे अपूर्वस्य सयुक्तस्येति सूत्रेण चकारस्य लोपे छोब्भ । भुज्धातोर्भोज्ज । कुप्धातो कोप्प । गिण्धातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य झकारे त्रिव्यञ्जनसयुक्ते णस्य लोपे पूर्वस्य परसवर्णे वृद्धौ गेज्झ ।

जुजो गः ।२।३।२१॥

अस्यान्त्यस्य गकारोऽति । जोग्ग ।

जुज इति—अतीत्यनुवर्त्तते । जुज्धातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य गकारे द्वित्वे त्रिव्यञ्जनसयुक्तेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ जोग्ग ।

सिंचः कः ।२।३।१३॥

अस्यान्त्यस्य कोऽति । सेक । अभिसेक ।

सिंच इति—अतीत्यनुवर्त्तते । सिच्धातोरेति प्रत्यये कादेशे द्वित्वे त्रिव्यञ्जनसयुक्तेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ सेक ।

विदो ज* ।२।३।१२॥

अस्यान्त्यस्य ज* स्यादति । वेज्ज ।

विद इति—पष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । अतीत्यनुवर्त्तते । विद्धातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य जकारे द्वित्वे वृद्धौ वेज्ज ।

सलह सघ* ।२।३।१४॥

अस्य सघादेशोऽति । सग्घ ।

सलह इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेश । अनुवृत्ति पूर्ववत् । सलहधातोरेति प्रत्यये सघादेशे द्वित्वे पूर्वघस्य परसवर्णे सग्घ ।

हुणो हवः ।२।३।५॥

अस्य धातोर्द्वादशोऽति । हव्व ।

हुण इति—अनेकवर्णत्वात्सर्धादेशः । हुण्धातो रति प्रत्यये ह्वादेशे द्वित्वे ह्रस्वः ।

छिदादिभ्यो डेज् ॥२१॥६७॥

एभ्यो डेज्. स्याद्भावकर्मणो । छेज् । मेज् । मेज् । केज् । मरेज् । देज् । हेज् ।

छिदादिभ्य इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । छिद्धातोर्डेज्प्रत्यये टित्त्वा टिलोपे छेज् । भिदो मेज्ज । माधातोर्मेज्ज । बिण्धातो वेज्ज । सपूर्वकस्याधातो ससिज्ज । मरेज्ज । दाधातोर्देज्ज । हर्धातोर्हेज्ज । वैषत्पिक रूपमूह्य स्वयमेव ।

डेज्जे झो ध. ॥२१॥९०॥

भाधातोरादेर्धादेशः स्याद्डेज्जे । धिज् । घेज् ।

डेज् इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ज्हाधातोर्डेज्प्रत्यये षस्य धादेशे टिलोपे सयुक्ते ह्रस्वे धिज्ज । ह्रस्वाभावे घेज्ज ।

डोनेर्हण ॥२१॥६८॥

नेः परस्य हण्धातोर्डेः प्रत्ययः स्यात्कर्मणि । निहो ।

ड इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । अस्य धातो मकर्मफत्वात्कर्मण्येव प्रत्ययसम्भवादाह कर्मणीति । निपूर्वकहण्धातोर्डेप्रत्यये टिलोपे निहो ।

पते रे. ॥२१॥६९॥

पतेः परस्मादिधातोर्डेः प्रत्ययः स्यात् । पतियो ।

पतेरिति—डो भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । पतिपूर्वकेधातोर्डेप्रत्यये पडिपतिपरिभ्यो य इति सूत्रेण वादेशे टिलोपे पतियो । पतेर्द्विरौ इति सूत्रेण वस्य द्वित्वम् ।

सुखदु खार्थेषु ख ईसिदु सुपु ॥२१॥७०॥

एषूपपदेषु धातो ख' स्याद्भावकर्मणो । दुप्परिचयो । सुजहो । दुरुद्धरो ।

सुलहो । दूमहो ।

सुखदु'खार्थेष्विति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । दुप्परिचयोति "दुप्परिचया इमे कामा" उक्तं ८।६। दु रेन वृच्छेण परित्यज्यन्ते दुप्परित्यजा इत्यर्थः । दुप्परिपूर्वकस्याधातो सप्रत्यये खकारस्येत्सङ्गाया लोपे रेफस्य परसवर्णेन पकारे दुप्परिचया । अत्र दु शब्दः कृच्छार्थः । सुजहोति "नो सुजहा अधीर-

पुरिसेहि” उक्त० ८।६। सुतेन अकृच्छ्रेण हीयन्ते सुहाना इत्यर्थः । अत्र सुपूर्वकजहाधातो रप्रत्यये अकारेवशिष्टे लोपोन्यतरस्येति धातोराकारलोपः । दु पूर्वकस्य चोदाहरणमनेकविधं यथा “दुरणुचरे पाययजणस्” नाया० १।२३। अत्र चतुर्थी तादर्थ्ये । “गघहर्त्ति दूरूढा समाणी” नाया० १।३२। अत्र तु कर्त्तरि तप्रत्ययः । गतिविशेषार्थकत्वात् ।

पाद् द्रस् खे दधयो. ।२।३।१२३॥

पात्परस्य द्रस्धातोर्दकारस्य धकारस्य च हकारः स्यात् खे परे । दुप्पहसो ।

पादिति—ह इत्यनुवर्त्तते । दुर्पपूर्वकद्रस्धातो रप्रत्यये हकारादेशो दुप्पहसो ।

इति कृदन्ते भाषकर्मप्रक्रिया ।

अणदना भावे ।२।२।४७॥

एते प्रत्यया भावे स्युः । कारो । हारो । भारो । धारो । करो । हरो । भरो ।

धरो । करण । हरण । भरण । धरण । अम्भगण । उवजण ।

अणदेति—धातोरित्यनुवर्त्तते । कर्धातोरणि प्रत्यये ‘उपधाष्टद्वौ’ कारो । एवमन्येऽपि । अति तु करो । हरो । अनप्रत्यये करण । हरण । नस्य ण । अभिपूर्वकाज्धातोरनप्रत्यये ‘अमेरजो ग’ इति सूत्रेण गकारे उपसर्गसम्बन्धिन इकारस्य भकारे पूर्वभकारस्य परमवर्णे अम्भगण । उव + अजन इत्यत्र दीर्घे सयुक्ते ह्रस्वे नस्य णत्वे उवजण ।

वे परेश्रासे ।२।४।१०४॥

वे परस्य परेरन्त्यस्य चकारो वाऽण्यन्तासधातौ परे । विवचासो । विवजासो । विपरियासो ।

वेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । आसे इति तु अणन्तासधातोर्निर्देशः । अतएवा-
हाणान्तेत्यादि । विपरिपूर्वकासधातोरणि प्रत्ययेऽनेन परिसम्बन्धिन इकारस्य चकारे परसवर्णेन रेफस्य चकारे परस्य चकारे विवचासो । एतदभावे रेफपर-

त्वेनेकारस्य णकारे रेफस्य परसवर्णे धियञामो । तदभावे स्वगाददातोयं द्विति
मूत्रेण धातोराकारस्य यडागमे विपरियासो ।

अत्यभिप्पाभ्यामिति ।३।१।८०॥

आभ्यां परस्येधातोर्ग्यादेशः स्यादति परे । अचओ । अभिप्पाओ ।

अत्यभिप्पाभ्यामिति—अय इत्यनुवर्त्तते । अतिपूर्वनेधातोरेति प्रत्यये
इधातोर्ग्यादेशे उपसर्गसम्बन्धिना इकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णे णकारे
यकारलोपे प्रकृतिभावे अचओ । केचलपोपमर्गात्परस्य धातोर्मा भून्त्याह अभि-
षेत्याह । अभिप्पपूर्वकादभिप्पाओ ।

उवात्स्वक्रौ करोऽति वा ।२।४।९४॥

अस्मात्परस्य कर्धातोरादे क्त्वर्गो वा भवतोऽति परे । उक्त्वरो । उक्वरो ।
उक्करो ।

उनादिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । उपपूर्वककर्धातोरेति प्रत्ययेऽनेन धातो-
रादे फत्तादेशे उक्त्वरो । तादेशे उक्करो । तदभावे उक्वरो ।

उदः कसोऽदणो ।३।३।३३॥

उदः परस्य कसधातोर्न्त्यस्य द्वित्वा वा स्यादति चाणि च । उक्स्मो । उक्मो ।

उद इति—वा द्विरित्यनुवर्त्तते । उदपूर्वकस्सधातोरेति प्रत्ययेऽणि वाऽन्त्यस्य
द्वित्वे दकारस्य परसवर्णे उक्स्मो ।

टे किणादीनामय् ।२।३।३५॥

एषां टेरयादेशः स्याददखनेषु । खओ । कओ । चओ । चयण । पणयो ।

टेरिति—अदणनेष्विति चानुवर्त्तते । किण्धातोरेति प्रत्ययेऽनेन टेरयादेशे
यस्य लोपे प्रकृतिभावे कओ । कियधातोः खओ । चिण्धातोश्चयण । अने चयण ।
पपूर्वकनेधातो पणयो । किण्, किय, चिण्, ने इत्यादयः किणादयः ।

गोव फोऽदणनेषु वा ।२।३।३४॥

सप्त. परस्य गोधातोर्न्त्यस्य फकारो वा स्याददखनेषु । सगोफो । सगोवो ।

गोव इति—सपूर्वकगोधातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य फादेशे सगोफो ।

नेर्घातो ह ।३।३।७६॥

ने परस्य धातुधातोर्गदेर्हकारो वा । निहातो, निधातो ।

नेरिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । निपूर्वकधातोरादौ प्रत्ययेऽणि याऽऽदेर्हकारे निहातो ।

डियोऽने ।३।१।५४॥

उतः परस्य ङीधातोर्ङादेशः स्यादने परे । उङ्गाण ।

डिय इति—उत ङा इत्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकङीधातोरादे ङादेशे नकारस्य णकारे ङकारस्य परसवर्णे उङ्गाण ।

ट्ट उदोऽने ।३।२।७८॥

उदः परस्य ट्टाधातोर्न्त्यस्य लोपो वाऽने । उत्थण । उत्थाण ।

ट्ट इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकट्टाधातोरादे प्रत्यये 'उपसर्गाद्वृत्त्यर्थः' इति सूत्रेण आदेशोऽनेनातो लोपे उत्थण । तदभावे उत्थाण । समुत्थणमिति ज्ञातानवमाध्ययने प्रयुक्तं दृश्यते ।

उदस्थभ खोऽदनयोः ।२।४।७५॥

उदः परस्य थंभधातोरादेः खकारः स्यादति परेऽने च । उक्खमो । उक्खमण ।

उद इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकथंभधातोरादे प्रत्ययेऽनेन धातोरादे खकारे ङकारस्य परसवर्णे उक्खमो । अनप्रत्यये उक्खमण ।

फास* फरिसो वा ।२।३।२८॥

अस्य फरिमादेशो वा स्याददनयोः । फरिसो । फामो ।

फास इति—अदनयोरित्यनुवर्त्तते । फास्धातोरादे प्रत्ययेऽनेन फरिसादेशे फरिसो ।

उज्जो योऽने वावः ।२।३।१०४॥

उत्पूर्वकजोयधातोर्न्त्यस्य वकारः स्यादने परे । उज्जोण ।

उज्जो य इति—पष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । उत्पूर्वकजोयधातोरादे प्रत्ययेऽनेन यकारस्य वकारे उज्जोवण ।

मुसो मरिसोऽदनयोः ।२।३।२६॥

आतः परस्य मुस्धातोर्भरिमादेशः स्याददनयोः । आमरिमो । आमरिसण ।

मुस इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशः सान्तः । आपूर्वक-मुस्धातोरादे प्रत्यये मरिसादेशे आमरिसो । अनप्रत्यये आमरिसण ।

वेर्मस ॥२॥३॥२७॥

वे परस्य मुसधातोर्ममादेशोऽदनयोः । वीममो ।

वेरिति—अदनयोरित्यनुवर्त्तते मुस इति च । विपूर्वकमुसधातोरेति प्रत्यये मसादेशे वेर्दीर्घे वीमसो ।

सज्ज सङ्ग ॥२॥३॥६॥

सज्जधातो सङ्गादेश स्यादिति । अतिप्पसगो ।

मङ्ग इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अतिप्पपूर्वकसज्जधातोरेति प्रत्यये सगा देशे अतिप्पसगो । अनेकवर्णस्यात्मर्थादेश ।

सिर सग्गोऽदितो ॥२॥३॥१२०॥

अस्य धातो सग्गादेश स्याददितो । उस्मग्गो । समग्गो । निसग्गो । विओसग्गो ।

सिर इति—अनेकवर्णस्यात्मर्थादेश । उद्पूर्वकसिरधातोरेति प्रत्यये सग्गादेशे उस्मग्गो । एवमन्येऽपि ।

सकुचादिभ्योऽनातौ ॥२॥४॥५४॥

एभ्यः परानातौ णितौ भवतः । सिलेसो । निक्खेसो । खोभो । देसो । घोहो । सोधो । मिलेसण । खेवण । खोभण । देसण । घोहण । सोधण । कोहण ।

सकुचादिभ्य इति—णिदित्यनुवर्त्तते । सिलीस्धातोरेति प्रत्ययेऽनेन णिद्व-
द्भावे वृद्धौ सिलेसो । यद्यप्यण्प्रत्ययेनापि सिद्धयति सिलेसादिय तथाप्यतिसिलीम्
इति भा भूदिति णिस्त्वविधानमत निपूर्वकस्त्रिव्यधातोरेति निक्खेसो । खुम्-
धातो खोभो । निस्धातोर्देसो । खुम्धातोरेति प्रत्यये खुम्हादित्वाज्जाभयोर्हादेशे
वृद्धौ घोहो । एवमन्येऽपि । सकुच् । कुञ्प् । किरब् । रिज्ज् । खुम् । दिस् ।
मुञ्ज् । विज् । विस् । मुञ्ज् । सिलीस् । भुज् । रिच् । लिप् । मुच् । एते
सकुचादय । आकृतिगण ।

सम खुभो हो वा ॥२॥३॥२०॥

सम परस्य खुम्धातोरेन्त्यस्य हकारो वा स्यादिति । सखोहो । सखोभो ।

सम इति—अतीत्यनुवर्त्तते । सपूर्वकखुम्धातोरेति प्रत्ययेऽन्त्यस्य हकारे
णिद्वद्भावे वृद्धौ भखोहो । पक्षे सखोभो ।

सोचो गो वाऽणतो । १३।१४१॥

अस्यान्त्यस्य गो वाऽणतो । सोगो । सोचो ।

सोच इति—सोच्धातोर्गति प्रत्ययेऽन्त्यस्य गकारे सोगो ।

ओः पाओ करकरणयोः । २।४।५७॥

पाउशब्दस्यौक्तागन्तादेशः स्यात्करकरणशब्दयोः । पाओकरो । पाओकरण ।

ओरिति—पाउ+करो इति स्थितेऽनेनोन्तरस्यौकारे पाओकरो ।

अवात्कसोऽणि । १३।३८॥

अस्मात्परस्य कस्धातोरादेर्द्वित्व नाऽणि । अवकासो ।

अनादिति—आदेर्द्वित्वेन्यनुवर्तते । अत्रपूर्वककस्धातोरणि धातोरादेर्द्वित्वे
बृद्धौ अवकासो ।

करिसो णिति न । १३।२।१५॥

करिस्धातो स्वरस्य वृद्धिर्न णिति । करिसो ।

करिस इति—वृद्धिरित्यनुवर्तते । करिस्धातोरणि वृद्धेर्निषेधे करिसो ।

अहेरुवादणि पज्जः पय । २।३।११५॥

अहे' परस्मादुवोपमर्गात्परस्य पज्जधातोः पयादेशः स्यादणि । अज्जोववाओ ।

अहेरिति—अहिउपपूर्वकपज्जधातोरणि धातोरनेन पयादेशे तरहिभ्यश्च-
जज्ञा इति सूत्रेण हकारात्परस्येकारस्य झकारे हकारस्य जकारे अज्जोववाओ ।
यकारस्य लोपे प्रकृतिभावः ।

रुजादीनां ग । २।३।२४॥

एषामन्त्यस्य गो वाऽणि । रोगो । पागो । भागो । वहरेगो । जोगो ।

रुजादीनामिति—अणीत्यनुवर्तते । पष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य गकारः । रुज्धातो-
रणि वृद्धावनेन गकारे रोगो । पच्धातो पागो । भज्धातोर्भागो । विअतिपूर्वक-
रिच्धातोरणि प्रत्यये उपधाबृद्धौ चकारस्य गकारे वकारोत्तरेकारस्य वकारे
समुत्तादेर्लोपे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे वहरेगो ।

भुजादीनामदणनेषु । ४।१।४३॥

एषामनुस्वारलोपः स्यादणनेषु । भोगो । भोजण । भुक्ती ।

भुजादीनामिति—अतुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्तते । भुज्धातोरणि प्रत्ययेऽ-
नुस्वारलोपे रुजादीनां ग इति गकारे वृद्धौ भोगो । एवमन्येऽपि । भुजोऽन्यादायिति
सूत्रेण विकल्पेन प्राप्तो लोपोऽनेन नित्य विधीयते । भुज् । नि-उज् । वुच् ।
छिउद् । छिउन्द । भिद् । एते भुजादयः । आहनिगणोऽयम् ।

अणि पच क ।२।३।२२॥

अस्यान्त्यस्य कोऽणि परे । पागो । पागो ।

अणीति—पच्धातोरणि ककारादेशे वृद्धौ गकारे पागो, पागो ।

रज्जोऽणि ।३।४।४१॥

अस्यान्त्यस्य लोपोऽणि । रागो ।

रज्जो इति—लोप इत्यनुवर्तते । रज्ज्धातोरणि अन्त्यस्य लोपे रजादित्वा-
द्गकारे वृद्धौ रागो ।

लिपो डाउ ।२।२।३७॥

अस्माद्भावे डाउः प्रत्ययः स्यात् । लाऊ । लेवो । लेऽण ।

लिप इति—भावे इत्यनुवर्तते । लिप्धातोर्डाउप्रत्यये द्विषाद्विलोपे लाऊ ।
असमानोऽपवादप्रत्ययो विकल्पेन बाधकः । तेन लेवो इत्यादि सिध्यति । लेवो
इत्यत्राणि प्रत्यये भुजादीनामिति सूत्रेणानुस्वारलोपे उपधावृद्धौ पस्य व । अन्
प्रत्यये तु सकृदादित्वाणिद्वद्भावे वृद्धिः ।

लिंपूर्च्छिदोरने ।४।१।४५॥

अनयोरनुस्वारस्य लोपो वा स्यादने परे । अणुलेऽण । अणुलिपण ।

आलेऽण । आलिपण । छिदण । छेयण ।

लिंपूर्च्छिदोरिति—अनुस्वारस्य लोपो वेत्यनुवर्तते । अनुपूर्वकलिप्धातोरने
प्रत्ययेऽनुस्वारस्य लोपे सकृदादित्वाणिद्वद्भावे वृद्धौ पस्य ककारे अणुलेऽण ।
एवमालेऽण । उभयत्र नो ण । छिद्धातोरनेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ छेयण ।
लोपभावे छिदण ।

वेर्विच ।२।३।२३॥

वे परस्य विच्धातोरन्त्यस्य ककार स्यादणि । विवेगो । विवेको ।

वेरिति—अणोत्थनुवर्तते कश्च । विपूर्वकविच्धातोरणि ककारे कस्य
चानादरे समुक्तस्य को गयौ इति सूत्रेण गकारे विवेगो । णिति वृद्धिः ।

अयने ।३।१।७९॥

अहेः परस्येधातोर्यादेशो ना स्यादने । अज्झयण ।

अयिति—अहेर्वाणरित्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोर्ने प्रत्ययेऽयादेशो हका-
रात्परस्येकारस्य धाकारे हस्य परसवर्णे अज्झयण ।

अहेर्झओ ।२।२।५६॥

अहेरन्त्यस्य झकारः स्यादिधातौ परे ।

अहेरिति—तरहेभ्य इत्यनेनामवर्णे विधानात्सवर्णे ककारविधानार्थ-
मिदम् । पूर्वसूत्रेण विषल्लेपायादेशविधानादयादेशाभावे अहि+इ+अन इत्यत्रा-
नेनोपसर्गेकारस्य झकारः ।

एरने ।३।२।३३॥

इधातोर्ने परे पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अज्झीण ।

एरिति—पूर्वपरयोः पूर्वस्य सवर्णे दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोर्ने
प्रत्यये अहेरिति सूत्रेणान्त्यस्य झकारे परसवर्णेऽनेन सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे अज्झीण ।

उ पाभ्यां वरो वा ।२।३।१०८॥

आभ्या परस्य वरधातोर्वस्योमादेशो वाऽने परे । पाउरण ।

उर इति—अने इत्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । अतएवाकारसहितवका-
रस्योकारे पाउरण । प्रकृतिभावाद्ग मन्धि । पक्षे प्रावरण वस्त्रमित्यर्थः ।

आणुपेभ्यो मिलो ष्वः ।२।३।१०९॥

एभ्यः परस्य मिलाधातोर्व्यादेशो वाऽने परे । अवाण । अणुवाण । पच्चाण ।

आणुपेभ्य इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आश्च अणुश्च पक्षेति द्वन्द्वे ।
आणुवास्तेभ्य आणुपेभ्यः । आदेशश्चाकारान्तः । तेन सवर्णदीर्घः । आपूर्वक-
मिलाधातोर्ने प्रत्यये व्यादेशे सयुक्ते ह्रस्वे अवाण । एवमणुवाण, पच्चाण-
मिति । अन्यत्र तु मिलाण ।

रज्जो रगः ।२।३।११०॥

रज्जधातो रगादेशोऽने परे । रगण ।

रज्ज इति—अने इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । रज्जधातोर्ने प्रत्यये
रगादेशे रगण । आदेशोऽकारोऽन्त्य उच्चारणार्थः ।

लीयो लेर्ग । २।३।११७॥

लीय्धातोर्ल इत्यादेशो वा स्यादने परे लेर्ग । लीयण ।

लीय इति—अने इत्यनुवर्त्तते । लीय्धातोरो प्रत्यये ले इत्यादेशे णत्वे लेण ।
लोपोऽन्यतरत्येति सूत्रेणाकारलोप । पक्षे लीयण ।

अयादूसो वस. । २।३।१०५॥

अयात्परस्य वसधातोर्हमादेश स्यादने परे । अयउमण ।

अवादिति—अने इत्यनुवर्त्तते । अनेक्यर्णत्वात्सर्वादेशः । अयपूर्वकवस-
धातोर्नेऽनोसादेशे णत्वे प्रकृतिभावे अयऊसणमुपपत्त्यामुपधास इत्यर्थः ।

पेरुस । २।३।१०६॥

परः परस्य वसधातोर्हमादेश स्यादने परे । पज्जुमण ।

परेरिति—वसोऽने इति पदद्वयमनुवर्त्तते । अनेक्यर्णत्वात्सर्वादेशः ।
परिपूर्वकवसधातोर्हमादेशे इकारस्य चकारे रेफस्य परस्यर्णे नकारस्य णकारे
पज्जुसण ।

सुण्हणोः सवहवावने । २।३।१२८॥

अनयोः सवहवादेशौ क्रमेण वा स्तोऽने परे । सवण । सुणय । हवण । हुणण ।

सुण्हणोरिति—वेत्यनुवर्त्तते । सुण्धातो सवादेशः, हुण्धातोर्हमादेशो
यथासक्यमन्वयात् । सुण्धातोर्नप्रत्यये सधादेशे नस्य णत्वे सवण । पक्षे
सुणण । एव हुण्धातोर्हवण हुणण ।

आत खिख कखयोर्ह । २।३।१२१॥

आत. परस्य खिखधातो कखयोर्हो वा स्यादने परे ।

आत इति—अने इत्यनुवर्त्तते चेति च ।

आविम्यां खिखोऽवाऽन । २।४।५५॥

आम्या खिखधातो परोऽनो णिद्धा । आहवण । अखेवण ।

आविम्यामिति—णिदित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकखिखधातोर्ने प्रत्यये णिद्ध-
द्भावे हकारादेशे घृद्धौ आहवण । हकाराभावे अखेवण । णिद्धद्भावाभावे
अखिखवण ।

साङ्गाय ।२।२।३८॥

सधातोर्ङाय स्याद्भावे । साओ । वजमाओ ।

सादिति—भावे इत्यनुवर्त्तते । सधातोर्ङायप्रत्यये टित्त्वाट्टिलोपे साओ । यलोपे प्रकृतिभाय । विआपूर्वकाद्वचसाओ ।

च्चय आग ।२।२।३९॥

अस्माद्भावे आगः स्यात् ।

च्चय इति—भावे इत्यनुवर्त्तते ।

इश्चय आगे ।२।४।४३॥

श्चधातोरेत इकारः स्यादागे । चियागो । चागो ।

इरिति—अत इत्यनुवर्त्तते । श्चधातोरागप्रत्ययेऽनेनात इकारे चियागो । सयुक्तादेशस्य लोप । अणि प्रत्यये वृद्धौ रुज्रादिच्चाङ्कारे चागो । असमाना-पवाङ्स्य विकल्पेन बाधकत्वात् ।

उपसर्गाद्धारणार्थेभ्यो ङिरकर्त्तरि ।२।२।२३॥

उपसर्गाद्धाधरातुभ्या ङि प्रत्यय स्याद्भावे कर्त्तृभिन्ने कारके च । निही ।

निधी । विही । विधी । सधी । समाही । उनाही ।

उपसर्गादिति—अकर्त्तरीत्यत्र नभा समास । तेन कर्त्तृभिन्नतत्सदृश-इति लभ्यते । नञि षयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे इति न्यायात् । सादृश्यञ्च कारक-त्वेन सदाह कर्त्तृभिन्ने कारके इति । निपूर्वकधाधातोर्ङिप्रत्यये ङित्त्वाट्टिलोपे निही । षस्य ह निधानमित्यर्थ । निधीयतेऽस्मिन्निति षाऽर्थ । एषमन्येऽप्यर्था प्रकरणवशाद्गोदृश्या ।

कर्मण्यधिकरणे च ।२।२।२४॥

कर्मण्युपपदे धाधरातुभ्या ङि स्यादधिकरणेऽर्थे । उदधी ।

कर्मणीति—ङिरित्यस्य धारणार्थेभ्य इत्यस्य चानुवृत्ति । उद्पूर्वकधाधा-तोर्ङिप्रत्यये उदधी । समुद्र ।

मुच खण् ।२।२।४०॥

मुच्धातो खण् स्याद्भावे । मोक्खो । मोयण । मोचण ।

मुच इति—भावे इत्यनुवर्त्तते । मुच्धातो खणि प्रत्यये सयुक्तेऽनुस्वारलोपे

उपधानृद्धौ परमवर्णे मोक्षो । अपवादस्य विकल्पेन बाधत्वादाह मोयण । अत्र
भुजादित्यादनुस्वारलोप । सञ्चुचादित्वाद् णिद्वद्भावे वृद्धि ।

स्त्रियां ति. ।२।२।२६॥

धातोः स्त्रिया ति. स्यात् कर्तृकर्मणोर्भावे च । संपत्ती । भत्ती ।

स्त्रियामिति—कर्तृकर्मणोर्भावे इत्यनुवर्तते । सप्तपूर्वनाच्चातोस्तिप्रत्यये
परमवर्णे दीर्घे सञ्चुक्ते द्वरे पत्ती । भञ्धातोस्तिप्रत्यये भत्ती ।

इधो ढधौ ते ।२।४।८२॥

अस्मात्परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्दकारधकारौ पर्यायेण वा स्याताम् । इद्धी । इद्धी ।

इध इति—आदर्धेत्यनुवर्तते । इधधातोस्ति प्रत्ययेऽनेन तस्य ढकारे
धकारस्य परमवर्णेन टकारे इद्धी । धकारे धु इद्धी ।

बुज्झादिभ्यो ध ।२।४।८३॥

एभ्यः परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्धः स्यात् । बुद्धी । रिद्धी । लद्धी । सिद्धी । निद्धी ।

बुज्झादिभ्य इति—तेगदेरित्यनुवर्तते । बुज्झधातोस्तिप्रत्यये तस्य धकारे
त्रयाणामित्याद्ये व्यञ्जनलोपे क्षकारस्य परमवर्णेन दकारे बुद्धी । रिध्-
धातो रिद्धी । लभ्धातोर्लद्धी । सिञ्धातो सिद्धी । बुग्झ्, रिध्, लभ्,
सिञ्ज् ण्ते बुग्झादयः ।

आनिपेभ्य कर ।३।४।४९॥

एभ्यः परस्य कर्धातोस्त्यस्य लोपः स्यात्तौ परे ।

आनिपेभ्य इति—लोपस्तावित्यनुवर्तते । पक्षीनिर्दिष्टत्वात्त्यस्येति
लभ्यते ।

आत कर ।२।३।५७॥

आतः परस्य कर्धातोस्त्यस्येका भ्यात्तौ परे । आकृती ।

आत इति—अत इत्यावित्यनुवर्तते । आपूवककर्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेनेकारे-
ऽन्त्यस्य लोपे आकृती ।

निपाभ्यां ङस्ते. ।२।४।९५॥

आभ्या कर्धातोः परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्दकारो वा । निपडी । पगडी ।
नियती । पगती ।

निपाभ्यामिति—करो वेत्यनुवर्त्तते । आदेरिति च । निपूर्वककर्धातोस्ति प्रत्ययेऽनेन तस्य ङकारे आत्तिपेभ्य इति सूत्रेण रेफस्य लोपे कस्य यकारे नियद्दी । ण्यमन्येऽपि ।

कसादिभ्यष्टः । २।४।८६॥

एभ्यः परस्य तिप्रत्ययस्यादेष्ट स्यात् ।

कसादिभ्य इति—तेरिति आदेरिति चानुवर्त्तते । आदेशेऽनार उच्चारणार्थः । कस्, तुस्, दिम्, पोस्, मास्, एते कसादयः ।

उदः कसस्तौ । २।३।५५॥

उदः परस्य कस्धातोरुपधाया इकारो वा तौ । उक्किट्टी । उक्कट्टी ।

उद इति—उपधाया इरित्यनुवर्त्तते वेति च । उद्पूर्वककस्धातोस्ति प्रत्ययेऽनेनात इकारे पूर्वसूत्रेण ठकारे सस्य परसवर्णे वस्य ककारे उक्किट्टी ।

तौ रमादीनाम् । ३।४।४८॥

एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्तौ परे । रती । गर्ई । थुई । पीई । सई । सुई । हती ।

ताविति—लोप इत्यनुवर्त्तते । रम्धातोस्तिप्रत्यये मस्य लोपे रती । गम्धातोर्गई । थ्युण्धातो थुई । सर्धातो सई । सुण्धातो सुई । हण्धातोर्हती । रम् । गम् । थ्युण् । पीण् । सर् । सुण् । हुण् । हण् । एते रमादयः । आकृतिगणः ।

जोयस्तौ । ३।३।५॥

अस्य स्वरस्य ह्रस्वः स्यात्तौ परे । जुई । जुती ।

जोय इति—ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । जोय्धातोस्तिप्रत्यये ह्रस्वादेशे जुई । तौ रमादीनामिति यलोपः । तकारस्य यकारे लोपः । ओकारस्य ह्रस्व उकारो भवतीति ।

धरादीनाम् । २।३।५८॥

एषा स्वरस्येकारः स्यात्तौ परे । धिई । किती । सिट्टी । ठिई ।

धरादीनामिति—ताविति चानुवर्त्तते । धर्धातोस्तिप्रत्यये धातोरेत इकारे तौ रमादीनामिति सूत्रेण रेफलोपे तस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे धिई । कर्धातो किती । रमादिगणे पाठाद् रेफस्य लोपः । सास्धातो सिट्टी । ङाधातोऽपिती । धर्, कर्, ङा, वङ्, सास्, एते धरादयः ।

आतो जस्य पज्जो वा ।३।४।५०॥

आत. परस्य पज्जधातोर्जयोर्लोपो वा स्यात्तौ परे । आउती । आउती ।
रिवत्ती । सपत्ती ।

आत इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । त्रित्यञ्जनसयुक्त पूर्वजकारस्य त्रयाणा-
मिति सूत्रेण लोपेऽपि परमकारस्य लोपाय सूत्रमिदम् । आपूर्वकपज्जधातोस्ति-
प्रत्यये जलोपे पकारस्य वकारे आवती । लोपाभावे आउती ।

भणस्ते. ।४।२।३०॥

भणधातो परस्य तिप्रत्ययस्येडागमः स्यात् । भण्तिती ।
भण इति—इदित्यनुवर्त्तते । भणधातोस्तिप्रत्ययेऽनेनडागमे भण्तिती ।

वत्तोऽत इस्तौ ।२।३।८४॥

वत्धातोर्कागस्येकारो वा तौ परे । वित्ती । वत्ती ।
वत्त इति—वेत्यनुवर्त्तते । वत्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेन धातोस्त इकारे व्यञ्जन-
त्रयसयुक्ते पूर्वतस्य लोपे वित्ती ।

निरो वर उत् ।२।३।५९॥

निरः परस्य वर्धातोस्त उकारः स्यात्तौ परे । णिब्बुई ।
निर इति—अत इति तौ इति चानुवर्त्तते । निरपूर्वकवर्धातोस्तिप्रत्ययेऽत
उकारे रेफस्य परसवर्णे णत्वे णिब्बुई ।

वरसो बुस. ।२।३।८५॥

अस्य धातोर्बुसादेशः स्यात्तिप्रत्यये । बुद्धी । आवुद्धी ।
वरम इति—तावित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशः सान्तः ।
वरसधातोस्तिप्रत्यये बुसादेशे ते, कसादिभ्य इति सूत्रेण तकारस्य ठकारे पर-
सवर्णे बुद्धी ।

अनोरात सास ।२।३।५६॥

अनो परस्य सासधातोर्कागस्येकारो वा तौ परे । अणुसिद्धी । अणुसिद्धी ।
अनोरिति—तौ वा इति चानुवर्त्तते । धादित्वाजित्य प्राप्ते चिक्लप्यतेऽ-
नेव । अनुपूर्वकमासधातोस्तिप्रत्यये कमादित्वाद्द्वारेऽव इकारे अणुसिद्धी ।
इकाराभावे अयुक्ते ह्रस्वे अणुसिद्धी ।

आदीहादिभ्यः ।२।२।३६॥

एभ्यो धातुभ्य आत्प्रत्ययः स्त्रियाम् भावे । ईहा । ऊहा । इच्छा । मन्ना ।

आदिति—भावे इत्यनुवर्त्तते । स्त्रियामिति च । सामान्यसूत्रेण विहितस्या-
पवाद । वाऽसमानविधिस्तु न भ्रगधिकारेषु तदप्रवृत्ते । स्यधिकारेषु वाऽसमान-
विधिर्नास्तीति परिभाषया निषेधात् । ईहधातोर्गति प्रत्यये ईहा । मन्धातो-
राति मन्ना मतिर्बुद्धिरित्यर्थः ।

उपसर्गादातो ड् ।२।२।२७॥

अस्मात्परस्मादादन्ताद्वातोर्ड् म्यात्स्त्रिया भावे । अवत्था । पया । पमा ।

उड्वा । निड्वा । पड्वा ।

उपसर्गादिति—स्त्रिया भाव इत्यनुवर्त्तते । अवपूर्वकद्वाधातोर्ड्प्रत्ययेऽ-
वत्था । सर्वत्रादन्तत्रात्स्त्रियामप् । पपूर्वकनाधातो पया । पपूर्वकमाधातो
पमा । प्रमा इत्ययम् । उड्पूर्वकद्वाधातो उड्वा । एवमन्येपि ।

आति तिगिच्छो वा ।३।२।१९॥

आति परे तिगिच्छधातो स्वराणां मध्ये आदे, स्वरस्य वृद्धिर्वा । तेइच्छा ।
तिइच्छा ।

आतीति—स्वरस्यादेरित्यनुवर्त्तते । वृद्धिरिति च । स्वरस्येत्यत्र निर्धारणे
पष्ठी तेन मध्ये इति लभ्यते । चिगिच्छधातोराति प्रत्यये तस्मिन्नादिस्वरवृद्धौ
तेइच्छा । वृद्धयभावे तिइच्छा ।

उदो मज्जोऽत उद्वा ।२।३।४९॥

उद परस्य मज्जधातोस्त उकारो गाऽऽति परे । उम्मुज्जा । उम्मज्जा ।

उद इति—ताप्रित्यनुवर्त्तते । उड्पूर्वकमज्जधातोराति प्रत्ययेऽनेनात
उकारे उम्मुज्जा । दस्यस्य परमवर्णः ।

आति पाद् व्वयो ज्ज ।२।३।४८॥

पपूर्वकव्वयधातोर्न्त्यस्य ज्जादेशः स्यादाति परे । पव्वज्जा ।

आतीति—पष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । पपूर्वकव्वयधातोराति प्रत्यये
यस्य जादेशे पव्वज्जा ।

आदणिजयोः सलह सिलाहसलाहौ ।२।३।४७॥

सलह्धातो' मिलाहसलाहौ भयत आति परजणिज्जे च । मिलाहणिज्ज ।

मलाहणिज्ज । मिलाहा । मलाहा ।

आदणिज्योरिति—अनेकवर्णत्वात्मवादश । सलह्धातोर्गणिज्जप्रत्यये
सिलाहदेशे सिलाहणिज्ज । सलाहदेशे सलाहणिज्ज । आति मिलाहा । मलाहा ।

अप्पाह्हाभ्यामनि' ।२।२।२८॥

आभ्या भावेऽनि स्यात्त्रियाम् । अप्पाहणी । हापी ।

अप्पाहिति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्तते । अप्पाह्धातोर्निप्रत्यये अप्पाहणी ।
नस्य ण । हाधातोर्हणी ।

उट्टादिभ्य इ' ।२।२।२९॥

एभ्यः स्त्रियामिः प्रत्यय स्याद्भावे । आउट्टी । अणुकह्दी । पयडी ।

पिसोही । बुददी ।

उट्टादिभ्य इति—स्त्रिया भाव इत्यनुवर्तते । आपूर्वकउट्टाधोर्निप्रत्यये
आउट्टी । अणुपूर्वकउट्टाधो अणुकह्दी । पपूर्वकउट्टाधो पयडी । कस्य
य । विपूर्वकसोह्धातोर्विसोही । बह्दधातो बुददी । बह्दस्तादित्यनेना-
फारस्योकार । उट्ट । उह्द, उह्, गिज्ज, बह्द, मुग्ग्, एते उट्टादय ।

स्त्रिजादिभ्य इय ।२।२।३५॥

एभ्यो भान इय स्यात्त्रियाम् । स्त्रिजिया । चरिया । जागरिया ।

स्त्रिजादिभ्य इति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्तते । त्रिज्जधातोर्त्रियप्रत्ययेऽद-
न्तत्वादपि स्त्रिजिया । त्रिज्ज, कर, चर, जागर, जीव, धुर, एते त्रिजादय ।

कर इये ।२।४।४४॥

करधातोस्त इकार स्यादिये । किरिया ।

कर इति—अत इत्यनुवर्तते । करधातोर्त्रियप्रत्ययेऽत इकारे किरिया ।

गेहो गिज्ज औ ।२।३।९७॥

गिज्जधातोर्गेहादेश स्यादिप्रत्यये । गेही ।

गेह इति—अनेकवर्णत्वात्मवादश । गिज्जधातोर्निप्रत्यये गेहादेशे गेही ।

दिस्पाभुंज्लभूच्चां स्वार्थेच्छायां दिदिक्खापिवासा-

बुभुक्खालिच्छाविवक्खा । २।३।१५३॥

एषा धातूना स्वार्थेच्छायामेते निपात्यते । दिदिक्खा । पिवासा । बुभुक्खा ।
लिच्छा । विवक्खा ।

दिस्पाभुजिति—एभ्यो धातुभ्य आप्रत्यय स्वार्थेच्छाया भवति । क्रमेण
दिदिक्खाद्यादेशश्च तेषा भवति । तथाच दिदिक्खेत्यादे क्रमेण दर्शनादीन्ते-
त्यर्थो भवति ।

दसादिभ्योऽणिय । २।२।६६॥

एभ्योऽणियप्रत्ययः स्याद्भावे स्त्रियाम् । दमशिया । चितशिया ।

दमादिभ्य इति—आरीहादिभ्य इति सूत्रान्मङ्गलप्लुत्या भावे स्त्रिया-
मित्यनुवर्त्तते । तस्मातोऽणियप्रत्यये स्त्रियाममि च दमशिया दर्शनमित्यर्थः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

हणश्चाः । २।२।३०॥

हणधातोर्भावे चाप्रत्ययः स्वात्स्त्रियाम् । आहच्चा ।

हण इति—स्त्रिया भाव इत्यनुवर्त्तते । हणधातोश्चाप्रत्यये परसर्षणेन णस्य
चकारे हृष्टा ।

हिसादिभ्योऽय । २।२।३१॥

एभ्योऽयः प्रत्ययो वा स्त्रिया भावे । हिंसया । हिंसा । पेयस्त्रया । पेक्खा ।

हिसादिभ्य इति—स्त्रिया भावे इत्यनुवर्त्तते वेति च । अतएव पक्षे हिंसेत्यादि
मिभ्यति । तथाचायप्रत्यये हिंसया अदन्तत्वात्पू । ईहादित्वादाप्रत्यये हिंसा ।

प्रेरणान्तासृगथ्भ्योऽन । २।२।३२॥

एभ्यो भावेऽनः स्यात् स्त्रियाम् । कारणा । हारणा । आसणा । गथना ।

प्रेरणान्तेति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । कर्धातोरेणि तदन्तादनप्रत्यये
कारणा । नस्य ण । आसृधातोऽरामणा । गथ्धातोर्गथना ।

अनान्ताद्य । २।२।३३॥

स्त्रिया निहितानान्तात्स्वार्थे यः प्रत्ययो वा स्त्रियाम् । घट्टश्या । घट्टणा ।

विशियदृश्या । विशियदृश्या ।

अनान्तादिति—या त्रियामित्युच्यते । अतिदिग्दर्शनात्तथापि इति
लभ्यते । षट्पातारनभ्यये तदन्ताप्रत्ययेऽदन्तत्वाद् । विनिर्गुण्यद्यद्वातो-
र्विणियट्टया, विणियट्टया । धातोश्चकारस्य यकार ।

अकण् च । २।२।३४॥

भावे त्रिया धातोरकण् स्यान्नाद्यथाप्राप्तम् । अचिरा । कारिका ।

अकणिति—भावे त्रियामित्युच्यते । अत्र धातोर्गणि अचिका । प्र-
मन्येऽपि ।

स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे जीवादौ गहादेर्णम् सिद्धाप्रयोगश्चेत्

। २।२।६३॥

जीवादौ कर्मण्युपपदे गहादधीतोर्णम् प्रत्यय स्याद् राम प्रहतेरनुप्रयोगे
मति सिद्धोऽप्रयोगो यम्येतादृशभेदगहादिर्भवेत् । जीवगगाह गिहति ।
अवितकार करेड ।

स्वप्रकृत्यनुप्रयोग इति—अस्य प्रकृति स्वप्रकृति । तस्या अनुप्रयोग
स्वप्रकृत्यनुप्रयोगस्वरिम् स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे । स्वपदेन विधीयमान प्रत्यय परि-
गृह्यते । अतएव नियग्गाह पस्सईति न । अत्र विधीयमानप्रत्ययप्रकृत्यानुपूर्वी-
समानानुपूर्वीरस्य धातोरनुप्रयोगाभावात् । कर्मणीत्युच्यते । सिद्धोऽप्रयोग इति
व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । नीरूपकर्मण्युपपदे गहाधातोर्णमि णशारलोपे वृद्धौ
जीवगगाह । जीवन्त गृह्णन्ति अत्र गहाधातोर्व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हत्वम् । अविज-
वार करेई अकृन् करोति ।

अतादौ गमादेरनम् । २।२।६४॥

अतादा कर्मण्युपपदे गमादिधातोरनम्प्रत्यय स्यादनम् प्रहतेरनुप्रयोगे
मति सिद्धाप्रयोगश्चेद्गमादि । अतगमण गमिस्मामि । मोक्षगमण गमि-
स्मामि ।

अन्तादाविति—स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे इत्यनुच्यते । सिद्धाप्रयोगभेदिति च ।
अन्तगमण गमिस्मामि=अन्त गमिष्यामि । वारगमण गमिस्मामि=वार गमि-
ष्यामि । मोक्षगमण गमिस्मामि=मोक्ष गमिष्यामि । अन्तादाबुपपदे गमादेरनम्
प्रत्यय । विशेषस्तु पूर्ववत् ।

यावन्तो लौकिकाः शब्दा लब्धा जैनागमे खलु ।
 ते सर्वे साधिताः प्रायः सूत्रैः स्वल्पाक्षरैरिह ॥१॥
 रुढेषु विकृता वर्णदेशकालादिभेदतः ।
 विकृतिर्दक्षिता तेषां स्वरव्यञ्जनयोः क्रमात् ॥२॥
 गणेषूह्या स्य ग्राह्यैर्लभ्येरन् ये तथाविधाः ।
 शेषा निपातमभिधा द्रष्टव्याः शब्दसङ्ग्रहे ॥३॥

प्रशस्ति

वर्षे चन्द्रदिशानिधित्तिमिते श्रीविक्रमस्याश्विने
 मासे शुक्लदले शरद्विलमिते तिथ्या दशम्या कुजे ।
 श्रीमत्स्वामिगुलाचचन्द्रविदुषः शिष्येण रत्नेन्दुना
 स्थित्वा श्रीवटवाणकेम्पनगरे पूर्णाकृता कौमुदी ॥१॥

इति भीमैकसिद्धान्तकौमुदी समाप्तिमगात् ।

यावन्त इति—शब्दा इत्यत्र सन्तीत्यध्याहारः । सुगमतया प्रकृतिप्रत्यय-
 विभागार्हा यावन्त शब्दा इत्यर्थः । तेनाग्रेतनेन न विरोधः । जैनागमे इत्यनेनार्द्ध-
 मागधीत्याकरणमिदमिति बोधितम् । तत्रार्द्धमागधीभाषाया उपनिषन्धात् ।
 अर्द्धमागधीशब्दार्थस्तु भूमिकाया द्रष्टव्यः । मानवानामल्पमतिक्रमेण ते सर्वे
 इत्यनेन व्यज्यमानाभिमानितामपाकरोति प्राय इत्यनेन । प्रकृतिप्रत्ययविभाग
 प्रकृत्य तत्तच्छब्दार्थाः सुगमेन बोधिता इति भावः ॥१॥ स्वल्पाक्षरैरित्यनेन
 सूत्रलक्षणं दर्शितम् । सुगमतया प्रकृतिप्रत्ययविभागानर्हा शब्दा विशेषतो मत्कृते
 कोपे द्रष्टव्याः । सामान्यतया त्वत्र तेषां समयादिप्रयुक्तजायमाना विकृतिः प्रद-
 क्षिता ॥२॥ ये गणेषु निर्दिष्टा सन्ति सता मतिपन्थानमारूढा, ते तत्तत्कार्यं परि-
 भाष्य तत्र तत्र गणे बोध्याः । इदमेवाहाकृतिगणशब्दः ॥३॥

द्रुतविलम्बितम्

रसदिगङ्गनिधानधरामिते
 सुविदिते नृपविक्रमवत्सरे ।
 शुभदले किल माधवभासके
 बुधदिने विमले नवमीतिथौ ॥१॥

अनुष्टुप्

जैनसिद्धान्तकौमुद्या स्वोपसार्थप्रकाशिका ।
 व्याख्येया नातिसंक्षिप्ता सरला नातिविस्तरा ॥२॥
 सौराष्ट्रमण्डले रच्यते राजकोटारव्यपत्तने ।
 पूज्यपादप्रसादेन समाप्ति प्रापिता मया ॥३॥

इति शम् ।

इति श्रीलोहनागञ्जान्तर्गतलिम्बडीसम्प्रदायतिष्ठकायमान-
 प्रवराचार्यपूज्यपादश्रीगुलाबचन्द्रजित्स्वामिचरणा-
 म्बुजचञ्चरीकमुनिरत्नचन्द्रविरचितायामर्थ-
 प्रकाशिकाभिधाया जैनसिद्धान्तकौमुदी-
 स्वोपसार्थव्याख्याया कृदन्तप्रकरण
 समाप्तम् ।

समाप्तेय स्वोपसार्थव्याख्यासमेता जैनसिद्धान्तकौमुदी ।

अथ सूत्रपाठः ।

अथ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय ११। प्रत्ययस्य लोपः सर्वस्य १२। अनेकवर्णसिम् १३। स्वराणामन्त्यात्परो मित् १४। नमानयोर्विरोधे परम् १५। अन्त्यस्य पष्ठ्या १६। टकितायाद्यन्तौ १७। अ आ इ ई उ ऊ ए ओ स्वरा १८। कलगाघञ्चछजझव-
टठडढणतथदधनपफबभमयरलवसहा व्यञ्जनानि १९। अनुस्वार ११०। स्वरा-
दनन्तराणि सयुक्तम् १११। आदेदोद् वृद्धि ११२। आर्ईऊ दीर्घा ११३।
अइउ ह्रस्वा ११४। कादिमान्ता स्पर्शा ११५। अप्रयुज्यमानसफल इत् ११६।
प्रसक्तस्यादर्शन लोप ११७। वर्णानामभावोऽवसानम् ११८। स्वराणामन्त्यादिष्टि
११९। अन्त्यात्पूर्व उपधा १२०। अदिदुत्तामदाताधिदीदेत उद्दोत सबर्णा १२१।
वर्गेषु प्रथमद्वितीययोः प्रथमस्तृतीयचतुर्थयोस्तृतीय सबर्णा १२२। विशेषण तद-
न्तस्य १२३। अधिभक्ति नाम १२४। उदन्मेदिणेश्चपक्षणातोर्विहितोऽस्ताणमीसय
सुप् १२५। सव्यादीनि सव्वणामानि १२६। अव्ययीभावो नपुमकम् १२७। सुप्त्यादि
विभक्ति १२८। क्रियायामच्छादयो धातव १२९। आवेणादय १३०। त्यादिषु द्वौ
द्वौ प्रथमसमभ्यमोत्तमौ १३१। एकवचनबहुवचने ऋमश् १३२। सुपञ्च १३३। द्विरुक्ते
पूर्वोऽभ्यास १३४। अव्ययमहादि १३५। सोप्रभृति तद्धिता १३६। अव्ययीभावश्च
१३७। अत्यादय उपसर्गाश्च १३८। हेत्वर्थादिकृत १३९। णमनमौ १४०। कारके
१४१। ऋत्राऽऽप्तुमिष्यमाणतम कर्म १४२। ठादीनामधिपूर्वाणा कर्म १४३। अकर्मक-
धातुयोगे देशादय १४४। क्रियाया प्रकृष्टोपकारक करणम् १४५। फर्मान्वयेनेष्ट
सम्प्रदानम् १४६। ऋच्यर्थे प्रीयमाण १४७। विभागेऽवधिरपादानम् १४८। भय-
त्राणार्थानां भयहेतु १४९। आघारोऽधिकरणम् १५०। पदविधि सामर्थ्ये १५१।
समाम १५२। सुप्सुपा १५३। अव्ययीभाव १५४। विभक्त्यर्थादिप्रव्ययम् १५५।
असाहचर्ये जहायां १५६। मर्यादाभिषिष्योरात् १५७। जावावजायतोऽवधारणे
च १५८। तत्पुरुष १५९। द्वितीया गतादिभि १६०। स्तृतीया पुञ्वादिभिः १६१।
चतुर्थी हितादिभि १६२। पञ्चमी भयादिभि १६३। षष्ठी १६४। पुञ्वादयोऽवयवि-
नैकवचनान्तेन १६५। अधीणादिभि सप्तमी १६६। तद्धितार्थे गमाहारे उत्तरपदे
च दिक्सक्ये १६७। ७ १६८। विशेषण विशेष्येण कर्मधारयो घटुलम् १६९।

उपमानानि समानधर्मवचने । ७०। उपमेयाणि सामान्याप्रयोगे । ७१। पादयो-
गताद्यर्थ । ७२। जादि एभिनिता । ७३। ओक प्रथमात्तमन्यपदार्थे षट्प्रीतिः
। ७४। दिग्गान्ध्यामध्वे । ७५। महत्पृतीयया । ७६। सङ्गाद्य सङ्गया । ७७। समा-
हारतरेतरयोगयोर्द्वन्द्व । ७८। अद्वरत्तौ पुमि । ७९। परलिङ्गौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ । ८०।

इति प्रथम पाद ।

प्रथमाध्याये द्वितीय पाद ।

प्रलय पर । १। अत त्रिवामप् । २। दिमाद्विभ । ३। तादा । ४। अधिगर-
णादिभ्यो ङीप् । ५। पुमन्व्यापुताम् । ६। महादिभ्योऽङित् । ७। ताम्र सुप्
। ८। एकवचाम् । ९। षट्स्ये षट्पुचनम् । १०। अनुक्त कर्मणि द्वितीया । ११। कर्तृ-
करणयोस्तृतीया । १२। सम्प्रदाते चतुर्थी । १३। अपादाते पञ्चमी । १४। वृद्धन्तेन
कर्तृकर्मणो । १५। ताद वा । १६। श्रुत्या वा कर्त्तरि वा । १७। अध्ययादियोगेन
। १८। वर्तमाने तादियोगे । १९। अधिकरणे सप्तमी । २०। इत्प्रकृतेस्तत्तस्य कर्मणि
। २१। अभिहिते प्रथमा । २२। आगन्त्रणे च । २३। कालाध्वतोऽर्थापकये द्वितीया
। २४। अन्यान्निर्लक्षणादिषु । २५। जायादिभि । २६। जावजाययोश्चतुर्थी च
। २७। महायेंत गुणीभूते तृतीया । २८। इत्यभूतस्य व्यावर्तये । २९। गोत्तादिभ्योऽ-
भेदे । ३०। पडिषमादीना योगे पञ्चम्यर्थे परमन्तादिभ्यो वा । ३१। दिगालार्थेभ्य
सप्तम्यर्थे । ३२। जतयो समानाधिकरणेभ्यो द्वितीया च । ३३। तादर्थ्ये चतुर्थी
। ३४। अतध्वनि गत्यधकर्मणि द्वितीया च । ३५। हितादिभिर्वा । ३६। णमवादि-
योगे । ३७। तुमर्भेनाद्यत्तेभ्य । ३८। कुज्यादिभि सप्तमी । ३९। क्रियार्थक्रिया-
याचकोपपदस्य तुमन्तस्याप्रयुक्तस्य कर्मणि । ४०। तार्थस्य लोपेऽधिकरणे च पञ्चमी
। ४१। अन्नाद्यर्थे । ४२। पभित्वादिभि । ४३। हेतौ तृतीया च । ४४। द्वितीया-
तृतीये च त्रिादियोगे । ४५। दोषे षष्ठी । ४६। द्विरुचमज्जसद्देर्द्वितीयासप्तम्यौ
च । ४७। अतुलोवमाभ्या माहृश्वार्थेस्तृतीया च । ४८। दूरदिगन्तिपार्थे पञ्चम्य-
न्यतस्याम् । ४९। सप्तमी क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् । ५०। षष्ठी चातादरे । ५१। साम्या-
दियोगे । ५२। तामाधाधिकरणयोर्नूतान्तिरार्थेभ्यो द्वितीयातृतीयापञ्चम्य । ५३।
हेत्वर्थयोगे सर्वा प्रायेण । ५४।

इति द्वितीय पाद ।

प्रथमाध्याये तृतीय पाद । -

वा तद्वित प्रथमात् कृतस्ये । १। अदणिकेऽणिजेऽणियेयणिमेष्टकमेत्ता-

सत्यापरिमाणे १३६। कुम्भादिभ्यः प्रमाणे च १३७। कमादिभ्यः मो १३८।
 बह्वल्पावर्थात्कारवत् १३९। एकादिभ्यो वीप्सायाम् १४०। एकात्सिस्सिमौ फाले च
 १४१। अनुम्पादौ क १४२। सग्याया त्रियाप्रकारे घा १४३। द्वयोरेकस्य निर्द्वा-
 रणे कान्नेकेभ्यस्तर १४४। यहूना तम १४५। कनतैतेभ्यः परिमाणे मन्तावतियौ
 १४६। जतैतेभ्यस्तियतिलौ चापि १४७। अनेकमिति विहितात्को वा १४८। गच्छा-
 गच्छादेर्दि १४९। अड्डा इज्जादुद्विबड्डा साद्वद्वयत्रयैकेषु १५०। कण्णे यो
 द्वितीयाया १५१। उस्सुयादिभ्यो भुवि १५२। उपमानादाचारे १५३। कटकादिभ्यो
 व १५४। पसुलादिभ्यो यन्प डेषा १५५।

इति चतुर्थः पादः । इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

धातो १। आह्वाया भविष्यति वर्तमाने च तिमितिसिहमिमव १०। न्तमाणौ
 १३। आसईण १४। भविष्यति स्महौत्वादिषु १५। भुज र १६। अगतौ वध र छौ
 १७। वीच्छञ्च १८। उदोज्ज ष १९। लभलहो भ १९०। मुचसुणश्छिर्वा १९१।
 प्रवर्त्तनायामेदेजौ १९२। असादिभ्यो याः १९३। गिज्जादा च १९४। जाणूहणो
 घा १९५। नेर्ना १९६। इमुभूते १९७। लभूलड्डण् वा १९८। अयाविभ्यस्तथा १९९।
 असइणीणौ २०। उत्तमपट्टत्वे मोण् २१। पुच्छादेर्वा २२। डक्त्वुर्विस २३।
 वध ई २४। भव ईद्विम २५। मरादेरीय २६। मरोऽदीञ्च २७। होर्हिसि
 २८। युव ईत् २९। वाज सिस्यौ ३०। कर इस्सम् ३१। वद आसी ३२।
 आद्य फर आत ३३। एजात्सिहमिमवो वा ३४। इज्ज कचित् ३५। अण्डे
 प्रयुज्यमानेऽपि समानाधिकरणे उत्तम ३६। तुम्हे मध्यमः ३७। शेषे प्रथमः ३८।
 मेरणायामावेण् ३९। करोऽवेण् च ४०। कुप्पमुजोऽण् च ४१। हाडापावड्ड
 आवञ्च ४२। ज्ञेञ्च प ४३। वा रूहादिभ्य एण् च ४४। रमादिभ्यः ४५।
 विसादिभ्योऽण् च ४६। सरादिभ्योऽयण् ४७। इतो भूते भावकर्मणोरितवन्त
 कर्त्तरि ४८। असादिभ्यस्तवन्तश्च ४९। कत्तादिभ्यो वा ५०। दूम इणेणौ
 ५१। मवीच्छाऽर्चार्थेभ्यस्तेतौ वर्तमाने च ५२। गत्यर्थार्थकसिक्कादिभ्यः
 कर्त्तरि च ५३। पीणो द्विय ५४। कृत्वा अणिजाणीयतव्वा ५५। विणादिभ्यो
 डेतव्व ५६। गोवादिभ्यः प ५७। घातादिभ्यो णिम ५८। धरादिभ्यः इम
 ५९। करादिभ्यः इयण् ६०। करो जचौ च ६१। दादिभ्यः इय ६२। सदो
 धो द्विय ६३। नेर्य ६४। रो डजडह्यौ ६५। अद् गरिहादिभ्यः ६६।

साधेपु सईसिदु सुपु
बहुलमा ॥७३॥
प्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु
॥७९॥ सादिभ्यो
दिभ्याऽय इडेडादौ
णे ॥८६॥ छड्ड इयः

रु ।३। गहादिभ्य
 रुभ्य ॥७। जो ह
 डो लिपो वा ।११।
 ।१४। अण् कर्मणि
 ते वा ।१८। घात्-
 । अग्रादिपु दिना
 धकरणे च ।२४।
 स्त्रिया ति ।२६।
 इ ।२९। हणश्च
 अनान्ताद्य ।३३।
 ङ। लिपो डा उः
 इच्छावति लभो
 किण आयण् माणे
 ।४६। अणदनाभावे
 पादादिभ्योऽप् च
 ।५३। पाउकर
 ।५५। एकवर्तुकेपु

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सामर्थ्याद्यर्थेषु ॥५६॥ कालार्थेषु ॥५७॥ सामर्थ्यवचनयु ॥५८॥ भाववाचकाश्च ॥५९॥ अद्विजातौ च वद ॥६०॥ चरोऽण् च ॥६१॥ कर्णार्थेभ्यो ङिच ङित्तिमौ ॥६२॥ स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे जीगादौ गाहादेर्णम् सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥६३॥

अन्तानौ गमादेराम् । ६४। अल् व्यञ्जनादेरेस्वरान् क्रियासमभिव्याहारे । ६५।
दमादिभ्योऽणिय । ६६।

इति द्वितीय पाद ।

द्वितीयाध्याये तृतीय पादः ।

ह्रिय सासो रेन्वमाणयोर्जा । १। वीहो भय । २। भास्तब्धे । ३। मल्ल
मघ । ४। हुणो हय । ५। मज्ज सग । ६। क्खियर प । ७। हणो मो वा । ८।
वघा झ । ९। त्थुण्णुण्णुणा व । १०। उह्वादीना झ । ११। विदो ज । १२।
सिच क । १३। स्वरस्य फरादीनामी । १४। जिणश्च । १५। बहो वोञ्ज । १६।
गिण्हो घेप । १७। बघो बुचस्तं च । १८। धरिसो धाम । १९। सम खुमो
हो वा । २०। जुजो ग । २१। अणि पय क । २२। वेरिच । २३। रुजादीना
ग । २४। दिमो दक्खो गौ । २५। मुमो मरिमछेदनयो । २६। वेमंम । २७।
फास फरिसो वा । २८। इमे छुणो ला । २९। उदोपदिभ्यो मो मिणो जौ । ३०।
न्ते परे । ३१। त्रिंघो त्रित्तुणे । ३२। तूण आदेर्ध । ३३। गोर फोऽदणनेषु वा
। ३४। टे किण्णातीनामय् । ३५। या ठिन्द ण्दस्तिन्तिपरयोन्सेसो । ३६।
छह् इते । ३७। गिञ्छो गढ । ३८। वा यस उस्सु । ३९। अभेरजोऽत इत् । ४०।
सुण सोरनिटि तब्धे । ४१। यहप्पेरोत् । ४२। थोन्धुणोऽति च । ४३। सम
उमि । ४४। नेज्जो यो य । ४५। आवेणि दो दय । ४६। आदणिज्जयो सल्ल
सिल्लाहसल्लाहौ । ४७। आति पाद् व्ययो ज्ज । ४८। उदो मज्जोऽत उह्वा । ४९।
च्छुमस्तुमत्तूणयोर्भतयोढ । ५०। हप्पस्य थो । ५१। वा भमो थो ह्रस्व
आवेण उपयाया । ५२। न्हाण । ५३। इज्जिसयसदो । ५४। उद कमस्तौ । ५५।
अनोरात्त माम । ५६। आत्त कर । ५७। धग्गदीनाम् । ५८। तिगेवर उत्त
। ५९। धीमत्थस्य छो वा । ६०। उडजस्य व । ६१। एतस्य वस्तिये । ६२। मिले-
च्छस्य सु । ६३। परिवारस्य ल । ६४। अहरेत्तस्य ठमौ । ६५। परिवार्या ड
। ६६। मणादावस्य म । ६७। ति पदस्य न । ६८। पत्तेगौट्ठि । ६९। पयात्यादी-
नामदणो । ७०। वा कुत्तूलादीनाम् । ७१। पणस्योत्तरपदे । ७२। जहातहश्चाति
। ७३। दोस्ति यनीययोर्ज्ज । ७४। पयड्योऽणि । ७५। दूतादीना च । ७६। थेग
दीनां ज । ७७। उयेतनयोरङ्गीवे म । ७८। इण्णमादीनामेवे दीघो वा । ७९।
सुक्खादीना ह् । ८०। इयस्य पेक्खादिभ्यो यत्थेत् । ८१। आव पेसादेश्चादित
। ८२। पेश्चित्तिच द् । ८३। यत्तोऽत इस्तौ । ८४। वरसो वुत्त । ८५। ओ समो

वस्तेतयो ॥८६॥ पात्किस्त्रयश्च भ्रैरणार्थे वा ॥८७॥ इणि च सुह सुह ॥८८॥
 इतानभावेपु कुप कुप ॥८९॥ गज्ज डते च रन ॥९०॥ रुहो व ॥९१॥ अभि-
 यदो वाय् ॥९२॥ वा बह्वो घोऽनमाणयोश्च ॥९३॥ जोय् ज्ञाम ॥९४॥ किट्टादि-
 भ्यस्त्ययोर्यो वा ॥९५॥ अनिटस्तण प ॥९६॥ गेहो गिज्ज औ ॥९७॥ सुय
 सा ॥९८॥ ये चयश्चक ॥९९॥ पज्ज पये गि ॥१००॥ वययो व ॥१०१॥ बीहा
 भिम ॥१०२॥ भायभीयौ तौ वा ॥१०३॥ उज्जो योऽने वा व ॥१०४॥ अया-
 हूमो यम ॥१०५॥ परेस्स ॥१०६॥ वेरिक्ख इतो य ॥१०७॥ व पाभ्भं
 यरो वा ॥१०८॥ आणुपेभ्यो मिलो व ॥१०९॥ रज्जो रग ॥११०॥ न्ते वा
 ॥१११॥ जयो घो जयेऽक्खि ॥११२॥ सुण सव ॥११३॥ वेल्लुपो लो वा ॥११४॥
 अहेरुवादिणि पज्ज पय ॥११५॥ पियादीना पादिरिज्जे ॥११६॥ लीयो लेयं
 ॥११७॥ उपमर्गाह्मिन्तौ ॥११८॥ नेन्तेजयोल्लो साम ॥११९॥ मिर सम्मोऽदितो
 ॥१२०॥ आत किरय कस्योहं ॥१२१॥ अरुणि णणत्तानिज्जाणीयभ्रैरणार्थेषु
 चुज्जावेज्जयो ॥१२२॥ पादद्वम खे दधयो ॥१२३॥ अनिटोरमूणयो मो
 ॥१२४॥ स्थणस्थयोऽणाद्वेषु ॥१२५॥ लिपो लेयोऽडाक्यो ॥१२६॥ नेगदावेणि
 वा ॥१२७॥ सुण्हुणो सयह्वावने ॥१२८॥ गमो गा अनि ॥१२९॥ इणणो-
 जुंजो जुग ॥१३०॥ नेर्हयो णोऽके ॥१३१॥ इण्त्तारयोर्वरसो वास ॥१३२॥
 डमि वा ॥१३३॥ रज्जो रग ॥१३४॥ कमादिभ्यस्तस्तुर्वा ॥१३५॥ गमादिभ्यस्तु-
 मऽनिट् ॥१३६॥ इकाण्णादाभ्यश्चा ॥१३७॥ घयादिभ्य सेटो वा ॥१३८॥ समे-
 पेहाभ्यश्च ॥१३९॥ मुज्झो मोहोऽतब्बे कृति ॥१४०॥ सोचो गो वाऽणतो
 ॥१४१॥ विसोऽदितस्तुमूणतव्यतारेषु ॥१४२॥ घातो घन्तुन्वो ॥१४३॥ एस्तारे
 क्षिण्णिणोष्ठे ॥१४४॥ लभस्तुमूणयोस्तस्य घ ॥१४५॥ चुज्जस्तव्यस्य ॥१४६॥
 बहो व ॥१४७॥ विमस्तुमूणतव्यतागणा ठ ॥१४८॥ होरिव्यस्तव्यस्य ॥१४९॥
 वेधुणो धूय सेयस्य ॥१५०॥ अणोश्चित्तीति ॥१५१॥ मत्रस्तिमम् वा ॥१५२॥ दित्-
 पाभुज्भ्वच्चा स्वार्थेच्छाया दिदिक्खापिवासावुभुक्खालिच्छाविक्खत्ता ॥१५३॥

इति तृतीय पाद ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थ पाद ।

इसादिभ्यस्त आदेस्ततन्तयो ॥१॥ इषादिभ्यो घ ॥२॥ आरभो वा ॥३॥
 षद कसो वामलोपो ॥४॥ गसो घ ॥५॥ गाहान्भ्यो ठ ॥६॥ वस उत्स् ॥७॥
 भजादिभ्यो ग ॥८॥ उन्निरोभ्य सरो ढढौ ॥९॥ चुष्ठादिभ्य क ॥१०॥ कुमा
 दिभ्यो ढ ॥११॥ किरादिभ्यो न ॥१२॥ षयोऽतट् ॥१३॥ क्रादिभ्यो या ॥१४॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

नमादे रस इन्मवि वा ।१। समश्चिद्ध ख ।२। तिनेर्जमो यच्छ ।३।
 हौज्जेरात्प ।४। व्ययो वर्तमाने वसो वा ।५। माणपरेऽसि वा दिसो ह ।६।
 रुदो व ।७। विष्णान्नमो वोन्तिपरे ।८। ने सिय्सीयोर्वज्ज प्रेरणायाश्च ।९।
 तपप्रवर्त्तनापरयो पठ पिव ।१०। ताणिज्जा वा वेपु च ।११। गघो जिग्घो
 वर्त्तमानेऽसि वा ।१२। विज्जोर्विजुयो ये ।१३। पसुल्लस्य पस ।१४। ज्जे करा-
 दीना मि स्वरस्य ।१५। होन्तपरे ज्जयि प ।१६। ये ह परेर्नन्तमाण परे
 ।१७। गाधाहा ।१८। ह्यो दु ।१९। पडिपतिपरिभ्य एर्यस्त्यादौ ।२०। घेच्छ-
 म्येतौ वा ।२१। आतो रभो ढत्त साप ।२२। पादा व ससित प्पौ ।२३।
 हौ नेरात् ।२४। अत्पवेस्तौ ।२५। तिन्तिमिहमिमो होदेज्जाना तारंसुत्तुप्पवय ।२६।
 कर फास्त्यादिहियास्ससिस्युमूणतज्ज्वेपु ।२७। सै सो बुव आहस्तिन्त्योर्वर्त्तमाने
 ।२८। युषस्तिन्तिसिमिन्तमाणेषु ।२९। न्तावो रुव ।३०। वे क्किणक्कहे ।३१।
 अस्यस्ती समे रस ।३२। गिण्हगेण्हो सस्सयो येऽसयोर्घेच्छ ।३३। दिस
 प्रेक्षणे सस्स हेर्दच्छि ।३४। व्हो षोज्ज इहौ ।३५। पतावे ताह्तालो सेस्वो
 ।३६। आतो भिदो ष्म एति ।३७। छुण एज्जे थ ।३८। ई कादीना स्वरस्य थि
 ।३९। एज्जे तयो सिर सावि उभ्याम् ।४०। वष ओ इच्छेऽत ।४१। आह-
 एज्जेतात्सु कप्पो वहुलम् ।४२। अस एवाहेऽज्जादे ।४३। पुत करो होन्ते
 ।४४। परेधो डिस्तौ ।४५। सिण ओमौ वा ।४६। आज्ञायामात स्सस साणेण
 स्सा ।४७। तिन्त्योरु सेहिं ।४८। कुणादिभ्य से सुर्वा ।४९। अहिट्ठोऽसो
 डिरेति ।५०। नयस्येर्हे ।५१। अल फुरादे ।५२। उतो डिडीभ्यामेसो डाहौ
 ।५३। डियोऽने ।५४। मादौ हेर ।५५। हो स्तस्य कर ।५६। यस्य विडसा-
 त्सद् ।५७। हरो तपत्यादौ वा ।५८। अच्छादिभ्य सस्सस्य मेरम् ।५९।
 लभ लह सस्स हेर्हस्य थ ।६०। न्ते रुड सुहा वाहात् ।६१। भावप्रत्ययाल्लभ
 एर्वा ।६२। जिणादे देज्जयोर्मा ।६३। वावेच्छा न्मेर्हो ।६४। अनो रेसए तहम्
 ।६५। अच्छादे रसस्तेरे ।६६। भासादिभ्य से ।६७। मन्नो मेरे ।६८। न्ते
 रारभ ।६९। रमादेर्हे ।७०। चिणो डु ।७१। हत्साहो डि सो ।७२। पादि-
 क्सदछो वा ।७३। उवाच्चे ह ।७४। पडेर्माणे छ खस्य ।७५। वर्द्धत ऊत्
 ।७६। अहे रेर्च आवेणि न्ति परे ।७७। पादिषस्त्यादौ ।७८। अयने ।७९।
 अत्यभिष्पाभ्यामति ।८०। उवातिपडिभ्यस्तश्च ।८१। अतिपडिभ्या यश्च्चे
 ।८२। अत सयो जे ।८३। पेर्धि वा ।८४। क्खिवादीना पोऽपि ।८५। गिण्हो

गिह्म १८६। परिष्वय्विउसिरोर्ज १८७। जयो जिह्म १८८। ए पादिस एद्वा १८९। पवे सव सुरिच्छि १९०।

इति प्रथम पाद ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

नाम्नो नपुस्ये ह्रस्व १। छौ मुचसुणोर्बुद्धि २। भुज रो ३। दुहादीना-
मति ४। आतस्तु ङ इज्जे ५। दूस इणेणयो ६। एस्तारे ७। एस्तिसिम्पि वा
८। गलादीनामावेणि ९। मुचोऽसेसो १०। आतो हर ११। गुगादे
करादे १२। रुदोऽसि १३। रिसो ह्रस्व प्रेक्षणे १४। करिसो णिति न १५।
न मादीना प्रेरणार्थे १६। ह्रस्वोपधाया णिति १७। खराणामादे १८। आति
तिगिच्छो वा १९। निरोभ्य वा नूदराणाम् २०। एरावति यस्य कान् २१।
समानयो पूर्वस्य सवर्ण २२। अहे व्यञ्जनस्य परस्य २३। तरहेभ्यश्चजज्ञा
इदुतोरसवर्णे खरे २४। पूर्व एक पूर्वपरयो २५। ओत उदिहीर्हितयिसुपु
२६। वेरीरियेने २७। ईर्वेस्तौ वा २८। च्चे पढे रुदौ २९। वृद्धिरत खरे
परस्य सवर्ण ३०। अविदुत सवर्णे दीर्घ ३१। आविदुङ्गय खरे सुपि पूर्वस्य
३२। एरने ३३। एसिहमोहियापरे बुब ३४। छवेरिये ३५। अजिनस्ये-
तोऽणि ३६। णित्योर्नाम्न ३७। पङ्कादीना सज्ञायामन्ते ३८। हिमिमोष्यत
३९। मिळो ये ४०। अम्हादेर्दिसे ४१। नाम्न करोत्याद्यर्थे ये ४२। दो र्हो
वा ४३। खुडुस्य के ४४। रगहादीनामुत्तरपदे ४५। चतोरत ४६। पढेरत
एके समासे ४७। असो देयादिभ्यस्ते ४८। आणादेस्तिस्यो ४९। तरस्य के
५०। अङ्गादीना मये ५१। तरादिभ्य इट उमि ५२। यस्य वैज्जदाऊणवट्टि-
सवर्णेपु ५३। ग्गह इत ५४। पात्रयि वे ५५। सग्गादेरसो ह्रस्व ५६।
आङ्गाया रमादेरसो हे ५७। एज्जस्य ५८।

इति द्वितीय पाद ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

आदीदूता ह्रस्वो बहुल मि १। सयुक्ते २। के ३। एति द ४। जोयस्तौ
५। निरो जो वा ६। तयि दुह ७। एकादेशस्य जादीनामावेणि ८। एज्जपरे
ज्ज्ञाम एणि वा ९। लोल स्ते १०। इति सद्दया ११। ऊत बुत्तहलस्य
१२। दयादीना पत्तादाबुत्तरपदे १३। ईतो बीमत्थस्य १४। धोब एत्परयोरसेसो
१५। अथादेर्भो ऋचित् १६। आतो जुवाणस्य वन्य द्विर्वाणि १७। आभीदण्य-
वीप्सयो पदस्य १८। घातोर्लि १९। तत्र परस्यापुगदे २०। अरे बहुलम्

१२१। गमादीनामनि भावस्मरणो १२२। जुष औरीत्ययो घस्य १२३। लस्य वचित्
 १२४। घमो माणे १२५। पाजादीनामनभिन्त्यमपि १२६। गमादीनामति त्यादौ
 १२७। आपि दिम १२८। चउठाभ्या कस्यादे १२९। इमजतवेभ्यस्तोर्वा १३०।
 तुमादीनामसेसो १३१। जहातद्वस्त्वयेयणि १३२। उद कतोऽदणो १३३। वैहन
 १३४। उजादेर्माणे १३५। अवादाळ आदे १३६। तेउप्रभृते पायादीनाम्
 १३७। अयात् कयोऽणि १३८। पात् कि १३९। आत् मय इणि १४०। जताभ्या
 तियस्य १४१। इ क्रियणादीना मध्यस्य खरस्य १४२। मुरमिदुरभ्योलोप १४३।
 ओस्तयूलस्य १४४। फारेद्वस्त्वेय १४५। अश्रिक्खिरलादीनाम् १४६। अणो
 रुतोऽण् १४७। आगन्तारागारस्यागन्तारो वा १४८। मुकुमारस्य मुगमलेऽणि
 १४९। मिलेच्छस्य मेच्छ १५०। ण्नोऽदुत्तौ १५१। महरद्वस्य मरद्व १५२।
 तत्थस्य तह १५३। निम्हस्य घिसु १५४। गिहस्य गहघग्ग १५५। पडमस्य
 पोम्म १५६। णिन्चेबस्य तिय १५७। मत्तिये तोष्टौ १५८। पजाये ज्ञायस्य
 रियात् १५९। उमिणपमिणयो सिणस्य ण्ह १६०। अनादेरसयुक्तस्य कस्य ग
 १६१। पजादीना पोज १६२। बहुल गचजतदयवाना य १६३। रुधिरादीना
 धमयोर्हो वा १६४। इरादो येज्जयोर्माणपरयो १६५। ऐत्तस्यादश्छ १६६। अभ्यासे
 क्यर्गस्य चवर्गो हस्य च ज १६७। विहवणाभ्या पत्त फसौ १६८। वादस्त
 वचित् १६९। आङ्णाद्वारपारादेर्वा १७०। असौ पस्य फ १७१। रिक्तो १७२।
 यजोर्ज १७३। निरो उरइसोरे १७४। उदियस्य नायस्य १७५। नेर्घातो ह १७६।
 अट्टेगुरययो खरस्य १७७। ईर्नगिणस्य १७८। ओत्तुत्तूलस्य १७९। अणि
 कलुणस्यौत् १८०।

इति तृतीय पाद ।

तृतीयाध्याये चतुर्थ पाद ।

न्गोरनुस्वारोऽवसानव्यञ्जनयो १। खरे वा २। तस्य स्पर्शेषु तद्वर्गवञ्चम
 ३। उद सङ्गो वा ४। उओरन्त्यस्य दुदुया ५। दोहो घ ६। असुपि
 खरादौ पादस्य पद ७। इ क्रियाविशेषणत्वे पुञ्वस्य वा ८। इज्जेसयोरन्त्या-
 ययो ९। त्तिय मस्थस्य ठ १०। आलिसिदस्य सेरत् ११। विच्छियस्य चस्य
 म १२। उसियस्य १३। परिहे ष फ १४। नो ण १५। आतपादीना पो
 व १६। अट्सेल्लेसे १७। सो द्वि १८। वज्जादीना वस्यो १९। खादौ नस्य
 प्रवृत्तिभावो बहुलम् २०। खरयोरव्यवधाने २१। कोडवादीना हो ल २२।
 पोक्खरादीना र २३। लोपोऽन्यतरस्य २४। खरायस्य खरे २५। कात्तियस्यै-

चतिये चिरे । १०६। एतकाभ्या तियस्य वतियस्य चोत्तरपदे । १०७। छुहाया । १०८।
 न्यञ्जनादौ नस्यादे । १०९। अक्षमादेरभ्यामस्य तत्र वृद्धि । ११०। येन्तिन्तमाण-
 परेऽस्यतो नित्यम् । १११। ए प्रत्ययस्येस्विडे देज्जेज्जेतेषु । ११२। एरेदेज्जयो । ११३।
 इमभृतिभ्योऽसेसो । ११४। सिंहमिमुमोप्वस । ११५। एसिहिपरे पोवाभ्या मिह
 । ११६। इवर्णोवर्णयोरेसि । ११७। आहात् ते । ११८। एणि नस्स । ११९। त्थुणादीना
 ततवन्तयो । १२०। रज्जोऽणि । १२१। उतोऽत्तारादारस्यामन्त्रणे । १२२। अदितो
 पञ्चादिभ्य । १२३। सरया ते । १२४। च्वेजादिभ्य ओ । १२५। अन्ययात्सुप
 । १२६। धातुनान्तो । १२७। तौ रमादीना । १२८। आनिपेभ्य कर । १२९। आतो
 जस्य पज्जो वा । १५०। तीपित्तस्य । १५१। इत्त । १५२। मोल्यादिभ्य इत्त । १५३।
 उणे निरो जिणप्ठे । १५४। पलोट्ट आदेस्ततवन्तयो । १५५। परे कोम । १५६।
 मिमो तुन्हस्य हस्य । १५७। एज्जरपयेऽसिरज्जो वा । १५८। वेर्शामस्तु परेऽसि । १५९।
 समो मुच्छारभूरप्पु । १६०। अतो तो त । १६१। हे । १६२। एणयोरेज्जकुणो । १६३।
 वक्खपोच्छदाह्वेच्छेभ्यो मे । १६४। अच्छादिभ्य स्सात् । १६५। इल्लोरस्मि-
 लेसयो । १६६। सोतोरस्य तारस्य । १६७। इदुल्लयामामन्त्रण उत । १६८। नाम्न
 छीवे नित्य । १६९। एतताभ्या पुसि वा । १७०। इमस्य दाणिमि सर्यस्य । १७१।
 अप्पावह्णादिभ्यो भावस्य । १७२। एकस्योने । १७३। सरिसस्य तयावययो । १७४।
 तुमुमो काममणयो । १७५। आगन्तारस्यारस्यागार उत्तरपदे । १७६। पावस्य
 दस्य मूले । १७७। इ उदो ऽने । १७८। जहोऽसणिज्जयो । १७९। सत्तावणाभ्या
 सत्तरे सस्य । १८०। जोयसीदोस्तन्ने । १८१। एतस्य तियत्तिलयो । १८२। अनुकरण-
 थवलादिभ्यो यस्य बहुलम् । १८३।

इति चतुर्थं पाद ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथम पाद ।

विसेसादिभ्यश्च । १। चोरवणिगुभ्यामिज्जस्यादे । २। वमादिभ्योऽनिटस्त
 । ३। अणतादिभ्य क्खुतो । ४। छियस्ते । ५। विमेरिणस्य । ६। आतोन्नवो नित्यम्
 । ७। भगवोदपस्य गुरुगुणो । ८। निर कम । ९। न्तस्यासुसो । १०। सिस्सा-
 दिषु सयुक्तस्य वा तस्मिन् पूर्वस्य दीर्घ । ११। त्रयाणाम् । १२। अपूर्वस्य । १३।
 सम सयुक्तस्य । १४। इहीहितविसूना द्वादिभ्य स्वरस्य । १५। उववरस्य वा
 । १६। पुडपुरयोरुत्तरपदयो । १७। काहिमस्य दे । १८। इदुदेदोत एज्जेज्जयो । १९।
 बुसइहो माणस्य । २०। अमेद्धंस । २१। उदो ज । २२। अलप्यवाना च । २३।
 उपसर्गाद् वयवो बहुलम् । २४। इक्षएदजोदिहितोऽणेषु न्तस्य । २५। इति ते

१२६। घरादीनामितेतयन्तयोर्वा १२७। आतश्छिद् एत्परयो असेतो १२८।
 समुदो हितितो १०९। निरः गरा इदेदादौ १३०। उभेः किरय स्मे १३१।
 इज्जे सरो वा १३२। पयावत्यादीना नाणि १३३। इमात्मन्धौ प्रथमाया १३४।
 एयाख्वे वा १३५। उदण्परदादौ मत्तम्या १३६। पस्मजो हरेत्यादौ पष्टा
 १३७। अतो अय्ययीभावान्मुप १३८। अनुगारस्य णमि वा १३९। उपमर्गा-
 द्रभस्ति १४०। न्ते १४१। सम कुचोऽणितयो १४२। भुजादीनामदणनेषु १४३।
 मुजो त्यादौ १४४। लिप्पिउदोग्ने १४५। डसो वाऽसि १४६। पचक्को माणपरे
 १४७। द्वाहा १४८। णत्ति परेऽने समो घ १४९। आतो लग्न इतेतवन्तयो
 १५०। असस्तितुमिसिहमुमोयास्वम् १५१। तित्ति तेपु हतो वा १५२। अत्थ-
 मादिभ्योन्ते १५३। अति कत्तहहहामक् १५४। अज्जोऽणत्ति १५५। म्परादस्य
 यह्महुत्तम् १५६। को य सिद् १५७। भूते वाप्रसृतीनामद् १५८। नमा योगे
 १५९। इम्योर्भय १६०। पतेर्यामिति १६१। आलोपात्ममो धोऽसस्तौ वा १६२।
 पुरादेरगभ्यासस्य १६३। आतो यमण १६४। गोवदलयोर्माणे १६५। अणतरे
 जतयो १६६। छुभादिभ्यस्तद्वणस्य १६७। गमगिण्ठिच्छद्भिद्वयो वा १६८।
 वधादिभ्य उम १६९। ए परे तस्य १७०। न्तमाणयोगतोऽद् १७१।

इति प्रथम पादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

उवाह्वत्ते १। युष आवेणो याद् २। उवादय इत्परिणद्धा ३। धणोर्ह्व-
 क्सको ४। इमस्य मोर्णद् ५। तवादिभ्यो णद्वणमयो क ६। दोवग्ने ७।
 चक्कोरतः मद् ८। मणादिभ्यो ईत्त मुद् ९। रडातो गमि कचित् १०। इत्तद्-
 गज्जादिभ्यस्तारस्य ११। जण्जागभ्यामइत्तद् १२। उणस्य वा मक् १३। इणणे-
 होसीसूना १४। आदुपोवेभ्यो लभ १५। लभोऽति १६। सासस्य मौ १७।
 मौ व्यञ्जनादौ नाम्न १८। तेर्वा १९। जह्मादीनामणुकोसादिषु २०। असादीना
 सौ २१। अवस्य गुये २२। तित्यादीना कगादिषु बहुलम् २३। तारादिषु
 भयादे २४। स्सादीनामिद् २५। इकानेघ्राहोभ्यो न २६। अस्चय्जाणह्णो
 य २७। लक्कादिभ्यो यस्य २८। वेर्नेरत् सौ २९। भणस्ते ३०। तप्तो-
 र्याप ३१। मुण उमूणयो ३२। मिदादिभ्यस्त ३३। भुज्जसस्तत् ३४।
 निक्त्तिवादिभ्यस्तव्यस्य ३५। नपरेश्चयः ३६। क्षिणादिभ्य उम ३७।
 निरश्चिण्डमूणयोर्णस्य च लोप ३८। द ३९। गमादिभ्यस्तव्यस्य ४०।
 उदधिणस्त् ४१। जादिभ्यो हेः ४२। उद्वस्तोः ४३। वधादिभ्यो हेरेद ४४।

यद्वादिभ्यः स्सस्य ॥४५॥ अष्टादिभ्यस्त ॥४६॥ पादेर्मोहमाणानाम् ॥४७॥ पलाय
उम ॥४८॥ गिण्हादिभ्य ॥४९॥ उवदसादिभ्यस्तण् ॥५०॥ ग्राहादिभ्य ऊणस्य
॥५१॥ पञ्चकस्यादिभ्यस्तव्यस्य ॥५२॥ वज्रादिभ्यो वा ॥५३॥ किण उमो डेट् ॥५४॥
डीपोन्तात्तुट् ॥५५॥ महाष ॥५६॥ भिक्खादिभ्यो णुट् ॥५७॥ इदादिभ्य आनुट्
॥५८॥ णे पाईत् ईतो दङ्वा ॥५९॥ तर्ण्याक् ॥६०॥ कान्मन्तस्यैयाट् ॥६१॥ तादेर्दु-
गुत्तरपदे ॥६२॥

इति द्वितीय पादः ।

चतुर्थाध्याये तृतीय पादः ।

मेरिरतो नाम्नो वा ॥१॥ इदुत्त पुसि ॥२॥ छीनान्मो वा ॥३॥ पितुप्रभृतिभ्यो
डा ॥४॥ अतो डरो ॥५॥ ण स्सस्य वा ॥६॥ मोडरम ॥७॥ उत आमन्त्रणे डञ्च ॥८॥
अत्पुमि थाऽत् ॥९॥ आतो डे ॥१०॥ अम्माया डो ॥११॥ ईदूद्रया डिङ् ॥१२॥
रायादिभ्यो डम् ॥१३॥ यीसादिभ्य ॥१४॥ ओरायादिभ्य ॥१५॥ सेणस्य रन्ना
॥१६॥ इङ्गणयोरि ॥१७॥ मस्मस्य रन्नो ॥१८॥ उस्तारस्यारस्य वृतीयादौ वा
॥१९॥ मिणा एदतोत्सममिपु गोरग्य ॥२०॥ अणस्य णम् ॥२१॥ ओदिङ्गणेहि-
तविसुपुदो ॥२२॥ सादिङ्गणस्य भवन्तस्य भेर्वा ॥२३॥ इमस्य सोत्त पुस्ययम्
॥२४॥ स्त्रियामियम् ॥२५॥ अय सौ ॥२६॥ मस्य णो मि ॥२७॥ अस्त्रियामिणेऽण
॥२८॥ स्तिस्सयोर ॥२९॥ अणत्त स्तो नाम्न ॥३०॥ अतोऽएदतोडोरयाही
क्वचिन् ॥३१॥ सि ॥३२॥ यादिहितोरितो डओ ॥३३॥ णीपी दत्त ॥३४॥ सादित-
ञ्चत्तारि चतोर्नित्यम् ॥३५॥ रोरदितोर्वा ॥३६॥ अणोरायादिभ्य ॥३७॥ डेरि-
मास्त्रियाम् ॥३८॥ डावोगो ॥३९॥ डयो ॥४०॥ डोर्दो ॥४१॥ तेर्णिर्वा ॥४२॥
वेडोण्णी प्रत्येक्म् ॥४३॥ णिती छीयात् ॥४४॥ उस्ताराद्वा ॥४५॥ न्तमन्तयोन्तात्
॥४६॥ इणस्सयोरसुसौ ॥४७॥ न्तस्य सोन्मस्य म् ॥४८॥ इदुद्रया णोरदितो ॥४९॥
अएदतोत्समानामस्त्रियाम् ॥५०॥ अतो डयो डयो डौ पुसि ॥५१॥ अस्त्रियामिणस्य
णा ॥५२॥ अत्ताप्पाभ्याम् ॥५३॥ स्सस्य णो ॥५४॥ सान्तादिणस्या ॥५५॥ अतो-
त्ससयोर ॥५६॥ यहोरवेडतो वा पुसि ॥५७॥ इ सन्वणामात् ॥५८॥ से स्ति
वा ॥५९॥ सिमातोऽणस्य ॥६०॥ अणस्येसिरस्त्रियाम् ॥६१॥ जतक्वेभ्योऽतो तो वाम्हा
॥६२॥ स्सस्य डीएः स्त्रियामिमात् ॥६३॥ मेर्हीसाए क्चिद् ॥६४॥ अट्ठादण्तोऽस्
॥६५॥ इणे जातयोरि ॥६६॥ कम्मधम्मयोर ॥६७॥ अएस्समीना जाकातेमा-
भ्यो डीसे ॥६८॥ इणातोत्सेपु जसादीना सक् ॥६९॥ अदितो रोगादिदुद्रय-
स्त्रिया वा ॥७०॥ इणस्समीनामए ॥७१॥ तस्य सस्सस्य से ॥७२॥ डमव्ययी-

भावादत्त सुप ७३। तृतीयासप्तम्योर्वा ७४। पञ्चम्या न ७५। अम्हस्य हम्-
हमौ सोत् ७६। समो मेमममममम ७७। मेणस्य मेमएमया ७८।
सस्सस्य मेमममममज्झमहमोमज्झा ७९। सातोतो ममाओममाहितायौ ८०।
मौ ममम् ८१। वा सातो वयम् ८२। सेतो नेनायौ ८३। सेहेने ८४। अम्ह
साणस्य ८५। नेनस्साकम् ८६। मम्हि मसे ८७। सोत्तुम्हस्य त्तुमे-
तुमम् ८८। धहुवचनेषु तुम्भत्तुज्झौ वा ८९। ममस्ते ९०। अणस्य म
९१। सेणस्य तुमे ९२। सस्सस्य तेतधत्तुज्झत्तुमत्तुहत्तुम्भत्तुज्झा ९३। सातो-
त्तु माहितौ ९४। मोऽणद्वायादिभ्यो वा ९५।

इति तृतीय पादः ।

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

उत्तरपदस्याच्छेर १। अद्वादिभ्योरच्चे २। राणञ्च ३। चत्तालीसस्य
तालतालीतालीसा ४। सटयाया अणस्य ण् ५। इ सात्पक्कस्य वा ६।
आणात्पाणस्योत् ७। आमो सादो सहेर्हि ८। रधादावारस्यारवारौ ९।
अधोरवधेर्धि १०। नाज्जिण्णस्य जीरजीरगजीरणा ११। नत्तपदस्य
नत्तय सात् १२। अट्टमाभ्या रो दसस्य १३। एकादिभ्यो र आदे १४। सत्त-
रेओवातेछाभ्य सत्ताद्वाभ्या च वहौ १५। सट्टेर्वा १६। ट्टि पणात् १७।
तुम्हादेर्दिसस्य दस्य र १८। कत्त एस सस्य १९। समानाच्छ २०। सत्त्वा-
दिभ्योऽहस्याण् २१। तस्य सात्थ २२। ओज्जसादीनामुत्तरपदे वा २३।
को कोषौ व्यञ्जनादौ २४। स्वरादौ कत् २५। उपगमणे पायवस्य पापायौ वा
२६। चरेऽहेरा २७। सणियम् सणिम् २८। स्वरादौ नस्यान् २९। दिसे क्त्वे-
देतौ ३०। परिमस्य वा ३१। एत् ३२। पित्तादीनामि ३३। ईरुद्धस्य मुहे
३४। उस्तेजस्य ३५। तमस्यो काये ३६। सहसमानयो स ३७। ण्कार्थकस्ये-
स्याले ३८। दोर्नेवी ३९। वा सटयायाम् ४०। दसे वा ४१। छस्य सो ४२।
तेरे ४३। तेओओ उरोर्वहुग्रीहौ ४४। असीतौ तेयो वा ४५। एकोनस्याउण
४६। एर्य पढेरेके ४७। चुलचतुरावसीतौ चतो ४८। चो सटयाया वा ४९।
सीस्तालादौ सत्तस्य ५०। अट्टस्याहस्तालतालीसयो ५१। दकस्य द ५२।
पलेहोत्थे ५३। वे परेरोक्च ५४। वच्चादावहिपुरयोरेत् ५५। भापित-
पुस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुवत् समानाधिकरणादौ ५६। गढासणादीनि निपात्यन्ते
५७। प्रथमानिर्दिष्ट समासे पूर्वम् ५८। पत्तामोढादिषु परम् ५९। बहुग्रीहौ
सग्यातेतसप्तम्यन्तविशेषणानि ६०। द्वित्वे द्वादीना पूर्वपदस्थायास्तृतीया-

यामः ।६१। गच्छादीना समासवत् ।६२। अन्नादेर्वा ।६३। कोडेरेरात् ।६४। यक्षस्य यक्षयोर्विपर्ययो वा ।६५। इत्केऽप्यत् ।६६। च्त्कस्य तोत्थयो ।६७। एकात् त्यस्य च्त् ।६८। सन्नस्य सोदे ।६९। अपि महादालयस्यालिय ।७०। अरिसण्या इणस्यौसणि ।७१। वा पडिहार्या आत ए ।७२। चाह सफले फस्य ।७३। इरणिमणोर्दहिया बह ।७४। इये सिलेसस्य सेस ।७५। इये नायस्य नेया ।७६। इतोऽत्पसिणस्य ।७७। इसिमस्य तोण्हिदाणिहहत्तरेषु ।७८। इयोण्हिमि वा ।७९। हुणेऽस् ।८०। एतस्य तवि ।८१। एअ त्ये ।८२। तियस्य लोपे ।८३। ओदयादीना मये ।८४। महस्य मह्ले ।८५। कादावतियस्यैवश्चिरे ।८६। डीयति-यतीयेषु दोर्वि ।८७। तेश्चणि चात् ।८८। अतिपच्छिमस्य पश्चिछिमपश्चिथिमौ ।८९। मिगसिरस्येत पूर्वस्यात् ।९०। ताल्लो वा ।९१। एस क्खे ।९२। दुवासोभ्या दसस्य ।९४।

इति चतुर्थं पाद । इति चतुर्थोऽध्याय ।

धातुपाठः ।

प्रथमगण ।

१ अञ्ज उभेक्षणे	१९१	३१-३२ कङ्क्ष्, कङ्क्ष् गात्र	
२ अञ्ज आरण्ये	१९७	विषयणे	२०३
३-५ अद्, अङ्, अद् भ्रमणे	१९७	३३ कन् छेन्ने	२०२
६-७ अण्, याम् श्रमा	"	३४ कद् आबन्द्ने	"
८-९ अप्पण्, अप्पिण् अपर्णणे	"	३५ कप् कम्पणे	"
१० अप्पाह् मन्दशफथे	"	३६ कञ्जल मुढने	"
११ अय् गतौ	"	३७ कङ्क्ष् व्यक्षाया वाचि	
१२-१३ अरह्, अरिह् योग्यतायाम्	"	आरूपणे च	"
१४ अस् सत्तायाम्	"	३८ कद् निष्पाके	"
१५ अस् भक्षणपेपणयो	२००	३९ कण् शब्दे	"
१६ इङ् चेष्टायाम्	२०१	४० कस् भेदो	"
१७-१९ इञ्, इस्, ईह् इच्छायाम्	"	४१ कृत् छेदनतन्तुमन्तानयो	"
२० इप् वृद्धौ	"	४२ कन्थ् श्मशाय्या व्यक्षाया	
२१ इरिप् गतौ	"	वाचि च	"
२२ ईस् ऐश्वर्ये	"	४३ कस् प्राप्तौ तनूस्तरणे	
२३ उच नैटिल्ये	२०१	आकषणे च	"
२४ उछ् सेचने	२०२	४४ करिस् आकषणे	
२५ उज् योजनेऽन्युदीपने च	"	तनूस्तरणे च	"
२६ उद् सफोचने	"	४५ काय् बन्धने	२०३
२७ उज्ज् उत्सर्गे	"	४६ कास् कुत्सिते शब्दे	
२८ ऊह् वितर्के	"	प्रकाशनायाश्च	"
२९ एय कम्पने	"	४७ किङ् व्रीडायाम्	"
३० कडार् मनने	"	४८ किलिद् आर्त्रीभावे	"

१०९ पुद्गलाने	२०९	१३९-१४० च्छुम्, च्छुम् प्रयोगे ॥
११०-१११ पुम्, धून् भ्रमणे ॥		१४१ च्छुद् रसं प्रयोगे च ॥
११२ पुम् रसः	"	१४२-१४३ च्छोड, च्छोड् सेदो
११३ धोद मरणे	"	१४४ जंत् वशीकरणपायो ॥
११४ चक् भये	"	१४५-१४६ जप्, जप् स्पष्टायां
११५ चक्त् आत्मादने	"	वाति ॥
११६ चक्त् वितेपने	"	१४७ जप् गात्रविस्तारे ॥
११७ चम् आर्द्राकरणे	"	१४८-१४९ जग्, जागर् निद्राशये
११८ चमद् मदने	"	१५० जत् प्रयत्ने ॥
११९ चर् गतिभ्रमणायो	"	१५१ जर्, जपे यागे च ॥
१२० चर् पतापणायो	"	१५२ जर् त्यागे ॥
१२१ चिगिन्त् चिह्नसायाम्	"	१५३ जाण् अपबोधने ॥
१२२ चिण् पयने	"	१५४-१५५ निय्, निन् आमात्र २११
१२३ चिह् दीप्तौ	"	१५६ निण् जये ॥
१२४ जुर् पुम्पने	"	१५७ जीर् प्राणधारणे ॥
१२५ जुक् भक्षणे	"	१५८ जुञ् भोजनेच्छाया योगे च ॥
१२६ जुण् दत्ते	"	१५९ जुञ्त् सप्रहारे ॥
१२७ चेद् चेष्टायाम्	"	१६० जुहुण् दाने ॥
१२८ च्चर् मरणे	"	१६१ जर् रोगे वयोहानी च ॥
१२९ च्चुय् पतने	"	१६२ जुह् मिथने ॥
१३० च्छद् त्यागे	"	१६३ जोय् दत्ते ॥
१३१ च्छद् निमन्त्रणे	"	१६४ जोम् नाशने सेवाया च ॥
वान्छायाश्च	"	१६५-१६६ झल्, झलहल् ॥
१३२ च्छज् दीप्तौ	२१०	ज्वलने ॥
१३३ च्छद् चितुपीकरणे	"	१६७-१६८ झम्, झम् अदनेच्छायाम्
१३४ च्छण् हिसायाम्	"	१६९ झप् आच्छादने भ्रमणे च ॥
१३५-१३७ च्छिक्, छीज छिन्नायाम् ॥	"	१७० झर् क्षरणे ॥
१३८ च्छिर् स्पष्टे	"	१७१ झर् क्षणायाम् २१२

१७२ क्रिप् क्षये	२१२	२०४ दद् दाने	२१३
१७३ क्रुर् अश्रुविमोचने	"	२०५ दम् उपशमे	"
१७४ कुह् निरसने	"	२०६ दय् उपशमे	"
१७५ डम् दम्भने	"	२०७ दर् विदारणे	"
१७६ ढस् दशने	"	२०८-२०९ दरस्, दरिस् दर्शनायाम्	
१७७ ढोय् गतौ	"	२१०-२११ दल्, दिय् दाने	"
१७८ णाम् अर्पणे	"	२१२ दस् दशने	"
१७९-१८० णुम्, णूम् आवरणे	"	२१३ दह् धारणे	"
१८१ तच् सकोचने	"	२१४ दिक्स् दीक्षायाम्	"
१८२-१८३ तक्स्, तच्छ् सनूकरणे	"	२१५ दिप् दीप्तौ	"
१८४ तन् विस्तारे	"	२१६ दिस् प्रेक्षणे	"
१८५ तप् तर्पणे	"	२१७ दिह् वृद्धौ	२१४
१८६ तम् म्लानौ	"	२१८ दुगुह् जुगुप्सायाम्	
१८७-१८८ तिउङ्, तुङ् प्रोटने	"	२१९ दुम् श्वेतकरणे	"
१८९-१९० तिगिच्छ्, तिगिच्छ् चिकित्सायाम्	"	२२०-२२१ दुस्, दूस् वैकृत्ये अप्रीतौ च	"
१९१ तितिक्व् सहने	"	२२२ दुह् ब्रोहे प्रपूरणे च	"
१९२ तिप् दु सदाने तर्पणे वृत्तौ च	"	२२३ देव् विलापे	"
१९३ तुद् व्यथने	"	२२४ दोज्झ् दोहने	२१५
१९४-१९५ तुर्, तूर् त्वरायाम्	"	२२५ धम् शब्दे	"
१९६-१९७ तुस्, तूस् सन्तोषे	"	२२६ धय् पाने	"
१९८ तम् उद्वेगे	२१३	२२७-२२८ धस्, धस् पतने	"
१९९ त्यण् शब्दे	"	२२९ धुण् कम्पने	"
२०० थन्म् अहङ्कारे स्तम्भने च	"	२३० धुत्तार् चञ्चने	"
२०१ त्पुण् खुतौ	"	२३१ धूव् सतापे	"
२०२ धम् स्तम्भने	"	२३२ नद् नन्दने	"
२०३ थोम् भ्रमणे	"	२३३ नच्च गात्रविक्षेपे	"
		२३४ नद् नृषौ व्यालुप्त्ये च	"

२३५ नद् अव्यक्ते शब्दे	२१५	२६६ फेद् गतौ	२१७
२३६ नम् नम्रीभावे	"	२६७ वद् मन्धने	"
२३७ नमस् नमस्कारे	"	२६८-२६९ बाघ्, बाह् प्रतिघाते	"
२३८ नम् नमसे	२१६	२७० घीद् भवे	"
२३९ निद् निन्दायाम्	"	२७१ घुज् अघगमने	२१८
२४० निद् श्रीतौ	"	२७२ घृद् निमज्जने	"
२४१ न्हव् गोपने	"	२७३ घृद् घृष्टने	"
२४२ पउल् पाके	"	२७४ भक्व् भदने	"
२४३ पक् मिश्रणे	"	२७५ भज् सेवायाम्	"
२४४ पच् पाके	"	२७६ भज् भर्जने	"
२४५ पज् गतौ	"	२७७ भण् कथने	"
२४६-२४७ पद्, पत् पतने	"	२७८ भम् भ्रमणे	"
२४८ पद् पठने	"	२७९ भर् सत्तायाम्	"
२४९-२५० पर् पिल् पतःप्लवनयो	"	२८० भस् श्वाब्दे	२१९
२५१ पस् दर्शने	"	२८१ भिद् विदारणे	"
२५२ पाउण् प्राप्तौ	"	२८२ भिस् भिक्षायाम्	"
२५३ पिद् पीडने	"	२८३ २८४ भिलिङ्, भिलिज्	
२५४ पीण् तर्पणे	"	अभ्यङ्गने	"
२५५ पीस् घूर्णने	"	२८५-२८६ भिस्, भास् दीप्तौ	"
२५६ पुन् प्रभे	"	२८७ भुज् भक्षणे भोगे च	"
२५७ पूज् पूजायाम्	"	२८८ भृस् अलङ्करणे	"
२५८ पेयाल् समालोचने	"	२८९ भेर विस्तारे	"
२५९ फस् फलङ्कारोपणे	२१७	२९० मथ् विलोडने	"
२६० फण् गतौ	"	२९१ मक्स् म्रक्षणे	"
२६१-२६३ फिद्, फुद्, फुद्		२९२ मग् अन्वेपणे	"
स्फुटने	"	२९३ मज्ज् शुद्धौ	२२०
२६४ फुम् फूत्कारे	"	२९४ मथ् मग्नये	"
२६५ फुस् स्पर्शे शुद्धौ च	"	२९५ मद् प्रमादे	"

२९६ मद् मर्दने	२२०	३२५ रक्त् रक्षायाम्	२२२
२९७ मर् प्राणत्यागे	"	३२६ रज्ज् रागे	"
२९८-२९९ मरद्, मरिस् तिति-	"	३२७ रज्ज् पाके	"
क्षायाम्	"	३२८ रद् परिभाषणे	"
३०० मल् मर्दने	"	३२९ रण् अव्यक्ते शब्दे	"
३०१ मद् इच्छायाम्	"	३३० रम् क्रीडायाम्	"
३०२ माद् प्रमादे	"	३३१ र्व् शब्दे	"
३०३ मिज्ज् मरणे	"	३३२-३३३ राज्, रिज् दीप्तौ	"
३०४ मिल् सगमे	"	३३४ रिच् पृथक्करणे	"
३०५ मिल्ल् त्यागे	२०१	३३५ रिघ् वृद्धौ	"
३०६ मील् सकोचे	"	३३६-३३७ रिय्, रीय् गतौ	"
३०७ मिस् स्पर्शायाम्	"	३३८ रुद् गुञ्जितध्वनौ	"
३०८ मुच् मोचने	"	३३९ रुद् शब्दे	"
३०९ मुद् मुण्डने	"	३४०-३४१ रुम्, रभ् आवरणे	"
३१० मुच्छ् मूर्च्छायाम्	"	३४२ रुद् रोपे	२२३
३११ मुज्ज् मोहे	"	३४३ रुद् अश्रुविमोचने	"
३१२ मुण् क्षाने	"	३४४-३४५ रुस्, रुस् रोपे	"
३१३ मुस् स्पर्शे	"	३४६ रेद् दीप्तौ	"
३१४ मूर् भक्षण	"	३४७ लय् लङ्घने	"
३१५ मेद् वन्मादे	"	३४८ लल् लाञ्छने	"
३१६ मेल् सङ्गमे	"	३४९ लक्त् अङ्गने	"
३१७ मोद् हर्षे	"	३५० लग् सगे	"
३१८ यच् गतौ	"	३५१-३५२ लभ्, लह् प्राप्तौ	"
३१९ यत् सकोचे	"	३५३ लल् क्रीडायाम्	२२४
३२० रग् गतौ	"	३५४ लब् व्यक्ताया वाचि	"
३२१ रच् पृथक्त्वे	"	३५५ लस् इच्छाक्रीडयो	"
३२२ रघ् पावे	"	३५६ लाल् पालने	"
३२३-३२४ रभ्, रभ् आरम्भे	"	३५७-३५९ लिङ्, लिस्, लिस्स्	
		आलिङ्गने	"

३६० लिच् निस्सारणे	२२४	३९१ विद् ज्ञाने	२२७
३६१ लिह् लेखने	"	३९२ विरल् विस्तारे	"
३६२ लुच् लुञ्चने	"	३९३ विस् प्रवेशने	"
३६३ लुप् नाशने	"	३९४ मिसद् विकासचूर्णनयो	"
३६४ लक् दशने	"	३९५ विसर् दे-ये	"
३६५ लुङ् लुण्टने	"	३९६ वीद् लज्जायाम्	"
३६६ लुण् छेदने	"	३९७ वृह् उद्यमने	"
३६७ लुभ् गार्भ्ये विसोदने च	२२५	३९८-३९९ वेव्, वील् कम्पने	"
३६८ लस् स्तेयभञ्जनदशन- रण्डनेषु	"	४००-४०१ वोल्ड्, वोसद् जलोद्रेके	"
३६९ लोङ् परिषर्त्तने	"	४०२ च्वय् गतौ	"
३७० लोद् निष्पीडने	"	४०३ स् अवसाने	"
३७१-३७२ छिप्, लीप् सङ्गे	"	४०४ सक् शृङ्गायाम्	"
३७३ हाड् हर्षे	"	४०५ समर् स्मरणे	"
३७४ वप् इच्छायाम्	"	४०६ सस् कथनहिंसनयो	"
३७५ वच् व्यक्ताया वाचि गतौ च	"	४०७ सद् दौर्गन्ध्ये	"
३७६ वम् वद्गिरणे	२२६	४०८ सद् गमनविशरणयो	"
३७७ घल् सचरणे	"	४०९ सद् आस्वादने	"
३७८ वघ् यीजसन्ताने छेदने च	"	४१० सप्प गतौ	"
३७९ वस् निवासे	"	४११ सम्म् उपशमे	"
३८० वाम् वपणे	२२७	४१२ सय् शयनास्वादनयो	२२८
३८१-३८२ विज्, वीज् व्यञ्जने	"	४१३ सर् स्मरणे गतौ च	"
३८३-३८५ विष्, विज्झ्, विह् ताडने वेधने च	"	४१४ सलह् श्लाघायाम्	"
३८६-३८७ विगिच्, मिच् प्रत्यकरणे	"	४१५ सल्ल् गतौ	"
३८८ विगिञ्छ् सशये	"	४१६ सह् सहने	"
३८९ मिज् भये	"	४१७ सिञ् सेचने	"
३९० विज्ज् सत्तायाम्	"	४१८ सिक्कब् शिक्षायाम्	"
		४१९ सिज्झ् निष्पत्तौ	"
		४२० सिण् सेवायाम्	"

४२१ सिर् विसर्गे	२२८	४४८ हद् प्रहणे	२३०
४२२ सिलीस् आळिङ्गने	"	४४९ हक् निपेधे	"
४२३ सिञ्च् वन्तुमन्ताने	"	४५० हद् चेष्टायाम्	"
४२४-४२५ सिय्, सीय् विसरण-		४५१ हन् हिंसायाम्	"
गत्यवसादनेषु	"	४५२ हस् हसने	"
४२६ सुभ् हिंसने	२२९	४५३ हिंद् गतौ शब्दे च	"
४२७ सुज् नैर्मल्ये	"	४५४ हिंस् हिंसायाम्	२३१
४२८ सुद् निन्दायाम्	"	४५५ हिच् विरेचने	"
४२९ सुमर् स्मरणे	"	४५६ हुण् होमे आह्वाने कम्पने च	"
४३० सुप् दौर्गन्ध्ये	"	४५७ हेद् अनादरे हिंसायाम्	"
४३१ सुब् शयने	"	४५८ स्वा अदने	"
४३२ सुस् शोषणे	"	४५९ गा गाने	"
४३३-४३४ सुस्सुस्, सुस्सुस्		४६० गिला ग्लानौ	"
सेवायाम्	"	४६१ ग्या गन्धोपादने	"
४३५ स्मर् नाशने	"	४६२ जहा त्यागे	"
४३६ सेय् धर्मश्रुतौ	"	४६३ जा गतौ	२३२
४३७ सेच् सेवायाम्	"	४६४ जा प्रादुर्भावे	"
४३८ सेद् शिक्षायाम्	"	४६५ ज्झा ध्याने	"
४३९ सोच् शोके	"	४६६ क्रिया ध्याने	"
४४० स्तद् किञ्चिच्चलने	"	४६७-४६८ दा, द्या विदारणे	"
४४१ स्तम् विश्वासे	"	४६९-४७० ण्हा, सिण्हा आने	"
४४२ स्तद् आस्वादने	"	४७१ ता पालने	"
४४३-४४४ स्मम्, सम्म् तपसि		४७२ आ अवबोधने	"
खेदे च	"	४७३-४७४ पा, पी पाने	२३३
४४५ स्तय् आस्वादने सेवाया		४७५ भा दीप्तौ	"
स्रवणे च	"	४७६ मा माने	"
४४६ स्मस् प्राणने	"	४७७ वा गतौ	"
४४७ स्तुम् विश्वासे	३०	४७८ स्ता पाके	"

४७९ हा त्यागद्वाप्तविसूचिकाम्	२३३	४८३ गिह ईषद्धसने	२३६
४८० ॥ गतौ	"	४८४ जु मिश्रणामिश्रणयो	"
४८१ इ अध्ययने नित्यगहि-		४८५ मु स्मृतौ	"
पूर्व	२३५	४८६ ने प्रापणे	"
४८२ क्तिव श्रये	२३६	४८७ हो सत्तायाम्	२३७

द्वितीयगणः ।

१ अञ्च् पूजायाम्	२३९	२२ चूर् चूर्णने	२४०
२ अत्थम् अस्तमयने	२४०	२३ चैत् करणावबोधनदान-	
३ अप् अर्पणे	"	स्थितिषु	"
४ इर् गतौ	"	२४ चोय् भ्रेरणे	"
५ उक्त्वं सेचने	"	२५ जेम् भोजने	"
६ उह् बन्धने	"	२६ जोव् धोतने	"
७ एह् उत्सर्गे	"	२७ डेव् वल्लघने	"
८ ओयव् ससिद्धौ जये च	"	२८ डोव् विसारे	"
९ काम् इच्छायाम्	"	२९ तक् कल्पनायाम्	२४१
१० काम् दीप्तौ	"	३०-३१ ताद्, ताल् ताडने	"
११ किलाम् ग्लानौ	"	३२ तीर् प्रवसत्तरणयो	"
१२ कूल् आवरणे	"	३३ तुद् सघाते तोडने च	"
१३ कोड् कूदने कुट्टने च	"	३४ तुल्, तोल् तोडने	"
१४ कोर् विलेग्नचित्रीकरणयो	"	३५ दस् दर्शनायाम्	"
१५ फत्ताल् शौचकर्मणि	"	३७ दाय् "	२४२
१६ खह् खण्डने	"	३८ दाल् उद्घाटने विदा-	
१७ गय् ग्रन्थने	"	रणे च	"
१८ ग्राह् ग्रहणे	"	३९ दीर् दीपने व्रीडने च	"
१९ चाय् सामर्थ्ये	"	४० धरिस् परामर्शे	"
२० चार् चर्वणे	"	४१-४२ धुक्, धुक्त्वं सन्दीपने	"
२१ चित् चित्रीकरणे	"	४३ पायिच् उच्छिन्नग्रहणे	"

४४ पार् अन्तगमने	२४२	६३ लेस् सक्केपणे	२४२
४५ पीद् इच्छायाम्	"	६४ वंच् प्रतारणे	"
४६ पूर् पालनपूरणयो	"	६५ वण्ण् वर्णने	"
४७ पोस् पोषणे	"	६६ चार् चारणे	"
४८ प्फाल् विदारणे	"	६७ वेद् वेष्टने	"
४९ फास् स्पर्शे	"	६८ वेल् वेष्टनक्कम्पनसफोचनेपु	"
५० भच्छ् तिरस्कारे	"	६९ वेस् व्यापने	"
५१ भत्य् भर्त्सने	"	७० ज्वद् दु खे	"
५२ भोग् दर्शने	"	७१ सगाम् युद्धे	"
५३ भद् भूषायाम्	"	७२ सक् सामर्थ्ये	"
५४ भत् मन्त्रणे	"	७३ सक् छेदने	"
५५ मूल् रोहणे	"	७४ साद् सहगमने	"
५६ मोद् मोहने	"	७५ स्य् सूचने	"
५७ यस् आच्छादने	"	७६ सेस् भेदने	"
५८ याम् परिवेषणे	"	७७ हरिस् हर्षे	"
५९ याम् आलिङ्गने	"	७८ हेरुयाल् निन्दायाम्	"
६० राद् राधने	"	७९ दा दाने	२४३
६१ लद् गतौ	"	८१ डि, डी विहायसा गतौ	२४४
६२ लृद् लृद्धौ पारुष्ये च	"	८२ नु व्यक्ताया वाचि	"

तृतीयगण ।

१ अच् पूजाया सङ्कोचने चयने च	२४६	७ अत्य् याचने	२४७
२ अज् व्यक्तिप्रक्षणकान्ति- गतिषु	२४७	८ आव् प्राप्तौ	"
३ अदोल् आन्दोलने	"	९ आम् उपवेशने	२४८
४ अग् योय्यतायाम्	"	१० इक्स् दर्शने व्यक्ताया वाचि च	"
५-६ अज्, अजिण् उपार्जने	"	११ इस् गतौ	२४९
		१२ ईण् स्तुतौ	२५०

१३ ईर् प्रेरणे	२५०	४३ घट् स्वसंदिशिबलनयोः	२५५
१४ उट् छेदने	"	४४ घट् चेष्टाया रचनायाश्च	"
१५-१७ उस्, उस्स्, ओस्		४५ घात् हिमायाम्	"
तिरोपाटम्भनतिर-		४६ घोस् व्यष्टवचने	"
स्वारेषु	"	४७ घय् सामर्थ्ये	"
१८ एस् अपेक्षणे	"	४८ चल् मञ्जातने	"
१९ कर् पाब्जायाम्	"	४९ चिन्त् चिन्तने	२५६
२० कट् अपनयने	"	५० चिद् गतिनिवृत्तौ	"
२१ कट् आपरणे	"	५१ चोर् स्तेवे	"
२२ कप् छेदने सामर्थ्ये कृत्वा		५२-५३ चय्, चट् त्यागे	"
दने च	"	५४ चल् वञ्चने प्रभातने च	"
२३ कर् करणे	"	५५ च्छाद् सवरणे	"
२४ कट् कषणे	२५२	५६-५७ च्छाल्, च्छोल् क्षालने	"
२५ किट् वीर्तने	२५३	५८ च्छिद् छेदने	"
२६-२७ किर, कीर् विक्षेपे	"	५९ च्छोद् त्यागे	२५७
२८-३० फीद्, फील्, फील्		६० छद् सेचने	"
क्रीडायाम्	"	६१ जण् उत्पादने	"
३१ षम् पादविक्षेपे	"	६२ जम् निवृत्तौ	"
३२ क्षिण् क्रयणे	"	६३ जिण् जये	"
३३ क्खिण् प्रेरणे	२५४	६४ जर् वयोहानौ	"
३४ खव् क्षयवरणे	"	६५ जाय् याघे	२५८
३५ गाट् स्थापनाग्रहणप्रवेशेषु	"	६६ जोय् प्रकाशने योजनायाश्च	"
३६-३७ गिण्, गेण् ग्रहणे	"	६७ ज्झाम् ज्झालने	"
३८-३९ गिर्, गिल् निगरणे		६८-६९ कुस्, भोस् अर्पण-	
उद्यमने च	२५५	सेवनप्रीतिषु	"
४० गुण् आवर्तनायाम्	"	७० ठव् स्थापनायाम्	"
४१ गोव् गोपने	"	७१ ढट् भस्मीकरणे	"
४२ गाट् ग्रहणे	"	७२-७३ णुल्, थोल् प्रेरणे	"

७४ तज् भर्त्सने	२५८	१०६ पिह् इच्छायाम्	२६०
७५ तर् वरणे मामर्घ्ये च	"	१०७-१०८ पीड्, पील् पीडा-	
७६ तल् भर्जने	"	याम्	"
७७ तव् सन्तापे	"	१०९ पेंखोल् आन्दोलने	"
७८ तीर् कर्मसमाप्तौ	"	११० प्फोद् भेदने	"
७९-८० तुर, तूर् स्वरायाम्	२५९	१११ फड् किञ्चिघलने	"
८१-८२ तुल्, तुल् वन्माने	"	११२ फुर् सञ्चलने	"
८३ त्वर् आच्छादने	"	११३-११४ घुह्, वूह् शब्दे	"
८४ त्रियम् आर्द्रिभावे	"	११५ मज् भञ्जने	"
८५ थग् आच्छादने	"	११६ भस् अथ पतने	"
८६ दल् दाने	"	११७ मर् भरणे	"
८७ दीव् दीप्तौ	"	११८ भास् भाषणे	"
८८ दुक्स् दु स्तने	"	११९ भोग् प्रेक्षणे	२६१
८९ दूम् सेदे	"	१२० मज्ज गर्बे	"
९० इव् प्राप्तौ पीडने च	"	१२१ मञ् अययोधने	"
९१ इह् दहने	"	१२२ माण् पूजायाम्	"
९२ द्रस् अवस्त्रसने नाशने च	"	१२३ मुच् मोचने	"
९३-९४ धर्, धार् धारणे	२६०	१२४ मुत् प्रस्रवणे	२६२
९५ धाद् भ्रमणे नि सरणे		१२५-१२६ म्हुह्, म्हुह् स्मृतौ	"
नि सारणे प्रेरणाया नाशने च	"	१२७ म्हुस् विस्मरणे स्पर्शे	
९६ धाव् शीघ्रगतौ	"	स्तेये च	"
९७ धोर् शुद्धौ	"	१२८ रच् रचनायाम्	"
९८ नड् नर्तने	"	१२९ रस् आस्वादनामन्दनयो	"
९९-१०० नद्, नह् बन्धने	"	१३०-१३३ रुम्, रोम्, रुह्,	
१०१ ञर् ज्ञापने	"	रोह् प्रादुर्भावे	"
१०२ पाल् पालने	"	१३४ रुल् आलोठने	"
१०३ पाम् दर्शने	"	१३५ रूव् घटनायाम्	"
१०४-१०५ पिह्, पेह् प्रेरणे	"	१३६ लव् लम्बनायाम्	"

१३७ लज् लज्जायाम्	२६२	१६२ सम् शातो	२६४
१३८ लाम् नर्वने	"	१६३ सक् ऋरणभयणप्राणि-	
१३९ लिप् लेपने	"	प्रसवेषु	"
१४० लेट् स्वल्पायाम्	"	१६४ साम् अनुशामने	"
१४१ लोट् दर्शने	"	१६५ साद् कथनसाधनशास्त्रा-	
१४२ लोट् परिवर्तने प्रक्षेपे च	२६३	महगमनेषु	२६५
१४३ लोट् आलोठने दर्शने च	"	१६६ मुण् भयणे	"
१४४ वट् स्तुतौ	"	१६७ सेट् गत्याम्	"
१४५ वग् वल्गो	"	१६८ मोच् शोके	"
१४६ वट् वर्जने	"	१६९ सोम् दीप्तौ	"
१४७ वट् पृथ्वी	"	१७० स्माद् आम्नादने प्राप्तौ	
१४८-१४९ वत्, वट् वर्तने	"	मम्मतिदागे विज्ञाने च	"
१५० वट् व्यञ्जाया वाचि	"	१७१ ह्यार् आह्वाने	"
१५१ वर् स्त्रीकाराच्छादाव्या-		१७२ हत्त निषिद्धवन्धने	"
यामेषु	"	१७३ हर् हरणे	"
१५२-१५३ वरस्, वीरस् वपणे	"	१७४ हक् सत्तायाम्	"
१५४ वट् प्रापणपीडनयो	२६३	१७५ हाल् दर्शने	"
१५५ वाय् वाचो	"	१७६ हीर् लज्जायाम्	"
१५६ विड्य् अनुकरणे	"	१७७ हील् अनावरे	"
१५७ वीमस् विमर्शे	"	१७८ हृण् वृण्यने	"
१५८ वेद् वेदने	"	१७९ क्त्वा कथने	२६६
१५९ सक् गतौ	"	१८० क्त्वा गतिनिवृत्तौ	"
१६० सज् सङ्गविसर्जनसञ्जी-		१८१ घा धारणे पोषणे च	२६७
भवनेषु	"	१८२ मिला म्लाने	२६८
१६१ सद् आह्वाने आस्वादने च	"	१८३ ला प्रहणदानयो	"

जैनसिद्धान्तकौमुदीसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
१ अ आ इ ई उ ऊ ए		३३७ अडो लिपो वा	२१२११	३४ अत्युप्ति बाडत	४१३१६
औ स्वरा	११११८	३४३ अणदनाभावै	२१२१४७	२०५ अत्यप्यवानां च	४१११०३
३ अ इ उ इस्वा	१११११४	११५ अणत्तरे जतयो	४१११६६	३५४ अत्यभिप्पाभ्यां	३१११८०
३२ अणत्त स्तो०	४१३१३०	१७६ अणन्तादिभ्य	४१११४	७४ अत्यादय उप०	११११३८
३०७ अणद आतौ०	२१२१६०	४६ अणस्य डवम्	४१३१२१	१४७ अदणिकैकणि०	११३१२
४२ अणदतौत्सना०	४१३१५०	५७ अणस्य म	४१३१६१	१५६ अदणोक्तोऽव्	३१३१४७
६० अणस्समीना०	४१३१६८	४७ अणस्येसिर०	४१३१६१	१५४ अदणौ नह्	११४११
१६६ अत्यस्ती समे०	३१११३०	१७१ अणि कल्लुण०	३१३१८०	२५ अदसेत्तेमे	३१४११७
३६८ अकण् च	२१२१३४	३५८ अणि पच क	२१३१२२	५८ अदितो रोगादि०	४१३१७०
३३४ अकण्णिण०	२१३१२२	१५० अण्यौ स्त्रियाम्	११४१३१	६६ अदितो पक्षा०	३१४१४३
८४ अकर्मकधातु०	११११४४	३८ अण्योरागादिभ्य	४१३१३७	१० अदिदुत सवर्थे०	३१२१२१
२६६ अकमादे०	२१४१३०	३०१ अणोऽखित०	२१३११२१	५ अदिदुतामदा०	११११२१
२२५ अगतौ वच खड्दी	२१११७	३३८ अण् कर्मणि०	२१२११५	२३५ अदौ हसपरे वे	२१४१६२
१७३ अज्ञादीनां भये	३१२१५१	३४० अत सयो जे	३१११३८	३५० अद् गरिहा०	२१११६६
२३६ अक्षादिभ्य ए	२१११७७	७६ अत स्त्रियामप्	११२१२	१८ अद्वैतपुत्रयो०	३१३१७७
२३६ अक्षादिर्भो क्वचित्	३१३११६	२८३ अति कल्हह्	४१११५४	३३६ अधिकरणेऽण्	२१२१५५
१६६ अच्छादिभ्य०	३१११५६	१६२ अति पच्छि०	४१४१८६	१०४ अधिकरणे०	११२१२०
१६६ अच्छादिभ्य०	२१४१६५	३६४ अतिपठिभ्यां०	३१११८२	७७ अधिगरणादि०	११२१५
१६७ अच्छादेरसस्मेरे	३१११६६	१०२ अनुलोपमाभ्यां०	११२१४८	११६ अधीणादिभि०	११११६६
१५८ अजिनस्थेतोऽणि	३१२१३६	३२ अतोऽणदतो०	४१३१३१	१४२ अधोरवभेधि	४१४११०
२८६ अजोऽणक् सि	४१११३५	४३ अतोऽणोऽहो०	४१३१५१	१६२ अप्युत्तरपदा०	११४१३२
२४६ अजादिभ्यो वा	२१११७८	४४ अतोऽहो	४१३१५	६२ अनच्चनि गत्य०	११२१३५
१८१ अशापि जता०	११४११२	३३ अतोऽतोऽत	३१११६१	३४० अन	२१२१४३
२८६ अजादिभ्यस्त	४१२१४६	४० अतोऽत्सयोरो	४१३१५६	२० अनादेरसयु०	३१३१६१
१३७ अद्वाभ्या०	४१४११३	१०८ अतोऽव्ययी०	४१११३८	३६७ अनान्ताप	२१२१३३
१३७ अद्ठस्या ठ०	४१४१५१	३६ अताप्याभ्याम्	४१३१५३	३०७ अनितस्तप ए	२१३१६६
३४ अद्वादपतोऽ	४१३१६५	३०६ अत्यमादिभ्यो०	४१११५३	२६८ अनितोऽगुण०	२१३१२४
१४४ अद्वाह्वास्तु०	११११५०	२३७ अत्यवेस्तौ	३११२२५	१८० अनुकम्पादौ क	११४१४७

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
२७१ अनुकरणध्वं	११४८३	३४१ अम्हादेदिमे	३११४१	१४४ असौ पश्य क	१११४१
८३ अनुके कर्माणं	११२११	१६० अग्ने प्रयुज्य	२११३६	१६६ अण्ववस्था	४१२१७
४ अग्न्या	११११०	३४२ अयने	३११७६	३७ अभियामिगुस्य	४१३२२
१६ अनुस्वारस्य	४११३६	४१ अय सौ	४१३२६	४० अभियामि	४१३२८
१३६ अनेक प्रपमान्त	१११७४	१६७ अयादिभ्यस्त्वा	२१११६	१४४ अभिगया इण	४१४७१
१४० अनेकमिति वि०	११४४८	३३४ अर वटुलम्	३१३२१	१२२ अहादिभ्यो रसे	४१४१३
॥ अनेकवर्णमित्	११११३	३३४ अरेरी ताच्छीनये	२१२१४	१६६ अदिष्टादिभ्योऽण्	११३१७
३६४ अनारात सास	२१३४६	२६६ अल पुरादे	३११४२	२६७ अदिष्टोऽपी	३११४०
२५० अनोरेण एत इम्	३११६४	१४१ अने च	११४१६	२७ अदेरतस्य ठयी	२१३६५
३६८ अन्तादौ गमादे	२१२६४	२६८ अन् भ्यजना	२१२६४	३४७ अदेववादिणि	२११११३
॥ अन्त्यस्य षष्ठ्या	११११६	३७७ अवस्य गुये	४१२१२	२८१ अदेरेयं आवे	३११७७
३ अन्त्यात्पूर्वं डप	११११२	३४७ अकारकसोऽणि	३१३३८	३४६ अदेर्मन्त्रौ	२१४४६
१३६ अक्षादेवा	४१४६३	३६० अक्षाद्या वस	२१३१०४	१४ अदे भवजनस्य	३१२१३
६४ अक्षाधर्म	११२१४२	२४६ अक्षाद्य इवञ्च	२१४७८	१२३ अहरतौ पुमि	१११७६
८५ अक्षादिभिल	११२१२४	२४२ अक्षादाल आद	३१३३६	१६१ आ आशाप्रवर्तना	२११७६
६७ अक्षादाने पक्षमी	११२११४	२६ अक्षिमक्ति नाम	११११२४	३ आर्जक दीर्घा	१११११३
७७ अक्षि महादाल	४१४७०	७१ अभ्ययमहादि	१११३३	१२० आगतारस्या	३१४७६
१४ अपूर्वस्य	४१११३	७४ अभ्ययासुवप	३१४४६	१२० आगन्तारागार	३१३४८
१४७ अप्यणादिभिमे	११३११०	१०१ अभ्यायादियोगेन	११२११८	२०७ आगमस्तावे	२१११८८
१६६ अप्यवहो कथ	११३३६	७४ अभ्ययीभावध	१११३७	२६६ आध कथ आत	२११३३
१६६ अप्यावहादि	३१४७२	१०८ अभ्ययीभाव	११३३४	२०६ आशाया खसादे	३१२४७
३६६ अप्याह्वाभ्या	२१२१२८	१११ अभ्ययीभावो	११११२७	१६० आशाया भविष्यति	२११३२
४ अप्रयुज्यमान	१११११६	१८ अभिविखिला	३१३४६	२८० आशायामात	३११४७
२८० अभिनदो वाय्	२१३६२	२०० अस इषीणी	२११२०	१४६ आपात्पाणस्योत्	४१४७
८१ अभिहिते प्रथमा	११२१२७	१६२ अस एवोदि	३११४३	३४६ आपुनेभ्यो	२१३१०६
२४७ अभेरजो य	२१४४८	१६८ असन्तिपुमि	४११४१	२७ आतपादीनां पो व	३१४१६
३२४ अभेरजोऽत	२१३४०	३१४ असादिभ्यस्त	२११४६	२४७ आतशिङ्गदएपर	४११२८
२४६ अभेर्दस	४११२१	१६६ असादिभ्यो या	२१११३	३६२ आत कर	२१३४७
२६० अभेरित	२१४४०	१११ असाहरये जुदा	१११४६	३६० आत विखव	२१३१२१
२७० अभ्यासे क्व	३१३६७	२३८ अशि पादो ष्य	२१११८७	२६६ आत यन्त्रो घवो	२१४४०
२६ अभ्याया ङोय	४१३११	१३४ अक्षीतो तयो वा	४१४४४	३२६ आत क्वो वा	२१४२१
२४ अम्ह साणस्य	४१३१८	१२२ अमुपि खरादौ	३१४७	३३७ आत खव इणि	३१३४०
४२ अम्हस्य हम्	४१३७६	२१४ असो देसादि	३१२४८	३३६ आत सुपि	२१२१०
३४१ अम्हादिपु दि	२१२१२२	३४८ असोऽलण् भक्ष्ये	२११७४	२८३ आतस्त्रु इमे	३१२४४

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
२६६ आत पेसादे०	२।३।८२	१६७ आलुर्दयादिभ्य	१।३।३३	२७५ इतानभावेषु०	२।३।८६
३६५ आति तिगिच्छो०	३।१।१६	२६७ आलोपात्समो०	४।१।६२	१६५ इति मद्वाया	३।३।११
३६५ आति पाद०	२।३।४८	३६० आविभ्या किर०	२।४।५५	१२२ इतोऽत्यसिणस्य	४।४।७७
३३३ आनोऽन्ते यस्य०	२।४।६८	२६३ आविभ्या वट०	२।४।६८	३१४ इतो भूते भाव०	२।१।४८
३६४ आतो जस्य०	३।४।५०	२७३ आवेणादय	१।१।३०	१५८ इत् किनपुष्वा०	१।४।४
१७० आतो जुवाण०	३।३।१७	३७८ आवेणि दो दव	२।३।४६	१४१ इकेऽप्यस	४।४।६६
५६ आतो हे	४।३।१०	३०६ आम ईण	२।१।४	३३६ इत् खणादिभ्य	२।२।४२
२१३ आतो दह	२।४।६६	२६६ आह एजेतास्यु०	३।१।४२	६० इत्थभूतस्य०	१।२।२६
३२८ आतो दिह्दीशेर्ल	२।४।१५	२४५ आहात् ते	३।४।३८	१०५ इत्प्रकृतेस्तान्तस्य	१।२।२१
३३४ आतो दीवा लो०	२।४।७६	१८५ आहोर्हिद्विय०	१।४।२४	१६३ इदियन्मन्ताव	१।३।२४
२६० आतो ज्ञो नित्यम्	४।१।७	१७३ इगलादिभ्यो०	१।४।३४	३१ इदुत् पुति	४।३।२
२१६ आतो भिदो०	३।१।३७	८० इदादिभ्य०	४।२।५८	२६५ इदुदुपधात्तादि०	२।४।५३
३३२ आतो यगकणि	४।१।६४	१६६ इमुर्भूते	२।१।१७	२३६ इदुदेवोत् एजे०	४।१।१६
३१६ आतो रभो ढत्	२।४।१६	२६३ इकाणवादा०	२।३।१३७	४१ इदुद्रया पोरदि२	४।३।४६
३०३ आतो रभो ढत्त०	३।१।२२	२३४ इकानेकाहो०	४।२।२६	४२ इदुद्रया मामान०	३।४।६८
३२५ आतो लग्ग०	४।१।५०	३३६ इच्छावति०	२।२।४१	३१६ इधादिभ्यो ध	२।४।२
२६५ आतो हर	३।२।११	२३६ इज्जः कवित्	२।१।३५	३६२ इधो ढधो ते	२।४।८२
३६६ आदणिजयो०	२।३।४७	२८२ इज्जस्त्यादौ	२।१।७१	२३३ इप्रसृतिभ्योऽसे०	३।४।३४
४१ आदिवुद्रय०	३।२।३२	२८६ इजे तरो वा	४।१।३२	१८१ इमजतकेभ्य०	३।३।३०
५८ आदीकृता हस्वो०	३।३।१	१२० इजैस्यारन्त्या०	३।४।६	१८३ इमस्य दाणिमि०	३।४।७१
३६५ आदीहादिभ्य	२।२।३६	३३५ इण्योर्लुजा०	२।३।१३०	५० इमस्य मोर्णद्	४।२।५
२२४ आनुषोवेभ्यो०	४।२।१५	१८५ इणमादीना०	२।३।७६	४६ इमस्य सोत्	४।३।२४
५ आदेशोद् बुद्धि	१।१।१२	५८ इणस्समाना०	४।३।७१	१४२ इमात्संधौ प्रथ०	४।१।३४
१०२ आधारोऽधिक०	१।१।१०	३५ इणस्सयोरसुसौ	४।३।४७	३४८ इमे लुणो ला	२।३।२६
३६२ आनिपेभ्य कर	३।४।४६	३० इणाणे हासी०	४।२।१४	२१८ इम्योर्भव	२।४।४२
३२८ आनिभ्यामिदीती	२।४।२२	४० इणातोस्तेषु०	४।३।६६	२१८ इम्योर्भव	४।१।६०
१६३ आमन्तस्य व०	२।४।७१	२७६ इणि व युक्त्	२।३।८८	१६६ इयण् हस्तरा०	१।३।४१
३०३ आपि दिस	३।३।२८	३३५ इणि पात्रो वट	२।४।८८	३०० इयस्य पेक्म्मा०	२।३।८१
१३७ आभीक्ष्ण्य०	३।३।१८	६० इणे जातयोरि	४।३।६६	१४३ इये नायस्व नेया	४।४।७६
८१ आमन्त्रणे व	१।२।२३	१६८ इणो जवादिभ्य	१।३।४०	१४६ इये सिलेसस्य०	४।४।७५
१७२ आमादिभ्य०	१।३।७	३३२ इणतारयो०	२।३।१३२	१८३ इया रिहमि वा	४।४।७६
१४२ आमो सादो०	४।४।८	३३१ इत्तद्गजा०	४।२।११	१६३ हरणिमण्योवदि०	४।४।७४
३१६ आरभो वा	२।४।३	५ इत्	३।४।५२	३११ इराडो येज्यो०	३।३।६५
२० आलिसिदस्य०	३।४।११	१५१ इत्तदस्य०	१।३।४६	३३७ इर्जि ययसदो	२।३।५४

पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः
१८ इतिगिराय	३११।०८	१४४ उतएवदराचले०	४।४।१	२४६ उवाचोदः	३।१।१६
२०१ इतिधित्त व	२।४।४७	४८ उवेतततो०	२।३।३८	२६४ उवाचिरिभ्य०	३।१।८१
१६६ इती गच्छदि०	१।३।१०	१३१ उदएवरादो गत०	४।१।१६	२४७ उवाचराः गवाहः०	३।१।८०
२६ इतिरास्तिनघयाः	३।४।६६	३० उदा मोददृष्ट०	१।१।२४	३४४ उवाचनगदो०	२।४।६४
२४४ उवाचोवाग्वा०	३।४।३७	२६० उवाचिघारण	४।२।४१	३०६ उवाचय इतए०	४।२।३
३६१ इत्यय चागे	२।४।४३	३६३ उद कगभ्यो	२।३।३४	३०४ उवाचदृष्टे०	४।३।१
३१६ इतिदिभ्यश्च०	२।४।१	३६४ उद नभोऽदृष्टोः	३।३।३३	१६७ उध एवमादा वा	१।३।३४
१८० इतिमरय शीरिह०	४।४।७८	३१० उद कभो धाम०	२।४।८	२६ उविणनशिघयो	३।३।६०
२६३ इ कादीनां०	३।१।३६	१४ उद सरयः वा	३।४।८	२० उविपरम	३।४।३३
१७ इ कियणादीनां०	३।३।७३	३६५ उदरथम सोऽद०	२।४।७४	३१८ उ कगदीनां०	२।४।३४
१२१ इ विवाधिराय०	३।४।८	३२१ उदातो ह्यो हुः	२।४।६६	३६६ उः पाभ्यां०	२।३।१०८
४७ इ शम्बाणामात्	४।३।३८	१६३ उदिरय नाराय	३।३।७४	३७ उरगररयसरय०	४।३।१६
१४१ इ सात्यन्मरय०	४।४।६	१६१ उदीररदीर्घाभ्यां०	१।३।१६	३० उरतासाय	४।३।४६
६७ इतिवितविपूर्वा	४।१।१४	२४० उद रेणोम इती०	२।४।७६	११८ उरीनस्य	४।४।३४
३६ इत्यएदमादि०	४।१।२४	२३३ उदो जः	४।१।२७	२७१ उरमुतादिभ्यो०	१।४।२३
३६ इत्यण्योरी	४।३।१७	२३४ उदा ज्य ए	२।१।६	२६६ ऊर्ध्व निरो०	३।४।६४
२४ इती भीमधरय	३।३।१४	२८६ उदो पतिभ्यो भो०	२।३।३०	२६६ ऊर्ध्व वा मत्	४।३।१३
६३ इतिद्रव्यां विट्	४।३।१२	३६४ उदो मज्जोऽन०	४।३।४६	१६ ऊर्ध्व शुक्लमरय	३।३।१२
१४२ इत्यय मुदे	४।४।३४	२६६ उदररता	४।२।४३	३६७ ऊर्ध्वो वलनाता०	१।४।३
२०४ इवेरतो वा	३।२।०८	३३२ उद्विजोऽणकण्ठ	२।३।२	२८८ एककर्तृकयो०	२।२।४६
१८ उतबरस्य वा	४।१।१६	३२१ उमिरोभ्य शरो०	२।४।६	३०४ एककर्तृक्यु०	२।२।४६
२४ उभोरन्यस्य०	३।४।३	२४४ उभो विगत्र०	४।१।३१	१६१ एकवचनबहु०	१।१।३३
२१ उवादिभ्योऽय०	२।१।८३	१२१ उपगमण पाद०	४।४।६६	३० एकवचनम्	१।२।६
३०६ उवादिमांश	३।३।३४	२७२ उपमानादावारे	१।४।३३	१३७ एकवचोने	३।४।७३
३३३ उचलोऽङ्कण्ठ	२।२।६	१२७ उपमानानो०	१।१।७०	१८० एकात् स्थस्य त	४।४।६८
३६५ उच्योयोऽनेथाय	२।३।१०४	१२८ उपमेयाणि०	१।१।७१	१४० एकादशिया०	१।४।३०
१४६ उज्जवादेरद्वे०	२।४।८४	३६५ उपसर्गादातो उ	२।२।२७	१३२ एकादिभ्यो र०	४।४।१४
३६६ उवादिभ्य इ	२।२।२६	३०० उपसर्गादृगि०	२।४।४८	१७८ एकादिभ्यो०	१।४।४०
२४ उज्जस्य व	२।३।६१	३६१ उपसर्गाद्वारणा०	२।२।२३	२७७ एकादेशस्य०	३।३।८
४४ उत आमन्त्रणे०	४।३।८	२६० उपसर्गाद्वारिता	४।१।४०	१३२ एकाधकस्यैव०	४।४।३८
१४४ उतो ङिनीभ्यामे०	३।१।४३	२२७ उपसर्गाद्वन्धयो	४।१।२४	१३७ एकीनस्याउण	४।४।४६
३८ उतोऽत्तारादार०	३।४।४२	२२३ उपसर्गाद्विन्ती०	२।३।११८	१७६ एकादशिसि०	१।४।४१
१८० उक्तस्य तोत्ययो	४।४।६७	३०७ उधि वा	२।३।१३३	२२२ एजपरकेऽसि०	३।४।४८
२०० उत्तमबहुत्वे	२।१।२१	३०४ उवदसादिभ्य	४।२।४०	२७६ एजपरे जम्भा०	३।३।६

शृङ्गा	सूत्राङ्का	शृङ्गा	सूत्राङ्का	शृङ्गा	सूत्राङ्का
१६४ एजस्य	३१२१८	३३३ ओतो घटोऽक	२१४८६	८७ कर्तृकरणयोस्तु	११२११२
१६४ एजातिसहमिम	२११३४	१६ ओक्तुहलस्य	३१३७६	८२ कर्माऽऽप्नुमि	१११४२
२०८ एज्जतयो	३११४०	१४३ ओदणदारपा	३१३७०	३६१ कर्मण्यधिकरणो	२१२१४
२०४ एणयोरेज	३१४६३	१७३ ओदयादीना	४१४८४	६० कमान्वयेनेष्ट	१११४६
२७७ एण नस्स	३१४३६	६७ ओदिशयोर्दित	४१३१२३	३०४ कर्हर्भा दुष	२१२१४
१२८ एतकाभ्यां	३१४१७	२०३ ओदुदोभ्या क	२१४१०२	३६३ कसादिभ्यष्ट	२१४८६
४६ एतसाभ्यां	३१४१७	३८ ओरायादिभ्य	४१३१८	१२३ कात्तियस्यैव तिये	३१४१६
१८० एतस्य तवि	४१४८१	२६१ ओ मनो वस्ते	२१३८६	१७४ कात्तिय सख्या	११४३६
१७४ एतस्य तियसि	३१४८२	३४७ ओ पाओ कर	२१४१४	१८४ कादावतियस्यैव	४१४८६
१७४ एतस्य वस्तिये	२१३६२	१७ ओस्तनूलस्य	३१३४४	३ कादिमात्ता	११११४
२४३ एति द	३१३४	२७२ कटकदिभ्यो ङ	११४३४	४६ कादिहितोरितो	४१३३३
२६ एतोऽदुतो	३१३४१	२ कप्यगच	१११६	३४२ कादिस्य दे	८१३१८
३४१ एत्	४१४३२	१७४ कज्जतैतभ्य	११४४६	१८२ कादीर्हर्दिष्ट	११४१६
२६७ एति पोरुने	४११४६	२८२ कत्तादिभ्यो	२११७३	१७४ कामतस्यैवाद्	४१२६१
१४२ एयारुवे वा	४११३४	३१४ कत्तादिभ्यो वा	२११४०	८१ कारके	१११४१
१४० एय सारुमे	११३४४	१७८ कमादिभ्य मो	११४३८	१८ कारेहस्येय	३१३४४
३४६ एरने	३१२३३	२०४ कम्पिणत्तर्प	२१४८४	८३ कालाध्वनोर्भा	११२१४
१७४ एरावतियस्य	३१२११	४१ कम्मधम्मयोह	४१३६७	३०४ कालार्थेषु	२१२४७
३४१ एरिमस्य वा	४१४३१	१६० कम्मायणकी	११३१३	२६१ किडादिभ्यस्त	२१३६४
२३४ एरेदेजयो	३१४३३	१८२ कम्मादिभ्य ङ	११४१६	३११ कितादिभ्योन्ते	२११८४
११० एर्य पडेरेके	४१४४७	३६६ कर इये	२१४४४	१६४ किमेरिणस्य	४११६
१८२ एख त्ये	४१४८२	२४२ कर इस्मम्	२११३१	३१६ किरादिभ्यो न	२१४१२
३४२ एस क्खे	८१४६२	३४८ करणार्थेभ्यो	२१२६२	६२ कुज्जादिभि	११२३६
२४४ एसि ह्मोहिया	३१२३४	२७० करणेयो द्विती	११४४१	२०४ कुणादिभ्य	३११४६
२४६ एसि हिपेरे पो	३१४३६	२४० कर कास्त्यादि	३११२७	२७४ कुप्पुभुजोऽण्	२११४१
४४ ए स्सस्य वा	४१३६	३४६ करादिभ्य इयण्	२११६०	१७८ कुम्भादिभ्य	११४३७
३३१ एस्तारे	३१२७	३३८ करादिभ्योऽन्	२१२१६	२८८ कुत्	२१२४८
३३१ एस्तारे किय्	२१३१४४	३२० करादिभ्यो वा	२१४१४	३४४ कृत्या अणिञ्	२११४४
२३३ एस्तिसिभिषु वा	३१२८	१७२ करादियोगे सप	११४३३	१०० कृत्यानां कचरि	११२१७
११८ ओज्जसादीना	४१४२३	३४७ करिणो णिति न	३१२१४	१०० कृदन्ते न कृत्	११२१४
३२६ ए परे तस्य	४११७०	३४६ करो जचौ च	२११६१	७६ के	३१३३
३०३ ए पादिस एद्दा	३११८६	३०३ करो डिवाण्य	२१२४३	२२ कोहवादीना	३१४२२
२४० ए प्रययस्संस्वि	३१४३२	२७४ करो वेण् च	२११४०	१३६ कोदेरेण्	४१४६४
४४ ओत उदिही	३१२०६	३३१ कर्त्तरि तारा	२१२११	२४१ को य सिट्	४११४७

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
७८ तीर्पितस्य	३४४३१	१०१ यरादीनां ज	२१३१०७	२८६ हवो दु	३१११६
१४३ तुमुओ काम०	३४४१७४	३४६ चोत्सुणोऽति०	२१३४३	१७७ द्वयोरेकस्य नि०	१४४४४
३४१ तुम्हाददिसस्य०	४४४१८	३६७ दसादिभ्यो०	२१२६६	१४१ द्वयोरेकस्यति०	१४४१७
१६१ तुम्ह मध्यम	२११३७	११७ दक्स्य द	४१४४२	११३ द्वितीया गता०	१११६०
२१३ तुसादीनाम०	३१३३१	११३ दयादीना पत्ता०	३१३१३	८६ द्वितीयातृताये०	११२४३
२६८ तूण आदेध	२१३३३	१३३ दस वा	४४४४१	१३८ द्वित्वे दहादानी०	४४४६१
११४ तृतीया पुम्वा०	१११६१	२६८ द	४१२३६	६३ द्विरुक्तमध्य०	११२४७
१०६ तृतीयासम्यो०	४१३१७४	३४६ दादिभ्य इय	२११६२	२६६ द्विरुक्ते पूर्वो०	१११३४
१३१ तैउप्रमृते का०	३१३३७	८६ दिक्तात्तार्येभ्य०	११२३७	७८ धणोहक् फस०	४१२४
१४३ तेन निर्हत्त क्री०	११३४	१४१ दिग्वाचका मध्ये	१११७३	३१२ धर्मो माणे	३१३७४
१३४ तरे	४४४४३	२१४ दिम प्रेक्षणे०	३११३४	१४१ धम्मतिदिभ्य हट्ठ	१४४८
६८ तेरिण्णर्वा	४१३४२	२६७ दिशस्तुमवृण०	२१३१४८	३४७ धरादिभ्य ह्म	२१३५६
६६ तेर्वा	४१२१६	७७ दिसाद्विध	११२३	३६३ धरादीनाम्	२१३४८
१७० ते लोकादिभ्य०	११३४४	३४७ दिष्टे कस्येदेत्तो	४४४३०	३२४ धरादीनामिते०	४४१२७
१४५ तेख ओख उरो०	४४४४४	३४० दिष्टो दक्खो बो	२१३१२४	२८६ धरिसो धास	२१३१६
१७६ तेद्वचयि चात्	४४४८८	७६७ दिसोऽदित०	२१३१४२	१०८ धातुनाम्ना	३४४४७
३६३ तौ रमादाना	३४४४८	२१४ दिसो ह्य प्रेक्षणा	३१२१४	१८८ धातो	२१११
२६० तएतोर्वाप	४१२३१	३६७ दिसुपामुज्ज०	२१३१४३	२६८ धातोराणि	३१३१६
२३३ तएप्रवर्तना०	३१११०	३१८ दिसुसिरारहा	२४४३७	३२८ धुणो दीर्घ	२४४२४
२३३ ताणिज्जा वा धे०	३११११	१६१ दीवादिभ्य०	११३१८	२६० धोव एत्परस्यो०	३१३१४
७६ ताहा	११२४	१७६ दुतिन्मो कीयति०	११३४८	३३६ नदादिभ्योऽन	२१२२०
६६ तार्यस्य लोपे०	११२४१	३३२ दुवासोभ्या दस०	४४४६३	१४३ मक्षपदस्य०	४४४१२
२६१ तारिप मस्यस्य०	३४४१०	३४१ दुहादीनामति	३१२४	३०६ न परेरच्य	४१२३६
२४७ ति नेजमो यच्छ	३११३	१७० दूतादीन ख	२१३१७६	२७४ नमादाना त्रि०	३१२१६
६४ तुमयेंडानाय०	११२३८	६३ दूरदिगिति०	११२४६	२१४ नमादेरम इन्मवि०	३१११
३२० तथो मेरिच्छद्	२४४२३	३२६ दूम इण्येण्यो	३१२६	२४१ न मायोमे	४११४६
३३४ त्थुणस्यवो०	२१३१२४	३७६ दूम इण्ये णो	२११४१	२३७ नयस्यैर्हे	३११४१
३३३ त्थुणादिभ्यो०	२१२३	३१६ दो दिहत्तो	२४४२७	१२३ न	१११६८
३१४ त्थुणादीना तत्	३४४४०	२६२ दो रुहो वा	३१२४३	१२४ नाजिण्यस्य०	४४४११
२८४ त्थुणुणु सु०	२१३१०	१४४ दोर्मेवा	४४४३६	१०४ नामाधाधि०	११२४३
१८८ त्यादयः कर्म०	२१२२४	१३३ दाक्खद्वे	४१२१७	२७१ नाम्न करोत्या०	३१२४७
१६० त्यादिपु द्वौ द्वौ०	१११३१	१७६ द्योस्तियतीय०	२१३१७४	६६ नाम्न जीव०	३४४६६
२८७ त्यादौ घनो०	२४४४१	२४३ द्येहेहस्य त्य	२४४१०१	३१ नाम्न क्षुप्	११२८
१४ प्रयाणाम्	४१११२	१४ दोहो घ	३४४६	१११ नाम्नो नपुसके०	३१२१

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
३४४ निर्विशवा०	४१२१३४	३१३ न्ते वा	२१३१११	३०२ परिष्वय्विठ०	३११८७
३६२ निपाभ्यां ङस्ते	२१४६४	३४० षो ड्	२१२१७	२७ परिवाटया ड	२१३६६
२६७ निषिधेण उ०	४१२१३८	२७८ ङ्हो ण	२१३१४३	२४ परिवारस्य ल	२१३६४
२४८ निरो जरइतो रे	३१३१७४	२८ पठमस्य पोम्म	३१३१४६	२८ परिहे प फ	३१४११४
२३२ निरो जो वा	३१३१६	२७२ पमुलस्य पस	३११११४	३६० परेष्ठ	२१३१०६
१११ निरोऽभ्यवा०	३१२१२०	२७२ पमुलादिभ्यो०	११४१४४	२६७ परेष्ठो द्विरतो	३१११४४
३६४ निरोवर ङत्	२१३१२६	१६६ पद्मादीनां०	३१२१३८	३२६ परे षोस	३१४१४६
२०४ निर कम	४१११६	२४६ पचलजम आय	२११८१	१८४ पर्याभिभ्याम्भ	११४११७
२०६ निर रान इडे०	४१११३०	३४४ पचक्खादिभ्य०	४१२१४२	३०६ पलाय लम	४१२१४८
३१७ निर पुच्छ०	२१४१२०	३१० पचक्खो माण०	४१११४७	३२४ पलोहोऽत्ये	४१४१४३
३३७ निसयसद्धपा०	२१२१४६	२७८ पच्च पयेणि	२१३११००	३२४ पलोह आदेस्तत०	३१४१४४
४४ नेनवस्साकम	४१३१८६	२१६ पज्जादीनां पो व	३१३१६२	२६१ पव सब सुसिति	३१११६०
२८१ नेरादावेणि०	२१३११२७	२७ पज्जावेज्जायस्य०	३१३१४६	१३२ पस्सओहरे०	४१११३७
३४४ नेपांसो ह	३१३१७६	११४ पञ्चमी मयादिभि	११११६३	२४४ पस्य देज०	३१२१४३
२०६ नेर्जुनो यो य	२१३१४४	३४० पचम्यां त्तेर	२१२१२१	३६१ पाईतो ण	११३११७
३१३ नेर्जुनो यो य	२१३११३६	१०६ पचम्या न	४१३१७४	३०३ पाठकर एर्वा	२१२१४४
३३४ नेर्हो पद्मोऽके	२१३११३१	२३४ पटिपतिपरिभ्य०	३१३१२०	३३० पाज्जल षलो वा	२१४१६६
३४८ नेयः	०१११६४	२४१ पतावेस्ताद्	३१११३६	२४३ पात् किर	३१३१३६
२३७ नेवा	०११११६	११० पठरत एके०	३१२१४७	२८१ पात्किखवरण०	२१३१८७
२६ ने वतो य	२१४१७४	३१० पठमांणे छ०	३१११७४	२४६ पाटप्रवर्त्तनामाम्	२१४१७७
२२६ ने सियूसीयो०	३१११६	१४६ पठमादिरुलु	११४१२६	३३३ पादद्वय खे०	२१३११२३
२६० नेस्ततिमाणेषु०	२१४१४१	१३४ पणस्थोत्तरपदे	२१३१७२	१२६ पादयो गतापर्ये	११११७२
२१ नो ण	३१४११४	३४२ पते रे	२१११६६	११७ पादस्य दस्य मूल	३१४१७७
१६४ न्त आडसात्	११३१२४	२३४ पतेर्वागिति	४१११६१	२४८ पादाव सधित०	३१११२३
३३४ न्तमन्तयोर्न्तात्	४१३१४६	१२७ पतामोडा०	४१४१४६	३३६ पादिमुर्भव	२१२१७
३०६ तमाणयो०	४१११७१	१०७ पदविधि सामर्थ्ये	११११४१	२४८ पादिकखरछो वा	३१११७३
३०८ न्तमाणी	२१११३	६८ पभित्थादिभि	११२१४३	२३४ पादिचत्त्यादी	३१११७८
३४ तस्य सोमस्य०	४१३१४८	१६६ पद्मादिभ्यो ल	११३१३६	२३४ पादेर्मादमाणा०	४१२१४७
३६ न्तस्यामुतो	४१११०	१४६ पयडेर्वाऽणि	२१३१७४	२३७ पाक्षयि वे	३१२१४४
२४४ तावो रुव	३१११३०	१४८ पयात्पादीना०	२१३१७०	२७८ पा मुवावे०	२१४१४६
३१३ न्ते	४१११४१	१४६ पयावत्यादीनां०	४१११३३	३०१ पावादिभ्योऽपू व	२१२१४०
३१२ न्ते परे	२१३१३१	१२३ परलिङ्गो द्व-द्व	११११८०	३०२ पावादीनागन०	३१३१२६
२२२ न्तिरारभ	३१११६६	१६० परारकीय	११३१११	१६२ पासादेस्तक०	११३१२३
२४४ न्तेरह०	३१११६१	८६ पटिपद्मादीनां०	११३१३१	४४ पिमुप्रभृति०	४१३१४

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का	पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
११७ पित्वादीनामि	४१४१३	१७७ बहूना तम	११४४४	२१६ भुजं से	३१२१३
१४२ पिमादिभ्य इज्	११४१०	४४ बहोस्वेदतो०	४१३१४	३४७ भुजादीनामदण०	४११४३
१४२ पियादीना०	२१३११६	१८४ बहोस्तोत्ती	११४१२१	२७४ भुजोऽयादी	४११४४
३४४ पीणो द्विय	२१११४४	१७८ बह्वल्पाधाकार०	११४१३३	३०८ भुज्वसस्तए	४१२१४
८० पुसम्बपत्युनात्र	११११६	१३३ वा सट्पायाम्	४१४४०	२४१ भूते काप्रभृती०	४१११८८
२१६ पुच्छ एर्वा	२१११२२	२३ नीमत्स्य लो वा	२१३१६०	७०८ मगवादपत्य गुर०	४१११८
२४ पुच्छपुरपोरत्तर०	४११११७	३१२ बीहा मय	२१३१२	२२० मग्गादेरसो०	३१२१६६
३०६ पुत करो कान्ते	३१११४४	२७७ बीहो भिस	२१३११०२	१६३ मग्गाभय	११३१२०
३२४ पुरेस्व तस्व वा	२१४१६१	३२८ बीहो मी	२१४१३१	१४६ मङ्गस्य म इन्ते	४१४१८४
११४ पुष्पादयो०	११११६४	३४६ लुग्गस्तन्वस्य	२१३११४६	११७ मणादावस्य म	२१३१६७
११ पूर्व एक०	३१२१२४	३६२ लुग्गादिभ्यो घ	२१४१८३	१७३ मणादिभ्य ईन०	४१२१६
२६७ पोष वा	३१११८४	२७७ युव चावेणो याद्	४१२१२	३४३ मतीच्छा०	२१११४२
२२ पोक्तरादीनां र	३१४१२३	२४६ युव ईत्	२१११२६	२६ मतिथे लोदी	३१३१४८
१४६ पोत्तादुक्	११४१२७	२४६ युव ओरीत्यसो०	३१३१२३	२६२ मज्जरितमम् वा	२१३११४२
३१ प्रक्षय पर	११२११	२४४ युवस्तिति०	३१११२६	२६२ मणो भरे	३१११६८
८ प्रक्षयस्य लोप०	११११२	३१२ पुसद्दो माणस्य	४१११२०	४४ मग्दि ससे	४१३१८७
१०८ प्रथमानिर्दिष्ट०	४१४१४८	३२३ भपादिभ्यो ग	२१४१८	१४६ मयस्य तस्य०	११३१६
१४८ प्रथमायाश्च	११४१६	३६४ मणस्ते	४१२१३०	२२० मरादेरीय	२१११२६
१६३ प्रवत्तनाया०	२११११२	६६ मयनाणायाना०	११११४६	२२० मरोऽङ्गीय	२१११२७
४ प्रसक्तस्या०	१११११७	३९६ मरो हु	२१४१३०	१११ मयादाभिपि०	११११४७
३६७ प्रेरणान्तासु०	२१३१३९	२१८ भव इङ्गिम	२१११२४	४० मस्य णो मि	४१३१२७
२७३ प्रेरणायामावेण	२१११३६	१६४ भविष्यति स्वसो०	२१११४	२८ महारद्वस्य	३१३१४२
३४४ फात् फरिसो वा	२१३१२८	३२६ भवसन्वहवा०	२१४१३८	७२ महाथ	४१२१४६
३१७ फास्वरसु०	२१४१३२	२१८ मायमीयो सौ वा	२१३११०३	१४६ महाहालयसि०	११४१२६
२६६ फुरादेराभ्यास०	४१११६३	२८७ भावप्रत्यया०	३१११६२	७८ महादिभ्योऽङ्गित्	११२१७
३२० फुसादिभ्यो ङ	२१४१११	३०६ भाववाचकाश्च	२१२१४६	३१२ माणपरेऽसि वा०	३१११६
२१७ यथ ई	२१११२४	१२६ मायिनपुस्कस्य०	४१४१४६	१६६ मादो हेर	३१११४४
२१७ यथादिभ्यो०	४१२१४४	२६१ मासादिभ्य से	३१११६७	१४४ मिगसिरस्येत०	४१४१६०
२८४ यथो ऋ	२१३१६	३०७ मास्तन्वे	२१३१३	१६४ मिण क्षियाम्	११३१२७
१६२ यदियादिभ्य०	११३१२१	२६२ मिदादिभ्यस्त	४१२१३३	४६ मिणाएदतो०	४१३१२०
३१ बहुत्वे बहुवचनम्	११२११०	३३६ मिक्सादिभ्य ङ	२१३१६	४६ मिमोस्तुम्हस्य०	३१४१४७
२१ बहुल गन्वजत०	३१३१६३	७६ मिस्त्रादिभ्यो०	४१२१४७	२६ मिलेच्छस्य सु	२१३१६३
४६ बहुवचनेषु०	४१३१२६	१७२ भिगोरव शिष्य	११४१४	२६ मिलेच्छस्य मेच्छ	३१३१४०
१४० बहुनीही०	४१४१६०	२१६ भुज ख	२१११६	२२० मिलो ये	३१२१४०

पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः
३९१ मुच शण्	२१२१४०	३५७ वजादीनां व	२१३१२४	२३ वजादीनां वरयो	२१४११६
३२४ मुषादिभ्य	२१४११७	२२३ वरी व	२१११७	२६३ वद्वहादिभ्य	२१४११४
२६२ मुग्गुणरिषां	२१११११	२२३ वद्वोऽधि	३१२११३	३२३ वद्वोऽत उत्	२१४१३६
२६१ मुग्योऽधो	२१२११०	२१ वधिषादीनां	३१३१६४	३६४ वतोऽत इस्तो	२१३१८४
२६२ मुग्गो माहो	२१३११४०	३२२ वदादीनामादे	२१४१२५	३६३ वद आसीः	२१११३२
३२३ मुग्गुणयो	२१४१३३	२७६ वहो व	२१३१६१	२६२ वमादिभ्योऽणिट्	४१११३
३२४ मुगो गरियो	२१३१२६	६४ वोरदिताषा	४१३१३६	३६४ वरयो मुच	२१३१८५
३४ मेरितो नाम्ना	४१३११	२८५ लम्गादिभ्यो यस्य	४१२१२८	६ वर्गपु प्रथमद्विती	११११२२
६१ मेढीघाए कचित्	४१३१६४	२२४ लम्लह इण् वा	२११११८	१५ वर्णानाममावोऽ	१११११८
४४ मेढरम्	४१३१७	२२४ लम्लह सस्व	२१११६०	१०० वर्धमाने तादियामे	११२११६
३६ मोऽण्वाद्यादि	४१३१६५	२२३ लम्लहो भ	२११११०	३३० वस उत्	२१४१७
१७२ मोन्वादिभ्य ईत्	३१४१५३	२६८ समस्तुमृत्ण	२१३११४५	३२३ वह ऊह	२१४१२६
५५ मौ ममम्	४१३१८१	२६० समोऽति	४१२११६	३४६ वहहेरोत्	२१३१४२
३३ मौ व्यञ्जना	४१२११८	२७० लव मोऽलि	७१४६३	३४६ वहो व	२१३११४७
१५ मोत्पुत्सारो	३१४११	३६७ लस्य कचित्	३१३१२४	२६४ वहो वोज्ज ह्वो	३११३५
११० मकस्य मकयो	४१४१६५	३५८ लिपो वा उः	२१२१३७	२८५ वहो वोज्ज	२१३११६
२८ मज्जो	३१३१७३	३३४ लिपो केवोऽ	२१३१२६	२४१ वाक सिस्यो	२११३०
२७३ मस्य विवसात्पद्	३१११५७	३५८ लिपूच्छिदोरने	४१११४५	२३ वा कुतूहलादीनाम्	२१३१७१
२५५ मे मयमय	२१३१६६	३६० लीयो लोवा	२१३११७७	२८५ वागादिभ्यो व	२१११७४
१६८ मेन्तिन्तमाणापरे	३१४१३१	२२ लुपसादीनां ह	२१३१८०	२५५ वा घेच्छान्मेढी	३१११६४
३१३ मेहः परेर्न तमाण	३११११७	२२५ लुण एज्जि व	३१११३८	२५७ वा छिन्द एव	२१३१३६
३२४ योजने जीयो	२१४१६५	३४४ लुमादिभ्योऽ	२१४१५२	१४७ वा तदित	११३११
२२२ वक्ष्यहणहणु	२१४११०३	११ लोपोऽन्यतरस्य	३१४१२४	१५८ वातादोलोली	११३११५
१६६ रज्जदिलसाली	११३१३२	२६३ लोल स्मे	३१३११०	१५५ वातेनोपहतमीन	११४१२
२८० रज्ज इते च रज	२१३१६०	३१३ क्षिय सासो	२१३११	१८४ वादस्त कचित्	३१३१६६
३५८ रज्जोऽधि	३१४१४१	३१६ रिलयस्ते	४१११५	१५८ वा पडिहार्मा	४१४१७२
३०८ रज्जो रण	२१३११३४	१८ वर्धत् ऊत्	३१११७६	२७८ वा भयो हो	२१३१५२
३५६ रज्जो रण	२१३१११०	२२६ वक्ष्योच्छदाह	३१४१६४	२७७ वा द्वादिभ्य	२१११४४
३२६ रवातो गमि	४१२११०	२२६ वक्ष्योच्छेज्ज	३१११४१	२७६ वा वद्वो धोऽ	२१३१६३
१२२ राएध	४१४१३	१७१ वषादावहि	४१४१५५	३३० वा वस उत्	२१३१३६
१६० रायाणएणो यस्य	११३११२	३०३ वषादिभ्य आप्	२१२१५१	५२ वा आतो वयम्	४१३१८२
३८ रायादिभ्यो ह्य्	४१३११३	३०७ वषादिभ्य डम्	४१११६६	१७१ वाह सफले फस्य	४१४१७३
२४ रिह ओ	३१३१७२	२८७ वषो युनस्ते च	२१३११८	२० विच्छिद्यस्य	३१४११२
६१ रुच्यर्थे प्रीयमाण	११११४७	३५५ वषादिभ्यो वा	४१२१५३	२७२ विजोर्विजुयो ये	३११११३

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
३५१ विदा ज	२।३।१२
३३७ विदो हिरजु०	२।२।१३
२६८ विद्यो विसृणो	२।३।३२
३२७ विपरिभ्यामदिनो०	२।४।६७
२१३ विप्यालमो वीतिपरि३।१।८	
१०८ विमल्यया०	१।१।३३
६७ विभाण्डवोपि०	१।१।४८
३३६ वियाभ्यां वस०	२।२।१८
३३६ वियाभ्यां वसो०	२।४।४३
१७० वियावकादियया०	१।३।४३
६ वियावण्डतदन्त०	१।१।२३
१२५ विशेषण विशेष्ये०	१।१।६६
२७५ विसादिभ्योऽण्	२।१।४६
२७१ विससादिभ्यध	४।१।११
११६ विह्वण्णाभ्या०	३।३।६८
७ वीसादिभ्य	४।३।१४
१० वृद्धिरत खरे०	३।२।३०
६७ वेकाण्णी प्रत्ययम्	४।३।४३
३२४ वेरात अह्	२।४।१०३
३४० वेरिक्ख हतो य	२।३।१०७
३०० वेरीरिये न	३।२।२७
२५८ वेर्मांमस्तु परे०	३।४।३६
३०० वेर्णुणो घूय०	२।३।१५०
२६५ वेर्णेतल्ल	४।२।२६
३५६ वेर्मस	२।३।२७
३३२ वेर्णुपो लोव	२।३।११४
३५८ वेर्विव	२।३।२३
२३० वेर्हन	३।३।३४
३०१ वेधिलिय इ	२।३।८३
३१८ वे कसोऽत इ	२।४।३४
३१० वे क्णिण् आयया०	२।२।४४
२५४ वे क्णिण् क पदे ३।१।३१	
२५३ वे निखर किर	२।४।१२०
३२५ वे पररोच	४।४।३४

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
३५३ वे परव्हाते	२।४।१०४
२२६ वोस्सुय	२।१।८
१२४ व्यञ्जतादौ नम्यादे	३।४।२६
३०१ म्युद्धपां सिर	२।४।४६
२२७ व्ययो वर्तमानवयो	३।१।३
२७६ व्ययो व	२।३।१०१
१६१ यणे प्रथम	२।१।३८
६८ यणे पट्टी	२।२।४६
११३ यट्टी	१।१।६४
१०६ यट्टी चानारतो	१।२।३१
३५६ यङ्कुचादिभ्योऽ	२।४।३४
१७७ यत्तेऽस्मात्प्रतिभो	१।३।३१
७० यत्स्या ते	३।४।४४
१४५ यत्स्यादाय०	१।१।७७
६८ यत्स्याया अण्	४।४।३
१७६ यत्स्याया क्रिया०	१।४।४३
१७३ यत्स्याया क्रिया०	१।४।२८
१३ यत्तुक्क	३।३।२
३२१ यत्तिभ्यां त्यरो०	२।४।६७
१५५ यत्तुज्जा यत्तुज्ज	१।३।१४
३५६ यत्तु यत्तु	२।३।६
१३६ यत्तुर्वा	४।४।१६
२५ यत्तुयमव्वर०	२।४।८७
२५ यत्तुयम यत्तुयम्	४।४।२८
१३४ यत्तुर्लोकात्ते०	४।४।१६
१३४ यत्तावणाभ्या०	३।४।८०
३५६ यत्तो यो टिय	२।१।६३
३५० यत्तो यो लो टिये	२।४।६१
१०५ यत्तमी क्रिया०	१।२।३०
३६७ यत्त उभि	२।३।४४
२५६ यत्तुयिद्ध य	३।१।२
२७५ यत्तु यत्तु	४।१।१४
३२६ यत्तु यत्तुऽण्	४।१।४२
३५६ यत्तु यत्तु हा वा	२।३।२०

पृष्ठाङ्का	सूत्राङ्का
३६ यत्तु	४।३।६०
६ यत्तु यत्तुर्लोकात्ते०	१।१।३
१२ यत्तु यत्तुर्लोकात्ते०	३।२।२२
३५२ यत्तु यत्तु	४।४।२०
१०७ यत्तु यत्तु	१।१।३२
१५६ यत्तु यत्तु	१।१।७८
३५७ यत्तु यत्तु	४।१।२६
२६३ यत्तु यत्तु	३।१।३६
२२१ यत्तु यत्तु	३।४।६०
५२ यत्तु यत्तु	४।३।७७
३२१ यत्तु यत्तु	२।४।८१
६१ यत्तु यत्तु	१।२।१३
२८० यत्तु यत्तु	२।१।४७
१५३ यत्तु यत्तु	३।४।७४
१८० यत्तु यत्तु	१।४।११
३५१ यत्तु यत्तु	२।३।४
१८३ यत्तु यत्तु	४।४।६६
११६ यत्तु यत्तु	४।४।२१
४६ यत्तु यत्तु	१।१।२६
१८३ यत्तु यत्तु	१।४।२२
५७ यत्तु यत्तु	४।३।६३
५४ यत्तु यत्तु	४।३।७६
३६ यत्तु यत्तु	४।३।१८
१४१ यत्तु यत्तु	४।४।३७
१४१ यत्तु यत्तु	१।१।७६
८८ यत्तु यत्तु	१।२।२८
३६१ यत्तु यत्तु	२।२।३८
५७ यत्तु यत्तु	४।३।६४
५३ यत्तु यत्तु	४।३।८०
६६ यत्तु यत्तु	४।३।३५
३६ यत्तु यत्तु	४।३।२३
४० यत्तु यत्तु	४।३।३५
३०५ यत्तु यत्तु	२।२।५८
१०६ यत्तु यत्तु	१।२।५२

पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः	पृष्ठाङ्काः	सूत्राङ्काः
२६४ सातस्य मौ	४।२।१७	५३ सेहेने	४।३।८४	२६४ इ एरव थोः	२।३।५१
१५५ साडिमिन् पुण्ण०	१।३।८	२४५ सैमो भुव ध्या०	३।१।२८	२३० हत्साहो डि सो	३।१।७३
३५१ सिच क	२।३।१३	३५७ सोचो गोधाड०	२।३।१४१	३६७ हुण्णधा	२।२।३०
२२८ सिण ओयो वा	३।१।४६	५५ सोतस्तुम्हस्य०	४।३।८८	२८५ हुणो मो वा	२।३।८
५६ सिमातोअणस्य	४।३।६०	३६ सोतोस्य तारस्य	३।४।६७	३३८ हरादिभ्योऽप्	२।२।१४
३५६ सिर सगोऽ०	२।३।१२०	२६ सो द्वि	३।४।१८	२८७ हरो तएत्यादी वा	३।१।४८
३३ सि	४।३।३२	७४ सोप्रमृतिस्तद्विला	१।१।३६	१८२ हहमी चेमात्	१।४।२०
१२ सिस्तदिषु	४।१।११	३६२ त्रिया ति	२।२।२६	२७६ हाहा पावह्ठ०	२।१।४२
१६६ सिहमिमुमोष्वत्	३।४।३५	६० श्रियामियम्	४।३।२५	१६५ हासादित	१।३।२८
११६ सीस्तालादी सप्तस्य०	४।४।५०	३६८ स्वप्रकृत्यनु०	२।२।६३	३६७ हिंसादिभ्योऽय	२।२।३१
१७३ सुकुमारस्य सुग०	३।३।४६	१० खरयोरप्यवधाने	३।४।२१	६३ हितादिभिर्भा	१।२।३६
३५२ सुखदु खार्थेषु०	२।१।७०	२८३ खरस्य करादी०	२।३।१४	१६२ हिमिमोष्वत्	३।२।३६
२६८ सुणउमूणयो	४।२।३२	७ खरस्य हस्वदार्थ०	१।१।११	१८३ हुणोऽस्	४।४।८०
३३३ सुण सव	२।३।११३	८ खराणामत्यात्०	१।१।१४	३५१ हुणो हव	२।३।५
३४६ सुण सौरभिदि०	२।३।४१	४ खराणामन्या०	१।१।१६	६७ हेतौ तुतीया च	१।२।४४
३६० सुणहणो सव०	२।३।१२८	१४८ खराणामादे	३।२।१८	८७ हेत्वर्थयोगे सर्वा०	१।०।५४
३० सुपथ	१।१।३३	८ खरादनन्तराणि०	१।१।१६	७५ हेत्वर्थादिष्टत	१।१।३६
६ सुप्यादिबिभक्ति	१।१।२८	१३ खरादस्य वद्	४।१।५६	१६५ हे	३।४।६२
११० सुपसुपा	१।१।५३	१३० खरादी क्त	४।४।२५	३४७ होरिबल्लभस्य	२।३।१४६
१७ सुरभिदुरभ्यो०	३।३।४३	१२४ खरादी नस्यान्	४।४।२६	२३८ होर्दिसि	२।१।२८
३३८ सुव सा	२।३।६८	१३ खराद्यस्य स्वरे	३।४।२५	३१६ होवेल्	२।४।१८
५६ सेणस्य तुमे	४।३।६२	१६ खरे वा	३।४।२	२३८ हो स्सस्य क्त	३।१।५६
५३ सेणस्य नेमएमया	४।३।७८	६१ स्सद्य हो ए	४।३।६३	२८१ होजेरात् प	३।१।४
३६ सेणस्य रथा	४।३।१६	४० स्सस्य णो	४।३।५४	२३७ हो नेरात्	३।१।२४
५३ सेतो नेनावौ	४।३।८३	१६५ स्सादीनामिद्	४।२।२५	२८१ सेमन्तपरे ज्ययि०	३।१।१६
४८ से सिं वा	४।३।५६	५१ सिंस्सयोरस्	४।३।२६	२०० हस्वोपधाया०	३।२।१७

शुद्धिपत्रकम्

५०	५०	ननुदन्	नुदन्
१२	१६	अकारे	अकार
१२	१६	अकार	अकार
३६	२२	मवर्ग	पूर्वसवर्ग
७०	२१	वीसा + अ	वीसा + उ
७०	२१	कमादेशे किरादाकारलोप	{ नपुंसकवरुन ह्रस्वस्य उकारस्य मात्रेयो
७१	१०	क	०
१००	६	कृदन्त	कृदन्त
१०२	१२	गुणो	अनुलो
११४	३	हकारादेश	हकारादेश
११४	११	हकारादेशे	हकारादेशे
१३६	१०	कपा हकार	इवमापये
१५०	१४	मध्यङ्य	मध्यङ्य
१५१	१४	चल	गुण्य
१५२	२५	कड	कड

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	२२	बुस्सहो	००
१३	६	पलिअको	पल्लको
१३	२४	'गच्छेज्जा' इत्यत	पूर्व—गच्छिज्जा
१४	९	अग्हे	अग्हे
१५	२५	संसर इति	ससरइति
१६	१०	सण्डीयो	सण्डीयो
१६	१३	उद्गर्गेति	सद्गर्गेति
१८	९	अगरु	अगरु
२०	५	१४	१३
२१	२१	रुण्यो	रुदो
[पृष 'ध्व' इति भिन्नभिन्नस्वरसंयुतस्य धकार द्वयस्य स्थाने सर्वत्र तादृशमेव 'द्ध' इति बोध्यम्]			
२२	५	कोडवादिप्विति	कोडवादीना मिति
२२	११	पोक्खरादिप्विति	पोक्खरादी नामिति
२४	८	।१।४।	।४।१।
२५	१३	सण्णिमिति	सण्णियम इति
२६	३	असेरिति	स इति
२६	७	।४।४।	।३।४।
२६	८	छकारे	घकारे
३४	११	गोयक	गोयम
३४	१८	अट्टादपुतोऽ	अट्टादपुतोऽ
३६	७	भगवया	००
३६	१९	भे वा	भेयां
३६	३	।१५।	२५
३९	७	'सेणस्य' इत्यस्यानन्तरं 'इद्धा'	
४०	१३	किावा	किावा
४०	१८	तसादीनां	जसादीनां
४२	१९	इदुज्जयमिति	इदुज्जयामिति
४३	६	साहूयो	साहूय
४३	२४	साहुइ+सु	साहु+इसु
५०	२१	इमस्येति	अण्णियामिति
५१	१२	इत्थं दस्य	इमण्णदस्य
५५	६	विहरामि	विहरामि

पृष्ठम्	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७	१२	तुग्दस्स	तुग्द स्स
६०	१५	।६७।	।६८।
६१	१८	कस्तोचारण०	व्यस्तोचारण०
६२	२०	दिट्ठी+मि	दिट्ठि+मि
६३	२४	पेणुण्	पेणूण
६४	१२	पेणुमो	पेणूमो
७३	१८	प्रसङ्गेय्ये	प्रसङ्गेय्ये
७६	२४	अत एव	अत एव
८०	१७	इन्द्रादिभ्य	इन्द्रादिभ्य
८२	२७	कर्मसज्ञा	कर्मसज्ञा
८३	१	कर्मणि	कर्मणि
८५	२४	उक्तर	तुक्तर
८९	१३	परिक्रमा	पटिक्रमा
९०	५	सिष्यति	सिद्धयति
[पृष 'व्य' इत्यस्य भिन्नभिन्नस्य रान्तस्य स्थाने सर्वत्र तादृशमेव 'द्वय' इति बोध्यम्]			
९५	६	रूपार्थ	रूपोर्थ
१००	३	सम्बध्नेनेव	सम्बधत्तेनैव
१००	१९	गुणाय्या	गुणाय
१०१	२४	असण्णपाय्याह	असण्णपायाह
१०२	१२	शब्दयो	शब्दयोगे
१०३	१७	सम्बधस्य	सम्बधस्य
१०४	१०	मोक्ख	मोक्ष
१०४	२७	अस्सज्जे	अस्सज्जे
१२०	२३	।४४।	।४८।
१२२	५	।६९।	।६८।
१२४	२०	नामिणस्स	नामिणस्य
१३२	१८	दीध	दीर्घ
१०१	९	।७०।	।८०।
१७६	१०	व्यादय	व्यादय
१८१	२४	ससम्मास्य	ससम्मास्य
१६२	१४	सद्व	सद्व
१६५	१५	इति इति	इति
१६७	३	अट्ट	अट्ट

पृष्ठम्	पक्ति	अनुक्रम	शुद्धम्	पृष्ठम्	पक्ति	अनुक्रम	शुद्धम्
१६७	६	सम्पत्	सम्पत्ते	२६०	२६	भास	भास्
१६८	२८	मिलित्यति	मिलित्यति	२६१	३	रिद्धिधिश्च	रिद्धिधिश्च
१९९	१६	जाण	जाण्	२६३	२४	वीरस्	वीरस्
२०१	७	आय	००	२६४	१०	११५/१	११५७।
२०१	१०	इह	इह्	२६५	२	सुण	सुण्
२०२	६	'ईर्' 'स्मि'	'ईर्' 'स्मि'	२६५	१६	हकार	हकार्
२०५	२३	क्वित्	क्वित्स्	२६७	१८	सधाधातो	सधाधातो
२०६	१६	खमादेह	खमादेह्	२६६	६	लो	लोप
२०८	७	९७	९८	२७७	१०	शुव	शुव
२११	१६	जाण् इयो	जाण् हयो०	२८८	२६	कचि	कचिच
२१८	१	ती	ती वा	२८९	१८	कर	कर्
२१८	१७	२७८	२७६	३०५	२३	धर्	धर्
२२३	१८ १९ '३४९, ३५१'		'३५०, ३५२'	३१०	६	इक्व इति	पठेरिति
२२५	११	३६६	३७०	३११	२३	जिण	जिण्
२२५	१२	३७३	३७१ ३७२	३१४	२५	स्वम्	स्वम्
२२५	२०	३७२	३७३	३१५	२०	क्वम्	क्वम्
२२८	२७	विष्णु	विष्णु	३१८	५	त्यनेनात्	त्यनेनात्
२२६	१५	सुस्तुम्	सुस्तुम्	३२७	२६	प	पले
२२६	२२	आस्वदने	आस्वदने	३२६	२१	तवन्ते	तवन्ते
२४७	१६	अग्न्य योग्यतायाम्	अग्न्य योग्यता	३३५	२५	नस	नस्
			याम् । ४।	३३६	२०	धातका	धातको
२४६	२	पच्छणीयं	पच्छणीय	३४६	१८	तस्य ड	तस्य ड
२४६	१२	पादाम्ना०	पादाम्ना०	३४७	२५	ए	एत
२५०	१६	कस	कम्	३४८	१६	०प्रत्यय	०प्रत्यये
२५१	२	ऊणश्च	ऊणश्च	३५२	१३	दाने०	हो न०
२५५	२३	चयश्च ह ,	चयश्चह	३५३	२३	हायाते	हायाते
२५६	१५	एजान	एजान्	३५४	८	अभिपत्याह	अभिपेति
२५८	१९	अते	अनो	३५८	४	चिद्ध । चिद्ध् ।	चिद्ध् ।
२५८	२०	अतेस्तु	अनोस्तु	३५६	१६	उर इति	उरिति
२५८	२८	तीर	तीर्	३६०	२२	क्विवोऽ या०	क्विवो या०
२६०	१२	नद्ध	नद्ध्	३६४	२६	०नेव	०नव
२६०	२५	१११४	१११५।				

